

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
KARŞILAŞTIRMALI TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

URARTU VE ASSUR YAZILI KAYNAKLARINA GÖRE
URARTU KRALLIĞI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Pınar PINARCIK

Danışman
Prof. Dr. Recep YILDIRIM

İZMİR-2012

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

2005800567

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Pınar PINARCIK
Tez Başlığı : Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası
Savunma Tarihi : 21.05.2012
Danışmanı : Prof.Dr.Recep YILDIRIM

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Recep YILDIRIM	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Haluk SAĞLAMTEMİR	- EGE ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Mustafa DAŞ	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Remzi YAĞCI	- DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Süleyman ÖZKAN	- EGE ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği

Oy Çokluğu

Pınar PINARCIK tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası" başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Pınar Pınarcık

İmza

ÖZET
Doktora Tezi
Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre
Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası
Pınar Pınarcık

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Karşılaştırmalı Tarih Programı

Assur yazılı kaynaklarında “Uruatri” olarak geçen ve M.Ö. 1273 yılında tarih sahnesine çıkan Urartular, batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olmuş ve Yakındoğu'nun en büyük devletlerinden biri olmuştur.

Krallığın çekirdek bölgesi bugünkü Van Kalesi ve çevresidir ki bu yüzden Urartu Krallığı'na zaman zaman “Van Krallığı” da denilmektedir. Doğal bir kale görünümünde olan Van büyük bir başkent in kurulması ve gelişmesi için tüm koşullara sahipti. Ancak Doğu Anadolu bölgesinde yer alan diğer kentler siyasi ve tarihi olarak bu kadar büyük bir öneme sahip olamamışlardı. Urartu yerleşimleri genel olarak Doğu Anadolu başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran, Irak topraklarına kadar yayılmıştır.

Assur Devleti'nin üç yüzyıl boyunca en büyük rakibi olan Urartu Krallığı Doğu Anadolu'nun oldukça engebeli coğrafyasına, sert iklim koşullarına rağmen kendine özgü bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Özellikle mimarlıkta, maden işçiliğinde, bronz işçiliğinde oldukça özgün eserler veren Urartuların, yalçın kayalıklar üzerine kurdukları görkemli kaleleri, anıtsal tapınakları, büyük sarayları, çok odalı kaya mezarları ulaştıkları üstün

uygarlık seviyesini kanıtlamaktadır. Tarihte bayındırlık alanında ender rastlanılan nitelikte yenilikler yapmışlar ve böyle çetin bir coğrafyayı verimli bir hale getirebilmek, toprakları sulamak için yaptıkları ve günümüzde bile kullanılabilinen uzun kanallar açtıklarını, suni göletler ve barajlar yaptıklarını, bağlar ve bahçeler kurduklarını görürüz.

Assur ve Urartu yazılı kaynaklarına göre gerek Urartu'nun yayılım gösterdiği coğrafyada ele geçen yazıtların çözümlenmesi, gerekse artan kazılar tarihi coğrafya çalışmaları konusunda oldukça olumlu adımlar atılmasını sağlamıştır. Bugüne kadar sürdürülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları sonunda ulaşılan arkeolojik kanıtlar Urartu kültürünün tahmin edildiğinden çok daha geniş bir alana yayıldığını, çevresindeki diğer kültürleri etkilediği ve ileride bölgede kurulacak devletlere esin kaynağı olduğunu görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ, Demir Çağı, Urartu, Assur, Doğu Anadolu, Tarihi Coğrafya, Yazıt.

ABSTRACT

Doctor of Philosophy (PhD)

According to Urartian and Assyrian Inscription Kingdom of the Urartian's

Historical Geography

Pınar Pınarcık

DokuzEylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

Comparative History Program

Urartians, who were mentioned in written sources of Assyria as “Uruatri” and made an appearance in history in 1200 B.C., dominated a wide geography which was from the Euphrates in the west to Azerbaijani of Iran in the east and from Lake Sevan and The Aras in the north to The Taurus Mountains in the south and South of Lake Urmia and became one of the largest states of The Near East.

The core region of the kingdom is the present day's Van Castle and the surroundings around this region and thus Urartu Kingdom are sometimes mentioned as “Kingdom of Van.” Van which appeared to be a natural castle possessed all the conditions in order to establish and develop a large capital. However, the other cities which were situated in East Anatolia could not have such a great political and historical importance. Generally, Urartian habitations spread out the lands of Georgia, Nakhchevan, Iran, Iraq and especially East Anatolia.

Urartu Kingdom, which was the greatest rival of Assyria for three hundred years, managed to create a distinctive culture in spite of the steep and uneven geography and severe climate conditions of East Anatolia. Urartians, who created original works of art in mine work, bronze work and especially in architecture, proved their high level of civilization by magnificent castles,

monumental sanctuaries, enormous palaces and many-chambered rock tombs which they built on escarpments. They made innovations which were rarely seen in quality in the realm of public works in history and we can observe that they opened long channels which can be used today, built artificial lakes and dams and created vineyards and gardens so as to make productive this rugged geography and irrigate the lands.

According to the written sources of Assyria and Urartu, either the analysis of scriptures which was obtained from the region where Urartu spread out or the increasing amount of excavations enabled to take important steps on the subject of historical geography studies. With the archeological evidences, which were attained as the consequence of excavation and survey researches held until today, we can observe that Urartu culture had spread out to an area within a great extent which was more than we estimated, effected the other cultures around and became a source of inspiration to the states which were going to be formed in that region in the future.

Keywords: Ancient Age, Iron Age, Urartian, Assyrian, East Anatolia, Historical Geography, Inscription.

**URARTU VE ASSUR YAZILI KAYNAKLARINA GÖRE URARTU
KRALLIĞI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
EKLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ

1.1	JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ	9
1.2	URARTU ÖNCESİ DÖNEMDE BÖLGENİN SİYASİ VE KÜLTÜREL YAPISI	15
1.3	URARTU KRALLIĞI'NIN TARİHÇESİ	27
1.3.1	Klasik Urartu Tarihi	27

İKİNCİ BÖLÜM

**URARTU KRALLIĞI'NIN ÇEKİRDEK BÖLGESİ:
VAN GÖLÜ VE ÇEVRESİ**

2.1.	ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI	38
2.2.	ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI	44
2.3.	ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ	83

2.4.	ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI	88
2.5.	ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ

3.1	KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI	112
3.2	KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI	121
3.3	KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ	160
3.4	KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI	165
3.5	KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI	182

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN BATI BÖLGESİ

4.1	BATI BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI	189
4.2	BATI BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI	193
4.3	BATI BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ	218
4.4	BATI BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI	224
4.5	BATI BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI	233

BEŞİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ

5.1	DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI	237
5.2	DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI	242
5.3	DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ	279
5.4	DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK	

KANITLARI	285
5.5 DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN EKONOMİK	
KAYNAKLARI	299
SONUÇ	303
KAYNAKÇA	314
EKLER	342

KISALTMALAR

ADÇ	Anadolu'da Demir Çağ
AS	AnatolianStudies
A.S.T	Araştırma Sonuçları Toplantısı
AJA	AmericanJournal of Archeology
AIA	AnatolianIronAges
AMI	ArchaeologischeMitteilungenAus İnan
An. Ar.	Anadolu Araştırmaları
ARAB	Ancient Records of AssyriaandBabylonia
ARI	AssyrianRoyalInscription
As.	Assurca
AU	Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi
Belleten	Türk Tarih Kurumu, Belleten
CA	Coğrafya Araştırmaları
CAH	Cambridge Ancient History
CED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi
CICH	CorpusInscriptionChaldicarum
ETR	Erken Transkafkasya Kültürü
HChI	Handbuch der ChaldischenInscriften
IstMitt.	İstanbulMittellungen
FÜ	Fırat Üniversitesi
JNES	Journal of NearEasternStudies
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
KP	Keban Projesi
LAR	D.D. Luckenbill Ancient Records of AssyriaandBabylonia
NU	Nairi e Uruatri
PHHAC	ThePeoples of theHills: Ancient Ararat andCaucasus
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi
TTK	Türk Tarih Kongresi
Tüba-Ar	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

UKN	UrartskieKlinoobraznyeNadpisi
Ur.	Urartuca
VDI	VestnikDrevneiİstroii
ZfE	ZeitschriftfürEthnologie

EKLER LİSTESİ

EK 1: AD DİZİNİ

EK 2: RESİMLER LİSTESİ

Resimler Listesi

Resim 1.	Van Kalesi Analıkız Steli'nin Ön yüzü Van Müzesi.	Ek s.10
Resim 2.	Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi.	Ek s. 10
Resim 3.	Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi.	Ek s. 11
Resim 4.	Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi.	Ek s.11
Resim 5.	Karagündüz Ön yüzü ve Arka yüzü	Ek s.12
Resim 6.	Karagündüz Arka yüzü Van Müzesi.	Ek s.12
Resim 7.	Yazılıtaş Yazıtı.	Ek s.13
Resim 8.	Meherkapı Yazıtı.	Ek s.13
Resim 9.	Patnos-Aznavurtepe Yazıtı-Üst Blok.	Ek s.14
Resim 10.	Palu Yazıtı Ön Yüzü.	Ek s.14
Resim 11.	IV. Horhor Kroniği, II. Sütun-sol satır.	Ek s.15
Resim 12.	IV. Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır.	Ek s.15
Resim 13.	V. Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır.	Ek s.16
Resim 14.	Van Surp Pogos Kilisesi Ön Yüzü.	Ek s.16
Resim 15.	Van Surp Pogos Kilisesi Sol Yüzü.	Ek s.17
Resim 16.	Bahçecik Yazıtı.	Ek s.17
Resim 17.	Habibuşağı (İzoli) Yazıtı.	Ek s. 18
Resim 18.	Adilcevaz Yazıtı sol satır.	Ek s. 18
Resim 19.	Adilcevaz Yazıtı sağ satır.	Ek s. 19
Resim 20.	Mazgirt-Kaleköy Yazıtı.	Ek s.19

EK 3: HARİTALAR LİSTESİ

Haritalar Listesi

Harita 1	Urartu Krallığı Yazıtlar	Ek s. 20
Harita 2	Urartu Krallığı Kaleler	Ek s. 21
Harita 3	Altan Çilingiroğlu'na Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Eks. 22
Harita 4	Mirjo Salvini'ye Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 23

Harita 5	Diakonof-Kashkai'ye Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 24
Harita 6	Burney-Lang'a Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 25
Harita 7	Kinnier-Wilson'a Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 26
Harita 8	Doktora Tezini Sunana Göre Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 27
Harita 9	Doktora Tezini Sunan'a Göre-Fiziki Urartu Krallığı Yerleşim Yerleri	Ek s. 28
Harita 10	Altan Çilingiroğlu'na Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 29
Harita 11	Mirjo Salvini'ye Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 30
Harita 12	Thureau-Dangin'e Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 31
Harita 13	Levine'e Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 32
Harita 14	Rigg'e Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 33
Harita 15	Zimansky'e Göre Sargon'un Sekizinci Sefer Güzergâhı	Ek s. 34

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu tüm olumsuz coğrafi koşulları, kendi lehine çevirip oldukça uzun bir süre Yakındoğu ve çevresinde varlığını sürdürmeyi başaran ve en büyük güçlerinden biri olan Urartu Krallığı kendi vatandaşları tarafından Bianili, komşuları tarafından Urartu olarak anılmaktaydı. M.Ö. 13. yüzyılda irili-ufaklı göçebe beyliklerin birleşerek, coğrafi ve siyasi anlamda büyük bir krallığa dönüşümünü sağlayan "itici gücün" ne olduğu konusunda halen tam bir fikir birlikteliğine varılamamıştır. Tam da aynı dönemler aynı coğrafyayı paylaştığı diğer süper güç olan Assur Krallığının belki de, beyliklerin merkezi krallığa geçişinde itici güç olduğu önerisi en güçlü ihtimali barındırmaktadır.

Urartu krallarının zorlu coğrafyanın sunduğu, savunmayı kolaylaştıran potansiyeli, sıklaşan Assur İmparatorluğu'nun saldırılarının yol açtığı, bu baskılar sonucunda Van Gölü Havzası'nda yaşayan irili ufaklı göçebe boy ve aşiretlerin birleşerek, kalıcı ve dayanıklı bir direniş cephesi yarattıklarına inanılır. Assur M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'ya az da olsa seferlere çıkmış ancak organize olmayan hafif bir direnişle karşılaşmıştır. Ancak M.Ö. 9. yüzyılda daha sistemli ve düzenli halde çıktığı seferler sonucunda bölgede önceleri dağınık halde yaşayan direniş noktalarının artık kendi aralarında bir birleşime doğru geçtiğini gösteren bulgular mevcuttur. Ancak "Assur tehdidi olmasaydı Urartu Devleti olmazdı" fikri tartışılmaya açıktır. Aynı zamanda Kuzey Mezopotamya'dan gelen göç dalgasının da diğer etmenler arasında olduğu düşünülmektedir. Diğer bir etmen, M.Ö. II. binyılın sonunda Kuzey Mezopotamya'da oluşan olumsuz iklim koşullarıdır. Özellikle III. Salmanassar'ın Van Gölü Havzası'na süreklilik arz ederek düzenlediği ve başkentin yalçın Van kayalıklarına (Tuşpa) taşınmasıyla, krallığın yazgısını değiştirecek gelişme etkili olacaktır.

Kurulan yeni krallık, kısa zaman diliminde Doğu Anadolu'ya ve Kuzeybatı İran'a yayılır. M.Ö. 8. yüzyılın başlarında ise, Aras Nehri'nin kuzeyinden Sevan Gölü'ne kadar topraklarını genişletir. Kısaca, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında çekirdeğini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı, kuzeyde

Transkafkasya'ya, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Fırat Irmağı'na ve güneyde güneydoğu Toroslar'a kadar uzanmaktaydı. Krallığın başkentinin Van Ovası'nda bulunmasından dolayı bazı kaynaklarda "Van Krallığı" olarak da karşımıza çıkar.

Urartu Krallığı'nın tarihi coğrafyasına dair edindiğimiz bilgileri, yolları geçitleri, kentleri, dağları, nehirleri, burada yaşayan toplumların yapısı ve bölgenin siyasi yapısı hakkındaki bilgileri, Assur ve Urartu yazılı kaynakları dâhilinde inceleyeceğiz. Assur yazıtları özellikle Urartu'nun "Arkaik Çağı" için önemlidir. XIII. yüzyıldan IX. yüzyılın sonlarına kadar geçen sürede olan olaylar hakkında sadece tek yönlü olarak bahseden bu yazıtlar, IX. yüzyılın sonlarından itibaren Urartu yazılı kaynaklarının da bilgi vermesi üzerine zaman zaman susarlar. İşte o dönem Urartu ve Assur krallarının yaptıkları sefer sonucunda yazıya aldıkları bu belgeler, aktarımları sayesinde günümüz coğrafi yerleşimlerini bulabiliyoruz. Çalışma yöntemi olarak kullandığımız tarihi coğrafyanın Türkiye ve dünyadaki gelişimi oldukça sınırlıdır. *Tarihi coğrafya alansal anlamda uzmanlık gerektirir¹*; geçmiş kültür bölgelerinin yeniden yapılandırılması/rekonstrüksiyonu, ilgili delilleri toplayıp onları birbirleriyle yavaş yavaş ören dedektiflik gibidir. Tarihi coğrafyacıların alansal uzman olmaları gerekir çünkü sadece bölgenin bugününü bilmekle kalmayıp geçmişin izini sürebilecek derecede ayırt edici özelliklerini de bilmek gerekir. Tarihi coğrafyacı bölgeyi, yaşanan yeri, geçmişte yaşayanların ihtiyaçlarını, kapasitelerini de onların gözüyle görebilme yeteneğine sahip olmalıdır. Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir ki farklı kişilerin aynı olaya farklı bakış açısına sahip olabileceği ve bunun da farklı sonuçları doğurabileceğidir. Tarihi coğrafyanın mı yoksa tarihin mi bir alt dalı olduğu konusu en çok tartışılan konudur. Yapılan tartışmalar sonucunda coğrafyanın bir alt dalı olarak görülmesine rağmen, coğrafyadan önceki yıllarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Tabi bu arada yeri gelmişken belirtmememiz gereken bir şey vardır ki dünya üniversitelerinin bazılarında tarihi coğrafya bölümlerinin yıllar önce kurulmasına rağmen, bizim ülkemizde bölüm açılmamasının dışında, anabilim dalı olarak bile temsil edilmediğini hatırlatmakta fayda vardır.

¹O. Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, İstanbul, 2006, s. 162

Tarihi coğrafyanın dünyada nasıl başladığı konusuna bakacak olursak aslında belki de Herodot'un bilinçsiz olarak yaptığı M.Ö. V. yüzyıldaki yazıları tarihi coğrafyanın ilk örneği sayılabilir. Bu ve benzeri bilinçsiz olarak yazılan yazılarda o çağlara ait coğrafi bilgileri içerdiğinden tarihi coğrafyanın bilinçsiz olarak başladığı fikri kabul görür. Tarihi coğrafya disiplinin ilk kurucusu ise Alman coğrafyacı Philipp Clüver'dir. Strabon'un yolundan giderek biraz matematiki coğrafi bilgilerin yanında ülke tasvirlerini ele alarak anlattığı yazılarıyla Avrupa'da coğrafya öğreniminin gelişmesini sağlamış ancak bu ismi kullanmadan tarihi coğrafya dalının ilk kurucusu olmuştur. Bu disiplinin tarihi coğrafya adını alması ise XVIII. yüzyılda Edward Wells ile başlamıştır. Akademik anlamda çalışma alanı olarak görülmesi ise ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir coğrafya çalışma alanı olarak görülmüştür. Bugün anladığımız şekliyle modern tarihi coğrafya ise 1920–1950 yılları arasında yapılan araştırmalar ile başlamıştır. Özellikle H.C. Darby, E.W. Gilbert, Eva G.r. Taylor, I.N.L. Baker, E.G. Bowen gibi tarihi coğrafyacılar ilk öncülleri sayılır.

Ülkemizde tarihi coğrafya çalışmaları maalesef Batı'ya göre oldukça geç dönemde başlamıştır. Türkçede tarihi coğrafyadan ilk bahsedenlerden biri hem tarihçi hem coğrafyacı olan Ahmed Rifat'tır. Türkiye'nin yabancılar tarafından yapılan tarihi coğrafya araştırmaları bir yana bırakılırsa, Cumhuriyetin ilk Türk coğrafyacılarından biri olan Besim Darkot'un çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Daha sonraları H.S. Selen, N. Tunçbilek ve M. Tuncel tarafından yapılan çalışmalar tarihi coğrafya bakış açısına yakın olarak yapılmış çalışmalardır. Ramsay, B. İplikçioğlu, Z.V. Togan, W.D. Hütterorth, Tuncer Baykara, Ekrem Memiş, Veli Sevin, Bilge Umar ve daha birçok araştırmancının zamanla tarihi coğrafyanın gerçek anlamına yakın çalışmalar verdiğini görmekteyiz.

Tarihi coğrafya çalışması yürütmek genel anlamda zor olan bir metodolojidir. Çalışmanın yapılabilmesi için belirli referanslarla tarihi belgelerdeki kanıtların bulunması çok önemlidir. Tarihi coğrafyada çalışılan döneme ait ya da o döneme yakın döneme ait ele geçirilmiş belgelerin olması gereklidir. Zaten başka türlü geçmişi doğru anlamının imkânı da yoktur. Bütün tarihi araştırmalarda olduğu gibi,

tarihi coğrafya araştırmalarında da, geçmişe ait elde edilebilen bütün kaynakların, bütün insan faaliyetlerinin araştırmayı desteklediği bu yüzden kaynakların önemli ya da önemsiz ayrımı yapılmadan kullanılması gerekmektedir. Tarihi coğrafya araştırması, veriler toplandıktan ve değerlendirildikten sonra, bu verileri kullanarak, geçmişteki coğrafi manzaranın yeniden inşasını kurmaktır.

Tarihi coğrafya çalışmasının yapılmasında yüzeydeki veriler, arkeolojik veriler, tarihi kaynaklar, arazideki kaynaklar çok önem taşıtmaktadır. Teorik olarak tarihi kaynaklar önem taşırken, tüm coğrafi çalışmalarda da olduğu gibi arazinin bizzat kendisi ve arazide bulunanların tamamı çok önem arz etmektedir. Arazinin jeomorfolojisi, araştırdığımız dönem de orada yaşayan insanların yaşamlarını nasıl idame ettirdiklerini gösterirken, yerleşmeler, yapılar, yer ve yerleşme adlarının bulunması asıl hedefler arasındadır. Bizim gibi bir coğrafyaya sahip, her dönem kesintisiz yerleşim gösteren yerleşim yerleri, yollar, anıtsal yapılar, su yapıları, barajlar tarihi coğrafya çalışmalarında en önemli ipucunu vermektedir. Çalışmanın en önemli bölümlerinden birini yazılı kaynaklar oluşturmaktadır. Ülkemiz açısından dūřndüğmzde yazılı kaynaklar açısından oldukça bol sayıda ve dönem olarak oldukça erken dönemlere ait veriler mevcuttur. Kral yıllıkları, siyasal mektuplaşmalar, siyasal antlaşmalar, devlet yönetimi ile ilgili belgeler, hukuki, dini metinler, dua metinleri, fal ve büyü metinleri, imar faaliyetlerini anlattıkları metinler, ayinler, bayram törenlerini anlattıkları metinler, mitolojik metinler, sefer sonucunda kazandıkları bölgede bıraktıkları yazıtlar belli başlı yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır.

Yukarıda genel olarak anlatmaya çalıştığımız tarihi coğrafya çalışmasının yürütülme metotlarını incelediğimizde, tez konusu olarak seçtiğimiz Assur ve Urartu yazılı kaynaklarına göre Urartu Krallığı'nın tarihi coğrafyası başlıklı araştırmamız Türkiye'de bir boşluğu doldurması açısından önem arz etmektedir. Tez alışmamızın **I. Bölüm**'de tarihi coğrafya çalışmasında, bağlı bulunduğu bölgenin ne kadar önemli olduğunu bildiğimiz için, Urartu Krallığı'nın kurulduğu coğrafyayı yakından tanımak istedik. Bu yüzden jeolojik ve jeomorfolojik açıdan inceledik. Özellikle arazinin jeomorfolojisini incelemek bile o dönem yaşayan insanların nasıl meknlarda

yaşadıklarını kurgulamamıza yardımcı olacaktır. Daha sonra Urartu Krallığı'nın kuruluşundan hemen önce, kurulduğu bölge ve komşu bölgelerin sosyo-ekonomik, politik, kültürel yapısını inceledik. Bunu yaparken tabii ki eldeki verilere yani arkeolojik kanıtlara göre inceledik. Ki o dönem yeni bir kültürün bir bölgeye gelişinin en önemli kanıtlarından biri olarak çanak çömlek değişiminin ne kadar etkin olduğunu gördük. Çünkü göçebe ya da yarı göçebe olarak yaşayan bu toplulukların mimari bir kalıntı bırakmaları çok olası değildi. Aynı zamanda Urartu Krallığı'nın oluşumunda etkili olan, Urartu'nun Arkaik Dönemini de kapsayan bu bölümden sonra, asıl Urartu Krallığı'nın kuruluş tarihini ve gelişim sürecini üçüncü alt başlık altında inceledik. Urartu Krallığı'nın tarihini, kralların ekonomik nedenlere dayanarak yaptıkları seferlerini ve yayılım politikaları sonucunda fethettikleri bölgeleri inceledik.

Tez konumuzu genel itibariyle düşününce Urartu Krallığı'nı yayılım gösterdikleri bölgelere göre dört ana bölgeye ayırarak ele aldık. Tezimizin **II. Bölüm**'ün de Urartu Krallığı'nın oluşumunda etkin olan Nairi ve Uruatri konfederasyonlarının yayılım alanı olan Van Gölü ve çevresini yani çekirdek bölgeyi inceledik. Bu dönem Urartu Krallığı'nın "Beylikler Dönemi" olarak da geçer ve yazılı kaynak olarak sadece Assur yazılı kaynaklarını referans alabiliyoruz çünkü bu dönemde Urartu'ya ait herhangi bir yazılı belge elimize geçmemiştir. Bölümümüzde öncelikle Urartu Krallığı'nın çekirdek bölgesinin coğrafi sınırlarını, çevre koşullarını, iklim, bitki örtüsünü ele aldık çünkü bunlar yerel olarak seçilen mimari malzemenin seçiminde belirleyici unsurlardır. İnsanların kurdukları ve uzun yıllar yaşadıkları yerleşme yerlerine bakınca, o yerleşimleri rastgele kurmadıklarını, bazı coğrafi faktörlerin dikkate alındığını biliyoruz. Daha sonra tezimizin esas hedef konusunu oluşturan bölümü olan tarihi coğrafya bölümünü çekirdek bölgesi dâhilinde tartıştık. Bu bölümde kralların yıllıklarına, seferlerine kısacası yazılı kaynaklara göre adı geçen kent, kale, dağ, ova, nehir isimlerinin verilen bilgilere göre günümüz coğrafyasıyla karşılaştırıp, lokalizasyonlarını yaptık. Bunu yaparken örneğin bir bölge, bir kent ile ilgili yapılmış farklı araştırmaların görüşlerini tek tek inceleyerek seferlerde geçen isimler karşılaştırılarak, izledikleri coğrafi yollar hesaba katılarak, olması mümkün lokalizasyonu yaptık. Bir diğer alt başlık altında çekirdek

bölgesinin halkının kökeni ve kısa tarihçesini anlattık. Bu bölümde sadece bu bölgede daha önce yaşayan halklar ve tarihi ele alındı. Bir sonraki bölümde Urartu'nun bölgede varlığını kanıtlayan arkeolojik kanıtları ele alındı. Özellikle kale, mezar, çanak çömlek parçaları, mezar buluntuları, diğer mimari unsurlar, yazıtlar, baraj gölleri, yolar bizim için önemli olan kanıtlar arasında yer almıştır. En son olarak bölgenin ekonomik kaynakları, potansiyeli hakkında bilgi verdik. Bu alt başlıkta Urartu Krallığı'nın o bölgeye sefer düzenleme sebeplerini daha yakından gördük. Günümüz coğrafi yapısıyla pek fazla fark olmadığı için aslında o dönemi incelerken, günümüzle özdeşim kurarak tartıştık.

Tezimizin bundan sonraki şablonu ikinci bölümde gerekçeleriyle anlattığımız alt başlıkların farklı bölgelere uyarlanmış halidir. **III. Bölüm**'de Urartu Krallığı'nın kuzey ve kuzeybatı bölgesi ele alındı. Kuzey ve kuzeybatı bölgelerini ayrı olarak ele alacaktık ancak coğrafi olarak yerleşimler o kadar iç içe ki, ayırmak mümkün olmayınca aynı bölümde alt başlıklar halinde tartıştık. İşte bu yüzden Kral İşpuini ile başlayan ve Menua ile yoğunluk kazanan kuzey bölgelerine yapılan seferleri üç ana bölge halinde inceledik. Bunlar Erzurum ve çevresine yapılan seferler, Sevan Gölü ve çevresine yapılan seferler ve Çıldır Gölü havzasına yapılan seferlerdi. Yine bu bölümde de II. bölümde uyguladığımız şablonun aynısı uygulandığı için aynı gerekçelerden dolayı diğer incelemelerde de bulunduk.

IV. Bölüm'de Urartu'nun batı bölgesi ele alındı. Urartu'nun batı bölgesinin tarihi coğrafyasını, batıda ulaştığı en son noktayı arkeolojik kanıtlar ışığında tartıştık. Batı bölgesini, bölge için önemli olan yerleşim yerlerine göre inceledik. Fırat ırmağı kavsi içerisinde kurulan savunma kaleleri ve yerleşim yerleri bizim için araştırma alanımızın merkezini oluşturdu. Aynı zamanda bölgeye sefer düzenlenmesini sağlayan ekonomik anlamda güçlü olan yerler incelendi. Aynı şablon bu bölümde de uygulandı. **V. Bölüm**'de Urartu'nun doğu ve güneydoğu bölgesi ele alındı. Özellikle Sargon'un ünlü sekizinci seferi sırasında anlattığı yerler, izlediği güzergâh, en ince ayrıntısına kadar verdiği coğrafi bilgiler, tarihi coğrafya açısından bizim için çok önemli yer tutmaktadır. Bu sefer kayıtlarına göre İran Bölgesi'ndeki birçok yerin lokalizasyonu yapılabilmektedir. Özellikle Urartu Krallığı'nın İran'ın kuzeybatı

bölgesini egemenliği altına aldığını tespit ettik. Urmiye Gölü etrafına yaptıkları seferler ve sefer kayıtları ile elde ettiğimiz verileri, yerleşimlerin lokalizasyonları için değerlendirdik. Tüm bu lokalizasyon çalışmalarını yaparken sadece izledikleri güzergâhlar değil, bazen fonetik yakınlıklarını da ele alarak inceledik. Çalışmamızın en sonunda tüm bu lokalize edilen yerleşim yerlerini genel bir harita üzerinde gösterdik. Haritamızı oluştururken yazıtlar, kaleler ve yerleşim yerlerini farklı haritalarda gösterdik. Yazıtları gösterdiğimiz haritamızda özellikle Payne'nin kitabını kendimize rehber edindik. Kaleler ile ilgili haritamızı hazırlarken özellikle Kleiss-Hauptman'ın 1967 yılında hazırladığı haritası yol gösterici olmuştur. Esas lokalizasyon önerilerimizi yaptığımız haritamız ise tezimizde anlatılan tüm yerleşim yerlerini verdiğimiz haritaydı. Lokalizasyon önerilerini yaparken zorlanılan bazı problemliler vardı ki bunları farklı haritalarda farklı görüşleri ortaya koyarak karşılaştırma yaptık. Fakat çalışmada olası değişiklikleri belirttik. Zaman içerisinde yeni yazıtların bulunması, okunması ile yeni bulunan lokalizasyonları da belirttik. Haritalarımız arasında Sargon'un sekizinci sefer güzergâhını farklı araştırmaların, farklı lokalizasyon önerilerini göz önüne alarak ayrı ayrı haritalar şeklinde yaptık. Bu haritalarımızı ayrı ayrı yapmamızın sebebi, sefer için kilit rolü oynayabilecek bazı yerleşimlerin lokalizasyon önerileri, öneriyi sunan araştırmamızın ileri sürdükleri kanıtlardan dolayı farklılık göstermektedir. Özellikle Urartu'nun güney bölgesi ve özel olarak da İran bölgesindeki lokalizasyon önerilerimizi yapmamız konusunda oldukça etkili olan sekizinci sefer kayıtları tek tek incelenmiştir. Haritamızda Urartu'nun ulaştığı sınırları şu şekilde kabul ettik. Güneyde, Güney Doğu Anadolu Torosları, İran-Irak-Türkiye sınırının keşiştiği yere kadar ki burada Hakkâri'yi de içine aldık. Keşişimden Güneydoğu'ya doğru ilerleyen Urmiye Gölü ve güneyden karışan nehirlerin havzasını da alarak doğuya doğru dönmekle ve bu sınır, Karambu nehri havzasını dışarıda bırakarak kuzeye doğru giderek, oradan doğuya ilerler ve Hazar Denizi'ne ulaşır. Batıda Fırat nehrini izleyerek kuzeye çıkmakta, Erzincan ilini içerisine alarak sınır çizgisini doğuya doğru Karadeniz Dağları'nı izleyerek Çoruh Havzası'nı içine alacak şekilde Batum'a ulaşır. Muhtemelen kuzey sınırının Rioni ve Kura (Kur) nehrini izlemiş olması mümkündür. Sonuç bölümünde ise, dört ayrı coğrafi bölge altında ele aldığımız Urartu Krallığı'nın yayılım alanlarını, yerleşim, dağ, ova, nehir, göl boyutunda ele alarak

şimdiye kadar tartışılmakta olan farklı lokalizasyon önerilerini yazılı belge ve arkeolojik kanıtlar ışığında değerlendirdik. Önceki bölümlerde incelediğimiz başlıkların değerlendirilmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN COĞRAFI KONUMU VE TARİHİ

1.1. JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ

O dönemin coğrafi şartlarının, genel özellikleri itibariyle, günümüz koşulları ile çok fazla farklılık göstermemesi kabul gören görüştür. Paleo-landuse² kavramı insanoğlunun araziden faydalanmaya başladığı andan itibaren, günümüze kadar gelen zaman aralığında, o saha için güncel olmayan araziden faydalanma türü ve özelliklerini ifade etmektedir. Bunda coğrafi şartlar çok önemlidir. Arkeolojik dönemlere ait fiziki ve kültürel yaşam tamamen coğrafyanın sağladığı olanaklara göre şekillenmiştir. İnsanlar doğal bitki örtüsüne bağlı olarak toplayıcılık yapmışlar ya da yine doğal çevrenin sağladığı olanaklardan dolayı avcılıkla yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Sığınmak için de jeomorfolojinin sunduğu imkânlardan yararlanmışlardır. Madencilik, saray-kale, mezar, gölet, kanal gibi üretimler ise, sosyal ve kültürel anlamdaki değişimler ile doğal kaynakları ustaca kullandıklarını gösteren niteliklerdir. Bu nedenle Paleolitik'ten, Neolitiğe, Kalkolitiğe ve daha sonraki tarihsel evrelere geçişte coğrafyanın etkisi yadsınamaz. Toplulukların ya da uygarlıkların refah düzeyleri, varlıklarını ve egemenliklerini sürdürmeleri, eğitim, bakı, görülebilirlik gibi jeomorfolojik özelliklerini, yer altı suları, yüzeysel sular, toprak ve madenler gibi coğrafi özelliklerini ne kadar ustalıkla kullandıklarıyla doğrudan ilişkili olmuştur³.

² Paleo-landuse analizinin yapılabilmesi için arazi yapısı ve arkeolojik bulguların sağlıklı bir şekilde elde edilebilmesi için bazı parametrelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar jeomorfolojik özellikler, hidrografik özellikler ve toprak özellikleridir. Urartu krallığının hükümlerinin süresinin uzun olmasının sebepleri arasında hidrografik yapının etkisinin olduğu ve aynı zamanda fiziki mekânın doğal şartlarını kullanarak elde etmişlerdir. H. Turoğlu, "Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası Ve Onun Yakın Çevresi İçin CBS Ve UA Teknolojileri İle Paleo-Landuse Analizi" **4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri**, İstanbul, 2006, s. 3.

³ Turoğlu, s. 2.

Bölgenin jeolojik ve morfolojik anlamda önemli bir özelliği, temele ait yapıların, 3. Jeolojik Zaman'da ve 4. Jeolojik Zaman'ın başlarında püsküren volkanik malzemelerle önemli ölçüde örtülü olmasıdır. Van Bölgesi yapı ve morfoloji olarak dört ana bölüme ayrılarak incelenir. Güneyde eski Bitlis kütleleri, Van Gölü ile Türk-İran sınırı arasında yer alan bölüm, taze volkan konileri ve lav sahaları ile kendini gösteren batı ve kuzey bölümü ile Van sahasıdır⁴. Bölgede Paleozoik arazilerin esas yayılış alanını oluşturan Güneydoğu Toroslar, Van Gölü'nün güneyinde uzanır. Burada Bitlis Masifi olarak adlandırılan çekirdek alan Paleozoik dönemdeki dağ oluşum hareketleri sırasında başkalaşmaya uğramıştır⁵. Toros dağlarının doğudaki uzantısı Gevaş dağları ile çevrelenmiş olup, bu dağların birçok yerde 2500- 3000 metre hatta bazı yerlerde 3500 metreye (Artos Dağı 3475 metre) yakın yükseklik gösterdiğini görmekteyiz⁶.

Bir diğer Paleozoik arazi ise Ağrı Dağı'nın güney bölümünde görülen Devoniyen'e ait hafif metamorfizme olmuş tortullardır. Paleozoik'e ait arazilerin bölgede ne kadar yer kapladıkları, sütte bulunan volkanik örtüden dolayı saptamak zordur. Mesozoik'te bölgenin tamamı, Tetis denizi tarafından kaplanmış ve burada denizaltından çıkan ultrabazik lavlar yayılmıştır. Bunun üzerine yer yer karbonatlı çökeller birikmiştir. Deniz tabanının hareketli olması ile büyük kaymalar meydana gelmiş ve tortullarla karbonatlı kayalar birbirlerine karışmıştır⁷. Toros Dağları'nın üst kesimlerinde olan mavimsi çatlaklı kireçtaşları Permokarbonifer'e aittir⁸. Bu sıradağların permokarbonifere ait daha önceki metamorfik formasyonlardan oluşmuş esas yapısı, jeologlar tarafından "Bitlis Masifi" olarak adlandırılmıştır⁹. İkinci ve Üçüncü zamanın çeşitli kayalarını kapsayan Güneydoğu Torosların bugünkü yapısını alıncaya kadar çok değişik oluşumlar geçirdiklerini görmekteyiz¹⁰. Bir bütün halinde kara durumuna gelen Doğu Anadolu'da çökme sonucu oluşan oluklar, Eosen deniz

⁴O. Belli, **Urartular Çağı'nda Van Bölgesi Yol Şebekesi**, İstanbul, 1977, s. 4.

⁵Bu sebepten dağın büyük bir bölümünde metamorfik kayalar, şistler bulunur. Gnays, kuvarsit şist, mermerlerden oluşan metamorfik kuşak Malatya-Çelikhan civarında gözlü gnayslar yaygındır. İ. Atalay ve K. Mortan, **Resimli Ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul, 1995, s.447.

⁶R. İzbırak **Cilo Dağı Ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, 1951, s. 72.

⁷Atalay-Mortan s. 462.

⁸Atalay-Mortan s. 447

⁹İ. Yalçınlar, "Doğu Anadolu'nun Jeolojik Temel Strüktürleri", **CEED** 10 (18-19), 1973, s. 42.

¹⁰Belli 1977, s. 6.

tarafından kaplanmıştır¹¹. Bölgedeki bu önemli dağ kuşağı, Malatya- Elazığ-Bingöl-Muş ve Van Gölü çukurluğunun güneyinde 3000 metreyi aşar. Kuzeyindeki oluklarla olan göreceli yüksekliği 1500 metrenin üzerindedir¹². Malatya-Uzunyayla-Van Gölü'nün doğusunu kaplayan Torosların arka çukur alanı da denizel ortamın etkisi altına girmiştir. Bu alanda genellikle kireçtaşlarını oluşturan karbonatlı malzemeler çökelmiştir. Bölümümüzün dağ şekillerinin ihtiyar ve üst kısımlarının düz olduğunu, dağ eteklerinin özellikle Dicle ve diğer dereler tarafından yarılarak geçildiğini görmekteyiz¹³. Bu kadar dağ çeşitliliğine sahip olan bölgenin Van Gölü çanağına doğru değişik uzantılar halinde sokulması, gölün kıyısının oldukça girintili çıkıntılı olmasına yol açmış ve buda bölgede ulaşımı sağlayan doğal yolların ve geçitlerin gelişimini engellemiştir¹⁴. Bölgenin rakımının bu kadar yüksek olması, yer şekillerinin zor şartları, tarımı zorlaştıran iklimi Doğu Anadolu'yu yaşam şartları bakımından zor hale getirmiştir. Urartu coğrafyasının karakteristik özellikleri doğal olarak dağ silsileleri, göller ve volkanlar, insanlara özgü etnik karşılıklı ilişkiler, düşmanlıklar ve bunları karşılıklı ayıran sınırlardır. Urartuların varlığına ait izler gösteren bölgedeki sahaların alanı yaklaşık olarak 220000 km²'dir¹⁵. Urartu topografyasının özelliklerinden birisi Assur'la oluşturduğu dağlar değil aynı zamanda bu dağların yüksekliğine ve alçaklığına bağlı olarak gelişen iklim koşulları da etkili olmuştur. Bölgenin hidrografyası da önemli etkenler arasındadır. Üç büyük göl olan Van, Urmiye, Sevan gölleri birçok ırmağın suyunu toplamaktadır. Urartu'nun geri kalan bölümünü ise Hazar Denizi ve Basra körfezini içine alan nehir akıntıları tarafından sulanmaktadır.

Van Gölü ile Türk-İran sınırı arasında kalan alan; tektonik olarak oldukça karışıktır. Paleozoik şist ve kalkerden oluşan Kretase flişleri ve Eosen kalkerleri kapsayan marn ve kumtaşının yanında bazik intrusiv ve ekstrusiv kütlelerle serpantinlerin bu bölgenin dağlarında önemli yer tuttuğunu görmekteyiz¹⁶. Bu

¹¹ Atalay-Mortan, s. 462.

¹² Atalay-Mortan, s. 454.

¹³ Belli 1977, s. 6.

¹⁴ İzbirak, s. 72.

¹⁵ O.E Köse,. "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Urartu Dönemi'ne Ait Madeni Bilezikler Ve Pazıbentler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008, s. 4.

¹⁶ Belli 1977, s. 7.

bölgenin dağları çeşitli evrelerde gelişmiş ve bugünkü hallerini almışlardır¹⁷. İraniler ya da Ege-İraniler olarak adlandırılan ve tektonik kuşak içinde bulunan bu Mezosoik-Tersiyer kıvrılmaları doğuda kavisler çizerek İran topraklarına geçerler. Günümüze en yakın jeoloji devirlerindeki (Pliyosen-Kuvaterner) yükselmelerle bugünkü halini almıştır. Doğu Anadolu kabuğuna güneyden sokulan Arabistan kütlelerinin ilerlemesi ve sıkışmaya başlamasıyla birlikte kabuk tabakası parçalanarak horst ve grabenleri oluşturur. Jeosenklinallerde biriken tortullarda kıvrılarak dağ kuşakları meydana getirmişlerdir¹⁸. Bu kabuk tabakasının kırılması şiddetli volkanizmaya yol açarken, volkanik malzemeler birikerek dağ kütlelerini oluşturmuştur¹⁹. Doğu ve güneydoğuda yükseklik artarken, batıya gelindiğinde alçalır. Erek dağı, Irgat dağı gibi andezit yığınlarından oluşan dağ kütlelerini, Erçek, Gürpınar, Hoşap, Van, Başkale ve Yüksekova havzaları gibi çöküntü alanları bozar²⁰. Katı bir saha olan bölge yer yer kırılarak, kırıklar boyunca çöken taraflar adı geçen çöküntü alanlarını meydana getirmiş olmalıdır. İçlerinde Erçek hem bir göle sahip hem de Van Havzası'ndan farklı bir kapalı havza oluştururken, Hoşap ve Başkale bir plato karakteri taşır. Van, Gürpınar ve Yüksekova ise tam bir ova görünümündedir²¹.

Taze volkan konileri ve lav sahaları ile kaplı Batı ve Kuzey bölümü, Van bölgesinin batı ve kuzeyindeki yer şekilleri hakkında bilgi vermektedir. Buradaki yer şekilleri biçim ve oluşum bakımından doğudakilerden farklıdır. Van Gölü'nün güneyini çepeçevre saran sıradağlara bu bölümde rastlamazken, volkanik dağlar ile bunları çevreleyen Neojen tabakalı platolar ve lav platolarına rastlarız. İşte bu yüzden bu alanda morfoloji bakımından platolar ve bunların üzerine oturmuş olan taze volkan konileri olmak üzere iki ana unsur seçilebilir²².

Platolar genellikle Van Gölü ve Murat Havzası arasında geniş yer tutar. Yükseklikleri 2300–2400 metre'ye ulaşan bu düzleme yüzeyi miosen ve andezit lavlarını keser. Adilcevaz'ın kuzeybatısında yer alan Sütey sazlığı, sularını yer

¹⁷ İzbirak, s. 73.

¹⁸ Atalay-Mortan, s. 462.

¹⁹ Atalay-Mortan, s. 462.

²⁰ S. Erinç **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953, s. 62.

²¹ İzbirak, s. 92.

²² Belli 1977, s. 10.

altından Van Gölü'ne götüren karstik bir çöküntü alanıdır²³ ve Van Gölü gibi alüvyonlu topraklardan meydana gelmiştir. Erçiş'in batısı ve Ahlat'ın kuzeyinde miosen yapısı bulunan masa yapılı platolar mevcuttur²⁴. Bu platolar üzerinde Doğu Anadolu'nun taze volkan konileri yükselir. Bu volkanik koniler kuvaterner başındaki geniş püskürmelerden doğmuş ve ortaya çıkan lav ve tüflerin yığılmasıyla meydana gelmişlerdir. Nemrut²⁵, Süphan²⁶, Aladağ²⁷, Tendürek²⁸ bölgenin en yüksek engebelerini oluşturur²⁹. Van Gölü'nün batı ucundan Ağrı'ya kadar Murat Suyu Platosu'nun uzandığını görmekteyiz. En az 5 kez püskürme geçirerek bugünkü durumuna gelen Nemrut Dağı'nın en son 1441 yılında püskürdüğü ve bu yeni sönmüş volkanın ortasında bulunan çukurluk Türkiye ve yeryüzünde bilinen kraterlerin en büyüklerinden olduğunu bilmekteyiz³⁰. Bazı coğrafyacılara göre Nemrut Dağı'nın oluşumu sırasında kuzeye doğru akan Bitlis Çayı Nemrut'tan çıkan lavlarla dolmuştur³¹. Bitlis Vadisi'ni yarıya kadar dolduran bu volkanik dolgu, daha sonraki şiddetli aşınmalarla oyulmuş, Kömüs ve Rahva dereleri yataklarını burada derine kazımış ve her ikisi arasında yer yer adalar halinde lav yöreleri kalmıştır ki Bitlis Kalesi'nin bulunduğu yer bunlardan biridir³². Dünyada, kalderası büyük olan sayılı dağlar arasındadır³³. Kalderada suların toplanması ile birlikte oluşan gölün derinliği en fazla 155 metredir.

²³ Erinç, s. 63.

²⁴ Erinç, s. 63.

²⁵ Van Gölü'nün güneybatısında geniş bir alana yayılmış Nemrut Dağı'nı görürüz. Ortalama olarak 1500 metre yükseklikte bulunan, üzerine her taraftan rahatlıkla ulaşılabilen, yayvan yamaçlı, tepesi kesik ve basık bir koniye benzer. Batı ve doğu kıyısında irili ufaklı göller ve yeni püskürmelere ait olan obsidyen konileri bulunur. Belli 1977, s. 13.

²⁶ Ağrı'dan sonra ülkemizin en büyük engebesi olan Süphan Dağı, andezit ve bazaltlardan oluşmuş çok yeni bir konidir. Bu volkanın zirve kısmında çapı ortalama 400 metre olan bir çöküntü mevcuttur. Belli 1977, s. 12.

²⁷ Bir diğer volkanı Aladağ güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanır. Belli 1977, s. 12.

²⁸ Çaldıran ve Doğu Beyazıt havzaları arasında yükselen Tendürek Dağı'ndan çıkan yeni lavların bir kısmı, Bendimahî çayı ve vadisini takip ederek Çaldıran Havzası'ndan Muradiye'ye doğru akar. Erinç, s. 65.

²⁹ İzbırak, s. 74.

³⁰ İzbırak, s. 83.

³¹ Belli 1977, 16; sahada volkanizma, Pliyosen sonunda Muş-Van Gölü havzası bitişik iken kuzey-güney yönünde beliren bir kırık hat boyunca başlamış; buradan çıkan lavlar ve çeşitli volkan birikmesi ile tepeler, dağlar ve tek dağlar oluşmuştur. Alt Pleistosen volkanizma döneminde oluşan nemrut ana konisinin daha sonra faylar boyunca çökmesi ile elips şeklindeki kalderası meydana gelmiştir. Atalay-Mortan, s. 455.

³² Belli 1977, s. 16.

³³ Atalay-Mortan, s. 455.

Bölgede bulunan Muş Ovası'nın tektonik durumu, bölgenin kırık hatlar üzerinde kalmış bir çöküntü hendeği olduğunu ki bu tektonik olgunun Van Gölü'nün güney kıyısı boyunca uzanan ve daha doğuda Gürpınar-Hoşap vadilerinde de devam eden bu tarz bir tektonik doğrultu kanıtlamaktadır. Kuzeyde Tersiyer tortullarından oluşan Elçiler Dağı, doğusu Van Gölü havzasından bir volkan kütlesi olan Rahva düzü, güneyi Bitlis Dağları metamorfik masifi ve batısı Solhan metamorfik kütlesi ile çevrili olan Muş Havzası uzunluğu 78–80 km, genişliği 8–20 km arasında değişen ovanın yüksekliği batıda 1220 metre, doğuda 1280 metredir³⁴. Muş Ovası'nda farklı seviyelerde taraça ve ya sekiler uzanmaktadır. Ovanın doğu kısmı Van Gölü'nün tabanında olduğu gibi devamlı olarak çökmektedir; bu yüzden bu kısımda alçalmış birikinti konileri, boğulmuş vadiler ve bataklıklar bulunur³⁵.

Bingöl Havzası ve Ovası Doğu Anadolu çöküntü sahası üzerinde yüksekliği 1200–1500 metre yükseklikte, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 26 km uzunlukta, ortalama 16 km genişliktedir; kuzey ve güney yönünde en geniş yeri 20–22 km kadardır³⁶. Orta Pliyosen döneminde tektonik hareketlerle dar ve derin hendek biçimini alan ancak Üst Pliyosen'de oluşan blok halindeki çökme ile belirginleşen, çevredeki dağlardan gelen malzemelerin biriktirdiği karasal bir ortam halini almıştır.

Van Gölü Çanağının oluşumu, çevresindeki alanların tektonik ve morfolojik yapısı ile doğrudan bağlantılıdır. Neojen sonları ve Kuvaterner başlarında bu bölge deniz düzeyine yakın bir yükseltide bulunurken, yer yer dışarıya bağlantısı olan tatlı su gölleriyle kaplanmıştı³⁷. O dönemde Van çöküntüsü ve Muş çöküntüsü henüz ayrılmamış, Van tektonik havzası sularını Muş çöküntüsü tarafından gönderiyordu³⁸. Van Gölü ise, Yukarı Tersiyer'den günümüze kadar değişik evreler geçirerek bugünkü şeklini almıştır. Kuvaterner'de püsküren Nemrut volkanının lav ve tüfleri bu uzun çukurluğun batı kısmını kapatmış, böyle bir volkanik seddin gerisinde kalan çukurlukta suların toplanmasıyla Van Gölü oluşmuştur³⁹. Bu oluşumdan dolayı göl

³⁴ Atalay-Mortan, s. 459.

³⁵ Atalay-Mortan, s. 460.

³⁶ Atalay-Mortan, s. 460.

³⁷ Belli 1977, s. 17.

³⁸ Erinç, s. 65

³⁹ Belli 1977, s. 19.

ve etrafındaki arazilerin toprak yapısında, çakıl, sıkışmış kum katmanları, kaba taneli ırmak maddeleri, göle ait tortular ve çeşitli tür volkanik tüfler bulunmaktadır. Ancak bu tarz oluşuma sahip topraklar verimsiz topraklardır⁴⁰. Van Gölü zannedildiği gibi bir lav set gölü değil, tektonik bir göldür⁴¹. Deniz seviyesinden 1646 metre yükseklikte⁴² olan Van Gölü, Zeylan, Deliçay, Bendimahi, Karasu, Hoşap, Arpit deresi ve Hacıdilli suyu gibi kaynaklarla beslenmektedir⁴³. Fayların geçtiği Van Gölü'nün tabanı her yıl birkaç mm çökmektedir. Van Gölü'nün günümüzden 18000 yıl öncesinde 1720 rakımına çıktığı, günümüz göl seviyesinden hemen hemen 74 metre daha yukarıda olduğu bilinmektedir⁴⁴. Kapalı bir havza olan Van Gölü'ndeki yüzey değişikliğinin tek nedeni iklimdir⁴⁵. Bir diğer önemli sebep ise, Dördüncü Zamanda Buzul ve Yağış devrinde olmuştur. Gölün hemen hemen tüm çevresinde 10–15, 25–30, 45–50 metre yüksekliklerde rastlanan diluvial taraçalar ve depoların olması su düzeyinin alçalmış olduğunu gösterir⁴⁶. Urartular Çağı'nda en yoğun yerleşimin görüldüğü kıyı ovaları kuzeydoğudaki geniş ve sığ körfezin kıyılarında akarsuların getirdikleri alüvyonların birikmesi sonucu oluşmuştur. Bendimahi, Erciş, Gevaş ve Edremit bu özelliği gösteren kıyı ovalarıdır ama içlerinde en büyüğü Van'dadır⁴⁷.

Van bölgesi özellikle hidrografya bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bölgede özellikle Van Gölü çevresinde, çöküntülerle, volkan lavları ve heyelanların barajı ile meydana gelmiş çok sayıda göl bulunur. Süphan Dağı'nın güneyinde bulunan Aygır ve Nemrut Gölü ile krater gölleri arasında sayılabilir⁴⁸. Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Bilican volkanik kütesinin lavları tarafından oluşan Nazik ve Kirs Gölü bulunur⁴⁹. Diğer göllerden bazıları Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Haçlı Gölü ve Adilcevaz'ın doğusunda bulunan Arîn Gölü'nün

⁴⁰H.Sağlamtemir, "Urartu Krallığının Ekonomik Yapısı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2001, s. 10.

⁴¹Atalay-Mortan, s. 459.

⁴²A. Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992, s. 3.

⁴³İzbırak, s. 86.

⁴⁴Sağlamtemir 2001, s. 10.

⁴⁵Yağışlı, soğuk ve aynı zamanda buharlaşmanın az olduğu dönemlerde, su seviyesi yüksek olur. Yağışın az, buharlaşmanın fazla olduğu ve gölü besleyen kaynak sularının az olduğu yıllarda su seviyesi azdır. İzbırak, s. 88.

⁴⁶Belli 1977, s. 22.

⁴⁷Belli 1977, s. 20.

⁴⁸İzbırak, s. 110.

⁴⁹S. Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953. s. 68.

suları sodalıdır. Erçek Gölü Van Gölü çöküntü alanında ikinci bir kapalı havzayı oluşturur⁵⁰. Memedik deresi Erçek gölüne bol su getirir.

Akarsu aşındırmaları bölgenin engebeli yapısını daha da kuvvetlendirmişlerdir. Pasinler-Iğdır oluğu üzerinde kurulan Aras nehri, önce neojen çöküntülerini, daha sonra yatağını derinleştirerek, kendisinden daha altta olan arazileri aşındırmışlardır. Böylece derin yarılmış bu akarsu vadileri boyunca neojen göl tortullarının altında kalan araziler yüzeye çıkmıştır⁵¹. Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda kalan ve oldukça geniş bir alana sularıyla hayat veren Kura ve Aras Nehirleri tüm kollarını toplayarak Hazar Denizi'ne dökülür⁵². Havzaların akarsularla kapılarak birbirlerine bağlanmaları sonucu Fırat'ın kolları oluşmuştur. Torosların güneyine kurulan Fırat nehri, Torosları yardıktan sonra Malatya Havzası'ndaki göl sahasını boşaltmıştır⁵³. Doğu Anadolu yaylalarından topladığı kar sularını kızgın güney çöllerine ulaştırırken kıvrıla kıvrıla, ancak şiddetini azaltmadan akar⁵⁴. Nehir birçok yerinde çağlayanlar, hızlı akışlar, kalkınaçlar yaparak akar. Akarsuların yataklarını derinleştirerek dağları yarmaları, epirojenik hareketlerle olmuştur⁵⁵. Van Gölü Havzası dışında kalan alanın sularını Fırat ve Dicle toplayarak Basra Körfezi'ne götürür. İşte bu nehirler Doğu Anadolu'nun verimli ham maddelerini Mezopotamya'ya taşıyarak, Mezopotamya'nın hem su hem toprak bakımından zenginleşmesini sağlayarak, bölgedeki büyük kültürlerin gelişmesine olanak vermiştir.

1. 2 URARTU ÖNCESİ DÖNEMDE BÖLGENİN SİYASİ VE KÜLTÜREL YAPISI

Doğu Anadolu'da güçlü bir merkezi devlet kuran Urartular'ın M.Ö. IX. yüzyıldan önceki tarihleri, diğer bir deyişle Doğu Anadolu'nun II. binyıldaki kültürleri hakkında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Arkeolojik kazılar, Doğu

⁵⁰ Belli 1977, s. 20.

⁵¹ Atalay-Mortan, s. 463.

⁵² Erzen 1992, s. 4.

⁵³ Atalay-Mortan 1995, 463

⁵⁴ H. Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, **Öğretmen Kitapları Serisi**, İstanbul, 1989, s. 59.

⁵⁵ Atalay-Mortan, s. 463.

Anadolu'nun deniz seviyesinden 600–700 metreden daha alçak olan batıdaki Elazığ bölgesi ve doğudaki Aras havzası dışında kalan bölgelerindeki höyüklerin M.Ö. II. binyılda ve I. binyılın başlarında büyük oranda terk edildiğini göstermektedir⁵⁶. Oysa M.Ö. III. binyılda yoğun yerleşime sahne olan bu topraklar nasıl ya da hangi sebeple böyle bir karanlık döneme⁵⁷ girmiştir ya da II. binyılın bölgede hâkim olan gücü Hurriler neden güneye Habur bölgesine çekilmişlerdi sorularına cevap vermek zordur. M.Ö. II. binde Kuzeybatı İran'da gelişen olaylar Doğu Anadolu tarihinin oluşmasında belirleyici etkenler arasında yer alır. II. bin yılın ikinci yarısında “İlk İranlılar” olarak benimsenen halkların gelişini görmekteyiz. Yeni bir halkın gelişini ve sonucunda oluşan kültürel farklılığı, ele geçen arkeolojik veriler kanıtlamaktadır.

Doğu Anadolu'ya M.Ö. 2. binyılda boyalı keramikleri getiren halkların yerleşmekten çok hayvanlarını otlatmak için geldiği mevsimlik yayla olarak kullandıkları düşünülmektedir. M.Ö. 3. binyıldaki köylü ve çiftçi halklardan farklı bir kültürel yapıya sahip olan bu yeni kültürün en belirgin özelliği çanak çömlek ve gömü geleneğidir. Bu dönem kurgan türü mezar mimarisi ve çok renkli bezemelere sahip çanak çömleğiyle tanıdığımız “yayla kültürü”⁵⁸ yaygın olmuştur. İnsanlar bereketli ovalardan çekilmiş, bunun sonucu olarak yerleşik yaşam terk edilmiş, yaylaları tercih etmeye başlamışlardır. Yaylalarda yaşayan insanlar kerpiç evler yerine kıl çadırlarda yaşamaya başlamışlardır. İşte bu dönemde göçebe aşiret düzeninin temelleri atılmaya başlanmış, güçlü ve zengin beyler ortaya çıkmaya başlamıştır⁵⁹. Bu dönem kuzeyden gelen halklar da, tek renkli ya da çok renkli bezemeleri olabilen geometrik, naturalistik figürlerin kullanıldığı boyalı keramik kültürünü de getirmişlerdir. Bu keramikler kuzeyde Kafkas Dağları'ndan güneyde Urmiye ve Van Gölü'ne kadar, batıda Muş ve Erzurum illerinden doğuda

⁵⁶ K. Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler” **Urartu Doğu'da Değişim**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 17.

⁵⁷ Yerleşik özellikler göstermeyen ve ekonomisi hayvancılığa dayanan bu göçebe aşiretler kültürlerinin izleri Assur belgelerinin daha çok, daha güneydeki yöreler hakkında verdiği bazı genel bilgiler dışında hemen hemen hiç bilinmemektedir. A. Özfirat, **Doğu Anadolu Yayla Kültürleri**, İstanbul, 2001, s. 1.

⁵⁸ Yerleşim alanları saptanamayan ve tarım yapılabilecek bölgelerdeki höyüklerde izlerine rastlanmayan bu kültür, ağırı Dağı'nın eteklerinde, Sütey Yaylası'nda, Süphan Dağı çevresinde ve Ardahan bölgesindeki kurgan türü mezarlar ile çoğu kaçak kazılar yoluyla müzelere gelen çanak çömlek aracılığıyla tanımlanabilmektedir. Köroğlu 2011, s. 17.

⁵⁹ Özfirat 2001, s. 10.

Azerbaycan'daki Mil ve Mugan steplerine kadar uzanmaktadır⁶⁰. Bu tarz boyalı keramiklere farklı isimler verilmiştir. Örneğin Stronach bu tür keramiklere “Urmiye Keramikleri” derken, Çilingiroğlu “Van-Urmiye Boyalıları” olarak adlandırmıştır⁶¹. Özfırat, özellikle Kura ve Aras nehirleri arasında bu tür boyalı keramiklerin % 80'inin ele geçtiğini belirtir. Özellikle Aras vadisi başrolü oynadığı için Özfırat, bu keramikleri “Aras Boyalıları” olarak adlandırmıştır⁶².

Genel olarak Erken Transkafkasya Kültürünün yayılım alanının tümünde kendini gösteren bu halk toplulukları sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan Erken Transkafkasya Kültürü halkları ile büyük benzerliğe sahiptir. Aralarındaki en büyük farklılık ise, bu kültürün Erken Transkafkasya kültürüne göre daha belirgin bir şekilde göçebelik özelliğine sahip olmasıdır⁶³. O dönem için söylenebilecek en önemli noktalardan biri Van bölgesi ve Erzurum civarında halen ETR kültürünün hâkim olduğudur. Bu saptama M.Ö. II. binyılda Van Gölü çevresinde büyük bir göçle gelmiş “Boyalı Çanak Çömlek” kültürü fikrini alaşağı etmiştir. O dönemde ETR kültürünün devam etmiş olduğu ve yeni bir göç dalgasının Van Gölü ve çevresini etkilemediği söylenebilir. Doğu Anadolu'ya genellikle yüksek yaylalarda ve mezarlarda ele geçen bu boyalı keramiklerin nasıl geldiği konusu tartışılmalı sorulardan bir tanesidir. Bu konu hakkında ileri sürülen görüşlerden bir tanesi; Doğu Anadolu dışındaki coğrafyalarda da özellikle kuzeybatı İran'da ele geçen bu tarz keramikler, bu bölgeye yeni bir halkın geldiğini, hayvancılıkla uğraşan ve göçebe olan bu halkın otlak aramak için yeni yerlere gittiğini, işte Doğu Anadolu'nun bu yerlerden biri olduğu, burada ele geçen keramiklerin varlığını açıklamaktadır⁶⁴. Dolayısıyla Doğu Anadolu yaylalarının Orta Tunç Çağ'ında ETR halkları tarafından ya da bölgeye yeni gelen halklar tarafından geçici otlak olarak kullanıldığı düşünülebilir. Doğu Anadolu'da yer alan ve boyalı keramiklerin bulunduğu Orta Tunç Çağ mezarları, İran ve Transkafkasya'da yarı göçebe olarak yaşayan

⁶⁰ Özfırat 2001, s. 1; A. Erdem, “Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 50.

⁶¹ A. Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler**, İzmir, 1984, s. 139; Erdem, s. 51.

⁶² A. Özfırat, “Kuzeydoğu Anadolu II. Bin Yıl Boyalı Çanak Çömlek Kültürü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul, 1997, s. 290; Erdem, s. 51.

⁶³ M. Işıklıve A.Y. Tavukçu “Muş-Bulanık Bölgesi'nden Bir Erken Demir Çağ Seramiği”, **Sanat Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 2008, s. 83.

⁶⁴ Erdem, s. 52.

topluluklara ait olabilir⁶⁵. Bu halde Doğu Anadolu'da M.Ö. 2. binyılda bir göç olduğuna dair düşünülen genel fikir yerine söz konusu olan göçün mevsimlik bir göç olabileceği ortaya çıkmaktadır⁶⁶.

“Van Urmiye Boyalıları” ya da “Dinka Tepe” malı olarak bilinen bu çok renkli (boyalı) çanak çömlekle birlikte⁶⁷ “Gri keramik”⁶⁸ olarak adlandırılan bir çanak çömlek türü de göze batar. Bu çanak çömlek türünü Kuzeybatı İran'a ilk getiren insanların Hint-Avrupalılar olduğu konusunda görüşler mevcuttur⁶⁹. Doğu Anadolu bölgesinde daha çok mezar buluntusu olarak ele geçen bu tarz keramik Tilkitepe, Karagündüz, Dilkaya ve Van Kalesi Höyük'te herhangi bir mimari unsura sahip olmadan ele geçmiştir. Bu mezarlık alanları Sütay yaylası⁷⁰ (Yuvadami ve Cemalettin), Muş-Malazgirt çevresi (Nurettin ve Sarıveli), Kars çevresi (Ani ve Küçük Çatma), Doğubayazıt (Suluçem), Ağrı Dağı etekleri (Mağaralar Mevkii, Kasım Tığı ve Gre Herşe)'dir.

Doğu Anadolu'da yaşanan bu tartışmalı durumun daha çözümlenebilir bir hale gelebilmesi için hemen hemen aynı coğrafyayı paylaştığı ve komşuları arasında yer alan Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'da ele geçen arkeolojik verilerin incelenmesi gerekmektedir.

M.Ö. 2. binyılın son yüzyılları içerisinde Mitanni ve Hitit İmparatorluklarının yıkılması Yakınoğu'da siyasal dengenin bozulmasını sağlamıştır. Bunun olumsuz etkileri en çok Doğu Anadolu'nun batı ucundaki “Alzi” olarak geçen yerde

⁶⁵ Erdem, s. 85–86.

⁶⁶ Erdem, s. 86.

⁶⁷ B. Helwing ve H. Fehmi. “İran'da Demir Çağı”, *ArkeoAtlas* 4, 2005, s. 134.

⁶⁸ Bu gelenek İran'da 4.binyıldan itibaren bilinmekte olup, M.Ö. 2. binyılın içlerine kadar sürdüğü anlaşılır. Bu çanak çömleğin kullanımı genelde Güney Türkmenistan ile özellikle M.Ö. 2. binyılda Namazgâh V kültürü ile olan ilişkileri temsil ettiği düşünülür. Helwing ve diğerleri, s. 134.

⁶⁹ Çilingiroğlu 1994, 22; Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da demirin yaygın kullanımı sonucu gelişmeler yaşanırken, İran yaylasında da Hint-Avrupa etnik göçlerine tanıklık etmekteydi. S. Güneri, “Protourartu”, *Bilim ve Ütopya*, İstanbul, 1999, s. 59.

⁷⁰ 1991 yılında Sütay yaylası Nekropolleri, Nurettin ve Suluçam Kurganları, Sarıveli Höyüğü, Eski Norguh yerleşimi saptanmıştır. 1997 yılında bu dönemine ilişkin Süphan Dağı'nın eteklerinde Erikli Mevkii'dir. Bulanık Ovası'nın doğusunda ve Süphan Dağı kuzeybatı eteklerinde Elmakaya'da ele geçen keramikler Erikli gibi türünün tipik örneklerindedir. Muş Ovası'nın kuzeyindeki Yılankaya kalesinde ele geçen keramikler bir kalede bulunduğu için önemlidir. A. Özfırat, “1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç Ve Demir Çağları”, XVI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, Tarsus, 1998, s. 2.

görülmüştür⁷¹. M.Ö. 2. binyılda Hitit İmparatorluğuna bağlanan⁷² ve İşuwa olarak adlandırılan bu bölgede Hurri kökenli bir halkın yaşadığını bilmekteyiz⁷³. Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında bir köprü durumunda olan İşuwa, stratejik bir öneme sahipti. Yakıp yıkılan kentler ve otorite boşluğu büyük bir kaosa yol açmıştı. Bölgede II. binyılın erken dönemlerinde görülmeyen yukarıda da bahsettiğimiz yeni bir keramik türünün yaygın bir şekilde kullanımına rastlarız. Eskinin çok hızlı dönen çarkının yerine elde yapılan ya da ağır dönen bir çarkla yapılmış, genellikle koyu kırmızı renginde kalın bir astarla kaplanmış ve iyi açkılanmamış olan bu keramiğin en belirgin özelliği, keskin profilli çanaklar çömlekler ve ağız kenarlarından boyun ya da omuzlarına kadar uzanan kesitinin yatay yivlerle bezenmiş oluşudur. Bölgeye gelen yeni bir keramik türü, yeni bir halkın bölgede etkin olmaya başladığını göstermektedir. Doğu Anadolu yeni bir etnik öge ile tanışmaya başlamıştır ki Assur yazılı kaynaklarına göre bu etnik öge Muşkilerdi. C.A. Burney’de bu yeni kültürün Muşkiler ile ilişkili olabileceğini ileri sürmüştür⁷⁴. Assur kralı I. Tukulti-ninurta’nın yazıtlarında 50 yıldan beri Alzi’de oturan Muşkileri yendiğinden bahsetmesi, M.Ö. 2. binyılın son çeyreğinde Alzi yöresinde Muşki adını taşıyan bir halkın oturduğunu kanıtlamaktadır⁷⁵. Bazı bilim adamlarına göre, Hint-Avrupa kökenli olan Muşkiler’in buraya Güney Kafkasya üzerinden göç etmiş olmaları ihtimali kabul görmektedir⁷⁶. Bazı bilim adamları ise, Muşkilerin Frigler ile aynı insanlar olduğuna inanılması gerektiğini⁷⁷ ve bunun Anadolu tarihi için oldukça önemli bir saptama olduğunu ileri sürmektedirler⁷⁸. Balkan kökenli, bir kavim olan Frigler⁷⁹ İçbatı Anadolu’da

⁷¹V. Sevin, “Urartu Devleti”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010d., s. 425.

⁷² M.Ö. II. binyılda Hitit yazılı kaynaklarına göre Hititlerin komşusu olan ve zaman zaman Hititlerin yönetimine giren bölgede, Hitit kültürü egemendir. Arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen Hitit ok uçları ve ryton gibi dini amaçlı kullanılan keramikler bunu kanıtlamaktadır. M.Ö. 13.yüzyılda tamamıyla Hitit egemenliğini kabul etmişlerdir. R. Yıldırım, “Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri” **Fırat Üniversitesi Dergisi** 4(1), 1990, s. 319.

⁷³ Altınova’da Tepecik 2a-2b, Norşuntepe III, Korucitepe J, Malatya yöresinde Arslantepe III, Pirot IV ve İmikuşağı 8.-7. Yapı katlarından sağlanan veriler, Hitit İmparatorluk Çağı ya da bölge kültürünün pek çok yörede Hititleştğini göstermektedir. V. Sevin, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu” **Höyük I**, 1988, s. 51–52.

⁷⁴C. Burney ve D.M. Lang **the Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus**, London, PHAAC, 1971, s. 98.

⁷⁵ Sevin 1988, s. 54.

⁷⁶ Sevin 2010d, s. 428.

⁷⁷ En az beş beylikten oluşan konfederasyonun başkentlerinin Gordion olan Batı Frigleri temsil ettiği belirtilmiştir. Muşki ve Tabal halklarının başkentlerinin Mazaka (Kayseri) ile Doğu Frigleri temsil ettiği önerilmiştir. Barnett CAH III, s. 7.

⁷⁸ A. Çilingiroglu, **Urartu Tarihi**, İzmir, 1994, s. 18.

bugünkü Kütahya, Eskişehir, Afyon ve Ankara illerinin kapladığı alanda ortaya çıkmışlardır⁸⁰. Anadolu'ya Makedonya ve Traklar üzerinden gelen Frigler, Avrupa'da otururken Brig adıyla anılıyorlardı⁸¹. Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmişti⁸². Sevin M. Ö. 1200 yıllarında büyük göçler sırasında diğer Thrak kabileleri gibi Boğazlar üzerinden Anadolu'ya girdiklerini kabul etse de Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanmış olabilecekleri savını benimsemez⁸³. Bunu Erken Demir Çağda Elazığ yöresinde yoğun olarak kullanılan bu keramiğin batı dünyası ile herhangi bir bağı olmadığını belirterek reddeder. Bununla birlikte bu tür bir keramiğin Transkafkasya'da Karmir-Blur'da Urartu öncesi tabakalarında yaygın olarak bulunduğunu görüyoruz⁸⁴. Aynı şekilde Kuzeybatı İran'da, Urmiye Gölü'nün güney kıyısındaki Geoy Tepe'nin A katında ve Van Gölü'nün güneydoğu kıyısı üzerindeki Dilkaya Höyüğü nekropolünde saptanmıştır⁸⁵. Yukarıda bahsettiğimiz göçün bir benzeri de Kuzeybatı İran'dan, Kafkasya'dan, Hazar Denizi'nin batı kıyıları boyunca gelen Hint-Avrupalı halkların yarattığı büyük bir göçtür. İran'ın 2. binyıl kültürlerine son veren ve yeni kültür öğelerinin oluşumunu sağlayan bu göçün Doğu Anadolu'yu da etkilemesi muhtemel gözükmektedir. İşte M.Ö. 12. yüzyılın ortalarından beri Alzi'de oturan Muşkilerin bu göç dalgası ile Anadolu'ya ayrı bir kol halinde kuzeyden geldikleri kabul gören bir

⁷⁹ Frigler üzerine Homeros, Troya'luların yanında yer alan güçler arasında bahsederken Askania'dan (Mysia ve Bitinya'da bir bölge) geldiklerini söyler. Homeros. **Odyssesia**, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul, 2005, s. 861 vd.; Strabon, Sangarias (Sakarya) nehri üzerinde Midas'a ait kalıntılar olduğundan söz eder. Strabon 1981, V-3, s. 64; Heredotos ise, Halys (Kızılırmak) ırmağının yakınında, Lidya ile Kapadokya arasındaki topraklara Frigya bölgesi olarak adlandırmaktadır. Friglerin tarih sahnesine çıkışı hakkında başta Assur, Geç Hitit ve Urartu yazılı kaynakları etraflıca bilgi vermektedir. İlk kez Assur kralı I. Tiglat-Pilaser dönemine ait yazılı belgelerde Halys (Kızılırmak) nehrinin doğusunda "Muşkiler" olarak geçen kavimlerin Friglerle bağlantısı olduğu ileri sürülmektedir. (Assur kaynakları bu bölgeyi özellikle Halys'ın doğusundaki bölgeyi M.Ö. XII. yüzyıldan beri işgal edenleri Frigler olarak değil Muşkiler olarak adlandırmaktadırlar) Luckenbill ARAB, 220, 221; Ancak Frig ve Muşki adlarının arasında herhangi bir benzerlik olmadığından dolayı bu öneri tartışıla gelmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekmektedir ki ister aynı, ister farklı kavimler olsun, ortada kesin olan şey Ege Göçleri'nden sonra Anadolu'da daha çok hissedilir bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Ö. Çapar, "Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri", **TTK 9/1**, 1986, s. 342. ; Muşkiler bölgedeki varlıklarını uzun bir süre devam ettirmişler, hatta M.Ö. 12. yüzyılda Alzi ülkesinin dışında Yukarı Dicle Vadisi'ni de ele geçirdikleri gözlenmiştir. Çilingiroğlu 1994, s. 19.

⁸⁰ R. Yıldırım, **Uygurluk Tarihine Giriş**, Ankara, 2004, s. 120.

⁸¹ Sevin 2007, s. 193.

⁸² Herodot Tarihi Çeviren: Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991, s. 73.

⁸³ Sevin 1988, s. 54.

⁸⁴ Transkafkasya'daki Şeytandağ ve Doğu Gürcistan'daki 2. binyılın ikinci yarısından, birinci binyılın başlarına tarihlenen Erzurum civarındaki Güzelova ve Pulur'da da ele geçmiştir. Sevin 1988, s. 54.

⁸⁵ Sevin 1988, s. 55.

diğer görüştür⁸⁶. Bu görüşe göre, daha önce ileri sürülen Frig=Muşki bağıntısını kanıtlayacak herhangi bir kanıtın olmadığı ileri sürülür⁸⁷.

Hitit Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmeye başlamasıyla birlikte Anadolu ve Kuzey Suriye'de küçük devletlerle Hitit'in varlığının sürdüğünü ve Geç Hitit Dönemi'nin başladığını bilmekteyiz. Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kuzey Suriye'nin bir bölümünde Geç Hitit Krallıkları'nın⁸⁸ hem Assur hem Arami, hem de Fenike kültürlerinin karışımından oluşan uygarlıkları bulunmaktaydı⁸⁹.

Doğu Anadolu'nun doğusundaki Van Gölü havzası ve çevresinin bu gelişmelerden fazla etkilenmediğini görmekteyiz. İşte bu dönemde Doğu Anadolu'da Urartuları görüyoruz. Hitit Kralı Hattusilis ile Mısır Firavunu II. Ramses arasındaki savaşın bittiği yıllarda Assur Krallığı'nın başına I. Salmanassar geçer ve ilk işi olarak Uruadri ülkesine saldırır. Güneydoğuda Büyük Zap'ın kaynaklarından Van Gölü'nün doğu ve kuzeyine doğru uzanan geniş topraklar, Assurluların "Uruatru" dediği Himme, Uatqun, Barqun, Salua, Halıla, Luha, Nilipahri ve Zingun adlı sekiz aşiret boy arasında paylaşılmıştı⁹⁰. I. Salmanassar Uruatri'yi oluşturan 8 ülkeyi üç günde fethettiğini anlatmaktadır. Assur ordularının Torosların kuzeyine çıkmakla birlikte, birkaç ayda ancak katedilebilecek Doğu Anadolu'nun küçük bir bölümünü yağmalayıp birkaç günde geri döndükleri anlaşılmaktadır⁹¹. I. Salmanassar'dan sonra I. Tukulti-Ninurta Doğu Anadolu'da Nairi olarak alandırıdığı 40 kralla savaştığını kaydetmektedir. Gölün güney ve batısındaki Muş, Bitlis, Bingöl ve Hakkâri dağlık bölgeleri "Nairi Ülkeleri" adı altında, sayıları 60'a yakın beyler tarafından idare edilmekteydi. Torosların güney eteklerinde Botan, Garzan, Batman ve Dicle'nin

⁸⁶ Sevin 1988, s. 56; Çilingiroğlu, " Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağların Başlangıcının Tarihi", **I. Anadolu Demir Çağları**, (Ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987, s. 109.

⁸⁷ Ancak diğer taraftan Sevin, Assur belgelerine göre M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında Tabak ülkesi civarında ve Que bölgesinin kuzeyinde ortaya çıkan Mita önderliğindeki Muşkiler'i bir yandan Urartu, öte yandansa Assur baskısıyla batıya göç eden Doğu Muşkili olarak benimsemenin akla daha uygun olduğunu belirtir. Sevin 1988, s. 56.

⁸⁸ Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar kuzey-güney doğrultusunda çekilecek çizgi, Geç Hitit Devletlerinin batı sınırını oluştururken, Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizginin kuzey sınırını oluşturduğunu, Malatya'dan güneye Karkamış'a çekilecek bir çizgi ile doğu sınırının oluştuğunu görmekteyiz. M.Ö. 700 yıllarına kadar varlıklarını sürdüren bu devletler Assurlular tarafından ortadan kaldırılmıştır. Yıldırım 2004, s. 121.

⁸⁹ Yıldırım 2004, s. 120.

⁹⁰ Sevin 2010d, s. 429.

⁹¹ Köroğlu 2011, s. 21.

aşağı çığırları arasında, Siirt, Batman ve Diyarbakır illerine yayılmış yöre ise “Şubarı” (Subartu) Ülkeleri denen Kutmuhi, Buşsi, Mummi, Alzi, Madani, Nihani, Alaia, Teburzi ve Burukuzzi adlı küçük beyliklere ayrılmıştı⁹². Alzi ve Burukuzzi’de Muşkilerin oturduğunu, daha batı uçtaki Fırat’ın kıyısındaki Malatya’da ise Hitit İmparatorluğu’na bağlı bir kökenden gelen bir aşiretin eline geçmişti. Kuzeybatı İran’da, Urmiye Gölü’nün güneyi, başta başkent Hasanlu olmak üzere Hurri⁹³ Krallığı’nın egemenlik alanı içerisindeydi.

Yukarıda sık sık adı geçen Hurrilerin egemenlik alanının Van Gölü ve çevresine daha genel bir tanımla Doğu Anadolu’ya kadar uzandığını savunanlar bulunmaktadır, hatta bazı araştırmacılar Urartuların, Hurrilerin devamı olduğunu düşünmektedir⁹⁴. Ancak Uruadri ve Nairi konfederasyonlarının üzerine kurulan ve ileride büyük bir devlet olacak Urartu’yu, Hurri-Mitanni devletinin bir parçasıdır diyebilmek için yeterli kanıtın olmadığını ancak Urartu’nun Hurri Devletinin bir parçası olduğu görüşünü benimseyenler bulunmaktadır⁹⁵. M.Ö. II. binde bazı Mısır, Hitit kaynaklarının verdiği sınırlı bilgi dışında ele geçen yazılı belge olmadığı için bu dönemler hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Uruadri ve Nairi konfederasyonları yani Doğu Anadolu hakkında Assur kaynaklarının bilgi vermeye başladığını biliyoruz. Ancak yazılı kaynakların sustuğu anlarda M.Ö. XIII. yüzyıldan önce orada yaşayan beyliklerin olduğunu kanıtlayan arkeolojik bulgular bulunmaktadır. Bu beyliklerin özellikle Kuzey Suriye ve Kuzey

⁹² Sevin 2010d, s. 429.

⁹³ Hurriler Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye’de egemen olan “Mitanni-Hurri” devletinde en önemli etnik unsur olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Van Loon 1966, 5; Hitit İmparatorluğu’nda Hurri etkisini yoğun bir şekilde görmekteyiz. Özellikle Hitit dini, mitoloji ve kültür alanında oldukça yoğun hissedilmektedir. Bunları belgeleyen arkeolojik kanıtlar ise başkent Hattuşa’da ele geçen çok sayıda Hurca yazılı belgedir. M.T. Tarhan, “M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları”, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, s. 35.

⁹⁴ Tarhan 1978, s. 39; M.Ö. II. bin Hurri yerleşmelerine göre, Hurri’nin güney sınırı Hama’dan Hanikin (Kerkük’ün güneydoğusu)’e kadar uzanmaktaydı. Kuzeybatıda Torso eteklerine ulaşıyordu. Hurri dilini konuşan kabilelerin kuzey ve kuzeydoğu’ya yayılımını kanıtlamak güç olsa da yer şahıs adlarının tahlillerinde, kuzeyde Erzurum’u içine alan Yukarı Fırat Havzası, doğuda Urmiye Gölü çevresi ile kabaca bir hat çizilmektedir. Kısacası Hurri’nin etkin olduğu alan Yukarı Mezopotamya’nın kuzeyinden başlayıp, Nairi ülkesini, Van Gölü Havzasını ve Yukarı Fırat bölgesini kapsar. S. Güneri, “Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s. 203.

⁹⁵ Tarhan 1978, s. 39; Konu hakkında Sayın Akurgal’ın da görüşüne değinecek olursak; “Hurriler Urartu Krallığı’ndan beş yüz yıl önce aşağı yukarı aynı bölgelerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, Antakya’ya kadar ve Hititlerle çağdaş olan büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Böylece Urartular’ı Hurrilerin bir soyu olarak kabul etmek doğru olabilir. Akurgal, E. **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul, 1993, s. 175.

Mezopotamya'daki Hurrilerle iletişim halinde olduğunu gösteren arkeolojik bilgiler mevcuttur ki hatta bu ilişkiler Transkafkasya'ya kadar uzanmaktadır⁹⁶. Özellikle Dilkaya⁹⁷ ve Karagündüz Erken Demir Çağ mezarlarında yapılan kazı sonucunda ele geçen kap formları Sütay yaylasındaki M.Ö. 2. binyıl boyasız çanak çömlek formlarıyla benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla M.Ö. 2. binyıl kültürünün, 1. binyıl kültürüyle aynı potada erimiş olduğunu ve 3. binyılın Hurri ögelerinin de aynı potada yer alarak Urartu Krallığı'nın kuruluşunda rol oynadığını düşünmek olasıdır⁹⁸. Aynı zamanda Hurri ile Urartu'nun etnik kökensel bağlantılarından birisi de, her iki dilin linguistik olarak ortak noktalara sahip olmasıdır⁹⁹. Urartucanın Hurrice'nin geç diyalektiği olduğunu savunan bilim adamları bulunmaktadır¹⁰⁰. Ancak Diakonoff Urartuca'da dil gelişiminin doğrudan Hurriceye bağlanamayacağını, sadece bu iki dilin köken olarak aynı kaynaktan geldiğini düşünmektedir. Bunlarda bize Uruatri ve Nairi halklarının etnik kökenini Hurri'den bağımsız kılamayacağımızı kanıtlamaktadır¹⁰¹. Hurri ve Urartu ortak yönlelerinin sadece dil alanıyla sınırlı kalmadığı, diğer kültür alanlarında da yakınlık gösterdiği, özellikle din alanında tanrı ve tanrıça isimlerinin aynı menşeden geldiğini göremekteyiz. Meherkapı yazıtında adı geçen 78 tanrıdan özellikle üç tane baş tanrı adı, "Haldi, Şivini, Teişeba" bu yakınlığı ispatlamaktadır. Haldi devletin baş tanrısı ve savaş tanrısıyken, Teişeba Hurriler'in baş tanrısı ve fırtına tanrısı Teşup ile

⁹⁶ Özellikle kurganlarda ele geçen oldukça ince işçilikle yapılmış altın ve gümüş kaplar Kuzey Suriye ile Gökçe Göl yakınındaki Lchashen nekropolünde ele geçen Mitanni silindir mühürleri, İran'da Hasanlı'da ele geçen keramikler, bu ilişkileri en iyi ifade eden bulgulardır. Piotrovski 1969, 42. Piotrovskii, B.B. **Urartu**, Geneva, 1969, s. 42.

⁹⁷ Çilingiroğlu Dilkaya nekropolünün M.Ö. XI.-X. yüzyıllara ait olabileceğini söyler. Sevin ise, gerek küçük buluntular gerekse de oda mezarlarının mimarisinden dolayı bu tarihi biraz erken bulur. Dilkaya'da, ilk grubu oluşturan daha kaba malların yanında, aynen Ernis ve Karagündüz'deki gibi kazıcılar tarafından "Urartu Keramiği" olarak adlandırılan, katkısız ya da kum ve küçük taşçık katkılı kırmızı renkte hamurlu, aynı renkte astar ve çok parlak açkılı-cilalı, çok iyi pişirilmiş, çarkta yapılmış çanak çömlemlere de rastlanmıştır. Ancak burada kırmızı renkli cilalı tipik Urartu malları da bulunmuştur. V. Sevin, "Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 444.

⁹⁸ A. Çilingiroğlu, "The Migration in the Lake Van Basin: East Anatolia in the 2nd Millenium B.C. and the Foundation of a Kingdom", **Migration and Kulturtransfer**, (ed. R. Eichmann- H. Parzinger), Bonn, 2001, s. 380.

⁹⁹ Hurrice ve Urartuca'nın bitişken dillerden olduğunu ve Hurrice ile Urartuca'da öznenin bir sufiksle belli edildiği, fiilin muhakkak pasif tercüme edildiğini görüyoruz. Her iki dilde de cinsiyet ayrımı söz konusu değildir. Gerekli olduğu hallerde çoğul yapılır. Her iki dilde de flaksiyon ekler aynıdır. Kısacası bu iki dil akrabadır ancak birbirine bu kadar benzese de birbirinden ayıran farklar da oldukça çoktur. T. Balkaya, "Hurri-Mitanni Devleti", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 74.

¹⁰⁰ Güneri 1995, s. 203.

¹⁰¹ Güneri 1995, s. 203.

aynıdır. “Teşup”un eşi “Hepat”, Urartu’daki “Teişeba”nın eşi “Huba” ile aynıdır. Güneş Tanrısı “Şivini”, Hurriler’in güneş tanrısı “Şimigi” ile özdeştir¹⁰².

Doğu Anadolu’da M.Ö. 2. binyılın başlarından beri süregelen kuraklık sonucunda Hurri¹⁰³ kökenli boylardan oluşan küçük beylikler¹⁰⁴, yarı göçebe bir yaşam tarzını seçmişlerdi. Zengin su kaynaklarına hayvanlarının beslenebileceği otlakların bol olduğu yaylalarda kurdukları kaleler ile kendi kültürlerini oluşturmaya başlamışlardı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi M.Ö. 1274 yılına gelindiğinde ilk kez Assur Kralı I. Salmanassar tarafından dağlık bölgede olan ve sekiz kabileden oluşan “Uruatri”¹⁰⁵ ismi geçmektedir¹⁰⁶. Daha sonraki yıllarda Assur Kralı I. Tikulti Ninurta döneminde ele geçen kaynaklarda 60 krala sahip olan “Nairi Ülkesi”¹⁰⁷ adı geçmektedir. Assur kralları her dönem Doğu Akdeniz Bölgesi ve ticaretini ele geçirmeyi arzulamış ve aynı zamanda Doğu Anadolu’nun zengin hammadde kaynakları ile ilgilenmişlerdir. Bunun yanında Doğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayan beyliklerden haraç olarak çeşitli maden, bronzdan yapılmış eşya ve at alarak vergiye bağlamak istemiş ve kendi ekonomileri için sürekli bir gelir kaynağı oluşturmak istemişlerdir. Tamamen ekonomik çıkarlı olan bu askeri seferler sonucunda işgale dayalı kalıcı bir Assur egemenliği söz konusu olmamıştır¹⁰⁸.

Erken Demir Çağ’la birlikte yerleşim yerlerinin sayısı artmıştır. Van Gölü civarında Arınçküs, Kümbet Höyük, Ağak Burnu, Tatvan Kalesi, Ahlat Uludere’nin yakınındaki Kızıl Mezra, Gavur Çimeni, Nemrut Dağı’nın eteklerindeki Segran

¹⁰² Balkaya, s. 75.

¹⁰³ Urartu Krallığı’nın kurulmasında etken olan beylikler arasında Hurri beyliklerinin olduğuna dair ipuçları bulunmaktadır. I. Tiglat-Pileser’in Kutmuhi ülkesine yaptığı seferi anlattığı yazılı kaynaklarda Kali-Teşup’un oğlu Hakili-Teşup tarafından yönetilen bir ülkeden söz edilmektedir. LAR I, 222. Bu isimler Hurri şahıs isimleridir. Çilingiroğlu 1994, s. 25.

¹⁰⁴ Doğu Anadolu ve Güney Transkafkasya yaylalarını denetleyen bu yarı göçebe aşiret ve beylikler hakkında çok fazla bilgimiz yoktur. Son yıllarda Van Gölü Havzası, Ermenistan ve İran Azerbaycan’ın da yapılan kazılar sonucunda ele geçen bulgular sonucunda bilgimiz artmaya başlamıştır. Urartu-Biainili Krallığı’nın başkent Tuşpa oluncaya kadar geçen zaman M.Ö. 1300/250–850/800 yılları arasındaki zaman dilimi Erken Demir Çağı olarak adlandırılır. Ki bu zaman süreci içerisinde Doğu Anadolu’daki aşiretler büyüyerek daha karmaşık bir topluma dönüşeceklerdir. Sevin 2010, s. 432.

¹⁰⁵ Uruatri etnik bir kelime değil “Dağlık Bölge” anlamında kullanılan coğrafi bir terimdir. O. Belli, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi” **Savaş ve Estetik**, İstanbul, 2004a., s. 46.

¹⁰⁶ M. Salvini, **Urartu Tarihi Ve Kültürü**, İstanbul, 2006, s. 29.

¹⁰⁷ Nairi deyiminin ise “Düşman Halk” anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. Belli 2004a, s. 46.

¹⁰⁸ Yıldırım 2004, s. 126.

Kalesi, Havuzikar Tarlası, Murat Nehri'nin kıyısındaki Harabtepe ile Çayır Kalesi Demir Çağ'ı yerleşimlerine rastlanılan yerlerdir¹⁰⁹.

Erken Demir Çağ yerleşimlerinin tipik özelliği daha önceki dönemlerden bildiğimiz gibi yaylalarda görülmesidir. M.Ö. II. binyılın ortalarında Transkafkasya'da, İran'da ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkan kültür Demir Çağların başlangıcına işaret etmiştir. İran Bölgesi'nde Hasanlu V-VI, Dinkha Tepe, Geoy Tepe, Yanık Tepe, Haftavan Tepe, Tepe Sialk A ve Giyan gibi yerleşim ve mezarlardan ele geçen yeni bir tür çanak çömlek yeni bir kültürün gelişini kanıtlamaktadır. Büyük olasılıkla kuzeyden gelen Hint-Avrupalı halkların getirdiği gri keramik dönemin tipik keramiğidir. Geleneksel düşünceye göre kuzeybatı İran'daki Hasanlu kazıları Erken Demir çağ için tarih vermektedir. M.Ö. II. binyıla tarihlenen boyalı keramiğin yerine V. tabakadan itibaren gri bir keramik başlaması Erken Demir Çağ olarak tanımlanmıştır¹¹⁰.

Doğu Anadolu'da da Tunç Çağlarının büyük bir bölümünde göçebe-yarı göçe yaşayan çoban topluluklarının kültürleri olan Erken Transkafkasya Kültürü halkları ve Kurgan Halkları yörede etkinken, bu aşamadan sonra bölgede Demir Çağ süreci başlar. Bu dönem aslında ETR ve Kurgan halklarının bir devamıdır. Doğu Anadolu için Erken Demir Çağ'ın başladığı zaman dilimi tartışmalı ve bölgeden bölgeye değişmektedir¹¹¹. Batı İran, Kuzeydoğu Anadolu, Van Gölü Havzası ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için farklı tarihlendirmeler vardır¹¹². Kuzeydoğu Anadolu için bu dönemin genel bir tarihlendirilmesi yapılmamıştır. Sos Höyük ve Pulur'da yapılan sondaj çalışmaları tarihlendirme konusunda etkili olmuştur. Çilingiroğlu, Van Gölü ve çevresinde bu kültürün başlaması kuzeybatı İran'dan çok farklı olmamalıdır, diye belirtir¹¹³ ve Doğu Anadolu'da bu dönemle birlikte ağız kenarlarının altında birkaç sıra yivi olan tek renkli devetüyü ya da kahverengi kapların ortaya çıkması İran'a

¹⁰⁹ Özfirat 1998, s. 3.

¹¹⁰ Işıklı-Tavukçu, s. 84 dp nt. 11.

¹¹¹ Van Gölü Havzası ve ya daha genel bir ifadeyle Kuzeydoğu Anadolu için Erken Demir Çağı terimi Urartu Krallığı öncesini tanımlama da kullanılmaktadır. Bu sürecin başlangıcı belirsiz olmakla birlikte, sonunun Urartu Krallığı'nın kuruluş evresiyani M.Ö. 9. yüzyılortaları olduğu bilinmektedir. K. Köroğluve E. Konyar "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi" **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı. 119, İstanbul, 2005, s 25.

¹¹² Işıklı-Tavukçu, s. 84.

¹¹³ Işıklı-Tavukçu, s. 84.

olan göçlerin bir başka kolu olarak buraya geldikleri ve kültürlerini beraberlerinde getirdikleri konusunda da öneri sunar¹¹⁴. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise Ilısu ve Kargamış'ta yapılan baraj gölleri kapsamında yapılan kurtarma kazıları sırasında Gri Cano Höyük bu döneme dair tarihlendirmede yardımcı olmuştur.

Dönemin genel özelliklerinden birisi yukarıda da bahsettiğimiz gibi bölgede beylikler halinde yaşayan halk gruplarıdır ki, bu beylikler daha sonra bir araya gelerek Urartu Krallığını oluşturacaklardır. Bu küçük beylikler Assur Krallığı'na karşı Uruatri ve Nairi adı altında federasyon kurmuşlarsa da, Doğu Anadolu'nun topografik yapısı ve iklimsel özellikleri yüzünden beyliklerin arasındaki iletişimin oldukça düşük olduğunu görürüz. Bu küçük toplulukların beyleri yüksek ve sarp kayalıklar üzerinde bulunan kalelerde yaşarken, halk ise kalelerin eteklerinde oturmaktaydı. Bu dönem yapılan kalelerde Urartu Krallığı kurulduktan sonra tipik mimari tarz olan ve savunmayı kolaylaştıran kurtin ve bastiyonların kullanılmadığını görmekteyiz. Ayrıca mezarlıkların sivil yerleşim yerlerinde bulunduğunu ancak Urartu Krallığı'nın kuruluşu ile birlikte sivil yerleşim yerleri ile mezarlıkların ayrıldığını görmekteyiz¹¹⁵.

Aynı coğrafyada bir arada yaşamayı sürdüren bu farklı kökenli topluluklar yeri geldiğinde ortak düşmana karşı birlik olmayı başarmışlardır. İşte Van Gölü Havzası'nda yaşayan bu beyliklerin örgütlenmelerindeki en büyük payın başta demir madeni olmakla birlikte bölgeye ait zengin maden yatakları olduğu söylenebilir¹¹⁶. Urartu beylikleri Assur Krallığı ve Batı İran topluluklarından çok daha önce demiri işlemeyi öğrenmiştir. İşte demiri işlemek için gerekli olan organizasyon ve örgütlenme Van Gölü Havzası'nda yaşayan beyliklerin ortak düşmanı olan ve güneyden gelen Assur tehlikesine karşı birleşmelerini sağlayan itici güç olmuş olmalıdır¹¹⁷. Ancak bu görüş çok fazla tartışılmış değildir ve bu sonucun doğruluğuna, Doğu Anadolu ve Güney Transkafkasya'da M.Ö. II. binyılda var olan şartların sosyo-ekonomik-kültürel gelişimleri üzerine ciddi çalışmalar yapmadan ulaşılamaz. Yani Assur Devleti olmasaydı Urartu Krallığı kurulamazdı diye ileri

¹¹⁴ Erdem, s. 53.

¹¹⁵ Belli 2004a, s. 47.

¹¹⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 27.

¹¹⁷ Yıldırım 2004, s. 126; Çilingiroğlu 1994, s. 28.

sürülen bu görüş tartışmaya oldukça açıktır. Krallığın kuruluşunda küçük beyliklerin yanı sıra Kuzey Mezopotamya'dan kaynaklanan bir göç dalgasının etken olduğu da ileri sürülmektedir¹¹⁸. Uzun bir dönem göçebe hayat yaşayan beyliklerin tek merkezden yönetilen bir siyasi örgüt ile Assur'a karşı çok daha etkili bir savunma sağlayabileceklerini ve bu halk topluluklarının ancak 400 yıl gibi bir süre içerisinde bir kral çatısı altında toplandıklarını görüyoruz¹¹⁹. İşte bu tarihten sonra Yakındoğu tarihinde Assur Devleti'nin en büyük düşmanı Urartu Krallığı olacaktır.

1.3. URARTU KRALLIĞI'NIN TARİHÇESİ

Urartu Krallığı'nın siyasal tarihi, Urartu'nun erken dönemlerini anlatan Beylikler Dönemi ve Klasik Urartu Tarihi olmak üzere iki ana bölümden oluşur. M.Ö. 13. yüzyılın başlarından, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar geçen "Beylikler Dönemi"ni¹²⁰ özellikle Assur yazılı kaynaklarından öğreniriz. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreyi de "Klasik Urartu" tarihi olarak biliriz¹²¹.

Yukarıdaki bölümde ikinci binyılda Urartu öncesi dönemde bölgenin siyasal ve kültürel oluşumunu anlatırken "Urartu'nun Beylikler" dönemini işlediğimiz için bu bölümde sadece "Klasik Urartu Tarihi"ni anlatacağız.

1.3.1Klasik Urartu Tarihi

M.Ö. 858 yılında Van Gölü Çevresi'nde dağınık halde yaşayan beyliklerin tek bir kralın egemenliği altında toplanmaya başlamasıyla Urartu'nun "Krallık Dönemi"nin başladığı görürüz. Bu irili ufaklı göçebe beyliklerin hangisinin ön plana çıkarak gerçek bir krallığa geçecek dönüşümü sağladığı konusunda herhangi bir görüş birlikteliği bulunmamaktadır. Bu tarih ilk kez Assur yazılı kaynaklarında¹²²

¹¹⁸ Sevin 2010, s. 434.

¹¹⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 28.

¹²⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 24.

¹²¹ Belli 2004a, s. 45.

¹²² Balavat Kapısının birinci bandında verilen bu bilgilerle birlikte Sugunia kentinin ateşe verilisinin resmedildiğini de görmekteyiz. Çilingiroğlu 1994, s. 29.

Urartu kralından bahsedildiği zamandır¹²³. Bu yazılı kaynaklara göre ilk krali başkent Sugunia ve ilk kral Arame'dir. İlk kurucusunun adının Arame (858–832) olmasından dolayı Arami kökenli insanların krallığın kuruluşunda etkin olduğu belirtilir¹²⁴. M.Ö. 858 yılında Assur Kralı I. Salmanassar tarafından yakılıp yıkılan bu kentin yerine Arzaşkun başkent yapılmıştır. Krallığın bilinen ilk başkenti Arzaşkun'dur¹²⁵. M.Ö. 855 yılında Arzaşkun'da Assur orduları tarafından aynı akibete uğratılmış olup, Balavat Kapısını kaplayan bronz levhalar üzerinde tasvir edilmiştir¹²⁶. Kral Aramu'nun uzun süren iktidarının başlangıç ve bitişi konusunda kesin bir tarih verilememektedir. 858 ve 856 yılında uğradığı yenilgilere rağmen gücünden çok şey kaybetmemiş, hatta gelişmiş bir devlet düzeninin varlığını sağlamıştır. Bu döneme ait Urartuca yazıt olmadığından dolayı fazla bilgimiz yoktur. Yukarıda bahsettiğimiz Sugunia ve Arzaşkun kalelerinin varlığı, devletin kuruluşu açısından anlamlıdır¹²⁷.

M.Ö. 840/830 yıllarına geldiğimizde Urartu tahtında yeni bir kral ile karşılaşırız. Bu kral farklı bir sülaleden gelen Lutipri oğlu Sarduri'dir¹²⁸. I. Sarduri (832–825) Urartu Krallığı'nın 2. kurucusudur. Sarduri ile birlikte Urartuların tarih aktarımı başlar. Sarduri döneminde başkent Van Ovası ile göl arasında, yüksek sarp kayalıklar üzerinde olan Van Kalesi'ne taşınmış ve buraya Tuşpa adı verilmiştir. Urartu Kralı Sarduri'nin Assur komutanı Daian-Aspur ile arasındaki savaşın sonucunda, kral Sarduri'nin aldığı yenilgiden dolayı, Assur saldırılarına karşı daha güvenli olması için başkenti Tuşpa'ya taşıdığı ileri sürülmektedir¹²⁹. Sarduri'nin Urartu tahtına ne zaman çıktığı ve ne yolla geçtiği belli değildir. Hatta ilk Urartu kralı Arame ile Sarduri arasında başka bir kralın var olup olmadığı konusunda da herhangi bir bilgimiz yoktur. Sarduri dönemiyle ilgili tarihi olaylar ve seferleri hakkında Madırburç yazıtı dışında herhangi bir yazılı kaynak olmadığı için çok kısıtlı bilgiye sahibiz. Ancak arkeolojik kanıtların ışığında bazı öneriler yapılmaktadır. Kralın yeni başkenti Van Gölü'nün doğusunda kurmasından dolayı doğuya sefer

¹²³ “*Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim ...*” LAR I, s. 614.

¹²⁴ Sevin 2010, s. 434.

¹²⁵ Çilingiroğlu 1994, 33

¹²⁶ Belli 2004a, s. 51.

¹²⁷ Salvini 2006, s. 42.

¹²⁸ Sarduri'nin Van kayalarının eteklerinde, “Sarduri Kalesi”nin sarp kireçtaşı bloklarının üzerinde birbirinin aynı 6 adet Assurca metinde, kendisini Aramu değil Lutipri'ye bağlaması, farklı bir hanedandan olmasının yanında farklı bir kabileden de olduğunu düşündürür. Salvini 2006, s. 44.

¹²⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 39.

düzenlemesini kolaylaştıracağı için doğu seferlerinin olabileceği düşünülmüştür. I. Sarduri döneminde Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümü Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girer ve Urartu yayılım alanı Kelişin yazıtının dikildiği, Kelişin geçidine yakın bir yer olan Muşasir'e kadar uzanır¹³⁰. Urartu Krallığı o dönemin en büyük devleti olan Assur Krallığı'nın en büyük rakibi olmuştur¹³¹.

I. Sarduri'den sonra başa oğlu İşpuini'nin geçtiğini görmekteyiz. Kral İşpuini (825–810) döneminde Van Ovası'nın kuzeyinde, doğusunda ve güneyinde Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan gibi savunma kalelerinin kurulduğunu görüyoruz. Kral İşpuini Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Ağrı, Patnos ve Eleşkirt üzerine seferler düzenlemiş ve yöreyi Urartu egemenliğine sokmuştur. İşpuini'nin yazıtlarında kendisiyle birlikte oğlu Menua'nın da adını sık sık görmekteyiz. Saltanatının son 10 yılını birlikte paylaşmışlardır. Bu baba oğlun saltanatları sırasında pek çok reformlarla monarşinin temelleri atılmıştır¹³². İşpuini ve oğlu Menua yazıtlarında kendilerini “Urartu Ülkesi Kralı” değil “Biainili Ülkesi Kralı”¹³³ yani “Van Kralları” olarak tanımlamaktaydılar. Bu yeni öğelerle birlikte kralın devletin kuruluş aşamasını tamamladığını anlarız¹³⁴. İşpuini kendisinden önceki kral Sarduri döneminde başlatılan eylemlere devam eder. Sarduri ile birlikte başlayan Doğu Toroslar ile Van Gölü havzaları arasında kalan halkların yönetimini ele alır. İşpuinin en önemli icraatlarından biri Haldi devlet kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. İlk kez İşpuini tarafından getirilen yeni bir anıt tipi olan zafer stelleri, Urartu'nun yayılım yerlerini göstermesi bakımından önemlidir. Erçek Gölü yakınında ele geçen Karagüzdüz steli İşpuini ve oğlu Menua'nın Urmiye Gölü'nün güneyindeki verimli toprakları fethini kanıtlar. Kelişin steli sayesinde de kutsal kent Muşasir'in nasıl Urartu egemenliğine girdiğini görürüz. Bu olay siyasal anlamda büyük bir öneme sahipti¹³⁵. İşpuini'nin bir diğer önemli yazıtı Meherkapı yazıtıdır ki bu yazıtla birlikte

¹³⁰ LAR I, s. 588.

¹³¹ Çünkü Beylikler döneminden beri dört yüzyıl boyunca Assur Krallığı'na çeşitli maden ve silah haracı veren Urartuların bu dönemden sonra hiçbir zaman haraç ödemediklerini biliyoruz. Belli 2004a, s. 56.

¹³² Sevin 2010, s. 438.

¹³³ Bu ad Bian/Van/Buan/ Van biçimiyle halen Doğu Anadolu'da yaşamaktadır. Sevin 2010, s. 438.

¹³⁴ Salvini 2006, s. 48.

¹³⁵ Çünkü Muşasir/Ardini tapınağı kuzeyde Urartu Krallığı, güneydoğuda Habhi, güneyde Assur Krallığı ve Fırat Irmağı'nın batısında yer alan Tabal ülkesi tarafından kutsal sayılmaktaydı. Bu kadar

Urartu krallarının Urartu toprakları üzerinde yaratmak istedikleri “devlet dini”ni algılarız¹³⁶. İşpuini’nin en önemli anıtsal yazıtlarında oğlu Menua ve hatta torunu İnışpua’nın adının geçmesi “Ortak Krallık” dönemini tartışmaya açmıştır. Ancak bu üçlünün adının yazıtlarda aynı anda kullanılması ortak krallıktan söz edilmesi için yeterli bir kanıt değildir¹³⁷. Ancak ileriki yıllara ait Van Gölü’nün kuzeydoğusunda ele geçen Karahan’da bulunan stelde, İşpuini ve Menua’nın Arşuniuni ve Haldiei URU (Haldi’nin Kenti)’ni kuruşu ve burada yaptıkları imar ve tarımsal faaliyetlerden söz edilmesi eşit sorumluluk taşıdıklarını gösterir.

Kral İşpuini’den sonra Menua’nın yalnız başına iktidar olduğu yıllarda Urartu Devleti’nin genişleme ve yükselme dönemi başlar. Doğu Anadolu’da büyük ve güçlü bir devlet tam anlamıyla kurulur, ülkenin sınırları belirlenir, krallık kısa zamanda en geniş sınırlarına ulaşır. Menua (810–786) ile birlikte Urartu her yöne yayılım gösterir. Batıda Fırat, kuzeyde Aras Ovası topraklara katılır, güneyde koloniler kurulur, güneydoğu’da, Zagros’un diğer yanındaki Mana ülkesi tehdit edilir ve güneyde Assur Devleti ile yüz yüze gelinir. Assur İmparatorluğu’nun taht kavgaları ve ayaklanmalarla huzursuzluk, çaresizlik ve enflasyon içinde kıvranmaya başladığı bu çağda Van krallarının Yakın Doğu’da etkinleşmeye başladığını görüyoruz. Ele geçirilen bölgelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kalenin kuruluşunu görmekteyiz. Bu dönemde Van Kalesi’ne birçok yeni ilave yapının eklendiğini, Van Bölgesi’nde Kevenli, Yukarı Anzaf kalelerinin inşasını görmekteyiz. Kuzeyde Patnos’ta Aluduri ve Yogunhasan Kalesi, Iğdır Ovası’nda Mağara Tepe ve Karakoyunlu (Menuahinili) kaleleri, kuzeybatıda Hasankale, batıda Palu (Şebeteria) ve Burmageçit kaleleri ile Urmiye Gölü’nün güneyinde Kalatgah Ve Meştâ kalelerinin kurulduğunu görüyoruz. Bir diğer imar faaliyeti ise, başkent ve yakın çevresinin su ihtiyacını karşılamak için yaptırttığı Şamram/Şamiram kanalıdır. İşte bu kadar çok yapılan inşa faaliyetinden dolayı Menua’ya “Büyük Mimar” unvanı verilmektedir¹³⁸. Menua dönemi kayıtların en çok tutulduğu dönemlerden birisidir.

geniş bir coğrafya tarafından benimsenen Muşaşir Tapınağı’nın egemenliği altına girmesi siyasal ve kültürel anlamda Urartu Krallığı’na güç katıyordu. Belli 2004a, s. 58.

¹³⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 45.

¹³⁷ Salvini 2006, s. 57.

¹³⁸ Çilingiroğlu 1994, s. 55.

Menua'nın oğlu I. Arğişti (786–764) döneminde Urartu'nun yayılım politikası devam etmiştir. I. Arğişti kuzeyde Ağrı, Kars, Erzurum ve Ermenistan'ı egemenlik altına alırken, Kuzey Suriye ticaretini güvence altına alabilmek için bölgeye düzenlediği askeri seferler sonucunda Malatya ve Fırat'ın diğer yanındaki Tabal ülkesi (Orta Anadolu) ile iletişime geçtiğini görüyoruz. Bölgesinin sınırlarını Transkafkasya bölgesine doğru genişletmek isteyen Arğişti, Diauehi'yi topraklarına katmıştır ve bölgede Arinberd (Erebuni) ve kendi adını verdiği Armavir-Blur'daki Arğiştihinili'yi kurmuştur. Ki Erebuni'ye Hate (Kuzey Suriye) ve Şupani (Elazığ Bölgesi) ülkelerinden insan toplulukları getirerek yerleştirdiğini görüyoruz¹³⁹. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Parsua ve Mana ülkelerine doğru seferler düzenleyerek Assur'un bölgedeki yayılma arzusunu engellemek istemiştir. Daha sonra tekrar Malatya'ya sefere çıkarak, Kömürhan yöresindeki Fırat'ın karşı kıyısına geçerek buradaki kral Hilaruada'nın kale ve kasabalarına sahip olur. Diauehi'yi ele geçirerek, eyalet sistemi içine sokar. İran Azerbaycan'ı içerisinde Puluadi ve Seqindel'i zapt ederek, ganimet olarak binlerce insan ve on binlerce hayvan alınarak, ülke ekonomisi güçlendirilmiştir.

Arğişti'nin oğlu II. Sarduri (764–734) döneminde Urartu'nun yükselişinin doruk noktasına vardığını görüyoruz. II. Sarduri'nin yayılım siyaseti ve askeri eylemleri hakkında bilgi verdiği iki büyük stel, Analı Kız olarak adlandırılan kült merkezinde iki büyük niş içerisinde ele geçmiştir. Bu stele göre Kuzey Suriye ticaretini denetim altına aldığını, Malatya Krallığı'ndan haraç aldığını öğreniyoruz. Van bölgesinde Çavuştepe'de Sardurihinili, Varto yakınlarında Kayalıdere, Fırat Irmağı yakınlarında Habibuşağı köyü yakınlarında Tumeşki, doğu da İran Azerbaycanı'nda Tebriz'in kuzeyinde Segindel köyü yakınlarında Libliuni kalelerini kurmuştur. II. Sarduri'nin 1. seferini Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mana, Babilu ve Baruata ülkelerine düzenlediğini, 2. seferini Transkafkasya'nın kuzeyine yönelmiş olup Etiunu ve Erikuahi ülkelerini hedeflediğini, 3. seferini ise batıya doğru düzenlediğini bilmekteyiz. Bu kral döneminde batıda Arpad, Melid (Malatya), Gurgum (Maraş) ve Kummuh (Kommagene) gibi Geç Hitit Beylikleri ile Assur'a karşı bir koalisyon kurulduğunu görüyoruz. Bu koalisyonla, Assur kralı II. Aşşur-

¹³⁹ Belli 2004a, s. 62; Çilingiroğlu 1994, s. 70.

nasir-apli'nin başlattığı, Kuzey Suriye'yi egemenlik altına almak istediği politikasına son vermek istiyordu. Böylece Urartu Devleti'nin kudreti doruk noktasına ulaşarak, ordularını üç-dört aylık bir savaş sezonunda üç farklı noktaya gönderebilecek güce kavuştu.

Urartu Krallığı'nın yaşadığı bu muhteşem günler sırasında, Assur'un başkenti Kalhu'da kanlı bir hükümet darbesiyle başa III. Tukulti-apil-Eşarra geçer. Derin bunalımların yaşandığı bu dönemde büyük bir asker ve devlet adamı olan bu kral, Urartu Kralı II. Sarduri ve yanında yer alan koalisyona karşı savaşmak zorunda kalır. M.Ö. 743 yılında Assur ile Urartu arasında, Sinzi Çayı kıyısında olan bu savaşın Urartu'nun yenilgisi ile sonuçlandığını görmekteyiz¹⁴⁰. Bu savaştan sonra Urartu Krallığı'nın bölgede üretilen ve kendisine haraç olarak verilen altın, gümüş ve bronzdan, hem de Kuzey Suriye ticaretinden yoksun kalır¹⁴¹. Diğer Urartu kralları gibi Sarduri'nin de mimari anıtlar bıraktığını görürüz. Sardurinin en önemli projesi Tuşpa'nın 20 km yakınında kurduğunu ve artık geleneksel bir hal alan Sardurihinili (Çavuştepe) kentidir¹⁴².

II. Sarduri'den sonra başa geçen I. Rusa'nın (734–714) saltanat yıllarına dair bilgilerimiz sınırlıdır. Bu yüzden Rusa'nın askeri ve idari eylemlerini birkaç yazıttan öğrenmekteyiz. Önce Gökçeğöl (Sevan) yöresindeki aşiretleri denetimi altına alarak, burada Tanrı Haldi ve Tanrı Teişeba adına kentler kurar. Kendisine karşı ayaklanan Kral Urzana'nın yönetimindeki kutsal kenti Muşaşir'e (Ardini) yürür, sonra Urmiye Gölü'nün güneyindeki toprakları denetimi altına almak için Assur kralı II. Şarrukin'in ordularıyla savaşır. Phryg Kralı Mita (Midas), Tabal Kralı Ambaris ve Que (Kilikia) Kralı Urikki'ye elçiler göndererek Assur'a karşı yeni bir koalisyon kurmak ister. Ancak bu dönem Urartu kendisini derinden etkileyen iki önemli olayla karşılaşır. Bunlardan biri Kafkaslar üzerinden gelen göçebe Kimmerler¹⁴³ ve

¹⁴⁰ Sevin 2010, s. 452; Yaşanan savaşın anlatıldığı olaylar hem Assur kralı III. Tiglatpilaser'in yıllıklarında hem de Urartu kaynaklarında kesişmektedir. Salvini 2006, s. 83.

¹⁴¹ Belli 2004a, s. 64.

¹⁴² Salvini 2006, s. 88.

¹⁴³ Kimmer ve İskit olarak tanınan bu insanlar Transkafkasya ve Kuzey Karadeniz bölgelerinden geliyorlardı. Kimmerlerin genellikle Trakyalılar ile ilişkili Hint-Avrupa kökenli olduklarına inanılır. M.Ö. 2. binyılda Dinyeper ce Volga nehirlerinin arasındaki Kuzey Karadeniz- Volga bozkırlarında, "Katakomb Kültürü" olarak adlandırılan bir çevrede yaşıyorlardı. M.Ö. 1200'lerde İskitlerle ilişkili

İskitlerdi¹⁴⁴. M.Ö. 8.yüzyılda İskit göçleri Kimmerleri tedirgin etmiş ve bir kısmı Güney Kafkasya'ya doğru hareketlenmelerine yol açmıştır. M.Ö. 8. yüzyılın son çeyreği ile M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Urartu topraklarına giren Kimmerler, kuzeydeki Urartu kale ve yerleşimlerini yakıp yıkıyorlardı. Urartu'nun Kral Menua döneminden beri denetlemeye çalıştığı kuzey bölgeleri Kimmer göçebelerinin etkisi altına girmiştir. I. Rusa gelişen bu olaylara kayıtsız kalmak istemez ve M.Ö. 714 yılında Kimmerlere karşı bir ordu gönderir, ancak ordu bozguna uğrar. Diğer bir ikinci olay ise Assurlulardır. Bu dönem Assur tahtında, tahtı zorla ele geçirdiği ileri sürülen Tiglatpilaser'in oğlu Sargon'u görüyoruz¹⁴⁵. Sargonun başa geçmesiyle birlikte Yakındoğu siyasi olayları derinden etkilenecektir. Sargon'un en büyük hedeflerinden biri Batı İran'daki Urartu egemenliğini ortadan kaldırmaktır. Kimmer saldırılarını fırsat bilen Assurlular harekete geçerek Urmiye Gölü civarında¹⁴⁶ M.Ö. 714 yılında Urartu ordusunu bozguna uğratmışlardır¹⁴⁷. Sargon yıllıklarında 8. Sefer olarak geçen, Urartu ve Assur arasındaki savaşa son noktayı koyan ve Kuzeybatı İran'ın kesin fethi ile sonuçlanan bu olay Urartu tarihi açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

II. Argiştî'nin (714–685) tahta geçişiyle birlikte Urartu Krallığı'nın kendi kabuğuna çekildiğini, yeni ekonomik ve askeri yönetim merkezleriyle birlikte baraj, gölet ve sulama kanalları yaptığını görüyoruz. Ekonomik alanda alınan yeni önlemler ile birlikte krallığın derlenip, toparlandığını öğreniyoruz. II. Argiştî'nin saltanatının en önemli olaylarından biri göçebe kavimlerin Kafkasya ötesindeki bozkırlardan

“Srubnaya Kültürü” göçebeleri tarafından baskı altına alınarak Kırım Yarımadası, Kuzey Kafkasya'ya hatta Transkafkasya'ya doğru inerler. Adlarına ilk kez Urartu Kralı I. Argiştî'nin M.Ö. 774 yılında Sevan ve Çıldır gölleri arasına gerçekleştirdiği bir seferde İş-qi-Gu-lu olarak rastlanır. Çeşitli boylar halinde göçebe olarak yaşayan bu halklar alışılmamış süvari taktikleri ve yeni türde etkili yay ve oklarının yarımıyla Anadolu'ya yüz yıl kadar sürecek ve etkilerini Ege Denizine kadar uzatacak bir şiddet dönemi başlatmıştı. Sevin 2010, s. 452.

¹⁴⁴ Çoğu zaman Kimmerler ile birlikte ele alınan İskitler M.Ö. 2. binyılın son yüzyıllarında Volga bozkırlarında yaşıyorlardı. En eski İskit izleri bu havzadaki “Srubnaya-Khvalynsk” denen bir kültürle ilişkilendirilir. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda Orta Asya bozkırlarına gelen göçebe hakların yarattığı sıkıntılar nedeniyle batıya ve güneye, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'ya doğru inerek eski Katakomb Kültürü bölgesine dağılırlar. İskitli göçebelerin bir kısmı Kafkasya dağlarını aşarak Hazar Denizi'nin batı kıyıları boyunca Azerbaycan'a ulaşmıştır. Sevin 2010, s. 452.

¹⁴⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 91.

¹⁴⁶ Artık savaşın yapıldığı alan Zagros bölgesine kaymıştır. Özellikle Assur kralı II. Sargon'un parlak dönemine denk gelen ve uğruna savaşılan alan Mana halkının yaşadığı Kuzeybatı İran yaylasıdır. Salvini 2006, s. 88.

¹⁴⁷ Belli 2004a, s. 65.

geçerek, Urartu toprakları üzerinden geçerek Batı Frigya'ya girmesidir¹⁴⁸. Bu dönemde Urartu Krallığı'nın, maden bakımından kaybettiği zenginliği yeniden kazanma çabalarını görüyoruz, bu sebepten dolayı maden yatakları bakımından zengin olan Erzincan bölgesinde ekonomik ve askeri amaçlı kaleler kurmaya başlamışlardır. Erzincan'ın 10 km doğusunda yer alan Altıntepe'de kurulan kale, hem Kafkasya hem de Kuzeybatı İran'dan gelerek Orta Anadolu içlerine kadar açılan tarihi ve ticari yolları denetimi altına alınmasını sağlıyordu.

II. Arğişti'nin yerine oğlu II. Rusa (685–645) geçmiştir. II. Rusa döneminde Urartu kültüründe değişim görüyoruz. Kendisinden önceki krallardan farklı bir belgeleme yöntemi geliştirmiştir. Savaş ile ilgili metinlerin olmaması, bunun yerine bol miktarda ele geçen bina ve adak yazıtı, öncelik sırasının değişimine de kanıt teşkil etmektedir. Yeni bir kalkınma hamlesi başlatıp, ekonomik ve yönetsel düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Van Krallığı'nın son güçlü ve dinamik hükümdarıdır. Kral Menua gibi yoğun mimari çalışmanın gerçekleştiği dönemdir ve 5 adet yeni kentin kuruluşu II. Rusa dönemine denk gelmektedir. Karmir-blur (Teişebaini), Bastam (Rusai-URU.TUR), Toprakkale, Adilcevas yakınındaki Kefkalesi ve Van yakınındaki Ayanistir. Kalelerle birlikte kurulan sivil yerleşim yerleri, baraj, gölet ve sulama kanalları, imar alanında yapılan faaliyetlerdir. II. Rusa, Assur kralları Sanherib ve Assarhadon ile çağdaştır.

Rusa'nın yönetime geçer geçmez ilk sıkıntısının Aras'ın kuzeyi olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra İran Azerbaycan'ına yönelir. Rusa'nın bu bölgelerde yaptığı imar faaliyetleri, iktidarının ilk yıllarında, ülkesinin uzakta kalan yerlerinden merkezine kadar, devletin yeniden yapılanmasını hedeflediğini kanıtlamaktadır¹⁴⁹. Yazılı kaynak ve arkeolojik verilere göre II. Rusa'nın saltanat dönemi Urartu için askeri ve kültürel alanda diriliş olarak görülmektedir¹⁵⁰. Bunun iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi, Assur Krallığı'nın içinde olduğu sıkıntılı dönem, diğeri ise, babası Arğişti'nin Kimmerlere karşı uyguladığı hatalı politikadan vazgeçerek bu savaşçı kavimle dostane ilişkiler içerisine girmesiydi. Rusa zamanında Kimmerlere

¹⁴⁸ Bu insanlar M.Ö. 685 yılında Gordion kentini tahrip eden Kimmerlerdir. Çilingiroğlu 1994, s. 99.

¹⁴⁹ Salvini 2006, s. 117.

¹⁵⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 102.

Gökçe Göl civarında yerleşim izni verilmesi, Kimmerlerin güneye, Urartu ana yerleşim yerlerine ilerlemesini engellemesinin yanında kuzeyden gelecek yeni göçebe kavimlere engel olacaktı. Kimmerlerin Urartu'ya zarar vermeden Anadolu'nun iç bölgelerine ilerlemeleri, Urartu açısından yarar sağlamış, bunun üzerine Urartu Muşki ve Hate ülkelerine seferler düzenlemiştir. Doğuda giderek artan İskit tehdidi ise, kimi antlaşmalar ile güvence altına alınmıştı. Ancak zamanla Batı İran'da Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan Mana Ülkesi'nde İşpaka önderliğinde giderek artan etkinlikleri Urartu ve Assur gibi iki ezeli düşmanı birbirine yakınlaştırmıştı.

II. Rusa'nın ölümünden sonra ülkenin her köşesinde sürdürdüğü yoğun imar faaliyetleri, krallığın gerilemesini önleyemedi. Hatta israf boyutuna varan kült yatırımlarının ülke ekonomisinde hasara yol açtığını düşünenler bulunmaktadır¹⁵¹. Rusa'dan sonra III. Sarduri (645–635) başa geçer ancak on yıl boyunca önemli bir başarı elde edememiştir. M.Ö. 7. yüzyıla geldiğimizde Yakınoğu için oldukça sıkıntı yaratan “atlı kavimleri” görmekteyiz. Batı İran'da bir taraftan “atlı kavimler”in diğer taraftan Medlerin güç kazanması Urartu ile Assur'un ittifak yapmasına yol açmıştır¹⁵². Bu sırada doğuda Medler, kuzeydoğuda İskitler güçlenmekteydi. III. Sarduri dönemine ait Karmir-blur'da ele geçen bir mühürde kendisi ile birlikte III. Rusa'nın isminin geçmesi her iki kralın aynı dönem kısa bir süre de olsa krallık yaptığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu döneme ait Urartu'ya dair herhangi bir yazılı belge bulunmamıştır. M.Ö. 609 yılında Babil kroniklerinde geçene kadar Van Gölü ve çevresinde ne tür olayların yaşandığını bilmiyoruz. Urartu yazıtları ise bazı adak eşyalarından ibaretti¹⁵³. Urartu'nun son 50 yılında tahta olduğu muhtemel olan krallar şunlardır: Erimena (635-?), IV. Sarduri (?), III. Rusa (?) ve IV. Rusa (?-585).

Urartu Krallığı'nın nasıl ortadan kalktığı halen aydınlatılabilmemiş değildir. Krallığın yıkılışıyla ilgili olarak genelde iki ana sebep üzerinde durulur. Bunlardan bir tanesi Medlerin eline geçmiş olabileceği ancak Van Gölü Havzası'nda yapılan

¹⁵¹ Sevin 2010, s. 464.

¹⁵² Çilingiroğlu 1994, s. 110.

¹⁵³ Çilingiroğlu 1994, s. 111.

kazılar sonucunda Medlerin bölgedeki varlığına dair herhangi bir buluntunun olmaması bu olasılığı zayıflatmaktadır. Bir diğer öneri ise, M.Ö. 7. yüzyılın sonu başlarında kuzeyden gelen İskit orduları tarafından istila edildiğidir¹⁵⁴. Çavuştepe ve Karmir-blur'da ele geçen silah ve eserlerinin bulunması bu savı desteklemektedir¹⁵⁵. Ancak İskit silahlarının bu yerleşim yerlerinde bulunmasının bir diğer sebebi, bu savaşçı insanların Urartu ordusunda paralı asker olarak görev almış olabilecekleri ihtimalini de düşündürmektedir. O dönem Urartu ordusunda çok sayıda ücretli bozkır askerinin hizmet ettiği bilinmektedir¹⁵⁶.

Yukarıda belirttiğimiz gibi ok uçlarından etnik bir belirleyici olarak yararlanılması, yalnızca bunlara dayanarak Urartu Krallığı'nın İskitlerin son verdiğini önermek çok doğru bir yaklaşım olmamalıdır. Her ne sebeple olursa olsun bildiğimiz tek gerçek krallığın M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğine doğru tarih sahnesinden çekilmiştir. Bunu kısa bir süre sonra Assur İmparatorluğu'nun yıkılışı takip eder. İskit, Med ve Babil güçlerinden oluşan bir ordu M.Ö. 612 yılında Assur başkenti Ninive'yi ele geçirerek Assur Krallığı'na son vermişlerdir¹⁵⁷. Yakınoğu'ya hükmeden bu iki süper gücün yıkılışı Med ve Pers gibi yeni devletler ve bozulan güç dengelerinde aranmalıdır¹⁵⁸. Urartu adı bir yüzyıl daha unutulmaz, ancak artık yalnızca dağlık bölgeyi ifade eden bir terim haline dönüşür. Görünüşte Urartu Devleti giderek siyasi açıdan etkisizleşip ortadan kalksa da, daha bir süre bu güçlü ülke varlığını anımsatmaya devam eder. Hafif değişmiş biçimi Urastu (Yeni/Geç Babilce'nin bir ses kuralına göre) ile ülke adı Yeni Babil ve Akhaimenid kaynaklarında karşımıza çıkar¹⁵⁹. Bölgede erken ve daha geç tarihin bizlere gösterdiği gibi, yabancı bir gücün egemenliği uzun bir süre söz konusu olamayacağından, bölgenin 13. ve 9. yüzyıllarda kuruluş dönemindeki gibi, siyasi olarak küçük parçalara ayrılmış olması mümkün gözükmemektedir¹⁶⁰.

¹⁵⁴ Belli 2004a, s. 72; Çilingiroğlu 1994, s. 113.

¹⁵⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 113.

¹⁵⁶ Sevin 2010, s. 465.

¹⁵⁷ Belli 2004a, s. 72.

¹⁵⁸ Sevin 2010, s. 468.

¹⁵⁹ Salvini 2006, s. 129.

¹⁶⁰ Salvini 2006, s. 131.

Urartu Kral Listesi¹⁶¹

Krallar	M.Ö.
Arame	858–832
I. Sarduri	832–825
İşpuini	825–810
Menua	810–786
I. Argiştı	786–764
II. Sarduri	764–734
I. Rusa	743–714
II. Argiştı	714–685
II. Rusa	685–645
III. Sarduri	645–635
Erimena	635-?
IV. Sarduri	?
III. Rusa	?
IV. Rusa	?-585

¹⁶¹ Altan Çilingiroğlu'ndan alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN ÇEKİRDEK BÖLGESİ: VAN GÖLÜ VE ÇEVRESİ

2.1 ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN COĞRAFI SINIRLARI

Van Gölü çevresi, coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle çok erken dönemlerden beri her devletin başkenti olabilecek özelliklere sahip olmuştur. Bu dağlık coğrafyada o dönemler için Van Ovası'ndan ve Van Şehri'nden daha elverişli bir coğrafi alan yoktur. Van şehri geniş bereketli kıyı ovası, çevresindeki arazi şekilleri ve ulaşım olanağı veren yolları ile büyük bir şehrin kuruluşu ve gelişimi için gerekli şartları bünyesinde toplamıştır. Kabaca yarım daire şeklinde bir forma sahip olan Van Ovası, kuzeyinde Zimzim Dağı, doğusunda Şuşanis ve Erek Dağları ile doğal bir duvar gibi çevrelenmiştir. İşte bu yüzden Van Ovası her türlü tehlikeden korunmasının yanında, Erek Dağları'ndan akan akarsuların getirdiği alüvyallı toprakları sayesinde de verimli geniş bir ova halini almıştır¹⁶². Van Gölü Havzası'nın aynı zamanda güneyde, Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirinden ayıran Toroslar tarafından kuşatıldığını görüyoruz. Urartu Krallığının egemenlik alanını gösteren birçok haritada güney sınırının Yukarı Dicle bölgesine kadar uzandığı görülse de bunu kanıtlayan veriler bulunmamaktadır¹⁶³. Urartu'nun buralara yayılım göstermek için çaba sarf ettiğini gösteren veriler olmasına rağmen Torosların güneyinde kalıcı olduğuna dair herhangi bir arkeolojik veri ele geçmemiştir ve hatta bu bölgede Yeni Assur Krallığı'nın egemen olduğunu görmekteyiz¹⁶⁴.

Doğu Anadolu Bölgesinin bir alt bölümünü teşkil eden Van gölü ve çevresi morfolojik bakımdan üç bölüme ayrılabilir. Bunlar: Van Gölü'nü güneyden bir duvar gibi kuşatan Güneydoğu Toroslar, doğuda ortalama yükseltisi güneye nazaran daha alçak olan Van Dağları, batı ve kuzeyde ise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir hat üzerinde yer alan volkan konileridir.

¹⁶² Belli 1977, s. 44.

¹⁶³ Köroğlu 2011, s. 13.

¹⁶⁴ Torosların güneyinde, Yukarı Dicle Bölgesinde Tuşhan(Üçtepe), Amedi(Diyarbakır), Tudu(Ziyaret Tepe) adlı üç merkez Assur egemenliğindedir. Köroğlu 2011, s. 13.

Van Bölümü'nün güney kesimi Güneydoğu Toroslar ve bunların doğudaki uzantısı üzerinde bulunan Gevaş dağları ile çerçevelenmiştir. Bu kısımda 3000 metreyi geçen birçok tepe vardır. Yine bu kısımda arazinin durumu kıyının şekli üzerine etki etmiştir. Öyle ki Van Gölü'nün en girintili çıkıntılı kısımları güney kıyılarıdır. Bazı dere ağızları bir tarafa bırakılacak olursa kıyı genellikle yüksektir.

Van Bölümü'nün batı ve kuzeyindeki yer şekilleri ise gerek biçim gerekse meydana geliş bakımından güney ve doğudakilerden farklıdır. Bölümün başlıca yer şekilleri tek yükselen volkan dağları ile bunları çevreleyen üçüncü zamanın ikinci yarısına ait tabakalı platolar ve lav platolarıdır. Bunlar arasında Nemrut Dağı 2150 metre Süphan Dağı 4058 metre, Tendürek Dağı 3298 metre ve nihayet Ağrı Dağı 5137 metre bölgenin dağlarını teşkil eder¹⁶⁵. Türkiye'nin en yüksek dağı meydana getiren Ağrı dağı 3000 metreden sonra ikiye ayrılan bu kütlede, doğusunda Küçük Ağrı batısında ise Büyük Ağrı dağı yükselmektedir¹⁶⁶. Tarihi coğrafi açıdan ise, I. Tiglatpilaser'in yıllıklarında geçen Hime, Luhi, Arirgi ülkelerini Habhi koalisyonu içerisinde görmüştük¹⁶⁷. Burada geçen Arirgi ülkesi, II. Assur-Nasirpal'inde yıllıklarında¹⁶⁸ geçen "KUR A-a-ra-ar-di"(Arardi), yani Ağrı Dağı ile özdeşleştirilmiştir. Ülkemizin üçüncü büyük dağı olan Süphan dağı, sönmüş bir volkandır ve Van Gölü'nün kuzeyinde Adilcevaz-Erçiş ve Patnos arasında uzanır. III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında ilk kez Urartu kralı olarak Arame'nin krali şehri Arzaşkun'u alışımlı anlattığı yazıtta¹⁶⁹ Adduri Dağı adı geçmektedir. Sözü edilen Adduri dağı büyük bir olasılıkla Süphan Dağı'dır¹⁷⁰.

Van Gölü havzasının çukur kısmına yerleşmiş bulunan Van Gölü'nün günümüzden 18000 yıl önce 1720 rakımına çıktığı, günümüz göl seviyesinden 72 metre daha yukarıda olduğu bilinmektedir¹⁷¹. Bu oluşumdan dolayı gölün çevresindeki tarlaların toprak yapısında bol miktarda çakıl, sıkışmış kum katmanları,

¹⁶⁵ Atalay, Mortan, s. 456.

¹⁶⁶ A. Necdet ve Ş. Işık. **Doğu Anadolu Bölgesi, Bölgesel Türkiye Coğrafyası**, İzmir, 1993, s. 10.

¹⁶⁷ "...geniş (sahaya) yayılmış Hime, Luhi, Arirgi... ülkelerinden"

¹⁶⁸ "...Yalçın dağlar Usu, Arua (ve) Arardi arasında yer alan Habhu ülkesinin şehirlerini... fethettim..." ARAB I, no.441

¹⁶⁹ Urartu'lu Arame'nin krali kenti Arzaşkun'un yanına vardım. Urartu'lu Arame benim gücümde, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kentini terketti. Adduri Dağı 'na kaçtı. O'nun peşinden dağa tırmandım, dağın orta yerinde (Onunla) amansız bir savaşa giriştim. LAR I, s. 605.

¹⁷⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 34 dp nt. 30.

¹⁷¹ Sağlamtemir, 2001, s. 9.

çeşitli türde volkanik tüfler bulunmaktadır. Bölgenin toprak yapısını oluşturan bu etmenler, tarımsal anlamda verimsiz topraklara işaret etse de¹⁷² Urartular tarafından da yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Özellikle Urartu'nun kuruluş yıllarında yoğun olarak yerleşilmiş ve Urartu'nun çekirdek bölgesini oluşturmuştur. Assur yazılı kaynaklarında, I. Tukulti Ninurta'nın Nairi ülkesine karşı yaptığı askeri seferi anlatan yazıtında Nairi ülkesinin yanında “Yukarı Deniz’in kıyısındaki ülkeler” tanımı geçmektedir:

*“... Tümüyle... Nairi Ülkeleri’ni ve... Yukarı Deniz... sahilindeki ülkeleri... elim fethetti... Onların krallarını itaatim altına aldım...”*¹⁷³.

I. Tiglat-Pilaser’in saltanatının üçüncü yılında “Yukarı Deniz” olarak adlandırılan Van gölü kıyılarındaki krallar üzerine askeri bir sefer düzenlemiştir¹⁷⁴. Salvini ve Çilingiroğlu “Yukarı Deniz’in Kıyılarının Ülkeleri” diye tanımlanan “Yukarı Deniz”in Van Gölü olması gerektiğini ileri sürmüştür¹⁷⁵. Bu göl, görünümüyle deniz izlenimi uyandırır ve Assur kaynaklarında II. Sargon döneminde “Nairi’nin Yukarı Denizi” ifadesi kullanılmaktadır¹⁷⁶.

Van Gölü’nün dışında Erçek Gölü, II. Rusa tarafından inşa edilen yapay bir baraj gölü olan Keşiş Gölü, Van Gölü’nün batısında yer alan ve Asur kralının belki de hiç görmediği Nemrutkrater gölü, Nazik ve Haçlı, Balıkgölleri bölgenin diğer önemli gölleridir. Bazı araştırmacılar¹⁷⁷ tarafından I. Rusa tarafından yaptırıldığı iddia edilen Keşiş gölü, II. Rusa döneminde gerçekleştirilen projelerin anlatıldığı yazıtlar arasında yer almaktadır. Van’ın 20 km batısında yer alan Keşiş Gölü yakınında bulunan yazıtta kanallarla yeni kurulan Rusahinili kenti bölgesine bağlanan suni bir gölün yapımından övgüyle söz edilmektedir¹⁷⁸:

¹⁷² Sağlamtemir, 2001, s. 10.

¹⁷³ Tarhan, 1978, s. 151; ARAB, I, no. 205.

¹⁷⁴ “... Zorluklarla dolu yollardan ve geçmiş günlerin krallarının görmediği dik geçitlerden Yukarı Deniz’in kıyısında yer alan Irak ülkelerinin üzerine yürüdüm...” LAR I, s. 236.

¹⁷⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 7; Salvini 2006, s. 31.

¹⁷⁶ Salvini 2006, s. 31

¹⁷⁷ Melikishvili UKN, No. 281; König Hchl, No. 121.

¹⁷⁸ UKN: no. 268; Payne 2006, s. 285 vd.

“...dağlar yüksek. Kanallar ve hendekler için su ... ettim. ‘Rusa Gölü’ adını verdim. Oradan çorak yer olan Rusahinili’ye kanal açtım. Bianili Ülkesi ... (ve) düşman ülkelerinin... idi. Rusa der ki: Rusahinili’yi kurduğum ve bu gölü yaptığım zaman buyruk verdim: Tuşpa şehrinin halkı... Rusahinili önündeki yeri ve öyle bir göl yerini çorak ve ekilmemiş idi. O halk ki ... Rusa der ki: O yerde bağlar, ormanlar ve ekim yapılacak tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım. Bu göl Rusahinili Şehri’nin sulanması için olsun. ... Alaini Irmağı’ndan akan su (yolu) ile Tuşpa Şehri için ... bir miktar su Rusahinili için ... bir miktar ise fazla ...”

Günümüzde halen Van ovasını sulama görevini yerine getirmektedir. Erçek, Haçlı, Nazik ve Balık gölleri Doğu Anadolu Bölgesi’nde önemli lav seti gölleridir¹⁷⁹. Erçek Gölü Van Gölü’nün doğusunda yer alır, lav akıntısıyla tıkanarak oluşmuş olan gölün dışarıya akıntısı olmadığı için suları tuzlu ve sodalıdır. Bu nedenle Haçlı, Nazik ve Balık Gölleri sulamada kullanılırken Erçek Gölü kullanılmaz.

Van da büyük akarsu yoktur. Çok sayıda küçük akarsu da yaz aylarında çekilir ya da tümüyle kurur. İl alanı çok dağlık olduğundan yörede birleşik büyük akarsu oluşmamaktadır ve akarsular Van gölüne dökülür. Bütünüyle bir kapalı havza niteliği taşıyan Van gölü Havzası’nda yer alan en önemli akarsular Bendimahı Suyu, Karasu, Hoşap suyu ve Memedik çayıdır. Bu akarsuların çok sayıda küçük kolları olduğu gibi, ilde ayrıca birçok küçük dere vardır. Van Gölü havzasının en büyük akarsularından olan Bendimahı suyu kuzeyde Aladağ ile Tendürek dağı arasında çeşitli yönlerde gelen kolların birleşmesi ile oluşmuştur. Kollarının çok sayıda oluşu nedeniyle, akış yönü sık sık değişen akarsu, Tendürek dağının güneyindeki Çaldıran ovasını sular. Ardından Muradiye ovasını sular. Burada iyice açılıp genişleyen akarsu, taşıdığı alüvyonlarla doldurduğu bu üçgen biçimli ovanın bitiminde, Van Gölü’nün kuzeydoğu ucuna dökülür. Başkale ve İspiriz dağlarıyla, Nordus yaylasında kaynaklanan Hoşap suyu, Koç kıran, Gelispiri ve Geleriş dağlarında doğan çok sayıda yan derecikle beslenir. Özalp’ın kuzeyinde sınır dağlarından

¹⁷⁹ Necdet-Işık 1993, s. 26.

doğan Karasu yüksek dağlardan inen çok sayıda küçük akarsuyun birleşmesi ile oluşmuştur. Yer yer derin bir vadide akan Karasu, Akbulak düzünden geçer. Bu boğazdan çıktıktan sonra Erçek gölüne 2 km kadar yaklaşır. Ardından Timar ovasında geniş bir vadi içinde akmaya başlayan Karasu, sığ bir kıyıda Van Gölü'ne dökülür. Özalp yöresinde çok sayıda küçük akarsuyun saray düzünde toplanması ile oluşan Memedik çayı, doğu-batı yönüne akar. Erçek gölüne dökülür.

Güney ve batı kıyılarında dağlar gölün içine doğru keskin bir şekilde inerler ve kuzeybatı kıyısının daha az engebeli olmasına karşın, sadece küçük ekilebilir arazi ceplerine izin verir. Kuzeydoğu kıyıları sığ olup, doğudaki küçük alüvyonal ovalar, Erçiş Ovası ise Zilan Deresi, Deliçay ve daha küçük birçok dere tarafından sulanmaktadır¹⁸⁰.

Van Ovası dağlardan gelen çok sayıda küçük akarsu, Keşiş Baraj Gölü ve Hoşap vadisinden bir kanal gibi büyük suni yapılar tarafından desteklenerek bölgeye suyu getirirler¹⁸¹. Ancak nehirler sıkça dar boğazlar oluşturdukları için tarımsal kullanımı pek mümkün kılmamaktadır. Muradiye Ovası Van'ı kuzeye ve batıya bağlayan hatlar üzerindedir. Bendimahı Çayı ile sulanan ova Erçiş ovası ile aşağı yukarı aynı ölçüdedir. Bu vadinin Van'a olan yakınlığından dolayı çok erken dönemlerde Urartu hâkimiyeti altında olduğunu göstermektedir ki burada bulunan özellikle İşpuini ve Menua'ya ait iki düzineden fazla yazıt bunu kanıtlamaktadır¹⁸².

Üç tarafı dağlar ve derelerle çevrili olan Erçiş Ovası'nın dördüncü tarafı da Van Gölü ile çevrilidir. Özellikle Zilan deresi tarafından sulandığını belirttiğimiz ova yoğun tarım arazisi olarak kullanılan bölgeler arasındadır. Tarihsel dönemlerde kıyı çizgisinde sürekli olarak değişim olduğu için tarımsal arazi kapasitesinin Urartu Dönemi ile aynı olması mümkün değildir. Buradan Muradiye Ovası'na, Adilcevaz-Ahlat'a ve Patnos Ovası'na giden yollar vardır.

¹⁸⁰ Sağlamtemir, 2001, s. 9.

¹⁸¹ P.E. Zimansky, **Ecology and Empire**, Chicago, 1985, s. 17.

¹⁸² Zimansky 1985, s. 19

Van Gölü Havzası'nda karasal iklim şartları etkilidir. Van Gölü karasal iklimin etkisi, ılımanlaştırıcı etkisine bağlı olarak azalır. Bölümde yükseklik, dağların uzanışı yağış üzerinde etkili olur. Cephelerin gelişine dik olarak uzanan dağlar, cepheleri alıkoyarak yağışın artmasını sağlar.

Van Gölü Havzası'nda Aralık ve Mart ayları arasında kalan süre, donma derecesinin altına düşen derecesiyle etkili olan karasal iklim, Ekim sonundan Mayıs ayına kadar Sibiry'a'dan gelen ve güneye doğru ilerleyen kutup hava kütesinin etkisi altında kalmaktadır. Yüksek yerlere yağın karların 7-8 ay kalması, kış mevsiminin en yağışlı olduğu mevsim izlenimini verebilir. Ancak Erzurum civarındaki kadar soğuk ve yoğun değildir. Havzadaki yıllık yağış ortalaması 250-400 mm. arasındadır¹⁸³. Kış mevsimindeki, kuraklık derecesi güneye ve batıya gidildikçe azalır. Yaz mevsiminin süresi ve sıcaklık değerleri de kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru artış göstermektedir. Özellikle depresyon veya ova tabanlarında, bu sıcaklık değerlerinin çok daha fazla olduğu gözlenmektedir.

Yağış şartlarının çeşitli kesimlerde değişiklik göstermesi, ormanın alt ve üst sınırını da etkilemektedir. Yazın sıcaklık konsantrasyonunun yüksek olması, yetişme evresinde ağaçların sıcaklık isteklerini karşılaması ve fizyolojik kuraklığın 2500-2000 metreden sonra kendini göstermesi gibi sebeplerden dolayı, ormanın üst sınırı hayli yükseklere çıkmaktadır. Hatta ülkemizin hiçbir yerinde bu yüksekliğe çıkan orman sınırı görülmez¹⁸⁴. Bölgede doğal bitki örtüsü ot formasyonu ve orman formasyonudur. Yarı-kurak iklim şartlarının hâkim olduğu ağaç yetişme sınırının altındaki depresyonlarda stepler görülür. Diğer bir çeşit ot formasyonu, tahrip edilmiş orman özellikle meşe ormanlarının, yetişen antropojen dağ ve yüksek yayla stepleridir. Uzun boylu otsu türlerin egemen olduğu bu step alanları, yazın daha geç kurduğu için daha uzun süre yeşil kalmaktadır. Yine subalpin ve alpin çayır formasyonunu da görmekteyiz. Bölgenin iklim şartları orman yetişmesine elverişli olmasına rağmen, bugünkü orman toplulukları bölgede çok sınırlı bir yer kaplamaktadır. Bunda yüzyıllardır süren ormanı yok etme faaliyetlerinin büyük paya sahip olduğu, bilinen bir gerçektir.

¹⁸³ Atalay-Mortan, s. 466.

¹⁸⁴ Necdet-Işık 1993, s. 30.

2. 2 ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarından 7. yüzyılın sonlarına kadar Yakındoğu tarihini etkileyen Urartu Krallığı'na dair ilk bilgilerimiz M.Ö. 13. yüzyılın başlarında Assur yazılı kaynaklarında karşımıza çıkar. M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Assur Krallığının başında olan I. Salmanassar, Assur tapınağının yeniden inşasını belgeleyen bir yazıtında:

“Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım...”¹⁸⁵.

“O zamanda (tahta) geçiş yılımda Uruatri Ülkesi bana karşı ayaklandı. Tanrı Asur ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim. Askerlerimi topladım (ve) onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun(veya Margun), Salua, Halila, Luha, Nilipahri (veya Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim, 51 kentini yakıp yıktım, tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruadri ülkesi'ni 3 gün içinde yendim. Asur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (yani Urartu ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim”¹⁸⁶.

Yukarıdaki yazıtta göre, Uruadri ülkesi M.Ö. 13. yüzyılın başlarında en az sekiz ülkeden ve 51 kentten oluşmaktaydı. Yazıtta geçen bölgenin son derece dağlık olduğuna yönelik coğrafi ifade daha sonraki yıllarda Assur krallarının yıllıklarıyla paralellik göstermektedir. Bu tanım bize Van Gölü yakınlarındaki bölgeyi tahmin ettirmektedir. Bu tanıma en büyük kanıt Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz'da bulunan II. Rusa'ya ait bir yazıttır. Bu yazıtta Ziugunu Ülkesi tanrısı Haldi'nin buluntu yerinin çok yakınında olması muhtemel bir kentinden söz eder. Burada adı

¹⁸⁵ LAR I, s. 114; Çilingiroğlu 1994, s. 1.

¹⁸⁶ LAR I, s. 144; Salvini 2006, s. 29; H. Sivas, “Urartu İle İlgili Assur Yazılı Kaynakları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 3. ; ARAB I, no.114; ARI I, no. 527.

geçen **Ziuguni Ülkesi** Salmanassar'ın sözünü ettiği Zingun olmalıdır¹⁸⁷. Nitekim Assur-bel-kala'nın fethettiği kentler arasında saydığı Ziqunu kenti, Orta Assur döneminde kayıtlara geçmiştir¹⁸⁸. Adı belirtilen kentlerin daha çok Van Gölü'nün güneyindeki sınır boylarında yer alması olasıdır. **Himme** ve **Luha** gibi kentler daha sonraki tarihlerde Van Gölü'nün güneyindeki **Kirhi(Khabkhu)** ülkesi içinde gösterilmiştir¹⁸⁹. Yine bazı araştırmacıların **Himme**'yi, Hitit kaynaklarında geçen Hemuwa/Himmuwa ile özdeşleştirmişlerdir¹⁹⁰. Bu kaynakların değerlendirilmesine göre Hemuwa, Malatya'nın doğusunda, Fırat kavsı içerisinde yer alan ve Murat nehri ile sınırlanan Işuwa Ülkesi ile bağıntılı olup, bu ülkenin güneydoğusundaki bölgeyi yansıtmaktadır¹⁹¹. Eğer bu varsayım kabul edilirse, Uruadri arazisi oldukça batıya kayacaktır. Bu yüzden Himme=Hemuwa eşitliği kabul edilmemektedir. Melikishvili bu problemi yeniden ele alarak çözümlenmiş ve I. Salmanassar'ın yıllığında geçen Himme'nin, Hemuwa ile aynı bölge olmadığını kesinlikle ispat etmiştir¹⁹²; **Hemuwa**, I. Tiglatpilaser'in yıllığında¹⁹³ Himua şeklinde geçmekte ve bu bölge Diyarbakır'ın kuzeyindeki, Dicle'nin yukarı kaynak havzasını kapsayarak, bu çağdaki "Nairi Konfederasyonu"nun batı sınırını oluşturduğunu ileri sürmektedir¹⁹⁴. I. Salmanassar döneminde Uruadri Konfederasyonun iki ülkesi sayılan "Himme ve Luha", I. Salmanassar'ın seferinden iki yıl sonra I. Tiglatpilaser'in metinlerinde Urartu yörelerinden "Himme; Luhi, Salua" Uruadri adı anılmadan, başka coğrafi ilişkiler içinde geçmektedir. I. Tiglatpilaser'in yıllıklarında "Hime ve Luhi", Habhi ülkesi ile ilişkilendirilmiştir¹⁹⁵. **Salua**'dan ise başka bir yerde ve biraz daha az detayla söz edilmektedir. Zira daha batıda adı geçen Qumenu, Katmuhi ve Alzi ülkeleriyle yan yana anılmaktadır.

Tarhan, **Himme**'nin lokalizasyon problemi için; bu bölgeyi Uruadri'nin güney sınır bölgelerinde aranması gerektiğini önerir. Özellikle I. Tiglatpilaser

¹⁸⁷ Salvini 2006, s. 30.

¹⁸⁸ Salvini 2006, s. 30.

¹⁸⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 5.

¹⁹⁰ Malatya ve kuzeybatısındaki Gürün, Hitit=Tegarama/Assur=Tigarummu arasındaki bölge "Hemuwa" olarak nitelendirilmektedir. Tarhan 1978, s. 94, dp nt. 27.

¹⁹¹ Salvini 1967, s. 58.

¹⁹² Salvini 1967, s. 58.

¹⁹³ ARAB I, no. 305.

¹⁹⁴ Salvini 1967, s. 58.

¹⁹⁵ Salvini 2006, s. 30.

çağındaki “Habhi-Sugi-Hime” bağıntısını ileri sürerek bu şehirlerin Uruadri’nin güneydoğu sınır bölgesini yansıttığını belirtmektedir. Ayrıca bu görüşü destekleyen diğer bir kanıt olarak; Himme-Luha bağıntısı ile **Luha**’nın Van Gölü’nün kuzeydoğusu’nda yer alan bir bölge olduğunu, Van Gölü merkez olmak üzere, coğrafi alan bakımından Uruadri Konfederasyonu’nun güney ve kuzey sınır bölgelerinin doğu kesimlerini belgelediğini, yani Himme bölgesinin Luha’nın güneyinde yer aldığını belirtmektedir. Tüm bu çıkarımların sonucunda **Himme**’nin coğrafi konumunu, Van Gölü’nün güneydoğu ucu ile Büyük Zap’ın Yukarı Havzası arasında kalan toprakların bir kesimini yansıttığını belirtmektedir.

“...Efendim, Asur’un kudretinin görkemi ile Habhi ülkesinin içinde bulunan Sugi Ülkesi’ne karşı yürüdüm ve o, efendim Asur’a boyun eğmemişti. Habhi’nin geniş sahaya (yayılmış) Himme, Luhi ülkelerinin 6000 kişilik ordusuna karşı... savaştım... Ve onları mağlup ettim... Sugi ülkesini tümüyle fethettim.....”¹⁹⁶.

Asur-bel-kala’nın yıllıklarında saltanatının 3. yılında Uruadri’ye karşı yaptığı ikinci seferde¹⁹⁷ Himme yeniden Uruadri Konfederasyonu içinde yer almaktadır. Bu bize tarihi gelişime paralel olarak politik gücün ve egemenliğin belirli merkezler arasında el değiştirdiğini, konfederasyonun sınırlarının da değişim geçirdiğini belgelemektedir. Buna paralel olarak lokalizasyon problemi de güçleşmektedir.

Melikishvili **Sugi**’nin lokalizasyon problemini I. Tiglatpilaser’in izlediği güzergâha dayanarak önerilerde bulunmaktadır: **Sugi Ülkesi**’ni, Büyük Zap havzasında yerleştirmekte, ayrıca Sugi’nin bir bölümü olan **Habhi**’yi de Van Gölü’nün güneyindeki (Bohtan Suyu’nun güneyi ve Orta Dicle Havzası) bölgeyi kapsadığını belirtmektedir. Bu delillere göre Melikishvili, **Uruadri**’yi de Yukarı ve Orta Büyük Zap vadisine yerleştirmektedir¹⁹⁸.

¹⁹⁶ ARAB I, no. 233

¹⁹⁷ “...İkinci kez (gerçekten) Himmi Ülkesi’ne şehrine karşı (yürüdüm), Mas/Bargun ülkesini fethettim...” Tarhan 1978, s. 96.

¹⁹⁸ Tarhan 1978, s. 98.

Ancak Melikishvili'nin bu hipotezi Salvini tarafından eleştirilmiştir, Salvini bu varsayıma çok kesin sonuçlarından dolayı fazla güvenemeyeceğimizi, Sugi ile aynı adlı iki bölgeye sahip olması nedeniyle Uruadri'nin, Büyük Zap'ın Yukarı ve Orta Havzası ile çevrelendiğini söyleyemeyeceğimizi ileri sürmektedir¹⁹⁹. Salvini, Assur krallarının metinlerindeki belirsizlik ve çelişkileri hesaba katarak söz konusu olan **Uruadri Ülkesi**'nin Dicle kaynaklarını ve Zap Suyu'nun orta kesimine bağlayan hattın kuzeyinde olduğu ve merkezinin de Van Gölü Havzası'nda bulunduğunu belirtmektedir²⁰⁰.

Salvini'nin görüşüne katılan Tarhan, Melikishvili'nin bazı önemli noktalar üzerinde durmadığı, **Zingun**'u kapsayan bazı verilerin I. Salmanassar ve Asur-bel-kala devrinde **Uruadri** topraklarının Van Gölü'nün kuzeyini de çevrelediğini, daha genel ve gerçekçi bir deyimle Van Gölü'nü tümüyle içine aldığı, tartışılmaz bir şekilde kanıtladığını belirtmektedir²⁰¹.

Yazıtta adı geçen **Uatqun**'un lokalizasyonu için bazı bilim adamlarının çalışmalarını incelersek; I. Salmanassar'ın yıllıklarında Uatgun olarak adı geçen yerleşimin, Asur-bel-kala'nın yıllıklarında Jatkun(Yatkun) olarak geçtiğini görüyoruz. Saltanatının 1. yılında Uruadri Ülkesi'ne yaptığı ilk seferinde:

“...tahta çıktığım yıl (ve) birinci saltanat yılımda tanrı Assur'un yüce gücü ile.... Sağ yanımda yürüyen tanrı Ninur(ta)'nın (...ile), sol yanımda yürüyen tanrı Ad(ad)'in savaşçı gücü ile tahta çıktıktan sonra savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Arabalarımın ve ordularımın....geçişine uygun olmayan(.....), engellerini gökyüzünün kanatlı kuşlarının aşamadığı, engelleri arasından benden önceki hiçbir kralın ve ya prensin geçmediği(.....) yola çıktım. Hini (...ve) Yatkun dağlarını, onların engebeli patikalarını (ve) güç yollarını, dağların tepelerini- bronz baltalarla kesip arabamın geçmesi için güzel bir yol

¹⁹⁹M. Salvini, **Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Di Urartu**, Roma, 1967, s. 30.

²⁰⁰ Salvini 2006, s. 31.

²⁰¹Tarhan 1978, s. 99-100.

açtım. Bu dağların arasından ilerledim.(...) Ubdu (ve) Samanu nehirlerini geçtim. Uruatri Ülkesi'ne (girdim) ”²⁰².

Ancak yukarıdaki metinde Uatqun'nun lokalizasyonu konusunda çok fazla detay ya da ipucu bulunmamaktadır. Dağlık ve sarp bölgelerin aşılarak Uruadri, Ülkesi'ne ulaşılması, genel anlamda bu konfederasyon'un güney sınırlarını yansıtmakla beraber, coğrafi konum bakımından kesin bir sınırlama yapmak imkânsızdır²⁰³. Politik olarak, Himme'den farklılık göstermemektedir. I. Salmanassar ve Assur-bel-kala'nın saltanat yıllarında Uruadri Konfederasyonu'nun değişmez bir parçası olarak karşımıza çıktığı için, muhtemelen çekirdek bölgeye yakın topraklarda yer aldığı kabul olunur²⁰⁴.

I. Salmanassar'ın yıllıklarındaki sıralamada Uruatri'nin üçüncü bölgesi olarak görülen **Masgun**, I. Tiglatpilaser'e ait metin parçalarında ve Asur-bel-kala'nın yıllıklarında adı geçmektedir. Tiglatpilaser'e ait metin parçasında:

“...Uruatri (ülkesi) içinde..... Bar(mas)gun.....”²⁰⁵

Assur-bel-kala'nın yıllıklarında Himme'nin coğrafi konum olarak Bar(masgun)'la olan yakınlığı, bu bölgenin lokalizasyon problemine az da olsa yardımcı olmaktadır. Adı geçen bölge Himme'ye yakın komşu topraklarda aranmalıdır. Buna göre Uruadri Konfederasyonu'nun güney sınırlarında yer alan bir bölgede aranmalıdır²⁰⁶. Yine Uatqun'da olduğu gibi, kesin bir sınırlama yapılması mümkün değildir.

Farklı dönemlerde adı geçen **Salua**'nın konumu ile ilgili somut bilgiler, I. Tiglatpilaser ve II. Adad-Nirari'nin yıllıklarında yer almaktadır.

I. Tiglatpilaser'in yıllığında;

²⁰² Sivas 1991, s. 32;ARI, II, no.216.

²⁰³ Tarhan 1978, s. 102.

²⁰⁴ Tarhan 1978, s. 102.

²⁰⁵ ARAB I, no. 333.

²⁰⁶ Tarhan 1978, s. 103.

“...Lullumu ülkesinin tümünü Salua, Qumenu, Kadmuhu ve Alzu ülkelerini tamamen fethettim”²⁰⁷.

II. Adad-Nirari'nin yıllığında;

“...efendisi tanrı Assur'un desteği ile Aşağı Zap'ın diğer kıyısından, Lullumuların ülkesinin havalisinden Habhu (ve) Zamua ülkelerinden Namru ülkesinin geçitlerine kadar yürüyen ve Qumanu'ların geniş ülkesinden Mehru, Salua ve Uruatri ülkesine kadar ayaklarının dibinde boyun eğdiren yiğit adam”²⁰⁸.”

Salua'nın lokalizasyon problemiyle ilgili I. Tiglatpilaser'in metni çok önemlidir. Burada fethedilen ülkeler sırasıyla verilmiştir. Bu sıralama kronolojik bir sıralama olmayıp, yönlere göre, topografik bir sıralama²⁰⁹ yapılmış ve böylelikle fethedilen yerlerin coğrafi alan olarak somut bir çerçevesi çizilmiştir. **Salua**'nın konumu ile Uruatri topraklarının güneydeki yayılma alanı hakkında bilgi ediniriz, bu yüzden öncelikle Salua ve Qummeni bağıntısını ele alacağız.

İlk kez I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244–1208) döneminde **Uqumani** ile beraber anılan ve daha sonra I. Tiglat-pilaser ve II. Adad-Nirari'nin yıllıklarında karşılaştığımız **Qummeni/ Qumani** ülkesinin lokalizasyonu ile ilgili birçok görüş vardır:

Weidner, **Qumani**'yi, Toros Dağlarının kuzeyine Antik Çağ'ın Kapadokya bölgesine yerleştirmiş, doğuda ise Uruadri ile sınır komşusu olduğunu ileri sürmüştür²¹⁰. Ancak Forrer, Weidner'in bu hipotezini eleştirerek, **Qumani**'nin daha doğuda, Büyük Zap ile Dicle arasında yer aldığını önermiştir²¹¹. Forrer'in bu

²⁰⁷ Sivas 1991, s. 29; ARI II, no. 94; Tarhan 1978, s. 104, ARAB I no. 278.

²⁰⁸ Sivas 1991, s. 39; ARI II, no. 419; Tarhan 1978, s. 104, ARAB I no. 360.

²⁰⁹ Tarhan 1978, s. 105.

²¹⁰ Tarhan 1978, s. 106.

²¹¹ Tarhan 1978, s. 107; UKN no. 27–28.

görüşünü I. Tiglatpilaser'in yıllıklarında²¹² geçen Muşri ülkesinin fethi ile Büyük Zap'taki Qumani zaferinden söz edilen bölüm olası kılmaktadır.

“...Musri ülkesini fethetmek için Efendim Asur beni gönderdi ve ben Elamuni, Tala, ve Harusa dağlarının arasında ilerledim. Tüm Musri ülkesini fethettim ve askerlerini yere indirdim. Şehirleri yaktım temelinden yıktım ve tahrib ettim. Qumanu ülkesinin askerleri Musri ülkesinin askerlerine yardıma geldiler. Dağlarda onlarla savaştım ve onları mağlup ettim...”²¹³.

“...Efendim Asur'un desteğine güvenerek, arabalarımı ve askerlerimi aldım ve onların krali şehri Kipsuna'yı kuşattım. Qumanu krali benim güçlü ve tahripkârsaldırımdan korktuve ayaklarına kapandı. Onun hayatını bağışladım... geniş Qumanu ülkesine tümüyle boyun eğdirdim.”²¹⁴.

Van Loon'da Forrer'in bu görüşüne katılarak, ilginç bir eşitlemeyi formüle etmiştir: Muşri Ülkesi=Ardini=Musasir Bölgesi=Yukarı Büyük Zap Havzası²¹⁵. Melikishvili II. Adad-Nirari'nin Habhi üzerine yaptığı seferini anlatan yıllığında sözü edilen **Kumme**'nin(Qumenu=Qummeni), Urartu Panteonu'nda fırtına tanrısı olarak kutsanan Teişeba'nın bu bölgedeki Kült Merkezi olan Urartu kutsal şehri **Qumenu**'nun eski adı olduğunu ileri sürmüştür²¹⁶.

“...Sivan ayının, onbeşinci günü İna-iliya-allak'ın eponiminde, Kummu şehrinin yardımına gittim. Kummu şehrinin tanrısı Adad'a efendime kurbanlar sundum.....”²¹⁷

²¹² ARAB I, no. 241–244.

²¹³ Sivas 1991, s. 24; ARI II, no.135; ARAB I no. 241.

²¹⁴ Sivas 1991, s. 25; ARI II, no.140; ARAB I no. 244.

²¹⁵Tarhan 1978, s. 107.

²¹⁶Tarhan 1978, s. 108.

²¹⁷Sivas 1991, s. 41; ARI II, no. 431; ARAB I no. 371.

“...Nisan ayında Samas-abuya'nın eponiminde, ikinci kez Kummu ülkesinin yardımına gittim. Bana at göndermeyen Kummu şehrinin civarındaki Habhu ülkesinin şehirleri Satkuru, Yasaddu, Kunni, Tabsia'yı fethetim, yaktım, yıktım ve tahrip ettim...²¹⁸”

Qummeni/Qumani ülkesinden kuzeye açılan ana yollar Uruadri Konfederasyonu'nun güneyindeki bu bölgenin stratejik önemini vurgulamaktadır. İncelediğimiz dönemde bu bölge Uruadri Konfederasyonunun güney sınırlarında uzanan geniş toprakları simgelemekte ve Asur ile “tampon bölge”yi oluşturmaktadır. Bununla bağıntılı olarak, coğrafi alan bakımından “Bitlis-Hakkâri Eşiği”ni ve bu dağ silsilelerini doğu-batı yönünde kat eden Bohtan Suyu vadisi, bu bölgenin kuzey sınırı olarak nitelenmiştir. Çünkü kuzeye, bu dönemdeki Uruadri üzerine yönelecek askeri bir seferin güzergâhı doğal geçitler ve anayollar nedeniyle bu topraklardan geçmek zorundadır²¹⁹. M.Ö. 714 yılında Assur kralı II. Sargon da, 8. Seferinde bu güzergâhı anlatmaktadır ve aradan çok uzun zaman geçmesine rağmen hemen hemen aynı bilgiyi vermektedir²²⁰:

Qumeni'nin lokalizasyonunun, **Salua**'nın lokalizasyonu açısından önemli olduğunu belirtmiştik. Tarhan **Salua**'yı Qumeni bölgesinin kuzeybatısında, Bitlis-Siirt arasındaki topraklar olarak önerirken, Uruadri Konfederasyonunun güneybatı sınır bölgesini oluşturduğunu ileri sürer²²¹.

Salvini, **Salua**'nın lokalizasyonuna yardımcı olabilmesi için, II. Adad-Nirari'nin yıllığında geçen metine göre; **Qumani** ülkesinin ya Uruadri'nin sınırında ya da yakınında yer aldığını ileri sürmüştü ve ayrıca bu kaynakta adı geçen “Mehru, Salua ve Uruadri” aynı bölgede aranmalıdır diyerek, kesin bir lokalizasyon yapmaktan kaçınmıştır²²². Oysa Forrer **Qumani**'nin Uruadri Konfederasyonu'nun güney sınırlarında yer aldığını açıklıkla belgelemektedir²²³. Salvini'nin bahsettiği

²¹⁸ Sivas 1991, s. 41; ARI II, no. 432; ARAB I no. 372.

²¹⁹ Tarhan 1978, s. 110.

²²⁰ ARAB II, no. 142.

²²¹ Tarhan 1978, s. 118.

²²² Salvini 1967, s. 28.

²²³ Tarhan 1978, s. 118.

“Mehri-Salua-Uruadri” bağıntısı, problemin bir diğer çözüm noktasını oluşturmaktadır; çünkü kesinlikle tespit edilen **Mehru**’nun Qumani bölgesi içinde bir ünite olduğu, Habur’un doğu kolu olan **Hezil Suyu** havzasında yer almakta ve günümüzdeki Pervari-Şırnak-Beytüğşebab üçgeni arasında kalan toprakları yansıttığı belirtilmektedir. Günümüzde halen Hezil Suyu’nun doğu kolu üzerinde Mehri adını taşıyan bir yer mevcuttur ve aynı zamanda güneyindeki dağlar Mihrina Dağları adını taşımaktadır²²⁴. II. Adad-Nirari’nin yıllıklarında Mehru’nun Salua ile komşu olduğunu ve Uruadri Konfederasyonundan bağımsız bir yerleşim olduğunu belirtir²²⁵ ve bu durumun I. Tiglatpilaser devrinde de izlenmekte olup, sözü geçen dönemlerde Uruadri Konfederasyonun politik zayıflamasını belgelediğini dile getirmektedir²²⁶.

Metinde geçen Uruatri Konfederasyonunun bir diğer yerleşme bölgesi olan **Halila**, Himme’de olduğu gibi Hitit yazılı kaynaklarında geçen, aynı adlı Kaşka şehri ile özdeşleştirilmek istenmiştir²²⁷. Ancak böyle bir varsayımı kabul ettiğimiz takdirde, incelediğimiz dönem itibariyle Uruadri topraklarının sınırı batıya kaymaktadır, ki Melikişvili, adı geçen iki Halila’nın ismen benzediğini ve bunun da bir eşsülilik olduğunu vurgulayarak yukarıdaki varsayımı çürütmektedir²²⁸. Bu bölge ile ilgili çok fazla ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız için coğrafi konumuyla ilgili kesin bir yargıya varmak imkânsızdır.

Diğer bir yerleşim bölgesi **Luha** hakkında Assur ve Urartu yazılı kaynaklarında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Daha önce Himme’nin lokalizasyonunu kapsayan bölümde I. Tiglatpilaser’in yıllıklarında bu bölgenin Hime, ayrıca Luha’nın da Luhi olarak geçtiğini belirtmiştik: Assur kralının bu metninde Habhi Koalisyonu’na dâhil “...geniş (sahaya) yayılmış Hime, Luhi, Arirgi... ülkelerinden” söz edilmektedir. Bu ülkelerin politik bakımdan Habhi Konfederasyonuna bağlı olması o dönemde Uruadri konfederasyonun zayıfladığını, Habhi Konfederasyonun güçlendiğini göstermektedir.

²²⁴ Tarhan 1978, s. 120.

²²⁵ Salvini 1967, s. 64.

²²⁶ Salvini 1967, s. 94.

²²⁷ Tarhan 1978, s. 132; Salvini 1967, s. 29.

²²⁸ Tarhan 1978, s. 132.

Melikishvili Assur kaynaklarındaki **Luha** veya **Luhi** olarak geçen bölgenin, Urartu kaynaklarında sözü edilen Luhiuni ile bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür²²⁹.

“...Tanrı Haldi, kudretiyle, İşpuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi'nin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi'ye yalvardım. O, Irekua oymağının ülkesine vardı. Irekua oymağına karşı sefere çıktım, Irekua oymağı ülkesinin Luhiuni Şehrini ele geçirdim ve Etiuni Ülkesini yok ettim...”²³⁰”

Piotrovski'ye göre, Menua tarafından fethedilen **Luihuni** kenti Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki “Taşburun Kalesi'nin” tahkimli bir şehir haline sokulmuş ve Urartu Devletinin kuzey bölgelerini kontrol etmek amacıyla “İdari Merkez” ve “Üs” olarak kullanılmıştır²³¹. Başkentleri Luhiuni olan Irekuahi'ler, Etiu ülkesinde yaşayan kabilelerden biridir²³². Urartu yazılı kaynaklarını buluntu yerlerine göre değerlendiren araştırmacılar, Gökçay'dan Kars'ın güneydoğusundaki Gümrü'ye (Leninakan) kadar uzanan topraklar arasındaki Aras vadisinin kuzey kesimini **Etiu Ülkesi** olarak nitelendirmişlerdir²³³. Salvini, Melikishvili'nin önerdiği Luha/Luhi=Luhiuni=Taşburun Kalesi eşitliğini kabul etmekle birlikte, Transkafkasya'daki ve Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Taşburun bölgesini, I. Salmanassar döneminde Uruadri'nin yayılış alanı olarak uygun görmemektedir²³⁴.

Luhi, I. Tiglatpilaser'in yıllıklarında; Hime, Luhi, Arirgi ülkeleriyle birlikte Habhi koalisyonu içerisinde yer alır. Burada geçen Arirgi ülkesi, II. Assur-Nasirpal'in yıllıklarında geçen “KUR A-a-ra-ar-di”(Arardi), yani Ağrı Dağı ile özdeşleştirilmiştir. Luhi'ye olan yakınlığına, I. Tiglatpilaser'in Luhi-Arirgi

²²⁹UKN, 433.

²³⁰M.R. Payne, **Payne Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu**, İstanbul, 2006, s. 64 adı geçen ülke ile ilgili yazıtlar UKN, no.30; Hchl, no.21; Sayce 1882: no.34; Clch, no. 21; Friedrich 1932: no.2; Salvini 1980-a: 167; Dinçol 1976, 19–30, no.1–6; UKN, no.34; Hchl, no.18b. Blok C, D ve E. Dinçol 1976, 19–30, no.7–9; UKN, no.33; Hchl, no.19b.

²³¹Hchl, 192

²³²I.M. Diakonoff ve S.M. Kashkai. **Repertoire Geographique des textes Cuneiformes Band 9 Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden, 1981, s. 34.

²³³Tarhan 1978, s. 135.

²³⁴Salvini 1967, s. 41.

bağıntısına ve isim benzerliğine dayanarak Arirgi=Arardi eşitliğini kabul edecek olursak, Luha/Luhi'nin lokalizasyonuna yeni bir dayanak noktası daha getirmiş oluruz²³⁵. Bu görüşü kanıtlayan bir diğer belgede; Tiglatpilaser'in diğer yıllığında yapmış olduğu gibi, fethettiği bölgeleri belirli bir yöne göre, yani topografik bir sıralama ile belirlediği açıkça anlaşılır: Habhi-Hime-Luhi-Arirgi sıralaması güneyden kuzeye doğru yer alan ülkeleri yansıtmaktadır.

Habhi Büyük Zap'ın batı kolunun orta havzası başta olmak üzere Uruadri'nin güneydoğu ve güneyindeki geniş toprakları kapsamaktadır²³⁶. **Himme/ Hime**, bu bölgenin kuzeyinde, Van Gölü'nün güneydoğu ucu ile Büyük Zap'ın yukarı havzası arasında kalan topraklarda yer aldığını görmüştük²³⁷. **Luha /Luhi** bölgesi de Himme'nin kuzeyinde yer almakta, Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundaki Muradiye Ovası'ndan kuzeye Ağrı Dağı bölgesine, yani Arirgi'ye kadar uzanmaktadır. Sözü geçen ova, Van bölgesine kuzeyden, kuzeybatıdan ve batıdan gelen doğal "tarihi ana yollar"ın kavşak noktasını teşkil ettiğinden, Urartu Devleti tarafından uygun bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu stratejik özelliklere sahip olan ovanın Urartu Konfederasyonu için oldukça önem taşıdığı düşünülmektedir. Burada, düşman ordularının harekâtlarına engel teşkil edecek, savunulması kolay, dar geçitler olmadığından ovaya hâkim stratejik noktalara, bu güzergâhları kademeli bir şekilde kontrol altında tutan savunma tesisleri ve kaleler inşa edilmiştir²³⁸. Bu yolların güzergâhlarını kesin olarak bilinmesi, bölgeler arasındaki bağıntıları daha objektif bir şekilde incelememize yardımcı olurken, lokalizasyon problemine büyük ölçüde çözüm getirmektedir.

Yazılı belge ve arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla Menua, Muradiye-Gönderme Boğazı-Çaldıran üzerinden Irekuahiler'in merkezine yönelmiş olmalıdır, çünkü kuzey yolunun güzergâhı bunu kanıtlamaktadır²³⁹. Buna paralel olarak I. Salmanassar'ın da aynı güzergâhı izleyerek Van-Muradiye yolu ile

²³⁵Tarhan 1978, s. 137.

²³⁶Salvini 1967, s. 80, 94.

²³⁷Tarhan 1978, s. 98.

²³⁸Tarhan 1978, s. 139.

²³⁹Belli 1977, s. 111.

Luha=Luhi=Luhiuni bölgesine girdiği anlaşılır²⁴⁰. Ancak Assur kralının incelediğimiz yazılı kaynakları dâhilinde, I. Tiglatpilaser, II. Assur-Nasirpal veya Menua gibi Ağrı bölgesine kadar ilerlediğini söyleyemeyiz. Çünkü I. Salmanassar, Luha'nın güney sınırları dediğimiz Muradiye ovasından batıya yönelmiş ve Van Gölü'nün kuzey sahillerini izleyen Batı Yolu'nu takip ederek Uruadri Konfederasyonu'nun Zingun bölgesini fethetmiştir²⁴¹.

Şimdiye kadar incelediğimiz bölgeler arasında Luha hariç (Himme, Uatqun, Masgun, Salua) adı geçen konfederasyonun güneydoğu, güney ve güneybatı sınırlarını oluşturan toprakları yansıtmaktadır. Oysa Van Gölü'nün kuzeydoğu'sundaki Luha ve kuzey sahilindeki (kesin olmamakla birlikte Nilipahri) ve Zingun bölgeleri, daha önce de değindiğimiz gibi I. Salmanassar devrinde ve daha sonraki çağlarda, Uruadri topraklarının Van Gölü'nü çevrelediğini ve adı geçen göl “merkez” olmak üzere, yayılım gösterdiğini açık ve kesin bir şekilde belgelemektedir²⁴².

Sadece bir kez, I. Salmanassar'ın yıllığında adı geçen **Nilipahri** ile ilgili bilgiye, başka bir kaynaktan rastlamamaktayız. Bölgenin coğrafi konumuyla ilgili bir tespit yapmamız bu yüzden zordur. Ancak metin içerisinde, Luha- Nilipahri- Zingun bağlantısına dayanarak, Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz ile Muradiye Ovası arasındaki bir bölgede yer aldığı söylenmektedir²⁴³.

Uruadri'nin sekizinci yerleşme yeri olan **Zingun** hakkında Assur ve Urartu yazılı kaynaklarında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. I. Salmanssar'ın yıllığında “Kur-zin-gu-un” olarak geçen, daha sonra Assur-bel-kala'nın yıllığında²⁴⁴ da karşımıza çıkan bu bölge, daha sonraları Urartu Devletinin yazılı kaynaklarında da geçmekte ve metnin buluntu yeri, bu bölgenin lokalizasyonunu kesin bir şekilde belli etmektedir. II. Rusa'ya ait olan yazıt (Resim 18–19) Adilcevaz'ın 4 km batısındaki Kef

²⁴⁰Tarhan 1978, s. 144.

²⁴¹Tarhan 1978, s. 144.

²⁴²Tarhan 1978, s. 145.

²⁴³Tarhan 1978, s. 147.

²⁴⁴ARAB I, no: 333–334; burada yakıp, yıktığı şehirleri liste halinde vermekte ve bu sıralamada Ziqunu şehri de yer almaktadır.

Kalesinden getirilmiş olmalıdır²⁴⁵. Böylelikle **Ziugunu** ülkesinin şehri deyiminden, II. Rusa döneminde Adilcevaz merkez olmak üzere adı geçen yer, Urartu Devletinin bir şehir bölgesidir²⁴⁶.

Zi(u)quni terimi, İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak saltanatları sırasında Başkent Tuşpa'da ZimZim dağının güneybatı eteklerindeki kayalıklarda yaptırdıkları "Anıtsal Kaya Nişi"nde belirli kurallara dayanan bir devlet dininin varlığını vurgulamaktadır. "Meher Kapı Yazıtı" (Resim 1) olarak geçen bu yazıtta Urartu Panteonu'nun sıralamasında, Tanrı Ziuguni'nin de adı geçer ve bu tanrıya kutsanan adaklar belirtilir²⁴⁷. Melikishvili, Assur kaynaklarında Zingun=Ziqunu, Urartu kaynaklarında ise Ziuquni olarak geçen bu şehir bölgesini iki ayrı bölge olarak nitelemekte ve isimler arasındaki özdeşlik üzerinde durmamaktadır. Melikishvili, tanrı Ziquni'ye tapan bir Urartu kabilesi tarafından iskân edilen her iki bölge, kutsanmakta olan tanrının adından dolayı aynı adla adlandırılmıştır diye belirtirken, Adilcevaz haricinde ileri sürdüğü ikinci bölge hakkında lokalizasyon olarak herhangi bir yorum yapmamıştır. Oysa bu bölgenin Adilcevaz yöresinde olduğunu kanıtlayan²⁴⁸ yazıtın buluntu yeri ve dört ayrı kaynakta geçen aynı adın varyasyonları arasındaki fonetik ilişkiler hem bu yeri lokalize etmemize yardımcı olmakta hem de Uruadri topraklarının, Van Gölü'nü çevrelediğini açıkça göstermektedir²⁴⁹.

Zingun bölgesi M.Ö. 11.–13. yüzyıllarda ve daha sonraları Urartu Devletinin çekirdek bölgesindeki batıya açılan ana yol üzerinde yer alan, çok önemli bir şehir bölgesini teşkil etmektedir. Adilcevaz- Kef kalesinin mimari kalıntıları ve arkeolojik materyali bunu açıkça kanıtlamaktadır. Yine bu şehir bölgesinde tanrı Zi(u)quni'nin kült merkezi'nin yer alması, bölgenin dini yönden de, Urartular için ne denli önemli olduğunu kanıtlamaktadır.

M.Ö. 13. yüzyılda Assur yazılı kaynaklarında geçen sekiz ülkenin coğrafi konumlarının tespiti, Uruadri Ülkesinin lokalizasyon problemini çözmemize

²⁴⁵ "...bu işler... Argiştı oğlu Rusa, Ziuguni Ülkesi'nin Haldi Şehri'ni yaptırdı... Payne 2006, 282

²⁴⁶ Salvini 1967, s. 30,41,60.

²⁴⁷ "Tanrı Ziuguni'ye 1 boğa ve 2 koyun ..." Payne 2006, s. 43.

²⁴⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s.105.

²⁴⁹ Tarhan 1978, s. 151.

yardımcı olmaktadır. Şimdiye kadar incelediğimiz metinlerde Van Gölü'nden hiç bahsedilmediğini görmekteyiz. Oysa adı geçen sekiz ülkenin coğrafi lokalizasyonunda Van Gölü'nün etrafında çevrelendikleri kesindir. Bazı bilim adamları **Uruadri Ülkesi**'ni Yukarı Zap Vadisinde ve Van Gölü'nün güneyinde gösterirken²⁵⁰, bazı bilim adamları da Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerini kapsadığını önermektedir²⁵¹. Assur ordusunun Van Gölü Havzası'na Yukarı Dicle vadisini takip ederek vardığı dikkate alınırca bu konumdaki bir Uruadri Ülkesi diğer önerilere oranla daha mantıklıdır. Ancak Salmanassar'ın saydığı sekiz ülke ve 51 kent Assur Krallığının kuzey sınırlarına yakın olmakla birlikte Uruadri Ülkesi içinde kabul edilmelidir²⁵².

Van Gölü havzasında yaşayan topluluklarla ilgili bilgi veren Assur yazılı kaynakları I. Salmanassar döneminden sonra otuz yıl susar. I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta'nın²⁵³ yıllıklarında Van Gölü Havzasıyla ilgili bir coğrafi terim ortaya çıkar. "Nairi Ülkesi" olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk Assurlular tarafından bu coğrafi isme bağlı olarak, aynen "Uruadri Ülkesi ve Halkı" tanımlarında olduğu gibi, "Nairi Ülkesi Halkı"²⁵⁴ olarak adlandırılır. Saltanatının ilk yılında;

*"...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar.
Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını
ve derelerini sel haline getirdim...."²⁵⁵*

²⁵⁰ Salvini 1967, s. 43.

²⁵¹ Çilingiroğlu 1994, s. 5–9; Çilingiroğlu 1984, s. 6.

²⁵² Çilingiroğlu 1994, s. 5.

²⁵³ Tukulti Ninurta I. dönemi vuku bulan olaylar hakkında geniş bilgi için bk., Saggs 1984, 51 vdd.; Tukulti Ninurta I.'in kronolojik olarak Salmanassar I.'den sonra geldiğini muhtemelen onun oğlu olduğu ifade edilmektedir. Belli 1982a, 149; Erzen 1992, 24; Saggs 1984, 51 vd.; Ünsal 2006, 114.A.K. Grayson, **Grayson Assyrian Royal Incriptions I: From the Beginning to Ashur res-ha-inshi. Assyrian Royal Incriptions II: From Tiglathpaleser I to Ashur-nasir-apli II.**, Wiesbaden, 1972–1976, s. 693.

²⁵⁴ Nairi Ülkeleri hakkında geniş bilgi için bk., Belli 1982a, 150.; Çilingiroğlu 1984, 39 vd.; Çilingiroğlu 1994, s. 6 vd.; Munn-Rankin 1973, s. 279.; Piotrovskii 1966, s. 58 vdd.; Piotrovskii 1969, s. 43 vd.; Salvini 1967, s. 14 vd.; Muhtelif kaynaklarda Nairi ülkesinin sınırları tespit edilirken Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi bölge gösterilmektedir. Belli 1982a, s. 150; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 26; Piotrovskii 1969, s. 43; Sarduri I. ve İşpuini dönemi yazıtlarında yazılış formu için bk., Diakonoff-Kashkai 1981, s. 60.

²⁵⁵ Grayson, s. 101; LAR I, 142; yazıtta 43 olarak vurgulanan rakam başka bir kaynakta, 40 Nairi kralı olarak belirtilmektedir. Bknz. Çilingiroğlu 1994, s. 6; Grayson, s. 773.

“...Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, Assur’un kralı, (dünyanın dört bölgesinin kralı, bütün insanların güneş (tanrısı), güçlü kral, Kardunias kralı, Sümer ve Akkad kralı, Yukarı ve Aşağı Denizlerin kralı, geniş dağların ve ovaların kralı, Subaru’ların, Kutu’ların kralı ve bütün Nairi ülkelerinin kralı, tanrıların arzuladığı zaferlere ulaşmasına yardım ettiği ve dehşetli gücü ile dört bölgeye çobanlık eden kral, ben; evrenin kralı, Assur’un kralı, Salmanassar’ın oğlu; evrenin kralı (ve) Assur’un kralı olmuş Adad-Nirari’nin oğlu...²⁵⁶”.

“... Üstün gücümün kudreti ile yollarını hiçbir kralın bilmediği aşılmaz kayalık dağları defalarca aştım. Nairi ülkelerinin 40 kralı cesurca karşı durup savaş pozisyonu aldılar. Onlarla savaştım (ve) onları mağlup ettim. Onların kanlarını dağların vadilerine ve derelerine akıttım. (böylece) ben onların bütün ülkelerinin efendisi oldum ve onları sonsuza dek haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım...²⁵⁷”

“..... Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, kudretli kral, Assur kralı, isyankarların fatihi- bu kişiler (ona) itaat etmezler (ve) tanrı Assur’a düşmadırlar- Uqumani ve Paphu’ların ülkesindeki bütün isyankarları mağlup eden, Kadmuhi=Kutmuhi ülkesini (ve) Qutu ordusunu- güç dağlık (bölgeleri)- ezen, Subaru’ların ülkesinin askeri güçlerini tamamen dağıtan, Alzu ve Purulumzu ülkelerinin boyun eğmeyenlerinin hepsini çiğneyen, tanrı Assur ve yüce tanrıların desteği ile (dünyanın) dört köşesine yürüyen ve ne güçlü düşmanı ne de rakibi olan meşru kral, yukarıdaki ve aşağıdaki düşman bölgelerini ele geçiren, güçlü kral, savaşçı kral, Nairi ülkelerinin tümünü egemenliği altına alan ve 40 krala onların komutanlarına ayaklarının dibinde boyun eğdiren....²⁵⁸”

²⁵⁶ ARI I, no.713; ARAB I, no.142; Sivas 1991, s. 10–11; Tarhan 1978, s.174.

²⁵⁷ ARI I, no.715; ARAB I, no.143, 144; Sivas 1991, s. 11; Tarhan 1978, s. 174–175.

²⁵⁸ ARI I, no.721; ARAB I, no.152, 144; Sivas 1991, s. 12; Tarhan 1978, s. 175–176.

“... Uzak ‘Nairi Ülkeleri’ ile birlikte, onların en uzak sınırlarına kadar....²⁵⁹”

“...Üstün gücümün kudreti ile patikalarını hiçbir kralın bilmediği yalçın dağları (ve) oldukça yorucu bölgeleri, defalarca geçtim. Dağlarını bakır kazmalarla kestim (ve) geçilmez yollarını genişlettim. Nairi ülkelerinin 40 kralı ile savaştım. (ve) onların ordusunu mağlup ettim. (Böylece) onların tüm ülkelerinin efendisi oldum. Nairi ülkelerinin aynı krallarının boyunlarına bronz zincirler bağladım (ve) onları ekur’a, büyük dağa, beni himaye eden tapınağa, efendim tanrı Assur’un huzuruna getirdim. Onlara, gökyüzünün (ve) yeraltının büyük tanrılarının önünde yemin ettirdim (ve) onları sonsuza dek haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım...²⁶⁰”

Yukarıda bazılarını inceleyebildiğimiz Tukulti-Ninurta’ya ait otuz dokuz yazıttan, on beşinde “Nairililer”e karşı askeri sefer ve girişimlerden bahsedilmektedir. Bu da bize göstermektedir ki, bu ülkeler Assur’un kuzeye yayılmasında önemli bir engel oluşturmaktaydı. Ancak I. Tukulti-Ninurta’nın yazıtlarında Nairi adının çok geçmesine ve Assur kralına karşı çıkan krallardan söz edilmemesine rağmen Uruadri’de olduğu gibi bu politik ve etnik birliği oluşturan siyasi ünitelerden bahsedilmeyişi dikkati çekmektedir²⁶¹. Salvini’ye göre üzerinde tartışılması gereken tek yerleşme yeri Nairi’dir. Piotrovskii, I. Tukulti-Ninurta’nın kaynaklarında Uruadri adının geçmemesi nedeniyle, Nairi teriminin yaklaşık bir asır Uruadri teriminin yerine kullanıldığını ileri sürmekte ve bu terim değişimini tarihi gelişim yönünden şu şekilde yorumlamaktadır²⁶²:

“I. Salmanassar’ın kaynaklarında 8 ayrı ülke tek bir terimle, Uruadri adı ile adlandırılmıştır. Demek ki M.Ö. 13. yüzyılda Urartu, bir ‘Kabileler Birliği’nden oluşmaktadır ve bu durum bir ‘devlet’ haline gelene kadar süregelmiştir. Ancak,

²⁵⁹ Bir yapı taşı üzerindeki sarayın inşasına ait diğer bir yazıt: ARAB I, no. 155

²⁶⁰ Assur için ‘Kar-Tukulti-Ninurta’ şehrinin kuruluşun anısına ithaf edilen yazıt: ARI I, no.773; ARAB I, no.164, 144; Sivas 1991, s. 14; Tarhan 1978, s. 176.

²⁶¹ Salvini 1967, s. 45.

²⁶² Tarhan 1978, s. 178.

burada Assurlularca “Nairi Ülkeleri” deyiminin kullanılması bir değişikliği ifade etmektedir. Belki de, “Nairi Ülkeleri”nin muhtelif toplumlarından teşekkül etmiş olan “Kabileler Birliği”nin lideri pozisyonundaki Uruadri”, bu pozisyonunu kaybetmesi sonucunda, Assurlular da, bu deyim kullanmayı uygun bulmuşlardır²⁶³”.

Yukarıda görüldüğü gibi I. Salmanassar döneminde ‘Nairi’den, Tukulti-Ninurta Döneminde ‘Uruadri’den söz edilmemesi birçok karışıklık ve yorumlara yol açmıştır. Tarhan’a göre, bu durum, adı geçen bölgeler üzerine yönelik, izlenen ‘askeri sefer’ güzergâhlarının farklılığı ile ve de konfederasyonların zaman zaman değişen ‘Politik Güç Etkinliği’nin, coğrafi sınırlara yansması ile organik olarak bağıntılıdır²⁶⁴.

Yukarıda incelediğimiz yazılı kaynaklarda adı geçen bölgelerin coğrafi konumları ve etnik durumlarını incelediğimiz Hurri-Urartu kökenli toplumların yaşadığı Subarei²⁶⁵, Uqumani²⁶⁶, Mehri²⁶⁷, Kasiari²⁶⁸, Kutmuhi²⁶⁹, Quti²⁷⁰, bölgelerinin yanı sıra Alzi, Purulumzi²⁷¹ ve Paphi gibi bölgeler Uruadri Konfederasyonu’nun güney, güneybatı ve batı’daki yakın komşu bölgelerini oluşturmaktadır: I. Tukulti-Ninurta, bu bölgelere ve Nairi üzerine yönelik seferlerinde, özellikle Van Gölü’nün batısında kesişen Bitlis Gediği ana yolunu ve yan kollarını izlemiş olmalıdır; adları sayılan bölgelerin coğrafi konumlarına ve bu bölgelerin birbirleriyle olan bağıntılarına göre, başka bir alternatif yoktur²⁷².

Nairi terimi birçok bilim adamı tarafından tartışılmaktadır. Van Loon’a göre, **Nairi** terimi daha sonraki Urartu Devletinin yer aldığı bölge dâhil olmak üzere muhtelif bir grup “Küçük Ülkeler” için kullanılmıştır ve genel olarak bu terim Fırat

²⁶³ Tarhan 1978, s. 178.

²⁶⁴ Tarhan 1978, s. 179.

²⁶⁵ Tarhan 1978, s. 29 dp nt. 100.

²⁶⁶ Tarhan 1978, s. 106 dp nt. 69.

²⁶⁷ Tarhan 1978, s. 120 dp nt. 106.

²⁶⁸ Tarhan 1978, s. 126.

²⁶⁹ Tarhan 1978, s. 124.

²⁷⁰ Tarhan 1978, s. 122.

²⁷¹ Tarhan 1978, s. 179 dp nt. 31.

²⁷² Tarhan 1978, s. 179.

ile Dicle'nin doğdukları bölgeyi kapsamaktadır²⁷³. Forrer ise, bu devredeki **Nairi**'nin Hitit kaynaklarında "Isuwa" olarak geçen topraklarla sınırlı olduğunu, bu toprakların da Malatya yakınında yer alan Fırat ile Murat arasında kaldığını belirtmektedir²⁷⁴.

Salvini'nin değindiği gibi "Yukarı Deniz'in Kıyılarının Ülkeleri" diye tanımlanan bazı siyasi üniteler, Uruadri Konfederasyonu'nun bazı batı bölgeleri olabilirler²⁷⁵. Burada kullanılan "**Yukarı Deniz**" büyük olasılıkla Van Gölü olmalıdır²⁷⁶. Bu göl, görünümüyle deniz izlenimi uyandırır ve Assur kaynaklarında da "Nairi'nin Yukarı Denizi" olarak kullanılmaktadır²⁷⁷.

Nairi ülkesi ve ya ülkeleri tanımının, Urartu kralları tarafından çift dilli yazıtlar²⁷⁸ dışında kullanılmadığını, M.Ö. 13. yüzyılın ortalarında Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri için kullanıldığını tahmin ediyoruz²⁷⁹.

Görüldüğü gibi Nairi ve Urartu isimleri arasındaki ilişki, oldukça karmaşıktır. M.Ö. 9. yüzyılda Assur dilindeki yazıtlarda, Urartulu yöneticiler, kendilerinden Nairi krallığı olarak söz etmektedirler²⁸⁰. Onların çağdaşı konumunda olan komşuları Assur ise onlar için "Urartulu" terimini kullanmaktaydı. Bu durum söz konusu olan terimlerin eş anlamlı olduklarını ortaya koymaktadır. I. Salmanassar'ın ardılı olan I. Tukulti-Ninurta döneminde Nairi isminin ilk kez kullanılması, M.Ö. 13. yüzyılda Urartu'nun siyasi açıdan tam bir parçalanmışlık sergilediğini göstermektedir²⁸¹. Bu metinlerde vurgulanan en önemli nokta bu bölgede yer alan 43 kral ve bunların uzaklığıdır.

²⁷³M.N. Van Loon, **Urartian Art**, İstanbul, 1966, s. 7.

²⁷⁴ Salvini 1967, s. 57.

²⁷⁵ Salvini 1967, s. 45.

²⁷⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 7; Salvini 2006, s. 31.

²⁷⁷ Salvini 2006, s. 31.

²⁷⁸"Nairi kralı" unvanıyla, Urartular, Assur tarih yazımının eski geleneğini sürdürmektedirler. Urartuların en eski belgesi olan Assur dilinde yazılmış I. Sarduri yazıtında, bu unvanın ilk kullanılışı belgelenmiştir. Ayrıca Kelişin yazıtının Assur dilinde kaleme alınan yüzünde Bianili ülkesi için "Nairi Ülkesi" tanımı kullanılmıştır.

²⁷⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 7.

²⁸⁰ Zimansky 1985, s. 50.

²⁸¹ Zimansky 1985, s. 50.

Nairi ülkeleri ve sınırlarını, güneyde ve kuzeyde sınırlandığına inandığımız **Tumme** ve **Daiaeni** ülkelerinin tarihi coğrafyaları ile ilgili en ayrıntılı bilgiler, Assur kralı I. Tiglatpilaser'in yazıtlarından elde edilir. Assur'daki Anu-Adad tapınağının bir köşesinde ele geçen ve "Prizma Yazıtı"(Resim 2) olarak adlandırılan yazıtta, kralın ilk beş yılı içinde yaptığı askeri eylemleri anlatır. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Tiglatpilaser, saltanatının üçüncü yılında, "Yukarı Deniz" olarak adlandırılan Van Gölü kıyılarındaki krallar üzerine askeri bir sefer düzenlemiştir:

"...O zaman efendim Assur'un gücü, savaşçı tanrı Samaş'ın kesin (tanrısız) onayı, yüce tanrıların yardımı ile (dünyanın) dört köşesini adil bir şekilde yöneten ve savaşta ne rakibi ne de eşdeğeri bulunan ben, efendi(m) tanrı Assur'un emri altında, Yukarı Deniz'inkıyısındaki itaat etmeyi bilmeyen uzaktaki kralların ülkesine yürüdüm. İç kısımlarını önceki hiçbir kralın bilmediği engebeli patikalara ve tehlikeli geçitlere, kapalı izlere (ve) açılmamış ücra ülkelere ilerledim... onaltı yalçın dağ arazinin bozuk olduğu yerde arabama bindim (ve) arazinin bozuk olduğu yerlerde sivri bakır baltalarla yol açtım. Dağlarda yetişen Urumu ağaçlarını kestim, (orada) ordumun geçmesi için büyük köprüler kurdum. (ve) Fırat'ı geçtim. Tummu ülkesinin kralı... Dayenu ülkesinin kralı, Nairi ülkelerinin 23 kralı hep birlikte ülkelerinde, arabalarını ve ordularını topladılar (ve) savaşmak ve çarpışmak üzere ilerlediler. ... Nairi ülkelerinin 60 kralını onların yardımına gelenlerle birlikte okumun ucunda Yukarı denize kadar kovaladım. Onların büyük kült merkezlerini fethettim/ (ve) onların ganimetlerini, mallarını (ve) eşyalarını ortaya çıkardım..."²⁸².

Van Gölü'nün kuzeybatısında Bulanık ovasındaki Yoncalı'da bulunan ve aynı ad ile anılan yazıt, Assur kralı I. Tiglatpilaser ile Nairi kralları arasındaki savaşın Yoncalı civarında yapıldığını göstermektedir. Bu yazıtın konumu Assur'un M.Ö. ikinci bin yılın sonlarında Van Gölü Havzası'nda hangi noktalara kadar

²⁸² ARI II, no.30; ARAB I, no.236

ilerleyebildiğinin kanıtıdır²⁸³. Assur kralı sözü edilen yazıtta bu yörede elde ettiği toprakların sınırını çizmektedir.

“... Tiglatpilaser, güçlü kral, evrenin kralı, Assur ülkesinin kralı, dört ülkenin kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi...”²⁸⁴”

Bu seferde Nairi konfederasyonunun bir beyliği olan **Daiaeni** ülkesinin fethi ve kralı Sieni'nin yakalanarak Assur ülkesine götürüldüğünü öğreniyoruz. Daiaeni'nin Nairi krallığı içerisinde ayrı bir krallık olarak görülüp, yönetici olarak bağımsız bir krala sahip olması, Urartu tarihinin erken dönemdeki “beyliklerin” yapısını göstermesi bakımından oldukça önemlidir²⁸⁵.

“.....Efendim tanrı Assur'a itaat etmeyen Dayenu(Daiaeni) ülkesinin kralı Seni'yi (Sieni) bağ ve zincirler içinde şehrim Assur'a getirdim. Ona merhamet ettim ve yüce tanrıların şanını göstermek için onun şehrim Assur'u terk etmesine izin verdim. (Böylece) geniş Nairi ülkelerinin tümünün efendisi oldum. Onların bütün krallarına ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim...”²⁸⁶.

“.... Efendim tanrı Assur'un yardımı ile geniş Nairi ülkelerini Tammu ülkesinden Dayaenu ülkesine ve (batıda) Yukarı Deniz'e kadar

²⁸³ Çilingiroğlu 1994, s. 8.

²⁸⁴ Çilingiroğlu 1994, s. 8; ARI II, no.155; ARAB I, no.153–155.

²⁸⁵ Assur kralının, Daiaeni ülkesi kralı Sieni'yi serbest bırakması, Daiaeni ülkesi ile iyi geçinmek arzusunda olduğunun bir kanıtıdır. Böylece Assur kralı diğer Nairi beylerini Sieni'nin yardımı ile denetim altına almak istemiş olabilir. Bu savaş ve elde edilen galibiyet ikinci binyılın son yüzyılında Assur Krallığı'nın Urartu ve Nairi ülkeleri içindeki beylikler üzerinde kurduğu kesin üstünlüğün kanıtıdır. Ancak seferin kayıtlarından elde edilecek ve Assur'un aleyhine gelişen bazı oluşumları da ortaya koymaktadır. I. Salmanasar döneminde sadece sekiz olan Uruadri ülkesi beyliklerinin sayısı bir hayli artmış, Tumme ve Daiaeni gibi bir kral tarafından yönetildiği belirtilen çok sayıda beyliğin Van Bölgesi'ndeki siyasi gelişmeler içinde yerini aldığı görülmektedir. Bölgedeki beyliklere Assur'un verdiği önem artmaktadır. Assur yazıtlarında askeri seferler için gerekli ordu yollarının hala tunç kazmalarla açılmak durumunda oluşu ve demirin Assur'da yoğun olarak kullanılma isteği, bölgeye verilen önemin başlıca nedenidir.

²⁸⁶ ARI II, no. 31; ARAB I, no.237.

fethettim. Onların 30 kralına ayaklarımın önünde boyun eğdirdim...²⁸⁷”.

“.... Efendim tanrı Assur’un emri ile Aşağı Zab’ın diğer kıyısından batıda Yukarı denize kadar fethettim. Üçüncü kez Nairi ülkelerini Tammu’dan Dayaenu, Himua ve Paiteru ülkelerine kadar fethettim.....²⁸⁸”.

“....Tiglatpilaser, güçlü kral, evrenin kralı, (Assur’un kralı),.....Savaşçı tanrı Samaş’ın emri ile Akkad ülkesinin Babilî’nden, Amurru ülkesinin Yukarı Denizi’ne ve Nairi ülkelerinin denizine kadar fetheden ve hepsinin efendisi olan.....²⁸⁹”.

Yukarıdaki yazıtlarda da belirtildiği gibi, **Nairi Ülkesi’nin** sınırları Tumme’den Daiaeni’ye ve Yukarı Deniz’in kıyılarından Murat nehrine kadar uzanmaktadır²⁹⁰. İşte bu sebepten Nairi ülkesinin lokalizasyonu problemini çözerken Daiaeni ve Tumme’nin konumlarını incelemeye devam edeceğiz. Bu iki ülkenin coğrafi konumları ile ilgili bilim adamları arasında farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları Assur kralı III. Salmanassar’ın verdiği bilgilerden dolayı **Daiaeni**’yi Karasu’nun kaynağına yakın bir yere, Erzurum civarına yerleştirmek istemişlerdir²⁹¹. Bu görüşte olan bilim adamları **Tumme** için en uygun yerin de Van Gölü’nün kuzeyi olacağını önermişlerdir. Daiaeni ülkesinin Erzurum bölgesinde yer alması gerektiğini savunan bilim adamları bu tezlerini Daiaeni ile Diauehi tanımlarının aynı oldukları olasılığına dayandırır. Yoncalı yazıtının konumu dikkate alınarak bu görüşe karşı bir öneri sunan Burney, Daiaeni’yi Bulanık Malazgirt ovasına Tumme ülkesini de Muş Ovasına yerleştirir²⁹².

Tumme’nin genellikle Van Gölünün yakın çevresindeki topraklar olabileceği konusundaki genel inanışa karşın bazı bilim adamları bu ülke için tamamen değişik

²⁸⁷ ARI II, no. 69; ARAB I, no.318.

²⁸⁸ ARI II, no. 80; ARAB I, no.301.

²⁸⁹ ARI II, no. 89; ARAB I, no.273.

²⁹⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 9;Çilingiroğlu 1984, s. 8.

²⁹¹ Çilingiroğlu 1994, s. 9.

²⁹² Çilingiroğlu 1994, s. 10.

bir coğrafi konum önerirler. Salvini, II. Assurnasirpal'e ait bir metine dayanarak görüşünü ileri sürmektedir.

“.... Tammu ülkesinden ayrılarak Kirruru ülkesine indim. Kirruru ülkesinin, Simesi ülkesinin, Simerra ülkesinin, Ulmania ülkesinin, Adaus ülkesinin, Hagarya ülkesinin, Harmasaya ülkesinin haracı olan atları, katırları, öküzleri, koyunları, şarap (ve) bronz kapları- aldım. Onlara angarya işler yükledim. Kirruru ülkesinde iken Assur'un, efendimin ihtişamı Gilzanu ve Hubuşkia'lıları ezdi (ve) onlar, atları gümüşü, altını, kalayı, bronzu ve bronz kapları haraç olarak bana getirdiler....”²⁹³

Yukarıdaki metinde **Kirruru** ülkesinin komşusu olarak geçer Tumme. Bu kent de adı II. Salmanassar'ın iktidarının üçüncü yılını anlatan yazıtında, Arbela ile yakın ilişki içinde geçer.

“.....Saltanatımın üçüncü yılında Adini oğlu Ahuni benim dehşet saçan silahlarımdan korktu ve krali şehrini terk etti; Fırat'ı geçti. Ben Ninive'den yola çıktım. Fırat'ın diğer kıyısındaki Til-barsip ve Pitiru şehirlerini ki onları babam Tiglatpileser işgal etmişti, kendim için aldım. Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi'den Suhme ülkesine (yürüdüm); Suhme'den Daiaeni ülkesine; Daiaeni'den Urartulu Aramu'nun krali şehri Arzaşkun'a.....Gilzanu ülkesinden Hubuşkia ülkesine kadar tufan gibi her yeri harabeye çevirdim (ve) Arbela'nın önünde Kirruri ülkesinin geçidine çıktım....”²⁹⁴

Salvini, **Kirruri** (Habruri), buna bağlı olarak da **Tumme**'yi, Büyük Zap vadisine, Urmiye gölünün güneyi ve Revanduz Ovasını içine almaktadır²⁹⁵. Nairi ülkeleri ile ilgili en ayrıntılı bilginin verildiği “Prizma Yazıtı”nda, dikkatimizi çeken şey ise Assur kralının Tumme Ülkesi'ne Fırat nehrini geçtikten sonra varmış olmasıdır. Tiglatpileser'in 3. yıl seferi başkent Assur'dan başlamış ve kuzeybatıya

²⁹³ ARI II, no. 545; ARAB I, no.440,441; Grayson 1976, s. 122.

²⁹⁴ Sivas 1991, s. 76.

²⁹⁵ Salvini 2006, s. 32.

doğru gelişmiştir. Sözü edilen yazıtta, seferin amacı; “*Yukarı Deniz’in kıyılarındaki irak ülkelere*” ulaşmaktı. Daha öncede belirttiğimiz gibi Yukarı Deniz Van gölü olmalıdır. Bu durumda Van Gölü’ne varmak için Fırat nehrini geçmek hem zaman hem de gereksiz çaba sarf etmek olacaktı. Bu yüzden Çilingiroğlu, olasılıkla I. Tiglatpilaser’in Habur nehrini veya Fırat’ın bir başka kolu olan Çağçağa Suyu geçtiğini düşünmektedir²⁹⁶. Bazı bilim adamları tarafından Tumme’nin konumu olarak önerilen Revanduz yazılı kaynaklara göre pek olası değildir. Assur kralının Fırat nehrinin kollarından birini geçtiği yazılı kaynaklarda vardır, bu nedenle Revanduz ovasına varmak için Fırat nehrini geçmek olanaksızdır²⁹⁷. Ayrıca Assur kralı ve Nairi ülkelerinin kralları arasında olan savaş Yoncalı yakınında olmuştur. Bu durumda bazı Nairi güçlerinin Revanduz bölgesinde düşünülen Tumme’den, Van Gölü’nün kuzeybatısındaki Yoncalı’ya gelmesi imkânsızdır. Bu yüzden **Tumme** için en uygun topraklar Nairi ülkesinin güney ve güneybatı tarafları olmalıdır²⁹⁸. Bu topraklar ise güneyde Kutmuhi, batıda Alzi, kuzeyde Daiaeni ve olasılıkla doğuda Kirhi²⁹⁹ ile çevrilmekteydi³⁰⁰.

Nairi ülkesinin Revanduz ovasından uzak bir yerde olduğunu kanıtlayan diğer bir yazıtta “*Sebene Su*”³⁰¹ yazıtıdır. Bu yazıt Nairi ülkesinin güney sınırı ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu yazıtta “*Yukarı deniz*” olarak adlandırdığı Van Gölü’nün “*Nairi Denizi*” olarak tanımlandığına tanık olmaktadır. Bu yüzyılda Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beylikler üzerinde siyasi etkinin ağırlıklı olarak Nairi beyliğinden geldiğini, Uruadri beyliğinin etkisinin, en azından bir dönem için, ikinci derecede kaldığını önermek mümkündür:

*“...Tanrı Assur, Samaş (ve) Adad’ın, yüce tanruların,
efendilerimin yardımı ile ben, Assur kralı Assur-resa-isi’nin oğlu, Assur
kralı Mutakkil-Nusku’nun oğlu, Amurru ülkelerinin Büyük Denizi’nden*

²⁹⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 11.

²⁹⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 11.

²⁹⁸ Çilingiroğlu 1994, s. 11.

²⁹⁹ Kirhi ülkesi yazılı kaynaklarda genellikle Tumme ve Daiaeni ile beraber geçer. Kirhi için en uygun coğrafi konum Yukarı Zap yöresi ve Hakkâri civarıdır. Çilingiroğlu 1994, s. 11.

³⁰⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 11.

³⁰¹ Bu yazıt Dicle’nin kaynağı yakınında Sebene-Su nehrinin çıktığı yerde bir kaya üzerinde yer almaktadır. I. Tiglatpilaser’in üçüncü kez Nairi üzerine sefere çıktığını anlatmaktadır.

Nairi ülke(lerinin) Denizi'ne kadar fetheden Tiglatpilaser; üçüncü kez Nairi ülke(lerine) yürüdüm...³⁰².

III. Salmanassar'ın yazıtları da bize **Daiaeni Ülkesi** konusunda yardımcı olmaktadır.

Tunibuni ülkesinin geçidine girdim (ve) Urartu ülkesinden Aramu'nun şehirlerini Fırat nehrinin kaynağına kadar tahrip ettim, yıktım, yaktım. Fırat nehrinin kaynağına yürüdüm, orada tanrılarımı kurbanlar sundum (ve) Assur'un silahını temizledim. Daiaeni ülkesinin kralı Asia ayaklarımın altına kapandı; ondan vergi ve haraç ve atlar aldım...³⁰³.

Yazıtlarında, Assur kralının saltanatının 15. yılında Fırat'ın doğduğu bölgeye Karasu'ya geldiğinde Daiaeni kralından haraç aldığını belirtmektedir. Yazıtta geçen konumlandırmaya göre, söz konusu siyasi coğrafyaya ait ismin daha sonraki Urartu kaynaklarında adı geçen Diau(e)hi ile özdeşleştirilmesini mümkün kılmaktadır³⁰⁴. Salvini'nin ele aldığı tüm yazılı kaynaklara göre; **Tumme** Büyük Zap'a, **Daiaeni** ise Erzurum'a denk geliyorsa, Nairi için kullanılan geniş ülke sıfatı yerinde olmalıdır. Nitekimburada kullanılan kaynaklara göre 13 ve 9. yüzyıllar arasındaki Assur tarih yazımında Nairi Ülkesi, yaklaşık olarak güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Zap, kuzeyde de Erzurum'dan oluşan geniş bir alanı; neredeyse Doğu Anadolu'nun tümünü içermekteydi³⁰⁵.

Diğer bir görüşü öneren Çilingiroğlu ise, Nairi ve Uruadri ülkelerinin coğrafi konumlarını şöyle açıklamaktadır: **Uruadri ülkesi** Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısındaki topraklardır. Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme'den, kuzeydeki Daiaeni topraklarına kadar olan alan ise **Nairi ülkesi** olarak tanımlanmalıdır³⁰⁶. Daiaeni'nin, Nairi'nin kuzey ve Tumme'nin de

³⁰² ARI II, no. 152; ARAB I, no 268, 271.

³⁰³ Sivas, 1991, s. 78.

³⁰⁴ Salvini 2006, s. 32.

³⁰⁵ Salvini2006, s. 32.

³⁰⁶ Çilingiroğlu 1994, s.12.

güney sınırı olduğu kabul edildiğinde Nairi topraklarının ne kadar güneybatıya yayıldığı görülür³⁰⁷. Nairi ülkeleri M.Ö. 9. yüzyılda daha da güneye kaymış olduğu Diyarbakır'ın 35 km. güneyine dikilen "Kurh Steli" de bunu kanıtlamaktadır³⁰⁸.

Uruadri ve Nairi ülkeleri ile ilgili bilgi veren kaynaklar Assur-bel-kala'nın saltanatından sonra susar. Bu suskunluğun ardından II. Adad-Ninari döneminde hem Uruadri hem Nairi ülkelerinden bahsedildiğini görmekteyiz. Assur kralının Nairi'ye düzenlediği seferinde, Kirhi'nin dışında, Alzi ülkesini de ele geçirdiğini belirtmektedir.

II. Tukulti-Ninurta döneminde yeniden Nairi ve Uruadri ülkelerinden bahsedilmektedir:

"..... Nairi ülkelerinin dağlarına girdim. Su....atnu dağını aştım. (Yönü) değiştirdim (ve) Nairi ülkelerinden dönüşümde ki (.....) şehrini (yaktım...) onun ogullarını, kızlarını, eşlerini, sarayının mallarını (ve) atlarını (yerlerinden çıkardım ve onları şehrim Assur'a getirdim)...³⁰⁹"

".....O zaman bana yazdı: Tahkimli Nairi ülkelerine (.....) kalbi, onların dağlarını aşarak saldırmak..." (Efendim Assur'un) desteği ile Sivan ayında İli-milku'nun eponiminin ilk gününde Ninive'den ayrıldım. Subnat nehrindeki Nairi ülkelerine yürüdüm, Kasiari dağını aştım. Bit-Zamanili (Ammeba'al'e ait olan...) Tiskun şehrine yaklaştım. On gün içinde şehrin içinde... kurdum. (Efendim) Assur'un terör ve ihtişamı (onları ezdi). Onun civarındaki iki şehri tahrip ettim. Ülkesinin ürün ve otunu, demir, bronz, (.....) halkını alıp götürdüm, onları mağlup ettim. Oğullarını (.....) çoğunu kılıçtan geçirdim. Ona merhamet gösterdim...(.....) hayatını kurtarmak için ayaklarına kapandı (ve) ben ona karşı merhametli oldum.....Bit-Zamani'li Amme-baa'le karşı merhametli oldum.....Nairi ülkelerinin gümüşü Bit-zamani'li amme-

³⁰⁷ Çilingiroğlu 1984, s. 9.

³⁰⁸ "... Kaşari dağlarını aştım ve ikinci kez Nairi ülkesinin içlerine doğru aşağıya indim..." LAR I, s. 499.

³⁰⁹ ARI II, no. 464; ARAB I, no. 402; Grayson, s. 99-100.

ba'al'in(.....), kendi fetihlerimden elde ettiğim üçte ikisini tanrı (Adad)a (verdim) (ve) üçte birini sarayıma yerleştirdim....³¹⁰”

Bu dönemden sonra II. Assur-nasir-pal döneminde sık sık Uruadri ve özellikle Nairi ismine rastlamaktayız. Tahta çıktığı ilk yıl Tummü ülkesine yaptığı seferi anlattığı Nimrud Yazıtında şöyle geçmektedir:

“..... Tahta çıktığım ilk yıl (ve) saltanatımın birinci yılında, (dünyanın) (dört) köşesinin hâkimi tanrı Samaş beni himayesine aldığı (ve) asalete kralı tahta çıkardığı zaman o, halka çobanlık eden asayı elime yerleştirdi. (O zaman) arabalarımı (ve) askerlerimi topladım. Araba ve askerlerin (geçişine) uygun olmayan güç patikalardan ve yalçın dağlardan geçtim (ve) Tummü ülkesine yürüdüm. Onların tahkimli şehri Liber'i, yalçın dağlar Urini, Aruni (ve) Etini'nin arasında yer alan Surra, Abuqu, Arura (ve) Arube şehirlerini fethettim. Onların birçoğunu kılıçtan geçirdim (ve) onlardan esirler, mallar (ve) öküzler alıp götürdüm. Askerler korktular (ve) yalçın bir dağa çıktılar. Dağ çok dik olduğu için onların arkasından gitmedim. Dağ, bir demir hançerin ucu gibi sivri idi ve orada gökyüzünün kanatlı kuşlarından hiçbiri uçmuyordu. Onların kaleleri, atalarımın hiçbir kralın nüfus etmediği, udini-kuşunun yuvası gibi dağın içinde yer almaktaydı. Kahraman 3 gün dağda keşif yaptı. Cesur kalbi savaşmak için hasret çekiyordu. Yaya olarak dağa tırmandı (ve) dağı (ayaklarının altında) ezdi. Onların yuvalarını yıktı (ve) hayvan sürülerinidağitti. Savaşan adamlarından 200'ünü kılıçtan geçirdim (ve) çok sayıda esiri, koyun sürüsü gibi alıp götürdüm.....³¹¹”

“.....Tusha şehrinde kaldığım sırada Bit-Zamani'li Amme-baala'dan, Subria'lı ili-hite'den, Nirdun ülkesinden Tupusu'nun oğlu Labturu'dan haraç aldım ve Urumu ülkesinin iç kısımlarından (ve) Nairi

³¹⁰ ARI II, no. 467; ARAB I, no. 405; Grayson, s. 86–87.

³¹¹ ARI II, no. 544; ARAB I, no. 440; Grayson, s. 121–122.

ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, bronz kapları.....Nairi ülkelerine angarya işler yükledim....³¹²”

“..... Kasiyari dağına aştıktan sonra ikinci kez Nairi ülkelerine indim. Sigusi şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigusi’den hareket ederek Tupusu’nun oğlu Labturu’nun tahkimli şehri Madara’ya yaklaştım. Şehir çok iyi tahkim edilmişti; 4 sur ile çevrili idi. Şehri kuşattım. Onlar benim güçlü silahlarımın karşısında korktular ve onlardan mallarını, eşyalarını (ve) memur (olarak yetiştirilmek üzere) oğullarını aldım.....³¹³”

Yukarıda Assur kralının ikinci kez Nairi’ye sefere çıktığını görmekteyiz. II. Tukulti-Ninurta’nın yıllıklarında sık sık Nairi ülkesiyle yapılan savaşlardan bahsedilmektedir.

“.....Benim egemenliğimi üstün kılan efendi Assur, bana ikinci kez Nairi ülke(lrr)ine yürüme talimatı ve emrini verince; Sivan ayının ilk günü Sa-ilima-damga’nın eponiminde arabaları(mı) (ve) askerlerimi topladım. Dicle’yi geçtim. Yolumun üzerindeki.....Kalse(.....) şehri Kadisharu ülkesinde.....Apqu şehrine girdim. Apqu’dan hareket ettim. Hatti ülkesinde Malhina şehrinin önünde dehşet saçan yayım ile 5 aslan öldürdüm. Kadmuhu ülkesine girdim. Ti-uli şehrinde bir saray açtım... benim silahlarımın önünden kaçan ne kadar asker varsa ayaklarına kapandı (ve) ben onları şehirlere yerleştirdim. Onlara ağır haraç, vergi (ve) tahsildar koydum. Kendi tasvirimi yaptım (ve) üzerine görkemli zaferlerimi yazdım. (Onu), Matyatu şehrinde diktim...³¹⁴”

M.Ö. 858 tarihinde Assur tahtına III. Salmanasar’ın geçişi ile kaleme alınmaya başlanan Assur yazılı kaynakları, Uruadri ve Nairi beyliklerinin siyasal ve askeri örgütlenmeleri açısından çok önemli bilgiler vermeye devam eder. Kral Arame

³¹² ARI II, no. 551; ARAB I, no. 446; Grayson, s. 127.

³¹³ ARI II, no. 569; ARAB I, no. 461; Grayson, s. 134.

³¹⁴ ARI II, 634; ARAB I, 498; Grayson, s. 159–160.

önce Sugunia ve daha sonra da Arzaşkun kalelerini kuvvetlendirerek, bu şehirleri “Birleşik Devlet” in merkezi yani başkenti yapmış, Van Gölü’nü çevreleyen “Çekirdek Ülke”nin topraklarını, bu güçlü merkezler ve diğer kalelerle yönetim ve kontrol altına almıştır³¹⁵. “Balavat Kapısı”nın³¹⁶ bronz kabartmalarında bu iki başkentin de III. Salmanassar tarafından yağmalanması tasvir edilmiştir;

“ Nairi Denizi’nin kıyısına tasvirimi diktirdim; tanrularıma kurbanlar sundum. ”³¹⁷

Bant I, alt bölüm.

“Urartulu Arame’nin kenti Sugunia’yı fethettim ... ”

Bant II, üst bölüm.

“Urartu ülkesine (.....) indirilen darbe.”

Bant VII, üst bölüm.

“ Urartulu Arame’nin şehrini fethettim. ”

III. Salmanassar’a ait “Kuh Steli”nde Salmanassar’ın Hubuşkia ve Urartu kralı Arame’nin şehri Sugunia’ya M.Ö. 858 yılında yaptığı seferi anlatmaktadır:

“..... O zamanda krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında krali tahtıma merasimle oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordularımı topladım, Simesi geçitlerine girdim; Ninni’nin krali şehri Aridi’ye yaklaştım. Aridi’den yola çıktım. Engebeli yolları,

³¹⁵ Salvini 1967, s. 77.

³¹⁶ ARAB, I, no. 612–625; Balavat kapısı üzerindeki yazıtlar bronz bantlar üzerindedir. III. Salmanassar’ın ilk 4 yılı ile 8. 9. yıllarını kapsar.; A. Batmaz, “War and Identity in the Early History of Urartu”, **Ancient Near Eastern Studies**, Supplement 39, Anatolian Iron Ages 7 The Proceeding of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010, Ed. by Altan Çilingiroğlu and Antonio Sagona, Paris, 2012, pp. 31.

³¹⁷ ARAB, I, 614

zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi gökyüzünü delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri (buralardan) geçirdim. Hubuşkia'ya yaklaştım. Hubuşkia'yı civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımdan korktular ve yüksek dağlara çıktılar..... Urartulu Arame'nin kralı şehri Sugunia'ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zaptettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramit (sütun) diktim, civarındaki 14 şehri yaktım. Sugunia'dan yola çıktım. Nairi ülkesinin denizine indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrularıma kurbanlar sundum. O zamanda kendimin bir tasvirini yaptım; üzerine yüce efendi Assur'un şerefini ve kudretim gücünü yazdım; onu denizin kenarına diktim. ...³¹⁸”

Kaynaklardaki verilere göre, M.Ö. 858'de, I. Urartu Seferi sırasında sözü edilen ilk başkent **Sugunia**, Van Gölü'nün güneyindeki, Hubuşkia ile komşu topraklarda yer almaktadır³¹⁹. Bazı bilim adamları ise, bu kentle ilgili arkeolojik verilerin olmamasına rağmen Van Gölü'nün güneybatısında yer aldığını önermektedir³²⁰. Aynı kentin Van Gölü'nün bir hayli güneyinde, Dicle'nin iki ana kolunun birleştiği yerde, Siirtcivarında olduğu da önerilmiştir.

“Hubuşkia'dan Urartulu Arame'nin kralı kenti Sugunia'ya hareket ettim”.

III. Salmanassar'ın Hubuşkia'dan hareket ederek Sugunia'ya gelmesi ve buradan da “Nairi Ülkesi'nin Denizi'ne” yani Van Gölü'ne ulaşması bunu göstermektedir. Çünkü **Hubuşkia** Van Gölü'nün güneyinde yer alan bir bölgedir. Kuruluş yıllarında bu kentten krali kent olarak bahsedilmesi, Urartu krallığının kuruluş yıllarında güney eyaletlerinin idari merkez olabileceğini göstermektedir. Bunun önemi Urartu ana yerleşim alanlarının büyük bölümünün krallığın ilk

³¹⁸ ARI II, 598; ARAB I, 594; Grayson, s. 159–160.

³¹⁹ Tarhan 1978, s. 68.

³²⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 29.

yıllarında Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yoğunlaştığını göstermesidir³²¹. Sugunia kentinden III. Salmanassar'ın döneminden sonra tekrar bahsedilmemesi, bu yıllardan sonra kurulan Urartu krallığının güneyde yer alan bu kentin ve olasılıkla çevresindeki toprakların idaresini bir süre de olsa kaybettiğini göstermektedir. Ancak Salvini, **Nairi Denizi** ile ilgili genel önerinin dışında Van Gölü olmadığı, Urumiye Gölünün kastedildiğini belirtmektedir³²². Sugunia'nın konumunun ise Hubuşkia'ya bağlı olduğunu, bu ülkenin kuzeyde kaldığını varsaydığında, yani Yukarı Büyük Zap'taki Yüksekova Vadisi'nde, bu şekilde **Sugunia**'nın, Urumiye Gölü'nün batısında kaldığını söyler³²³. Yine Salvini, Hubuşkia'nın Aşağı Büyük Zap ve Zagroslar arasında kalan Revandiz Çayı taraflarında, daha güneydoğuda bir konuma sahip olduğunu varsayarsak, o zamanda Sugunia'yı Urumiye Gölünün güneyindeki dağlık bölgede aramalıyız³²⁴ diye önermektedir. Varsaydığı her iki önerinin de zor yanları olduğunu ancak güneydoğudaki konumun, Urartu Bölgesinin siyasi merkezlerine uzak olması, tarihi bir çelişki olacağı için pek mümkün görülmeceğini belirtmiştir.

Hubuşkia ve **Nairi** ülkelerinin Arame'nin ilk yıllarında bağımsız birer beylik olduklarını görmekteyiz. III. Salmanassar'ın saltanatının 30. yılını kapsayan Hubuşkia'ya yaptığı seferinde, Büyük Zap nehrini belirterek, bu ülkenin coğrafi konumu için çok önemli olan ipuçlarını vermiş olmaktadır:

“..... Saltanatımın 30. yılında, Kalah'ta otururken, Turtanu (benim) büyük ordumun geniş bir alana yayılan ordularımın komutanı Daian-Assur'u ordularımın başında dışarıya gönderdim. O Zab'ı geçti, Hubuşkia'luların şehirlerinin ortasına yaklaştı; Hubuşkialı Datana'dan haraç aldım.....”³²⁵

³²¹ Çilingiroğlu 1994, s. 30.

³²² Salvini 2006, s. 37.

³²³ Salvini 2006, s. 37.

³²⁴ Salvini 2006, s. 37.

³²⁵ ARAB I, 587

Bazı bilim adamları **Hubuşkia**'yı Büyük Zap ile Dicle arasına yerleştirirken bazıları bu bölgenin doğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzandığını ileri sürmektedir³²⁶. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Salvini bu bölge için ya Yukarı Zap veya bunun doğusuna konumlandırırken; Belli, Van Gölü'nün güneyi ile Yukarı Botan Suyunun doğduğu yer arasında bulunduğunu, maden bakımından zengin, dağlık olan bölgenin, özellikle demir metalürjisinin izlerinin bulunduğunu belirtmiştir³²⁷. Bu bölge stratejik geçitler nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Aynı adı taşıyan "Hubuşkia Geçidi" Urartu'yu güneye ve güneydoğuya bağlayan önemli geçitlerden biridir. Bu geçit Bohtan Suyu ile Yukarı Zap arasında Zaho Geçidi doğrultusunda uzanmaktadır ki, özellikle III. Sargon döneminde, Urartu- Mannai ve Assur arasındaki ulaşım ve seferler için kullanılmıştır³²⁸. Sayın Çilingiroğlu ise, Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer aldığını belirtmektedir³²⁹.

III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında ilk kez Urartu kralı olarak Arame, ikameti Arzaşkun'u alışını anlatmaktadır:

"... Saltanatımın 3. yılında Adini'nin oğlu Ahuni benim dehşet saçan silahlarımdan korktu ve krali şehrini terk etti; Fırat'ı geçti... Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi'den Suhme ülkesine (yürüdüm); Suhme'den ayrıldım. Daiaeni ülkesine doğru indim. Daiaeni'nin kentini bütünüyle ele geçirdim. Kentlerini tahrip ettim, virane haline getirdim, ateşle yaktım... Daiaeni'den ayrıldım. Urartu'lu Arame'nin krali kenti Arzaşkun'un yanına vardım. Urartu'lu Arame benim gücümde, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kentini terketti. Adduri Dağı 'na kaçtı. O'nun peşinden dağa tırmandım, dağın orta yerinde (Onunla) amansız bir savaşa giriştim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim... Arame hayatını kurtarmak için yalçın dağlara tırmandı... Komşu kentlerle birlikte Arzaşkun kentini tahrip ettim, viraneye çevirdim, ateşle yaktım..."³³⁰.

³²⁶Tarhan 1978, s. 68.

³²⁷ Salvini 2006, s. 34.

³²⁸ Tarhan 1978, s. 68.

³²⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 30.

³³⁰ LAR I, s. 605.

“....Arzaşkun’dan yola çıktım. (Eritia dağına tırmandım), krali kişiliğimin kahramanlığını gösteren bir tasvirimi yaptım. Üzerine efendim Assur’un şanını, Urartu ülkesinde gösterdiğim gücümün kudretini yazdım. Onu Eritia dağına diktim. Eritia dağından yola çıktım. Aramele şehrine yaklaştım. Şehirlerini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Aramele’den yola çıktım. Zanziuna’ya (yaklaştım)..... o korktu ve ayaklarına kapandı.....Nairi ülkesinin denizine indim; Assur’un dehşet verici silahlarını denizde yıkadım.....”³³¹.

Yukarıdaki yazıt Salmanassar’ın 3. yılında Nairi’ye yaptığı sefer için yazılırken, Sargon’un M.Ö. 714 yılında düzenlediği 8. Seferinin son etaplarının güzergâhının, Musaşir üzerinden yapılan uzatma dışında hemen hemen aynıdır³³².

Eğer Sargon’un sözünü ettiği deniz Urumiye Gölü ise, Sargon’un 8. Seferi’nin farklı yeniden kurgulanmasına dayanarak iki alternatif üretilebilir. Bir açıklamaya göre Sargon Urumiye Gölü’ne güneyden ulaşmıştır. Diğer bir sanıya göreyse Assurlular, kuzeyden ve doğudan dolaşmalarının ardından bu gölün adından söz ederler. Böyle olunca da ülkelerin konumları anlaşılammaktadır³³³. Salmanassar Ninive’den yola çıktıktan sonra batıya yönelip Kuzey Suriye’nin Aramiler tarafından yönetilen bölgesine geldiği, Bit Adini’yi (Til Barsip) işgal ettiği, ardından Fırat ve onun daha güneydeki kolu Murat Suyu takip ederek Erzurum’a kadar dayandığı 3. Seferinin, tüm akışının nasıl olduğu sorusunun yanıtlanması gerekmektedir. Bu durumda Nairi denizine kadar gelebilmek için Salmanassar’ın daha önce kurgulamaya göre, Van Gölü etrafındaki bir çemberin içine girmesi gerekirdi³³⁴. Ancak Salvini, önerilen uzaklıkların çok büyük görüldüğünü düşünmektedir. Nisanın ikinci yarısında Ninive’den yola çıkmış olan Assur ordusu, sonbahar aylarını zor ve tehlikeli olan Zagroslar’da, geçitlerin öte yanında geçirme riskiyle karşı karşıya kalacağı için Salvini biri Fırat’ın kaynağını, diğeri Zagroslar’ı hedef almış iki

³³¹ ARAB I, 606

³³²M. Salvini, “Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu” **Neo Assyrian Geography**, Roma, 1995, s 46 vd.

³³³ Salvini 1995, s. 47.

³³⁴ Salvini 2006, s. 39.

ayrı sefer söz konusu olamaz mı sorusunu sormaktadır. Salvini, Salmanassar'ın aktarılan bu seferlerinin, biri kral, diğeri de komutan (turtanu) tarafından yapılan iki seferin özeti olabilme ihtimalini düşünmektedir³³⁵. Metnin sonunda yazman bir çelişkiye düşmektedir. Nitekim orduyu, birbirinden yüzlerce kilometre uzaklıkta bulunan 2 ayrı geçitten Assur ülkesine ulaştırmaktadır. Enzite geçidi (Klasik Dönem'in Anzite'si), bugünkü Ergani olup Fırat Seferi'nden dönüş açısından önemlidir. Buna karşın Kirruri Geçidi Arbailu'nun karşısında yer alır. Zagros dağlarına bağlantıyı sağladığından, İran Seferi'nin son etabı olarak anlaşılır. Yukarıda geçen çelişkili ifadeler seferlerin gerçek güzergâhından çok, derleme sırasında yapılan birleştirmeler olarak düşünülmektedir³³⁶.

Sargon'un 8. Seferi **Arzaşkun**'un konumu hakkında bize önemli bilgiler sunmaktadır. Levine'in yeniden kurgulamasından yola çıkacak olursak, güneyden kuzeye Urumiye Gölü kıyısına uzanan yol, Arzaşkun'un, Urumiye Gölü'nün güney ve güneybatısında yer almasını gerektirir. Bu şekilde Sugunia için de aynı sonuca ulaşırız³³⁷. Ancak burada Arzaşkun için dikkate alınması gereken bir diğer belge daha vardır. Gaziantep'in 60 km kuzeyindeki Kenk Boğazı'nda yer alan kaya yazıtı kralın iktidarının 3. yılına ilişkin zaferlerin bir özetini sunmaktadır:

“.....Nairi ülkelerinin denizinden güneşin battığı denize, Enzi ülkesine, Suhme ülkesine, Daiaeni ülkesine, Urartu ülkesine, Musasir şehrine, Gilzanu şehrine, Hubuşkia şehrinin en uzak sınırlarına kadar fetheden.....”³³⁸.

Burada, Daiaeni ve Gilzanu ülkeleri arasında Arzaşkun'un yerine “Urartu ülkesi ve Musaşir” kentinden söz edilir. Bu farklılık kısmen yazıtın yazılış tarihinden kaynaklanmaktadır. Zira **Musaşir** adı esasen 31. yılın olayları arasında geçer. Bu durum da metindeki farklılık, Musaşir'den uzak olmayan Arzaşkun'un güneydeki konumun bir diğer kanıtıdır³³⁹ diye belirtir Salvini.

³³⁵ Salvini 2006, s. 39.

³³⁶ Salvini 1995, s. 48.

³³⁷ Salvini 2006, s. 40.

³³⁸ O.A Taşyürek, “A Rock Relief of Shalmeneser III on the Euphrates”, Iraq, 1979, s. 49.

³³⁹ Salvini 2006, s. 41.

Yukarıda tartışmaya başladığımız Urartu Krallığı'nın bilinen ilk başkenti olan **Arzaşkun**'un coğrafi konumu henüz kesinlik kazanmamıştır. Bu konuda genelde farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri başkentin Van Gölü'nün kuzey batısında, Bulanık civarında olduğudur³⁴⁰. Burney de gölün kuzey-batısına, Bulanık-Liz yöresine yerleştirir³⁴¹. Diğer görüş ise Arzaşkun kentini Van Gölü'nün kuzeydoğu ve ya doğusuna, Avarin dağının (**Eritia Dağı**) batısına yerleştirir³⁴². Bu öneriye yakın bir diğer öneri ise Piotrovskii tarafından yapılmış ve başkenti gölün doğu ve kuzeydoğusuna yerleştirmeyi düşünmüştür³⁴³. Arzaşkun ile Arınçküs Kalesini isim benzerliğinden dolayı aynı olduğu önerisine Özfirat karşı çıkararak, mevcut kalıntıların bu öneriye destek sağlayacak nitelikte olmadığını belirtir. Assur kralı III. Salmanassar'ın tahrip ettiği bu kentin daha büyük ve daha güneyde olması gerektiğini öneren Salvini'nin görüşünü paylaşmıştır³⁴⁴.

Arzaşkun'u Van Gölü'nün kuzeyine lokalize eden bazı bilim adamları³⁴⁵ görüşlerini Asur kralı III. Salmanasar'ın üçüncü yıl seferi kayıtlarına dayandırır:

“.....Geniş Qute ülkesini, (veba tanrısı) Girra gibi, harabeye çevirdim. Arzaşkun'dan Gilzani'ye, Gilzani'den Hubuşkia'ya kadar onların üzerinde, fırtına tanrısı Adad gibi, gürledim.....”³⁴⁶

Assur kralı yöreye yaptığı seferde krali bir kabartmasını “göllerin yanındaki dağlara” koydurduğunu belirtir. Bu kayıtlarda geçen ve bölgeyi tanımlamak için kullanılan “tamate” sözcüğünün “göller”, “göller bölgesi” anlamına geldiği kabul edilir. “Göller Bölgesi” ile anlatılmak istenilen yörenin Van Gölü, Erçek ve II. Rusa tarafından inşa edilen yapay bir baraj gölü olan Keşiş Gölü çevreleri olması şüphelidir. Van Gölü'nün batısında yer alan ve Asur kralının belki de hiç görmediği

³⁴⁰ Van Loon 1966, s. 7; Çilingiroğlu 1994, s. 34.

³⁴¹ Burney-Lang, s. 130.

³⁴² K. Wilson, “The Kurbail Statue of Shalmeneser III”, Iraq 24, 1962, s. 108.

³⁴³ Piotrovsky 1969, s. 2; Çilingiroğlu 1984, s. 13.

³⁴⁴ Özfirat 1998, s. 3.

³⁴⁵ W.G. Lambert, “The Sultantepe Tablets: VIII. Shalmeneser in Ararat (Continued)” **Anatolian Studies**, Vol. 11, 1961, s. 155.

³⁴⁶ ARAB I, 619.

Nemrut krater gölü, Nazik ve Haçlı gölleri de Asur kralının bölgeye “göller bölgesi” adını verecek kadar büyük göller değildi. Assur kralının Van Bölgesi’nde veya bu bölgeye yakın bir yerde kayıtlarına geçirecek kadar etkilendiği sayıda göl ancak Bingöl yakınlarında vardır. Modern Bingöl ili, adını çevresinde yer alan çok sayıdaki bu göllerden almaktadır. Asur ordularının erken dönemden beri Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları askeri seferlerin güzergâhları da dikkate alınırsa **Arzaşkun** kentinin Van Gölü’nün batısında, olasılıkla Bingöl’ün doğusunda bir yerde olması önerilebilir³⁴⁷. Urartu’nun ilk başkentinin Van Gölü’nün batısında konumlandırılması, Urartu’nun, Beylikler Dönemindeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur.

Quti ülkesini Van Gölü’nün kuzeyine lokalize eden bazı bilim adamları, bu ülkenin Arzaşkun yakınlarında olabileceğini işaret etmektedir. Streck ve Billerbeck Eleşkirt’in güneyindeki Hamur’u (=Chamür) teklif etmiştir. Lehmann Haupt doğudaki Diyadin bölgesini önermektedir³⁴⁸.

Ayrıca yazıtta sözü edilen **Adduri Dağı** büyük bir olasılıkla Süphan Dağı’dır³⁴⁹. III. Salmanassar’ın M.Ö. 844’de 3. Urartu Seferini anlattığı metinde³⁵⁰ Urartu’nun coğrafi alan olarak oldukça geniş topraklara sahip olduğunu görmekteyiz:

“... Saltanatımın 15. Yılında Nairi ülkelerine yürüdüm. Dicle nehrinin kaynağında, (kaynağın çıktığı) mağaranın ağzında kaya üzerine krali tasvirimi yaptım; üzerine kudretim şanı, cesaretimin zaferlerini yazdım. Tunibuni ülkesinin geçidine girdim (ve) Urartu ülkesinden Aramu’nun şehirlerini Fırat nehrinin kaynağına kadar tahrip ettim,

³⁴⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 35.

³⁴⁸ Tarhan 1978, s. 123.

³⁴⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 34 dp nt. 30.

³⁵⁰ Salmanassar’ın diktirdiği bu yazıtlar Diyarbakır’ın yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda, Dicle’nin doğu kolu olan Birklin Çayı’nın doğal bir tünelden çıktığı yerde yer almaktadır. Bu yer şarkiyat literatürüne, Belck ve Lehmann-Haupt’un Ermenistan incelemelerinin yayımlanmasının ardından Dicle Tüneli şeklinde girmiştir. Aynı yerde I. Tiglatpileasar’dan kalma bir kabartma ve yazıt da bulunmaktadır. Salvini 2006, s. 41.

yıktım, yaktım. Fırat nehrinin kaynağına yürüdüm, orada tanrılarımın kurbanlar sundum (ve) Assur'un silahlarını temizledim...³⁵¹”

“..... Nairi'nin Yukarı ve Aşağı Deniz'i ve Güneşin Battığı Büyük Deniz'den Amanus dağlarına kadar uzanan toprakların fatihi; Hate ülkesinin tamamını yönettim. Elim Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar uzanan toprakları fethetti. Enzi ülkesinden Suhne ülkesine, Suhne'den Melidi'ye, Melidi'den Daiaeni ülkesine, Daiaeni'den Arzaşkun şehrine, Arzaşkun'dan Gilzanu ülkesine, Gilzani'den Hubuşkia şehrine azametle yürüyüp geçtim. (Böylece onlar) fırtınaya uğramış yıkıntı gibi oldular.....³⁵²”

Yukarıdaki yazıtlarda Van Gölü merkez olmak üzere Aramu'nun şehirlerinin Fırat'ın kaynağına kadar yayıldığını bildirmesi, Urartu'nun coğrafi olarak geniş bir alana yayıldığının kanıtıdır. Hatta kuzeybatı İran'ın belli bir bölümüne egemen duruma gelmiş olduğunu görmekteyiz. Burada söz edilen **Yukarı Deniz** için Van Gölünün anlatılmak istendiğini daha önce belirtmiştik, Nairi ülkesinin **Aşağı Deniz**'i olarak tanımlanan denizin ise Kuzeybatı İran'daki Urumiye Gölü olması büyük olasılıktır³⁵³.

Dicle Tüneli'nin üzerinde ve bugünkü Diyarbakır-Bingöl yolu olan Tunibuni Geçidi'nin öte yanındaki dağlık bölgede Urartu hâkimi Aramu'nun toprakları uzanmaktaydı. **“Fırat kaynağının başı”** terimi bahsinde ise Murat Suyu ya da Karasu'nun yukarı bölgeleri mi olduğu kesin olmadığını ileri süren Salvini'ye³⁵⁴ karşın Sayın Özkan kesin olduğunu hatta Karasu=Daiaeni'dir, diye belirtir³⁵⁵.

III. Salmanassar'ın yirmi yedinci yılı kayıtlarında, turtanu Daian-Assur'u Arsanıa nehri yakınlarında Urartulu Sarduri ile savaşmakta olduğunu görürüz. Urartulu Sarduri ile birlikte Urartuların tarih aktarımları başlamaktadır. Van

³⁵¹ G.G. Cameron, Sumer, VI/1 23, 24.

³⁵² G.G. Cameron, Sumer, VI/1.

³⁵³ Çilingiroğlu 1994, s. 37

³⁵⁴ Salvini 2006, s. 42

³⁵⁵ Süleyman Özkan ile yapılan kişisel görüşme.

kayalarının eteklerinde, “Sarduri Kalesi”nin kireçtaşı bloklarının üzerine birbirinin aynı Assurca 6 metin kazınmıştır. Halk tarafından “Madırburç” ya da “Madırburç”³⁵⁶ olarak adlandırılan Sardurburcunun üzerindeki yazıt Urartuların ilk yazılı anıtlarındandır ve Assurca³⁵⁷ yazılmıştır.

“...Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kr3, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayana kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniuni Şehri’nden getirttim ve bu duvarı yapturdım...³⁵⁸”

Assur yazılı kaynaklarında ise şöyle geçmektedir:

“...Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; turtanu Daian-Assur’u büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit-Zamani’ye indi, Ammas geçitlerinden girdi (ve) Arzania nehrini geçti. Urartulu Seduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi, savaş teklif etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun askerlerinin cesetleriyle doldurdum....³⁵⁹”

Yukarıdaki metinde Daian-Aspur **Arsania**(Murat nehri)ni geçtikten hemen sonra Urartu kralı Sarduri ile karşılaşmıştır. Savaşın yapıldığı bölgedeki herhangi bir bölge ve ya şehir isminden bahsedilmemektedir. Ancak Sarduri Kalesi’nde kullanılan taşların geldiği yer olarak tanımlanan **Alniuni** kentinden bahsedilmiştir. Yıllardır

³⁵⁶I. Sarduri tarafından yaptırılan 47.00m. x 13.00m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı yapı, 3-4m. uzunluğunda, 1m. kalınlığında ve her biri ortalama 8-10 ton ağırlığında olan kireçtaşları ile örülmüştür. Van Gölü’nün 1,5 km. doğusunda yer alan Van Kalesi kayalığının kuzeybatı ucundaki Sardurburcu’nun, Van Gölü’nün içlerine doğru uzanan bir dalgakıran ya da liman uzantısı mı olduğu, tatlı su kaynakları ile kalenin batı kısmını koruyan bir liman yapısı mı olduğu, yoksa bir Urartu tapınağına mı ait olduğu bugün bile anlaşamamıştır. O. Belli, “Alniunu Kenti Ve Taş Atölyesinin Keşfi” **Anadolu Araştırmaları**, VIII 1982, İstanbul, s. 118.

³⁵⁷ Van /Tuşpa kalesinin kuzeybatı eteklerinde bulunan bu yazıttan başka İşpuni dönemine ait Assurca olarak yazılmış bir başka yazıt Münih’te kopyası bulunan bir situla üzerinde yer almaktadır. İşpuni döneminde üst tabaka arasında Assurcanın hala konuşulduğu ve Tuşpa’da da Assurca yazan bir okulun olduğu da ileri sürülmektedir. Çilingiroğlu 1994, s. 37, dp nt.42.

³⁵⁸ Payne 2006, s. 17.

³⁵⁹ ARAB I, 584

Alniunu kentinin yeri saptanmaya çalışılsa da Alniunu kentinin ve taş ocağının bulunmasından dolayı varsayım olarak kalmıştır. Salvini, yeni arazi çalışmalarının ışığında burasını Van'ın güneyinde ve çok da uzağında olmayan bir taş ocağı(atölye) ile bir tutmaktadır³⁶⁰. Ancak taş blokların geldiği yer olan Alniuni ve Nairi kralı unvanı arasında bir ilişki olduğu da düşünülebilir. Bu durumda Alniunu, Hubuşkia (daha geç dönemde Nairi) Bölgesi'nde aranmalıdır. Bu da Hubuşkia ve Urartu arasında, her iki ülkenin de uzun bir geleneği ifade eden bu unvanla kendilerini ilişkilendirmelerinden dolayı siyasal bir ilişki olduğu anlamına gelir. Bu aynı zamanda Hubuşkia ülkesinin o zamanki Urartu ülkesiyle, yani Van Gölü Bölgesiyle bir sınıra sahip olduğuna bir kanıttır³⁶¹. Ancak oldukça engebeli ve sapa olan yerlerden bu kadar büyük kitlelerin geçebilme ihtimalinin ekonomik olmayacağı için acaba kral egemenliğini, eski bir merkezden yeni bir merkeze yani Tuşpa'ya taşıdığını simgesel olarak mı bu cümleyi kullanmış diye düşünülmektedir.

Alniuni kenti ile ilgili yapılan diğer öneriler ise; Lehmann-Haupt, Van yakınında kireçtaşı yataklarının bulunmadığını, taşların Malazgirt'ten Van Gölü'ne, buradan da sallarla Tuşpa'ya getirildiğini ve **Alniunu** kentinin Malazgirt olabileceğini ileri sürmüştür³⁶². Burney ise, **Alniunu** kentinin Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Erçiş olduğu, 8–10 ton ağırlığındaki taşların Deliçay(Haydarbey-Alibey) kalesi limanından Tuşpa'ya göl üzerinden taşındığı sonucuna varmaktadır³⁶³. Ancak tüm bu önerilere karşı çıkan Belli, Edremit ve çevresindeki taş ocaklarının kullanıldığını ileri sürmektedir. Edremit'in hemen kuzeydoğu yamacında uzanan yayvan bir tepenin üzerinde yer alan büyük bir taş atölyesi ile yerleşme yerinin varlığını ispatladıklarını belirtmiştir³⁶⁴. Ele geçen yarım bırakılmış malzemelerin Sardur Burcu'ndaki büyük kireçtaşı bloklar ile benzerlik gösterdiği ve Malazgirt, Erçiş yerine, Edremit'in hemen doğusunda yer alan bu eski taş atölyesinden getirilmiş olmasının daha mümkün olduğunu belirtmektedir³⁶⁵.

³⁶⁰ Salvini 2006, s. 44.

³⁶¹ Salvini 2006, s. 44.

³⁶² Belli 1982, s. 118.

³⁶³ Belli 1982, s. 118.

³⁶⁴ Belli 1982, s. 120 vd.

³⁶⁵ Alniunu kenti olarak tanımlanan yerleşim merkezinin hemen doğusunda bulunan taş atölyesi, Van kalesi'nden 17 km. gibi çok az bir uzaklıkta olmasının yanı sıra, aşağısındaki Van ovası'ndan daha

I. Sarduri'nin III. Salmanassar karşısında aldığı yenilginin sonucunda, Assur'un Van Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına yani Arzaşkun'a kadar yaklaşması, Sarduri'nin başkenti daha uzak bir bölgeye taşınmasına yol açmıştır. Kral Sarduri, Van Gölü'nün kıyısında, ovada, stratejik bir noktada yükselen Van kayalığı üzerinde ve eteklerinde 3. Başkent olan **Tuşpa**'yı tesis etmiş ve bu müstahkem kale çok uzun bir süre Urartu Devletinin başkenti olarak kullanılmıştır. İlk kez bir Sultantepe tabletinde III. Salmanassar'ın bir metninde geçen bu şehrin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir³⁶⁶.

“..... Turuşpa şehrinden büyük ölçüde haraç aldım.....”³⁶⁷

M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Assur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında da Tuşpa³⁶⁸ olarak geçer. Tuşpa'nın başkent olarak seçilişi güneydeki ezeli düşmanı Assur'a ve çetin doğa şartlarına karşı verilen mücadelenin sonucudur. Batısında Van Gölü, doğusunda yüksek Erek Dağı ile kuşatılmış olan ovanın, güneyi de yüksekliği 3500 metreye ulaşan güneydoğu Torosları ile çevrilidir. Güneyde Asur Krallığı ile Urartu başkenti arasında doğal bir set gibi yükselen bu engebeli dağlar, Urartu Krallığı'na çok avantajlı bir savunma olanağı sağlamıştır³⁶⁹. Tuşpa sitadeli Van Ovası'nın ortasında yükselen ve gerçekten bir doğa harikası olan yalçın Van kayalığının üzerindedir. Özellikle güneydeki sarp uçurum, bu yönden gelecek tehlikeleri imkânsız kılar; kuzey yamaçta ise doğal teraslardan da yararlanılarak oluşturulan çok güçlü tahkimat sistemleri, eteklerden itibaren sitadeli ve İç Kale'yi kademeli olarak çok akılcı bir düzenle çevrelemektedir. Başkent olabilme koşulları

yüksek bir yamaçta bulunması da, işlenen taşların eğimli araziden Van Gölü'ne kolayca indirilmesini ve buradan da Van Kalesi'ne taşınmasını kolaylaştırmıştır.

³⁶⁶ Ancak M.Ö. 9.yüzyılda I. Sarduri tarafından kurulduğu ve Van Kalesi höyüğünde bulunan arkeolojik veriler, bu kentin geçmişinin iskân tarihi açısından M.Ö. 3.binyıllara, Eski Tunç Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir. M.T. Tarhan, “ Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi”, **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, İstanbul, 2004, s. 85.

³⁶⁷ Tarhan 1978, s. 71.

³⁶⁸ Tuşpa adının, Urartu Tanrıçası Tuşpuea ile bağlantılı olduğu ileri sürülür. Antik kaynaklarda Thospia, Tosp/Dosp adıyla anılır. Bu adların Tuşpa'dan türemiş oldukları kesindir. Van adı ise Urartuların kendi öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları “Biane/Biaini” terimi ile bağlantılıdır. Tarhan 2004, s. 85; M. Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, **Doğu'da Değişim/Yapı Kredi Yayınları**, İstanbul, 2011, s. 80.

³⁶⁹M. Kurt, “Yeni Assur Devleti'nin Kuzeye Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası” **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, Karaman 2009, s. 2.

açısından topografik özellikleri ve avantajları Urartuların yer seçimi açısından yadsınmaz becerilerini sergilemektedir: Van Gölü Havzası'ndaki merkezi Urartu bölgesinin en stratejik noktasındadır, her yönden gelen ve Van Ovası'na ulaşan tarihi doğal yolların odağındadır. Kısacası geniş ve verimli kıyı ovası, çevresinin arazi şekilleri, ulaşımı sağlayan yolları ve güneydeki maden kaynaklarına yakınlığı gibi özellikleri sayesinde bir kentin kurulması ve gelişmesi için gerekli olan bütün şartları taşımıştır³⁷⁰.

Ancak Zimansky, Tarhan'ın aksine, Van şehrinin gölün hemen kıyısındaki konumundan dolayı bölge için doğal bir merkez olsa da bu kadar önemli bir yer olması için yeterli olmayacağını belirtir. Çünkü Anadolu ile İran arasındaki başlıca yolların buradan geçmediğini ayrıca güneye geçiş için uygun ve kolay bir konumda yer almadığını söylerken, kuzeyden aşağıya giden yolun ise göreceli olarak kolay olsa da bir çıkmaz yol olduğunu belirtmektedir³⁷¹. Maunsel'in de bu görüşünü kanıtladığını belirtmektedir:

“Van bölgesinde buğday hasatları çoğunlukla çok bereketlidir ve ürün bazen depo ya da karlı bir pazara malı götürecek taşıma aracı bulunmadığından çürür. Bu bölge belki de çevredeki birçok yerden daha fazla, kıyı ve dış dünya ile yeterli ulaşım imkânlarının olmayışından çekmektedir³⁷²”

Lynch ise bu soyutlanmışlığın Van'ı diğer dönemlerde belirsiz olsa da, yeni Assur dönemi boyunca bir başkent için ideal yer yaptığını iddia etmişti.

2.3. ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ

M.Ö. 15–14. yüzyıllar arasında Mitanni Krallığı'nın Hititler tarafından yıkılması ile Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşamakta olan toplumlar, aynı çağlarda Kuzey Suriye'ye doğru yayılım gösteren Hititler ile iletişimlerini

³⁷⁰ Kurt, s. 2.

³⁷¹ Zimansky 1985, s. 19.

³⁷² Zimansky 1985, s. 19.

sürdürmüşler, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra geliştirmiş oldukları yüksek kültürel ve sosyal düzeyin doğal sonucu olarak, dağ ve yayla kavimleri aralarında “kuvvetli birlikler” oluşturmuşlardır. Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra ise politik anlamda gelişim göstererek Assur'un kuzeye doğru olan yayılımına karşı koymaya başlamışlardır. Salvini, M.Ö. 13. yüzyılda, Doğu Anadolu Torosları bölgesinde ve Van gölü havzasında yaşayan Hurri kökenli halkların Mitanni Krallığı'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasi bölünmeyi önlemek amacıyla aralarında birleşerek, önce Uruadri sonra da büyük bir başarı ile Nairi koalisyonunu kurduklarını belirtmektedir³⁷³. Bu görüşlerini etnik, dil ve kültürel dayanak noktaları ile kanıtlamaktadır. Urartu yazılı kaynaklarının Doğu Anadolu'da, Hurri kaynaklarının ise Kuzey Mezopotamya'da yoğun olarak bulunmasına ve aralarında yaklaşık olarak üç yüz yıllık bir zaman farkının olmasına rağmen Urartu ve Hurri dillerinin morfoloji, fonoloji, sentaks ve vokabular açısından belirgin bir akrabalık ilişkisinin varlığı yapılan birçok araştırma ile ortaya çıkarılmıştır³⁷⁴. Diğer ikinci bir kanıt ise, iki toplumun panteonları arasındaki ortak noktalardır. Her iki panteonda yer alan birçok tanrı ve tanrıçanın aynı kökten geldiği tartışılmayacak kadar açıktır³⁷⁵.

Zaman ve mekân bakımından birbirinden ayrı olarak görülen Hurri ve Urartu toplumlarının ve oluşturdukları siyasi birimlerin, aslında tarihin akışı içinde yakın bir temas imkânı bulabildikleri ve kültürel bir devamlılık gösterdikleri görülmektedir. Peki, güneydeki Hurri-Mitanni devletinin yıkılması ile kuzeydeki bu konfederasyonun aralarında ne gibi bir bağ olabilir? İşte bu soruya bazı araştırmacılar Hurri-Urartu akrabalığının yanı sıra, M.Ö. 2. binde, Hurriler'in yayılım alanının Van Gölü çevresine kadar uzandığını hatta Urartu Krallığı'nın sözü edilen Hurri Devleti'nin bir parçası olup, tarihsel ve kültürel devamlılığın söz konusu olduğunu belirtmektedirler³⁷⁶. Tüm bu bilgilere göre şunu söyleyebiliriz; Urartu Krallığı'nın kuruluşunda ve kültürünün oluşumunda Hurrilerin etkisinin yanında birden fazla

³⁷³Salvini 1967, s. 47.

³⁷⁴ Urartu dilinin hangi dil ailesi içinde yer aldığını saptamak amacıyla yapılan çalışmalar, MÖ. II. binyılda Anadolu'da konuşulan dillerden “Hurrice” ile akraba olduğunu kanıtlamıştı. Ancak, Urartuca'nın doğrudan doğruya Hurrice'den gelişmediği ve aralarındaki akrabalık derecesinin ana ile kızı arasındaki doğrudan bağ olmayıp, teyze ile yeğen ilişkisi düzeyinde olduğu da meydana çıkmıştı. 172A.M. Dinçol ve B. Dinçol B. “Urartu Yazısı ve Dili”, **Doğu'da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s 172.

³⁷⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 23.

³⁷⁶ Tarhan 1978, s. 39.

etnik grubun etkin rol oynadığı, bu grupların en önemlilerinin ise, krallığa adını veren Uruadri ve Nairi halkları olduğudur³⁷⁷.

Güneydeki Hurri-Mitanni devletinin yıkılmasıyla Assur ile Doğu Anadolu arasındaki tampon devlet aradan kalkmış ve bunun sonucunda Doğu Anadolu'daki beylikler direk bir baskı ile karşılaşmışlardı. İşte bu baskı ve tehlike buradaki beyliklerin birleşip, Uruadri ve Nairi Konfederasyonlarını oluşturmalarına yol açmış olmalıdır. M.Ö. 13. yüzyılda, Van Gölü'nü çevreleyen bölgelerde kurulmuş olan Uruadri Konfederasyonu; güneyden gelen Assur tehlikesine karşı birleşen Hurri-Urartu kökenli toplulukların ve bunları kapsayan Feodal Beyliklerin büyük bir politik-etnik ve kültürel organizasyonunu yansıtmaktadır. Adı geçen birlik aynı etnik kökenli Nairi Konfederasyonu ile birlikte, gelecekteki Urartu Devletinin temelini teşkil edecektir. Buna karşılık M.Ö. 2. binde Mısır ve Hitit kaynakları dışında, Uruadri ve Nairi konfederasyonları hakkında Assur kaynaklarının ancak M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren bilgi verdiğini görüyoruz³⁷⁸. Assur yazılı kaynaklarında ilk kez I. Salmanassar'ın tahta çıkışıyla birlikte rastlarız;

“Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım”³⁷⁹.

Bu yazıtta Assur Kralı I. Salmanassar'ın bir isyandan söz etmesi, daha önce Uruadri denilen bir ülkenin fethedilmiş olduğuna, bu seferden önce burada yaşayan halklarla ilgili dostça ya da düşmanca ilişkiler içinde olduklarını düşündürür. Sözü edilen bu ilişkilerin ne kadar önceye gidebileceği konusunda kesin veriler olmamasına karşın I. Salmanassar'ın saltanat yıllarından daha önceye gittiği muhtemeldir. Çünkü Urartu'nun stratejik önem taşıyan noktalarının korunaklı dağ kaleleriyle güçlendirilmiş olması bu dönemden daha öncesine dayandığını

³⁷⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 26.

³⁷⁸ M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Assur yazılı kaynakları, Van gölü Çevresinde daha genel bir tanımlamayla Doğu Anadolu yüksek yaylasında, Hurri kökenli ve akraba toplumlar tarafından oluşturulan Uruadri ve Nairi konfederasyonları hakkında bilgi vermektedir. Yazılı kaynaklar ve gün ışığına çıkarılmış arkeolojik bilgiler krallığın ortaya çıkışı ve ilk kuruluş tarihi hakkında bize tam ve ayrıntılı bilgiler vermese de Doğu Anadolu yüksek yaylasında, özellikle hayvancılığa ve tarıma elverişli olan Van Gölü çevresindeki bölgelerde yaşamakta ve birbirine komşu veya akraba olan çeşitli Hurri kabilelerinin birleşmeleri sonucunda oluşmuş olduğunu bilmekteyiz. Tarhan 1978, s. 17.

³⁷⁹ LAR I, s. 114.

düşündürmektedir. Zira bu kadar sert iklim koşullarına ve coğrafi açıdan bu kadar engebeli bir araziye sahip bölgede, bu kaleleri kısa bir süre içerisinde inşa etmek mümkün değildir. Assur yazılı kaynaklarında XIII. yüzyıldan önce rastlanılmadığı sorusunun cevabına gelirsek; böylesine dağlık ve engebeli arazinin ulaşımı ve kontrolü hiç de kolay olmamalıydı. Ayrıca o dönemde Assurlular'ı tehdit eden pek çok iç ve dış etken de bunu engellemiş olabilir. Assur devleti ile Uruadri arasındaki ilk ilişkilerin Assur'un Fırat nehrine kadar geldiği dönem yani, I. Salmanassar'ın babası olan Adad-Nirari dönemi olması muhtemeldir. Adad-Nirari'nin en önemli amaçlarından birisi Kuzey Suriye'ye egemen olmaktır. Bu yüzden Hanigalbat üzerine seferler yapmıştır. Ancak yazıtında herhangi bir Urartulu yöneticinin adından bahsedilmemektedir. XI. yüzyıla kadar yani Assur kralı Assur-bel-kala'nın bu bölgeye sefer düzenlediği tarihe değin olan dönemde Urartu adı hiçbir yazıtta yer almamaktadır³⁸⁰.

Assur yazılı kaynaklarına göre beylikler olarak toplanmış ve merkezi bir yönetimden yoksun olan bu insanlar, 8 beylikten oluşmaktaydı. Ülke kapsamında ise en az 51 kent bulunuyordu³⁸¹. Bu beylikler; Himme, Uadkun, Bargun (ya da Makşun), Salua, Halila, Niliphari ve Zingun'dur. I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti Ninurta'ya ait yazılı kaynaklarda Van Gölü çevresinden yine 'Nairi Ülkesi' olarak söz edildiğini görüyoruz³⁸². Assur kralı tarafından ilk kez kullanılan bu coğrafi ad, M.Ö. 9. yüzyıla girerken tüm Uruadri ülkesini içeren bir terim halini alacaktır. Ancak Urartu kralları tarafından hiçbir zaman kullanılmayacaktır.

Nairi ülkeleri ile ilgili en detaylı bilgileri I. Tiglat Plaser'in ilk beş yıllık hükümdarlığı sırasında yaptıklarını anlattığı Prizma Yazıtı'ndan³⁸³ öğreniyoruz. II. Tukulti-Ninurta, II. Assurnasirpal ve III. Adad-Nirari'nin çok sayıdaki kaynaklarında da Nairi'den, Nairi'nin parçası olarak kabul edilen ülkelerle birlikte söz edilir³⁸⁴. Nairi Ülkeleri erken dönemlerde Hurriler'in yaşadığı bölge olarak tanımlanırken,

³⁸⁰ Zimansky 1985, s. 3.

³⁸¹ LAR I, s. 144.

³⁸² LAR I, s. 144.

³⁸³ LAR I, s. 236.

³⁸⁴ Salvini 1967, s. 23.

daha sonraları Hubuşkia için kullanılmıştır³⁸⁵. Hubuşkia ile karşılaştırılan kimi kişi isimleri bu kanıyı güçlendirmektedir³⁸⁶. Bir diğer kanıt da Hurri Ehli Teşub'un, ülkesi Alzi'nin I. Tukulti-Ninurta tarafından fethedilmesinin ardından Nairi Ülkesi'ne sığınmasıdır³⁸⁷. Şu halde Urartu krallarının eski Nairi adıyla ilişki kurmaları, kendilerini eski Hurri geleneğine bağlamak istemeleriyle ilgili olabilir³⁸⁸.

II. Asur-nasir-pal döneminde Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan askeri seferlerin sayısında görülen artış, bu iki beyliğin Assur için artık önemli bir tehlike durumuna geldiğini göstermektedir. Bundan dolayı, Assur Nairi ülkesi içlerinde sürekli asker bırakabilecek müstahkem mevkiiler inşa etmiştir. Asur-nasir-pal hızla güçlenen bu güce karşı verdiği savaşlarda önemli başarılar elde etmiş olmasına karşın, kendisinden sonraki Asur kralı zamanında Yakınoğu'da, Nairi ve Uruadri beyliklerinin çekirdeğini oluşturduğu yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamıştır³⁸⁹. Urartu kavimlerinin birleşme süreci Assur'un askeri baskısına tepki olarak III. Salmanassar dönemine denk gelmektedir. Urartuluların Assur karşısında böyle güçlenmelerinin altında yatan sebeplerden bir tanesi de neredeyse XI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar süren ve Assur'un Doğu Anadolu ile fazla ilgilenmemesine yol açan Arami göçleridir³⁹⁰.

M.Ö. 858 tarihinde Assur tahtına III. Salmanassar'ın geçişini anlattığı yazılı kaynaklar, Uruadri ve Nairi beyliklerinin siyasal ve askeri örgütlenmeleri açısından çok önemli bilgiler vermeye devam eder³⁹¹. Kral Arame ve krali şehri Sugunia adına

³⁸⁵ Salvini 2006, s. 32.

³⁸⁶ Salvini 2006, s. 32.

³⁸⁷ “.....Evelce babam kainatın kralı Salmanassar'ın saltanatı döneminde ayaklanmış olan ve tribut ödemeyi kesen Subaru'ların tüm ülkesi, Alzu ülkesine kadar Kasıyari dağının tümü, bir kumanda altında birleşti. Tanrı Assur'a ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim ve Kasıyari dağına çıktım. Subaru'ların ülkesini, Alzu ülkesini ve onlara müttefik olan kralları bir daire içine hapsettım..... Alzu ülkesinin kralı Ehli-Teşub benim haşmetim karşısındayanamadı ve saray mensuplarını ve oğullarını alarak ülkesini tamamen terk etti (ve) gizlice Nairi hududuna, bilinmeyen ülkeye gitti..... Alzu, Amadanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu ve Purulimzu ülkelerinin topraklarını ülkeme kattım..... ARI I, no. 693; ARAB II, no. 503; Grayson, s. 104.

³⁸⁸ Salvini 2006, s. 33.

³⁸⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 13.

³⁹⁰ Sevin 2005a, s. 46; Memiş 2002, s. 445.

³⁹¹ M.Ö. 858 yılından, yeni kral Sarduri'nin adının ortaya çıktığı M.Ö. 832 yılına kadar Urartu krallığını Arame'nin yönettiğini kabul etmek gerekecektir. Kral Sarduri ile birlikte ilk kez Urartu'nun kendisine ait ilk yazıtını görmekteyiz. Yazıtta babası olarak Arame yerine başka bir kişiden bahsetmektedir. Bu kişi sözkonusu yazıtta krali bir ünvana sahip olmayan Lutipri'dir. Yazıtta adı

ilk kez rastlanmaktadır. Daha sonra da Arzaşkun kalelerini kuvvetlendirerek, bu şehirleri “Birleşik Devlet”in³⁹² merkezi yani başkenti yapmış, Van Gölü’nü çevreleyen “Çekirdek Ülke”nin topraklarını, bu güçlü merkezler ve diğer kalelerle yönetim ve kontrol altına almıştır³⁹³.

III. Salmanasar’ın saltanatı ile birlikte, yani M.Ö. 9. yüzyılın ortasından itibaren Uruadri, Nairi ve gölün etrafındaki diğer ülkelerinin bir kralı ve bir başkenti vardır. Artık Van Gölü çevresindeki beyliklerin bir yönetici etrafında toplandığı ve kendilerine idari bir başkent seçtikleri anlaşılmaktadır. Uruadri, Nairi ve yöredeki diğer beylikler birleşerek bir krallık durumuna gelmişlerdir. Bu tarihten sonra Assur, karşısında dağınık ve tek bir liderden yoksun halkları değil, büyük olasılıkla kendisinden kopya edilerek şekillendirilmiş, bir siyasi örgüt, bir askeri güç kısaca bir krallık bulacaktır. Böylece M.Ö. 1274 yılından beri sürmekte olan “Urartu Beylikler Dönemi” de sona ermiş ve “Urartu Krallık Dönemi” başlamıştır³⁹⁴.

2. 4. ÇEKİRDEK BÖLGESİ’NİN ARKEOLOJİK KANITLARI

Urartu’nun Van Gölü ve Çevresi’ndeki ilk yayılım alanı ile ilgili arkeolojik bulguları incelemek istediğimizde “Uruatri” ve “Nairi” isimleri karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 13. ve 9. yüzyıllar arasında Urartu için “Beylikler Dönemi” yani “Ana Devre” dönemidir. Söz konusu dönem hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olup, sadece Assur yazılı kaynakları dâhilinde ele alınmaktadır. İşte bu sebepten dolayı bu devreye ait siyasi ve kültürel tarihin yanında arkeolojik bulgular yönünden de karanlık kalmıştır³⁹⁵. Konu hakkında Burney şunları söylemektedir:

geçen Lutipri’nin, II. Assur-nasir-pal’e ait Asur yıllıklarında, Tubusi’nin oğlu olarak verilen Lapturi ile aynı kişi olduğu ve Lutipri’nin, Sarduri’den önce Urartu tahtında saltanat sürdüğü önerilmiştir. Ancak Asur kralının Nairi ve Kutmuhi ülkesine yaptığı seferlerle ilgili olarak adı geçen Lapturi’yi, Sarduri’nin babası Lutipri olarak kabul edebilmek için daha fazla arkeolojik ve filolojik kanıtlara ihtiyaç vardır.

³⁹² II. Assurnasirpal’in yazıtlarında Uruadri ve Nairi terimleri eş anlamda kullanılmıştır. Bu durum ise bazı bilim adamları tarafından Nairi ve Uruadri’nin birleşerek yeni bir krallığa gittiği yolunda görüşlere yol açmıştır, şeklinde yorumlanmıştır. Belli 1984, s. 31 vd.

³⁹³ Tarhan 1978, s. 67.

³⁹⁴ Çilingiroğlu 1984, s. 13 vd.

³⁹⁵ Tarhan 1978, s. 7.

“ Her hali şartta, bugüne kadar bilinmeyen yerleşme yerleri bulunmadığı müddetçe, Urartuların ataları hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmek mümkün değildir. Bu problemin çözümüne yardımcı olmak, Doğu Anadolu’daki arkeolojik çalışmaların, asıl cazip noktasını teşkil eder. Fakat şimdiki duruma göre, bu problemin, gelecekteki 20 yıl içinde açıklığa kavuşacağı mümkün görünmemektedir. Buna göre, Urartu’nun Önasya’nın büyük tarihi merkezlerinden bir taş atımlık mesafede olmasına rağmen diğerlerine nazaran, basit bir ön-tarihin karanlığından, birdenbire ortaya çıktığını kabul etmemiz gerekir”³⁹⁶.

Günümüze kadar süregelen arkeolojik kazılarda özellikle büyük merkezler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu görüşe paralel olan Doğu Anadolu’da başta Van kalesindeki (Tuşpa)³⁹⁷ monumental krali yazıtlar ve mezarlar araştırılmış, ikinci başkent Toprakkale’deki (Rusahinili)³⁹⁸ kazılar devam etmiştir. Sonraları Patnos-Aznavurtepe³⁹⁹, Giriktepe(Aluduri)⁴⁰⁰, Çavuştepe (Sardurihinili)⁴⁰¹, Altıntepe⁴⁰², Adilcevaz (Ziuquni)⁴⁰³, Kayalıdere⁴⁰⁴ gibi kazılar takip etmiştir. Ancak bu merkezler ve bunlara ait arkeolojik kanıtlar Urartu’nun ikinci Ana Devresine aittir.

Ancak 1967 yılında A. Erzen tarafından, Van’da kurulan Araştırma Merkezi’nce yürütülmeye başlanılan sistematik incelemeler ve kazılar Urartu’nun Proto-Tarihi konusunda adım atılmasını sağlamış ve arkeolojik kanıtlar tespit edilmeye başlanmıştır⁴⁰⁵. Bunun üzerine Van Gölü ve Çevresi’nde tespit edilen askeri ve sivil yerleşme merkezleri, köy ve ya kent seviyesindeki yerleşim yerleri, konut tipleri ve buralarda ele geçirilen keramikler arkeolojik açıdan kanıt olarak kullanılmıştır.

³⁹⁶ PHAAC, s. 127.

³⁹⁷ Tarhan 1978, s. 8 dpnt.7.

³⁹⁸ A. Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, **AnAr**, IV-V, 1976–1977, s. 14.

³⁹⁹ Tarhan 1978, s. 8 dpnt.9.

⁴⁰⁰ Tarhan 1978, s. 8 dpnt.10.

⁴⁰¹ Erzen 1976–1977, s. 1.

⁴⁰² Tarhan 1978, s. 8 dpnt.12.

⁴⁰³ Tarhan 1978, s. 8 dpnt.13.

⁴⁰⁴ Tarhan 1978, s. 8 dpnt.14.

⁴⁰⁵ Belli 1977, s. 1.

Urartu'nun Ana Devresini oluşturan beyliklerin M.Ö. 13. yüzyıldan önce de var oldukları kuşku götürmez ki bu olasılık arkeolojik bulgularla kanıtlanmaktadır. Varlığını kesin olarak kanıtladığımız bu beyliklerin M.Ö. II. binde, Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkılışına kadar bu devletin idaresi ve etkisi altında olduğunu ileri sürmek objektif bir yargılama olmayacaktır⁴⁰⁶. Ancak bu beyliklerin M.Ö. II. binde güneybatı'da Kuzey Suriye ve kuzey Mezopotamya'daki Hurriler ile iletişim halinde oldukları arkeolojik olarak ispatlanmaktadır. Hatta kuzeydoğu'da Transkafkasya'ya kadar uzanan bu etkileşimin en önemli kanıtları kurganlarda, özellikle Trialeti ve Kirokovan kurganlarında ele geçirilen altın ve gümüş kaplar, bronz silahlardır⁴⁰⁷. Yine İran'da Hasanlu yerleşiminde ele geçen keramikler bölgedeki Hurri kökenli toplumların etkisini göstermektedir⁴⁰⁸.

Urartu'nun çekirdek bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi çok önemli bir "Geçit Bölgesi" niteliği taşımaktadır. Stratejik ve jeopolitik önemi nedeniyle çağlar boyunca düşman ülkelerinin ele geçirmek istedikleri konumda olmuştur. Transkafkasya ve İran üzerinden doğuya, kuzeydeki bozkırlara ve Orta Asya'ya, güneydeki Mezopotamya'ya, güneybatıdaki Akdeniz Dünyası'na, Orta ve Batı Anadolu'ya, Karadeniz'e açılan tüm "tarihi doğal ana yollar" ve yan kolları özellikle Van Gölü çevresinde birleşmektedir. Van bölgesindeki en eski yollar ele geçen kanıtlara göre Urartular çağına tarihlenmektedir⁴⁰⁹. Yollar bir devletin, sistemli merkezi devlet olduğunu gösteren en önemli kanıtlardan biridir. Urartuların genişleme siyasetinin sonucunda bu yollar sürekli gelişmiş ve bu yollar üzerinde küçük kaleler ve konaklama tesisleri kurulmuştur. Kurulan bu kaleler yolları korumak, kontrol altında tutmak ve aynı zamanda herhangi bir tehlike anında kaleler arasında haberleşmeyi sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Bu yüzden özellikle Urartular zamanında kurulan her kale stratejik açıdan arazinin en yüksek yerine yapılmıştır. Aynı zamanda yolların geçtiği güzergâhlar üzerinde ve Urartu devletinin sınır bölgelerinde, Urartu kralları tarafından dikilmiş çivi yazılı steller bulunmaktadır. Urartuların bu yolların dışında şehirlerarası ulaşımında gölü de kullandıklarını görüyoruz. Van'ın kuzeydoğusundaki Alibeyderesi'nde izleri açıkça

⁴⁰⁶ Tarhan 1978, s. 44.

⁴⁰⁷ C. Burney, "Urartian Fortress and Towns in the Van Region", *AS*, VII, 1957, s. 89 vd.

⁴⁰⁸ Burney 1957, s. 89 vd.

⁴⁰⁹ Belli 1977, s. 45.

görülen Urartu çağına ait büyük kiklopik taşlardan inşa edilmiş iskele kalıntısı, bu fikri kanıtlayan en iyi örneklerden bir tanesidir⁴¹⁰. Yine I. Sarduri'ye ait Van kalesinin kuzeybatı ucunda yer alan yapının da bir iskele görevi gördüğü fikri önerilmiştir⁴¹¹.

Urartu krallığının oluşum aşamasında başkentten özellikle Van Ovası'nın savunma bakımından zayıf noktaları I. Sarduri ve oğlu İşpuini tarafından bir takım kalelerle takviye edilerek kuvvetlendirilmiştir⁴¹². Bunlar arasında Van Ovası'nın kuzeyinde Kalecik (eski Aralesk)⁴¹³, kuzeydoğusunda Dereüstü (eski Anzav)⁴¹⁴, kuzeydoğu ve doğuda Kıratlı (eski Lamizgert), Kavuncu (eski Çoravanis), Kevenli (eski Şuşanis)⁴¹⁵ güneydoğuda Elmalı (eski Zivistan)⁴¹⁶ ve güneydeki Sarmansuyu (eski Edremit/Artamit) kaleleri⁴¹⁷ başlıca olanlardır.

Yukarıda daha sonra ele alacağımız bu kalelerin dışında beylikler ve konfederasyonlar dönemine ait Eski Norguh Kalesiyle karşılaşıyoruz. Kale Gürpınar Ovası'nda, Çavuştepe kalesinin kuzeydoğusunda, güneydoğuya ve güneye açılan tarihi yollardan biri olan Kelişin-Van Ordu Yolu'nu stratejik açıdan kontrol altında tutan bir tepe üzerinde inşa edilmiştir⁴¹⁸. Kalede stadelin eteklerinde ovaya yayılmış bir halde "Aşağı Şehir" in kalıntıları bulunmuştur. Şehrin planı o dönemde "Sivil İskân" tiplerini, kent dokusunu bütün ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Stadelde görülen taş temel-duvar işçiliği Urartu Devleti'nden önceki feodal beylere ait olduğunu gözler önüne sermektedir ki bu taş işçiliği Hurri geleneğinin Doğu Anadolu'ya özgü karakterini yansıtmaktadır⁴¹⁹. Kalelerin savunma duvarlarında

⁴¹⁰ Burney 1971, s. 132.

⁴¹¹ Belli 1977, s. 46.

⁴¹² Belli 1977, s. 49.

⁴¹³ Burney 1957, 45

⁴¹⁴ Burney 1957, s. 44.

⁴¹⁵ Belli 1977, s. 49; Van ilçesinin Muradiye ilçesinde saptanan iki adet olmak üzere toplam yedi tane Urartu yazıtından birisi de Kevenli yazıtıdır. Çift dilli olan yazıt Urartu'nun iskan politiksisi ile Menua'nın Arsuniuini'de kurduğunu Haldi için yapılmış kule (tapınak kulesi) anlatılmaktadır. A.M. Dinçol ve E. Kavaklı. "Van Bölgesi'nde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Die Neuen Urartaischen Inschriften Asu der Umgebung von Van", **An Ar**, Ek yayın 1, İstanbul, 1978, s. 34.

⁴¹⁶ Burney 1957, s. 45.

⁴¹⁷ Belli 1977, s. 50.

⁴¹⁸ M.T. Tarhan ve V. Sevin. "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", **AnAr**, IV-V 1976-1977, s. 287.

⁴¹⁹ Mescaninov Afo, 1931, 209. Asıl metne ulaşamadığı için Belli 1977, 49'dan alınmıştır.

genel olarak Urartu Krallığı'nda görmüş olduğumuz savunmayı kolaylaştıran ve mimari yapıların dayanıklılığını arttıran kurtin ve bastiyonlara rastlanılmamaktadır⁴²⁰. Sivil yerleşim merkezleri ile mezarlıklar iç içe geçmiş ancak Urartu Krallığı kurulduktan sonra, sivil yerleşim yerleri ile mezarlıklar kesin olarak ayrılmışlardır. Yine yapılan yüzey araştırmaları sırasında etraftan toplanan keramik parçaları çok önemli yer tutmaktadır. Ele geçen keramik türleri Polikrom⁴²¹ ve Monokrom⁴²² olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Polikrom keramikler özellikle sitadelin güney ve güneydoğu eteklerinde bol miktarda bulunmuştur. Monokrom keramikler ise sitadel ve Aşağı Şehir'de dağınık olarak ele geçirilmiştir. Urartu'nun çanak çömlek üretimi konusunda, madencilik alanındaki kadar başarılı eserler üretmekten çok, gündelik ihtiyacın dayatması sonucunda üretildiği önerilmiştir⁴²³.

Yine beylikler döneminde Van Gölü'nün güneydoğusunda Zap Başı olarak geçen noktada Sayın Belli tarafından tespit edilen yerleşim kalıntıları ele geçmiştir. Bu dönemin en önemli yerleşim merkezlerinden birine örnek teşkil eden bu harabede, binaların Kyklopik taşlardan örüldüğünü ve bu kalın duvarların bazı yerlerde 2 metreyi geçtiği görülmüştür. Konut birimleri ise “Aksial” bir düzende inşa edilerek bir hat üzerine sıralanmışlardır. Düz bir arazide “yaklaşık” ve “toplular” yerleşim yerleri yerine, böyle bir düzenin uygulanması ve hatta bazı yerlerde kümelenmesi, yerleşik yaşama geçilse bile hayvancılığa dayalı göçebe tarzın halen etkisi altında olduğunun kanıtı olsa gerek⁴²⁴. Bununla bağlantılı olarak coğrafyacı R. İzbirak'ın gözlemlerini vermek bu görüşü destekleyecektir:

⁴²⁰ Belli 2004a, s. 45.

⁴²¹ Polikrom keramikler elde yapılmış, hafifçe kaba ve ince kum katkılı hamurlu olup, özleri kiremit rengindedir. Dış yüzleri ise kirlili sarı renkli bir astarla kaplanmış, bunun üzerine de koyu kırmızı ya da açık kahverengi kalın hatlarla bezeme yapılmıştır. Urartu devletinin hüküm sürdüğü yıllarda var olan boyalı keramiklerin proto-tipleridir. Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 292.

⁴²² Monokrom keramikler genellikle kaba hamurlu ve kalın çeperli olurken, bir kısmı elde, bir kısmı tornada şekillendirilmiştir. Bazılarının özleri siyah ya da kiremit rengi olurken bazıları astarlı bazıları perdahlıdır. Koyu devetüyü, siyahımsı gri ve kiremit renginde olanlar bol miktarda bulunmaktadır. Urartu devletinin önemli merkezlerinde yoğun bir şekilde ele geçen “dışa dönük ağızlı” kap profilinde “Bianili Keramikleri” olarak tanımlanan, kırmızı ve parlak astarlı olan ve boyalı keramiklerin proto-tipi olduğu düşünülen keramik türüdür. Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 291.

⁴²³ V. Sevin, “Urartu Çanak Çömlekçiliği”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010c, s. 458.

⁴²⁴ Tarhan 1978, s. 53.

“... Cilo Dağı’nda “Zoma”⁴²⁵ denilen yaz yaylakları türlü özellikler gösterir: Zomaların büyükleri, uzaktan, adeta düzgün sokaklı köyleri andırır. İri kıl çadırlar, birbiri yanında ve bir hizada kurulmuş bulunur. Cilo Dağı’nın 2500 metreden yukarısı, yaz aylarında, Zomaların sıra sıra bulunduğu, oldukça kalabalıklaşmış yerlerdir. Buralarda, koyun sürüleri başta gelmek üzere keçi ve sığırlar otlar, katırlarla, bunlara göre daha az yer tutan atlar ve yük hayvanı olarak kullanılan öküzler de oldukça çoktur. Zomalarda, çok vakit 20–30 çadır, elips biçimi alacak şekilde sıralanır. ...”⁴²⁶.

Beylikler döneminin tipik yapı tekniği olarak Kyklopik tarzdaki ana duvarların ve ya tahkimatın yapı malzemesinin ağır ve hantal konturlarının belirginliğini görürüz⁴²⁷. Aynı zamanda geriye doğru kademeli bindirme tekniği ve muazzam boyuttaki bloklarla yapılan taş kenet sistemi Urartu’nun Arkaik Çağı’nın ana karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır⁴²⁸.

Bir diğer arkeolojik kanıt olarak karşımıza çıkan konutlar, tipoloji bakımından “iki odalı-ön avlulu evler”dir⁴²⁹. Bu planda yapılmış evlerin en güzel örnekleri Eski Norgüh⁴³⁰, Giyimli (eski Hırkanis)⁴³¹, Gövelek (eski Ermanis)⁴³² ve Ağaçlık’daki (eski Avzini)⁴³³ köylerinin yakınındaki harabelerde görülmüştür. Bu konut tipleri Urartu Devleti’nin egemen ilk Ana Devresi’nin ikinci devrede de sürdüğünü tarihsel ve kültürel olarak kanıtlamaktadır.

⁴²⁵ Adı geçen “Zoma”lar çadır düzeninin bir hat üzerinde planlanması veya gruplar şeklinde kümelenmesi, belirli bir geleneğin varlığını göstermektedir. Bu kurallar, göçebe toplumlardaki “kabile, “boy” ve “oba” sistemlerinin, idari, örf, adet ve protokolleri ile bağlantılı olsa gerekir. Beyler yani yöneticiler çadır veya yerleşik düzende ortada yer alırken, diğerleri ise bir hat üzerinde kanatlarda sıralanmakta ve ya kümelenmektedir. Tarhan 1978, s. 53.

⁴²⁶ İzbirak, s. 54.

⁴²⁷ Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 284.

⁴²⁸ Tarhan 1978, s. 54.

⁴²⁹ Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 347.

⁴³⁰ Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 352.

⁴³¹ Giyimli, Van’ın güneydoğusunda, Gürpınar ilçesinin Güzelsu (eski Hoşap) bucağına bağlı bir köydür. Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 347.

⁴³² Gövelek, Van’ın kuzeydoğusunda, merkez ilçeye bağlı bir köydür. Tarhan-Sevin 1976–1977, 349

⁴³³ Ağaçlık, Van’ın güneyinde, Çatak ilçesine bağlı bir köydür. Tarhan-Sevin 1976–1977, s. 350.

Urartu'nun konfederasyonel sistemden merkezi sisteme geçişi birdenbire olmamıştır. Urartuları araştıran E. Bilgiç tarafından I. Sarduri'nin Birleşik Urartu Devleti'nin gerçek kurucusu olduğu önerilmiştir⁴³⁴. Bu dönemde bol miktarda ele geçen yazılı kaynaklar, arkeolojik kanıt olarak elimize geçmiştir. Öncelikle I. Sarduri tarafından inşa edilen başkent Tuşpa, Van ilinin hemen hemen 5 km batısındadır. Van Kalesi⁴³⁵ adıyla da bilinir. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Assur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında Tuşpa olarak geçer⁴³⁶. M.Ö. 9. yüzyılda inşa edildiği bilinse de Van Kalesi Höyüğü'nde yapılan arkeolojik verilere göre, bu kentin geçmiş iskân tarihi M.Ö. 3. binyıllara kadar uzanmaktadır⁴³⁷. Tuşpa sitadeli yalçın Van kayalığının üzerinde yüksekliği 100 metreyi bulan doğu-batı doğrultusunda 1,5 km uzunluğunda, kuzey-güney doğrultusunda genişliği ise 70–80 metreye ulaşır. Güney tarafının sarp uçları tehlikelere karşı doğal bir savunma oluştururken, kuzey yamaçta güçlü tahkimat sistemleri, eteklerden itibaren sitadeli ve İç Kale'yi kademeli olarak çevrelemektedir. Başkent Tuşpa sitadeli, günümüzde de Urartu mimarlığının özgün tasarımlarını içeren, başkente yarışır görkemli yapılarla doludur. Tuşpa ve çevresinde bulunan in situ yazıtlara ek olarak, daha sonraki dönemlerde devşirme malzeme olarak kullanılan stel, stel ve sütun kaideleri ile diğer parçalar üzerinde yer alan 100'ü aşkın yazıt, başkentini önemini ve de sayısız inşa faaliyetlerini kanıtlayan çok önemli belgelerdir⁴³⁸. Bilinen en eski in situ yazıtlar, Sardurburcu(Madırburç) üzerindedir. Van kayalarının eteklerinde Sarduri Kalesi'nin sarp kireçtaşı blokların üzerine birbirinin aynı Assurca metni içeren 6 metin kazınmıştır⁴³⁹. Sarduri Kalesi'nde kullanılan taşların Alniuni kentinden getirilerek yapıldığı düşünülmektedir⁴⁴⁰. Lehmann-Haupt tarafından Sardurburcu (Sardur

⁴³⁴ Tarhan 1978, s. 61.

⁴³⁵ Van'da ilk bilimsel çalışmalar F. E. Schulz ile başlar. 1827 yılında Fransız Asya Araştırma Cemiyeti bu genç arkeologu, M.S. 5.yüzyılda yaşayan Khoreneli Moses'in kayıtlarını araştırmak için Van'a gönderir. Schulz kale ve çevredeki yazıtları kopya eder, "mağara" olarak tanımladığı krali mezar yapılarını inceler. Ünlü Fransız arkeolog C. Texier de 1839 yılında Van Şehri'nde incelemelerde bulunur. İngiliz arkeolog A. H. Layard 1849 yılında Van Kalesi'nde araştırma yapanlar arasındadır. 1891'de K. Eugen ve W. Belck, Van ve çevresinde incelemeler yapar. C. F. Lehmann-Haupt da daha sonra bu incelemelere katılacaktır. M.T. Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 484.

⁴³⁶ Tarhan 2004, s. 85; Tarhan 2010, s. 483.

⁴³⁷ Tarhan 2004, s. 85.

⁴³⁸ M.T. Tarhan, "Başkent Tuşpa", **Doğu'da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 300.

⁴³⁹ Salvini 2006, s. 43.

⁴⁴⁰ Salvini 2006, s. 44; O. Belli ve A.M. Dinçol. "Hazine Piri Kapısı Ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları" (9 Levha ile birlikte), **Anadolu Araştırmaları VIII**, İstanbul, 1982, s. 170.

Kalesi)⁴⁴¹ diye adlandırılan yerel halk tarafından Madırburç adıyla anılan I. Sarduri tarafından yapılan görkemli bir yapıdır. Sardur kalesi “L” biçimlidir. Burada köşe kısmını oluşturan dört köşeli platform bir kule tapınağının temeli olarak değerlendirilmektedir⁴⁴². Ancak hiçbir Urartu tapınağının bu denli kenar konumda bulunmaması ve kule tapınaklarında adeta bir duvar yatağı gibi platformda olması gereken köşe çıkmalarına sahip olmaması, bu öneriyi geçersizleştirir. Bu duvarın garnizonun su gereksinimi sağlayan kaynağı koruduğu düşüncesi de pek fazla kabul görmemektedir⁴⁴³. 47x13 m boyutlarında dikdörtgen planlı, özenle yontulmuş devasa kalker bloklarla inşa edilmiştir. Bu kalker blokların üçü doğu, üçü de batı cephede olmak üzere, altı kez yinelenen inşa yazıtı Yeni Assur çiviyazısı ile yazılmış olup Assur dilindedir.

Sitadelin en çarpıcı yanı İç Kaledir. İç Kaleye giriş batıdandır. Başkent Tuşpa'nın ilk sarayları ve en eski tapınağı burada bulunmaktadır. Özellikle Urartu kule tapınaklarını anımsatan mekân boyutları ve kapı çerçeveleri hemen hemen aynıken, iki cellalı oluşu farkını yaratır. Hemen altında en eski anıtsal kral mezarı bulunmaktadır. Sitadelde yer alan çok iyi el işçiliğine sahip görkemli kral mezarları, Urartu anıtsal kaya mimarisinin en önemli eserleri arasındadır. İç Kalenin hemen altında doğu ve batı hendeklerinin dış taraflarında kümelenmişlerdir. Plan olarak büyük bir ana salon ve bu salonla bağlantılı mezar odalarından oluşmaktadır. I. Sarduri, İşpuini ve Menua, II. Sarduri ve I. Argiştî'ye ait mezar yapıları bulunmaktadır. Urartu gömütleri oldukça geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Van kaylarında bulunan bu anıtsal mezarlar konumlarından dolayı çok önceden beri bilinmekle birlikte farklı yorumlar yapılmıştır. Bu konu hakkında Khoreneli Moses, “*ibadet ve yatak odaları, hazine binaları ve geniş mağaralardan*” söz eder. Kesin kanıtlar olmamasına rağmen bulunan bazı yapılar mezar olarak yorumlanmaktadır. I. Argiştî yıllıklarının bulunduğu düzleştirilmiş kaya duvarın arkasında açılan Horhor Kaya Odaları, yazılı metinde herhangi bir bahsedilme olmamasına rağmen, adı geçen kral ve ailesinin mozolesi olarak kabul edilir⁴⁴⁴. 4 giriş 4 ayrı mekâna açılır ve bütün duvarlarda, olasılıkla mezar sunularının konulduğu nişler bulunur. Kaya

⁴⁴¹ Salvini 2006, s. 150.

⁴⁴² Salvini 2006, s. 150.

⁴⁴³ C. Burney, “Urartian Irrigation Works”, *AS XXII*, 1972, s. 182.

⁴⁴⁴ Salvini 2006, s. 164.

basamaklarıyla ulaşılan girişin önünde çeşitli kutsal törenlerin yapıldığı bir teras bulunmaktadır⁴⁴⁵. Büyük Horhor'un aşağı kısmında Küçük Horhor Mağarası yer alır. Ana kayaya oyulmuş ve daha basit tasarlanmıştır. Ünük bir yapı olarak görülürken, bölgeye sonradan gelen yeni bir sürecin izlerini taşır⁴⁴⁶. Dikdörtgen uzun bir oda ve odanın uzun duvarı boyunca açılmış dört ölü yatağından oluşurken, bu planın İran'daki I. Darius'a ait mezarın benzeri olduğu konusunda görüş birliği vardır⁴⁴⁷. Van Kalesi'nde ele geçen bir diğer arkeolojik kanıt Madırburç yazıtıdır⁴⁴⁸. Madırburçta ele geçen yazıtlar sadece Assurca'dır⁴⁴⁹.

Van Kalesi'nde krallık döneminde I. Arğişti tarafından inşa edilen "Yeni Saray" yapısını görmekteyiz. Sitadelin dışında Batı Hendeği'nin hemen dışında kademeli platformlar üzerinde yükselmektedir. Çeşitli boyutlarda oniki mekânın tabanları ve kısmen duvarları ana kayadan işlenmiştir. Temel yatakları arasına yerleştirilmiş tunçtan adak diskleri, en ilginç in situ buluntuları arasındadır⁴⁵⁰. Sitadele ulaşımı sağlayan "Rampalı Yol" Batı Hendeği'ni aşır Giriş Kapısına ulaşmayı sağlamaktaydı.

Literatürde "Menua Salonu" olarak geçen "Menua Sirşinisi" anıtsal bir yapı olup, sitadelin altındaki doğal terasa açılmaktadır. İçinde bulunan in situ yazıtı sayesinde kesin tarihi bilinmektedir. Tümöyle ana kayaya oyulan Sirşini tanrılara sunulacak kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği ahır'dır.

Sitadelin kuzeydoğu yamacında II. Sarduri tarafından yaptırılan "Analı Kız" ya da "Hazine Kapısı" olarak adlandırılan ve çevresindeki yapılarla birlikte bir "susi" olarak düşünülen yapı bulunmaktadır. İki büyük niş ve bu nişler içinde bulunan devasa bazalt kaideler üzerindeki iki dev stel, törenlerin yapıldığı büyük bir platform,

⁴⁴⁵B.B. Piotrovskii, **IL Regno Di Van Urartu**, Roma, 1966, s. 302.

⁴⁴⁶K. Köroğlu, "Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 471.

⁴⁴⁷ Köroğlu 2010, s. 471.

⁴⁴⁸ Salvini 1967, s. 78.

⁴⁴⁹A.M. Dinçol ve B. Dinçol B. "Urartu Krallığı'nda Dil ve Yazı", **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, İstanbul, 2004, s. 124.

⁴⁵⁰ Tarhan 2004, s. 96.

sekiler, kurbanlık hayvanların kanlarının akıtıldığı kanallar bu kutsal alanın mimari özellikleri arasındadır.

Van Kalesi Höyüğü sitadelin kuzey eteklerinde yalçın Van kayalığına paralel olarak ovanın düzlüğünde uzanır. Ortalama olarak 70 m genişliğinde olup, batıya Van Gölü'ne gidildikçe yükselir. Burada ele geçen arkeolojik materyal, Van bölgesinin iskân tarihini aydınlatması bakımından önemlidir. Aynı zamanda başkent Tuşpa'nında iskân tarihi hakkında bilgi vermektedir. Van Kalesi Höyüğü'nün bulunduğu kuzey tarafı da içine alan bölümle birlikte sitadeli çevreleyen mahalleler oluşmuştur. Eteklerden uzaklaştıkça Van Ovası boyunca ünlü bağ ve meyve bahçelerinin yer aldığı kraliyet arazileri uzanmaktadır. Van Kalesi Höyüğü İlk Tunç Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmuştur⁴⁵¹. Mimari kalıntı olarak ispat edilemese de M.Ö. 3. ve 2. binyıla ait çanak çömlek parçaları bunu ispatlamaktadır. Özellikle "Urmia Ware" olarak geçen 2. binyıl polikrom çanak çömlek parçaları ilgi çekicidir. Genel bir kanı olarak bu tür keramiğin Urartu'nun Beylikler Birliği'nin yani M.Ö. 13. ve 9. yüzyıllara arasındaki Nairi ve Uruatri konfederasyonlarının, arkeolojik kimliklerinin ilk habercisi olduğudur⁴⁵².

Başkent Tuşpa'nın 12 km güneyinde bulunan Zivistan (Elmalı) köyü ve çevresi yoğun bir Urartu yerleşimine sahne olmuştur. Köyün güneyinde Aşağı ve Yukarı Zivistan kaleleri ve Azab Göleti ve daha da güneyde Hazine Piri Kapısı⁴⁵³ bulunmaktadır. Kalkerden oluşan yayvan kayalığın batı yüzünün düzeltilerek bir kapı biçiminde kesilmesiyle, 6 metre genişliğinde ve 2,8 metre yüksekliğinde bir niş oluşturulmuştur⁴⁵⁴. Nişin üst kısmında 2,10 metre uzunluğunda ve ortalama 0,8 metre derinliğinde kayaya açılan yayvan "S" şeklindeki oyuk, kar ve yağmur sularının

⁴⁵¹ Tarhan 2011, s. 288.

⁴⁵² Tarhan 2004, s. 99.

⁴⁵³ İçinde yaşlı bir kadının hazinesinin olduğuna inanılan ve köylüler tarafından bu yüzden tahrip edilen kapı, "Yaşlı Kadının Hazine Kapısı" olarak adlandırılan kaya nişinin önce güney köşesi kazılmış, burada herhangi bir şey bulunamayınca, kapının ön yüzüne dinamit konularak patlatılmıştır. Ancak patlatılan dinamit kapının ön yüzünde ve çivi yazısının altında hasar getirmiştir. Belli-Dinçol 1982, 174 ve bu tür anıtların en eskisi Hazine Piri Kapısıdır. O. Belli, "Anıtsal Kaya Kapıları", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010c, s. 455.

⁴⁵⁴O. "Belli, Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları" **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, ss. 103–119, İstanbul, 2004b, s. 106.

kayanın eğimli bu kuzey kısmından akmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır⁴⁵⁵. Kayanın düzeltilmesiyle elde edilen bu küçük platform ve çevresinde, ne Meherkapı'da bulunan kurban nişine, ne de anıtsal Yeşilaliç nişine ulaşan kaya basamakları ile taş stel yuvalarına rastlanmaz⁴⁵⁶. Büyük bir özenle yazılan dört satırlık çivi yazısını görürüz⁴⁵⁷.

Başkent Tuşpa'nın hemen hemen 65 km doğusunda bulunan Yeşilaliç (Pagan) köyünün güneydoğusunda küçük bir kale, kalenin güneyinde ise büyük bir kale yer almaktadır. Küçük kalenin doğu tarafında Yeşilaliç Kaya Kapısı bulunur ve halk tarafından Taş Kapı olarak adlandırılır. Sarımtırak renge sahip kalker kayalıkların güney cephesinde yapılan kapı, anıtsal bir görünüme sahiptir. Meherkapısına benzemesinin yanında önünde yer alan kaya platformu ile farklılaşmaktadır. Kapının güneydoğusunda üç adet güneybatısında da üç adet stel yuvaları bulunmaktadır. Günümüzde tahrip edilmiş olan bu steller ile gerçek anlamda bir açık hava kült merkezi oluşturulduğu gözlenmektedir⁴⁵⁸. Kapının içine ve en üst kısmına, 10 satırlık çiviyazısının yazıldığı görülmektedir.

Eski Doğu uygarlıklarında Urartulara özgü bir özellik gibi görülen bu kapı şeklindeki nişlerin, Urartu dinsel inanışına göre kayalık içine açılan kapıları yansıtmış olabileceği ve buradan tanrıların çıkacaklarına inanılmış oldukları varsayılmaktadır⁴⁵⁹.

Tuşpa'nın yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda bulunan Meher Kapısı, Van Kalesi ile Anzaf Kalelerinin tam ortasındadır. Zimzim dağı kayalıklarının güney eteğinde yer almaktadır. Yerden kapıya, kayalıklardan oyularak yapılan basamaklarla çıkılan Meher Kapısı bir açık hava kült merkezidir. Kapının içi yüzüne yazılan 47 satırlık çivi yazısı ile Urartu Krallığı'nın devlet dini hakkında ayrıntılı bilgiye sahip oluruz.

⁴⁵⁵ Belli-Dinçol 1982, s. 175.

⁴⁵⁶V. Sevin ve O. Belli. "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" **Anadolu Araştırmaları 4-5**, 1976-1977, s. 372.

⁴⁵⁷ Burada bulunan yazıtın içeriği Meherkapı ve Yeşilaliç kapılarından farklıdır. Bunların her ikisinde tanrılar için yapılan kurban listeleri ve daha uzun sayılabilecek metinler bulunmasına karşılık, sade dört satırdan oluşan buradaki yazıtta, kralın, profan karakterli bir eyleminden bahsedilmektedir. Belli-Dinçol 1982, s. 177; Belli 2010c, s. 455.

⁴⁵⁸ Belli 2004b, s. 108; Salvini 2006, s. 155.

⁴⁵⁹ Belli-Dinçol 1982, s. 176.

Meher kapısı ile ilk kez Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki tanrı ve tanrıça isimleri, kült törenleri, şehirler, ülke, dağ, dağ geçitleri, göl gibi coğrafi konular hakkında bilgi sahibi oluruz⁴⁶⁰.

Urartu Krallığı'nın şimdiye kadar çiviyazılı taş ve kaya yazıtlarının toplam sayısı 550–600 civarında olduğu göz önüne alınırsa, çiviyazılı metal eşya ve silahların küçümsenmeyecek sayıya ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶¹. Ancak Urartu Krallığı'nın kurucusu Sarduri'ye ait çiviyazılı herhangi bir metal eşya ve silahın şimdilik bulunmaması büyük bir eksiklik olarak görülmektedir⁴⁶².

Van Kalesinde, Urartu heykel sanatı üzerine en eski örnek olan ve günümüzde Gürcistan'da Tiflis Müzesi'nde korunan tüm olarak ele geçmemiş bazalt heykel ele geçirilmiştir. 1,28 boyunda, baş ve ayaklar eksik olarak 2 parça halindedir. Oldukça uzun ancak aşınmış sakal bir erkeğe ait olduğunu gösterir. Göğsünde bastırıldığı elleriyle silaha benzer nesnelere tuttuğunu görürüz⁴⁶³.

Yukarıda anlattığımız arkeolojik kanıtları dönemin ünlü gezgini Khoroneli Moses'in en ünlü betimlerini yazdığı "Büyük Ermenistan Tarihi" adlı kitabında şiirimsi bir havada görmekteyiz:

"..... dağın doğu yanındaysa Van Gölü'nün açık, bir vadi biçiminde eğimli kıyısını gördü. Bunun ortasında tadı güzel suların aktığı dereler, dağlardan aşağı ovaya ve vadiye doğru akıp uzun tepenin dibinde büyük bir akarsuda toplanmaktaydı. Akarsunun derin vadisinin sağ ve sol yanında az sayıda olmayan yapıları ve tepenin doğu yanında küçük olan bir tepeyi gördü.

Erkek düşkününü ve âşık Şamiram orada her şeyi denetledikten sonra, Assur'dan ve egemenlik altındaki diğer ülkelerden kalifiye

⁴⁶⁰ Belli 2004b, s. 111.

⁴⁶¹ O. Belli, "Çiviyazılı Metal Eşya ve Silahlar" *Savaş ve Estetik/War and Aesthetics*, İstanbul, 2004c, s. 131.

⁴⁶² Belli 2004c, s. 130.

⁴⁶³ Salvini 2006, s. 172.

olmayan 12.000 ve her biri deneyimli 6.000 zanaatkârın; ahşap, taş, maden ve demir işleri için gecikmeksizin istediği yere getirilmesi buyruğunu verdi. Buyruğun uygulanmasına derhal başlandı. Bu kanal bugüne dek korunagelmıştır. Bura sakinleri duyduğuma göre kanalın oyuklarına kaçarak, hırsız ve serserilerden korunmaktadır. Denense dahi bu kanaldan mancınığa uyabilecek tek bir taş, büyük bir güç kullansa da yerinden çıkarılamaz. Yakından bakıldığında taşların birbirleriyle bağlantısı, bakana adeta bu bağlantıların yağla yapıldığı izlenimini verir.....

Bu kentin ortasında çok sayıda güzel taşlardan çeşitli renklerden, muhtemelen hepsi güneye bakan 2 ve ya 3 katlı saraylar inşa etti ve güzel renklerle ve caddelerle kentin bölümlerini birbirlerinden ayırdı. Kentin içinden, gereksinimine göre güzel ve takdire şayan kanallar inşa eder ve ırmağın bir bölümünü yönlendirip kent içindeki sebze ve meyve bahçelerinin gereksinimleri doğrultusunda suyu dağıtır. Kentin doğu, kuzey ve güney kısımlarını binalar ve yaprak ve meyvelerle kaplı çardaklarla, yaprakları dökülen ağaçlarla süsledi ve çok sayıda iyi üzüm getiren bağ yaptı, her yerde muhteşem duvarlar inşa etti ve sayısız insanı buraya yerleştirdi.⁴⁶⁴.

Khoroneli Moses'in anlatımı mitolojik anlatıdan çok, bir yüzey araştırması raporuna yakın bir anlatım olmuştur. Kayalıklarıyla beraber Van Ovası'nın, duvarları, kaya odaları ve yazıtlarıyla beraber Van Kalesi'nin ve de bahçelerle dolu tüm kentin ve son olarak da dağınık çok sayıda stellere anıştırmalarda bulunması gerçeğe uymaktadır⁴⁶⁵.

Urartu'nun çekirdek bölgesinin, yani Van çevresinin, yazıtlar aracılığıyla tarihlenebilen kaleleri, genel olarak basitten karmaşığa doğru bir mimari gelişimi ortaya koyar. Buna göre Yukarı Zivistan ve Aşağı Anzaf Kalesi en eski kaleler

⁴⁶⁴ Salvini 2006, s. 136 vd.

⁴⁶⁵ Yazarın neredeyse tamamına Menua zamanında gerçekleştirilen Urartu imar çalışmalarını vermesi şaşırtıcıdır. Salvini 2006, s. 137.

olmalıdır⁴⁶⁶. Zivistan Kalesi Van'ın 12 km güneyinde Zivistan (yeni Elmalı) köyünün güneydoğusunda Belli ve Dinçol tarafından Yukarı Zivistan Kalesi olarak adlandırılan kale Van Kalesine gözcülük yapmaktadır⁴⁶⁷. Yukarı Zivistan Kalesi'nin hemen hemen 500 kilometre daha güneyinde yayvan bir tepe üzerinde oldukça tahrip olmuş⁴⁶⁸ Aşağı Zivistan Kalesi'ni⁴⁶⁹ görürüz. Aşağı Zivistan Kalesi ile Yukarı Zivistan Kalesi'nin taş işçiliği benzerlik göstermektedir. Yapının en iyi korunmuş bölümü batı duvarıdır. Yarı kykloplik ve kabaca işlenmiş kireç taşlarından yapılmıştır⁴⁷⁰. Her iki kalenin sur duvarlarında da bastiyon çıkıntısı görülmemektedir. Urartuca yazılmış en eski yazıtlar bulunmuştur.

Aşağı Anzaf Kalesi⁴⁷¹ Van'ın 11 km kuzeydoğusunda, Erçek yolu üzerindedir. Kral İşpuini döneminde⁴⁷² inşa edilen kale kalker bir kayalık üzerindedir. 62m x 98m boyutlarında dikdörtgen planlı olan kale, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Yüksek ve güçlü duvarlarla korunan kalenin surlarına, gerek dayanıklılığı artıran gerekse savunmayı kolaylaştıran kurtin ve bastiyonlar eklenmemiştir⁴⁷³. Güney duvarı üzerinde yer alan kalenin kapısı Urartu hisar kapıları arasında en eski örneği teşkil eder⁴⁷⁴. Zivistan Kalesi'nde olduğu gibi burada da dört köşeli tesis, kireçtaşı bloklarından oluşan çıkmasız duvarlara sahiptir⁴⁷⁵. Yapı

⁴⁶⁶ İşpuini ve Menua Tuşpa'yı korumak amacıyla Van'ın güneydoğusunda Zivistan, kuzeydoğusunda da Anzaf olmak üzere iki kale inşa ettirirler. R.D. Barnett, CAH, "Urartian Art and Archeology", CAH, Vol 3 Part I, 1982, s. 340.

⁴⁶⁷ Belli-Dinçol 1982, s. 167,168.

⁴⁶⁸ Oldukça tahrip olan yapının planı hakkında çok fazla fikir sahibi olamıyoruz. Ancak doğu duvarının temelinde ait bir sıra taş dizisi görülür. Sur taşlarının sökülerek köydeki yapılar da kullanılması köye yakın olmasından dolayıdır. Belli-Dinçol 1982,s. 168.

⁴⁶⁹ Aşağı Zivistan Kalesi'nin en önemli özelliği çevresindeki taş ocaklarından gelmektedir. Bu küçük yapının çevresindeki geniş alana yayılan taş ocaklarındaki işleri düzenlediği sanılmaktadır. Belli-Dinçol 1982,s. 169.

⁴⁷⁰ C. Burney ve Lawson "Measured Plans of Urartian Fortress", AS X, 1960, s. 177.

⁴⁷¹ Eskiçağ'da savunma yönünden büyük öneme sahip Aşağı Anzaf Kalesi, doğuda İran ve kuzeyde Transkafkasya'dan gelerek Tuşpa'ya ulaşan tarihi yolların kesişme noktasında kuruludur. Kale hem Yukarı Anzaf Kalesi'ni hem de başkent Tuşpa'ya ve Rusahinili'yi doğu ve kuzeydoğu yönlerinden gelecek tehlikelere karşı koruyan bir ön karakol niteliğindedir. O. Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 447.

⁴⁷² Kalenin İşpuini döneminde inşa edildiğini halk tarafından yapılan kaçak kazılarda ele geçen çok sayıdaki çivi yazılı sütun kaidesi ve inşa yazıtı doğrulamaktadır. O. Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı," XV. **K.S.T.**, 1993a Ankara, s. 417.

⁴⁷³ A. Çilingiroglu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II**, 1983a, s. 30.

⁴⁷⁴ Belli 2010, s. 447.

⁴⁷⁵ Burney-Lawson, s. 181.

içerisinde bir sütun kaidesi bulunmuştur. Kalede ele geçen yazıt İşpuini'nin yalnız iktidar olduğu döneme aittir.

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 metre güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Kral İşpuini'nin oğlu Menua tarafından inşa ettirilmiştir. Çevresindeki verimli topraklardan gelen ürünlerin depolandığı merkez niteliğindeki kale Aşağı Anzaf Kalesi'nden çok daha büyüktür. Ürün depolanan bir merkez olmasından dolayı ürünü arttırmak için günümüzde de halen kullanılan Yukarı Anzaf Barajının inşa edildiğini biliyoruz. Kalenin güneyinde bugünkü Dereüstü (Anzaf) Köyü'nde kalın duvarlarla çevrili Aşağı Şehir'i görürüz. Anıtsal görünüme sahip, kurtin-bastiyon tekniğinde yapılan sur erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örnekleri arasındadır⁴⁷⁶. Kale yapıları içerisinde, duvarları beyaz boyalı ve tabanları sıkıştırılmış kilden özenli bir şekilde yapılmış 5 odadan birinin mutfak, diğerlerinin depo olduğunu görürüz. Kalenin güneybatı sur duvarı üzerinde Kuzey ve Güney kapıları ve bunları koruyan Büyük Kule yer alır. Kalenin güneyde en yüksek tepesi üzerinde Krallığın ulusal tanrısı Haldi'ye adanmış Haldi tapınağını görürüz. Köşe duvarları üzerindeki yazıtlara göre Urartu tapınakları arasındaki en eski⁴⁷⁷ olan, kare planlı tapınağın tabanı, ana kayanın düzeltilmesiyle yapılmıştır. Bu yazıtın yine Kral Menua döneminde inşa ettirilen Patnos-Aznavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlarından farklı olan en büyük özelliği, Menua'nın yaptığı askeri eylemlerden hiç söz etmemiş olmasıdır. Hulin tarafından yayınlanan her iki yazıtta şu an Van Müzesi'nde bulunmaktadır⁴⁷⁸. Bu yüzden tapınak Menua'nın krallığının ilk yıllarına ait olduğundan, en eski Urartu tapınağını temsil etmektedir⁴⁷⁹. Yapı içerisinde yer alan odalarda dokuz tandır, iki pithos, taş kap ezgi taşları, tunç ve demirden silahlar, ok uçları, kapı halkaları, çivi yazılı kil tabletler bulunmuştur.

⁴⁷⁶ Kalenin çevresindeki kayalıklara özenle çizilmiş işaretler kalenin kutsallığını simgelerken, Urartu Krallığının en önemli kült merkezlerinden biri olduğu izlenimi verir. Belli 2010, s. 447.

⁴⁷⁷ Belli 2010, s. 447.

⁴⁷⁸ H.G. Güterbock, "Urartian Inscriptions in the Museum of Van", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 22, No. 4, 1963, s. 271.

⁴⁷⁹ Belli 1993a, s. 422.

Van'ın 25 kilometre güneydoğusunda, Gürpınar ilçesi yakınlarında, II. Sarduri tarafından kurulan Çavuştepe Kalesi⁴⁸⁰ (Sardurihinili) Yukarı ve Aşağı Kale olmak üzere ikiye ayrılır. Doğuda en yüksek ve sivri tepede bir kule tapınak ile ilişkili törensel mekânların yapıldığı Yukarı Kale yer alır. Çevresi blok taş ve kerpiç surlarla çevrilmiş Haldi'nin kutsal kalesine basamaklı bir yolla ulaşılır. Zemini taş döşeli direkli bir tören salonu ve salonun önünde Tanrı Haldi'nin kule biçimli cellası yer alır. Doğu ve güneyde teraslar vardır. Önde geniş ve belki de peristylli bir avlu yer alır⁴⁸¹. Çavuştepe Kalesi'nin duvarları ile anıtsal yapılarında kullanılan sert bünyeli sarımtırak kireçtaşı, Yukarı Zivistan Kalesi'nin güneydoğusunda yer alan Köroğlu Tepesi'ndeki taş ocaklarından getirilmiştir⁴⁸².

Güneydeki büyük bir kuleden geçilerek indirilip kaldırılan türde asma bir köprüyle girilebilen kalede, eyalet sarayı, bununla ilişkili depolar, atölyeler ve ikinci bir tapınak yer alır. Batı ucunda basamaklı bir geçit ile girilebilen iki katlı bir saray bulunmaktadır. Ortadaki salonun tabanına üç adet sarnıç oyulmuştur. Doğu ve batı uçlarda ise ocak, çeşme, atık su yataklarının bulunduğu iki ayrı mutfak bulunmaktadır. Tanrı İrmuşini'nin tapınağı ortada en yüksek noktadadır. Kare planlı küçük bir cella ile eklentiden oluşur. Bu tapınak "Cella"sının bulunması, Çavuştepe Kalesi'nin Urartu Krallığı tarafından taşıdığı önemi göstermesi bakımından önemlidir. Böylece Urartu uygarlığında bugüne kadar yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan, Erzincan-Altın-tepe, Varto-Kayalidere, Patnos-Van-Toprakkale, Çavuştepe ve Kuzeybatı İran'daki batsam tapınak cellası'na bir yenisi eklenmiştir⁴⁸³. Çivi yazısıyla kaleme alınmış kuruluş kitabesi girişin solundadır. Depolar, atölyeler ve sunaklı mekânlar tapınağın diğer eklentileri arasındadır. Tapınağın hemen doğusunda kalenin büyük depoları yer almaktadır. Kalede Tanrı Haldi'ye sunulan yazıtlı tunç miğfer ve sadak gibi adak eşyalarına rastlanmıştır.

⁴⁸⁰ Afife Erzen tarafından kazılan ve II. Sarduri tarafından kurulan kale için, Sarduri en büyük eseri olduğunu anlatır: " *Argiştî oğlu Sarduri babasının krali tahtına çıktığı zaman Tanrı İrmuşini'ye bu kule-tapınağı yaptırdı. Sarduri der ki: Burada Tanrı Haldi'ye yüksek bir ev (E.BAR) ve Tanrı İrmuşini'ye bir kule-tapınak (susî) yaptırdım. Yeni kentin bahçe ve bağları için Guguna(Hoşap) Çayından bir kanal açtım. Adı Sardurihinili'dir.* Sevin 2010, s. 426.

⁴⁸¹ Yukarı Kale Haldi Kült alanı M.Ö. 7.yüzyılda daha belirginleşecek, II. Rusa'nın Toprakkale, Ayanis ve Kef Kalesi'nde kurduğu kapsamlı kült merkezlerinin öncüsüdür. Sevin 2010, s. 426.

⁴⁸² Belli-Dinçol 1982, s. 170.

⁴⁸³ A. Erzen, " Van-Çavuştepe Kazısında İkinci Bir Urartu Tapınağı", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı 2, 1978, s. 5.

Ayanis Kalesi Van'ın 35 km merkez ilçeye bağlı yeni adı Ağartı olan, aynı adlı köyün ise 500 km kuzeyinde yer alır. Van Gölü'nden 300 metre kadar içeride ve sur içi boyutları hemen hemen 400 x 150 metre olan kalenin II. Rusa tarafından inşa edildiğini bilmekteyiz⁴⁸⁴. Savunmayı güçlendirmek amacıyla belirli mesafelerle yapılan bastiyon ve kuleler kuzey yönünde ilerleyen sur duvarı kalenin kuzeybatısına kadar devam etmektedir. Kale içerisinde bol miktarda Urartu dönemine ait gerek sağlam gerekse amorf halde, demir ve ya tunç yapımı mızrak ve ok uçları ve bol miktarda keramik parçası ele geçirilmiştir⁴⁸⁵. Kalenin en yüksek kesiminde yer alan tapınak alanı kerpiç duvarlarla çevrilidir. Tapınak yapısı içerisinde tapınağa ait depolar ve payeli salon bulunmaktadır. Kuzeydoğu tarafında tabanı alabaster taşı ile kaplı bir kapı ile giriş yapılır⁴⁸⁶. Alanın içinde 2 x 2 metreyi geçen, kuzey, batı ve güney duvarına paralel on anıtsal andezit paye ve ahşaptan sundurma bulunmaktadır. Alanın merkezinde üstü açık bir avlu bulunurken, avlunun da ortasında, dini törenleri yöneten kişilere ait yuvarlak planlı bir yapı bulunur. Tapınağın köşelerinde risalitler görülür. Duvarlarda pencere açıklığına rastlanmazken, iç mekâna ışığın sadece kapıdan girdiği görülür. Tapınağın giriş koridorunun iki yanında 16 metre olan ve sekiz andezit taş üzerine oyulan çivi yazılı yazıt vardır⁴⁸⁷. Tapınakta bir iç oda, odanın doğu duvarında kerpiç, ahşap ya da alabasterden yapılan seki yer almaktadır. Tapınağın kuzey ve güney duvarlarına bitişik ocaklar vardır. Bunlardan birinin yanında aslan başlı kalkan ve üzerindeki yazıt ateş kültü hakkında bilgi verir. Tapınağın iç odasında ve depo mekânlarında bol miktarda hayvan kemikleri ele geçmiştir.

Van'ın 9 kilometre güneydoğusunda Yukarı Bakraçlı (Yedikilise) köyünün yakınında Yoncatepe Kalesi ve nekropolü ile karşılaşırız. Keşişgöl Yaylası'na giden

⁴⁸⁴ Kapısının önündeki çivi yazılı bir yazıt, Ayanis Kalesi'nin Urartu Kralı Argiştı oğlu Rusa tarafından inşa edildiğini ve kaleye Rusahinili Eiduru-kai, "Eiduru Dağı (Süphan Dağı) karşısındaki Rusa kenti" adı verildiğini anlatır. A. Çilingiroğlu, "Ayanis Haldi Tapınağı" **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 436.

⁴⁸⁵ A. Çilingiroğlu ve G. Kozbe. "Ayanis Kalesi Kazısı, 1992", **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 1993, s. 447.

⁴⁸⁶ Kapının her iki tarafında gömülü halde bulunan yazıtlı tunç diskler tapınağın tanrı Haldi adına inşa edildiğini belirtir. Çilingiroğlu 2010, s. 436.

⁴⁸⁷ Bu yazıt bilinen en uzun tapınak yazıtı olmasının yanı sıra Urartu'nun üçüncü uzun yazıtıdır. Çilingiroğlu 2010, s. 436.

yolu denetim altında tutmak maksadıyla inşa edilen kalenin en yüksek tepesinde akropol, bunun kuzeydoğu eteğinde sivil yerleşim alanı ve mezarlık alanı bulunmaktadır⁴⁸⁸. Kalenin iç kesiminde saray kompleksinin en önemli mekânlarından biri tabanı düzgün sal taşları ile döşeli Küçük Salondur. Ayrıca birçok odaya sahiptir. Sarayın batı tarafında Büyük Salon yer almaktadır. İç Kalenin kuzey yamacındaki mezarlık alanında yedi oda, bir taş sandık ve on basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır⁴⁸⁹. Mezarlardan çıkan buluntular arasında yivli ve Urartu karakteri taşıyan çanak çömlekler, demir silahlar, bilezikler, süsü iğneleri, tunç fibulalar bulunmaktadır.

Van'ın il merkezinde Altın-tepe adıyla bilinen oldukça büyük Urartu halk mezarı yer almaktadır. Bu nekropol alanında kazı yapıldığı süre içerisinde 35 adet kaya mezarı, 7 urne mezar ve 4 toprak mezar olmak üzere 46 tane mezar incelenmiştir⁴⁹⁰. Yumuşak kalker zemin üzerinde yer alan mezarlık alanında bulunan mezarlar ya kayalara oyulu ya da kum tepeleri içine basit çukurlar içine açılarak yapılmıştır⁴⁹¹. Mezarlar bir tanesi dışında daima tek odalıdır. Genelde elips, yuvarlak, "L" biçimli ya da biçimsiz bir oyuk şeklinedirler. Son derece kaba işçilikle yapılan, duvarlarında irili ufaklı nişlere ve alçak sekilere bulunduğu görülür. Mezarlarda görülen çanak çömlek parçaları arasındaki parlak kırmızı renkte, açık, yuvarlak ya da yonca ağızlı testiler ayaklı kadehler en çok rastlanan türlere işaret eder⁴⁹². Çok sayıda tunç ve gümüşten yapılmış küpeler, akik, kornalin ve magnezit gibi taşlardan yapılan boncuklar, ahşap ve tunçtan kınları içinde bulunan demir bıçaklar, kılıçlar, bilezikler, fibulalar ele geçmiştir. Yine Karagündüz Höyüğü ve etrafında bulunan Demir Çağı Mezarlığı önemli bir diğer arkeolojik kanıttır. Van'ın 35 kilometre kuzeydoğusunda İlk Tunç Çağ'dan beri yerleşime sahip olan höyük üzerinde bulunan köyün 1,5 kilometre doğusunda mezarlık tespit edilmiştir⁴⁹³. Bu mezarlık alanı Urartu öncesi döneme aittir. Alüvyal bir düzlük üzerine kurulu

⁴⁸⁸O. Belli, "Yoncatepe Kalesi ve Mezarlığı", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010a, s. 440.

⁴⁸⁹ Bir kısmı dromos'a sahip oda mezarlarının sadece birinin duvarlarında içine hediye konulduğu düşünülen nişler vardır. Mezarların tümü doğu-batı yönlüdür. Belli 2010a, s. 441.

⁴⁹⁰G. Ayaz, "Van/Altın-tepe Urartu Nekropolü Takıları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, s. 2.

⁴⁹¹A. Özfirat, "Altın-tepe" **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 445.

⁴⁹² Özfirat 2010, s. 445.

⁴⁹³ Sevin 2010a, 450

mezarlıkta sekiz oda-mezar ve bir adet çocuk mezarı ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen tasarımlı oda şeklindeki mezarlar basit ön girişli, dromoslu olmak üzere iki türdür. Burada ele geçen bol miktarda mezar hediyesi ele geçirilmiştir. Ele geçen mezar hediyelerinin büyük bir çoğunluğunu Urartuların gündelik hayatta da yaygın olarak kullandığı takılar oluşturmaktadır. Özellikle Urartu öncesinde popüler olan demir yüzükler Karagündüz'deki iskeletlerin parmaklarında saptanmıştır⁴⁹⁴. Bir diğer mezar hediyesi Doğu Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan süs iğnelerdir. Urartu öncesinde Van Gölü Havzası'nda iğneler genel olarak demirden yapılmaktaydı⁴⁹⁵. Karagündüz ve Altıntepe nekropollerinde iğnelere çoğu kez iskeletlerin göğüs kısımlarında boncuklar ile birlikte rastlanılmıştır⁴⁹⁶. Aynı zamanda süs iğnelerine alternatif olduğu düşünülen fibulalar da mezarlara kötü ruhları kovmak maksadıyla bırakılmış olmalıydılar⁴⁹⁷.

Bölgede rastladığımız bir diğer arkeolojik kanıt Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu'ya altın çağını yaşatan faaliyetlerinin başında baraj, gölet ve sulama kanallarıdır. Şu ana kadar yaklaşık olarak 100'ün üzerinde tespit edilen sulama yapısının bazılarının 2800 yıldır işlevine devam ettiğini görmekteyiz⁴⁹⁸. Bunlar içerisinde en eskileri Bakraçlı ve harabe barajlarıydı. Erken Demir Çağı'na tarihlenen Harabe Barajı, Urartu barajlarının prototipi olarak görülür. Urartu Kralı II. Rusa tarafından yapılan Erek Dağı'nın en önemli sulama tesisi ise, Rusa Barajıdır. Urartu Krallığı'nın en başarılı mühendislik örneğini gösteren baraj, batı duvarından akıtılan sular Van Ovası'nın güneydoğu kesimin, kuzeybatı tarafından akıtılan sular Van Ovası'nı sulamaya devam eder. Van'ın Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na su getiren ve çok ünlü olan Menua Kanalı geçtiği yerlerdeki bağ ve bahçeler hayat verir.

⁴⁹⁴ Sevin A. 2010, 472

⁴⁹⁵ Başları küre, ters konik, dörtgen prizmatik ya da boğumludur; yassılaştırılmış üst kısımlarına birer delik açılmıştır. Arslan Sevin 2010, 472 bul bunu....

⁴⁹⁶ Tunçtan bir Urartu kadın heykelciğinin boynunda da iğne, boncuklu bir kolyeye dizili gösterilir. Nazarlık gibi koruyucu anlamları bulunan iğnelere boncuklu ve amulekli sarkıntılar asılıdır. Arslan Sevin 2010, 472

⁴⁹⁷ M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında fibula denilen etkisi Orta Anadolu'daki Phrygler'den gelen fibulalar giysilerde aksesuar ve kumaş uçlarını birleştirmek için kullanılıyordu. V. Sevin, " Karagündüz Höyüğü ve Demir Çağı Mezarlığı ", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010a, s. 473.

⁴⁹⁸ O. Belli, " Sulama Yapıları", **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010b, s. 453.

Van bölgesinin en büyük su potansiyeline sahip yerel halkın Semiramis/Şamram kaynağı adını verdiğini görürüz⁴⁹⁹.

Van'ın 68 kilometre güneydoğusunda Giyimli Köyü'nde ortaya çıkartılan hemen hemen iki binden⁵⁰⁰ fazla tunç eserler arasında miğfer kulaklığı, at gözlüğü, pektoral, halka, disk ve adak levhaları bulunmaktadır⁵⁰¹. Bu eserler içerisinde en önemli sırayı alan levhaların tapınağa çeşitli tarihlerde sunulup sonradan gözlerden uzak yöreye taşınarak saklandıkları düşünülür⁵⁰². Kabartmalı bronz levhaların ele geçtiği yeri “ Bronzlar Evi” ya da “ 1 No'lu Mekân” olarak adlandırılmıştır⁵⁰³. 8–15 santimetre arasında değişen boyutlardaki levhaların krallık dönemine ait kemerlerin dikdörtgen, oval, yuvarlak, çokgen biçimde kesilmesiyle biçimlendirilmiştir. Üzerlerine çizgi ve kabartma teknikleriyle dinsel içerikli sahneler işlenmiştir⁵⁰⁴. Bir diğer arkeolojik bulgu ise “Urartu Kemerleri”dir. Doğu Anadolu'da madeni kemer ilk kez Urartular tarafından kullanılmıştır⁵⁰⁵. Erkek ve kadın kemerleri birbirinden farklı olup, erkek kemerleri daha çok av ve savaş, süvari geçişleri, aslan, boğa, hayat ağacı gibi figürlere sahipken, kadınların kemerlerinde genelde açık havada düzenlenen bir ziyafet sahnesi kullanılmıştır. Bazı figürlerin ise dinsel içerikli yapıldığı görülmektedir.

2. 5. ÇEKİRDEK BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI

Van Gölü ve Çevresi'nde yaşayan halkların ekonomik yaşamları, Urartu Krallığı'nın kuruluşuna kadar kendi kendilerine yeten, küçük çaplı bağ, bahçe, tarla tarımı yapan tarımcı bir topluluktan oluşmaktaydı. Beylikler döneminde göçebe ya

⁴⁹⁹ Belli 2010b, s. 453.

⁵⁰⁰ S. Yaylalı ve K.S. Girginer. “Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Urartu Adak Levhası” **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi / Journal of Institute of Fine Arts, Sayı 2, 1995, 29.**

⁵⁰¹ Kazıda ele geçirilen eserlerin üzerine Giyimli'nin sürekli bir yerleşim yeri değil, bahar ve yaz aylarında gelinip kullanıldığı ve hatta Urartu sivil mimarisinde hiç bilinmeyen “Yayla Yapısı” ile karşılaşıldığı ileri sürülmüştür. Yaylalı-Girginer 1995, s. 29.

⁵⁰² Kutsal mekânlara madeni adak levhaları bırakılması Yakınoğlu'da Urartular ile başlamış bir gelenektir. V. Sevin, “ Giyimli Adak Levhaları”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010b, s. 456.

⁵⁰³ Yaylalı-Girginer 1995, s. 29. s. 29.

⁵⁰⁴ Sevin 2010b, s. 456.

⁵⁰⁵ Soylu sınıfa özgü görülen madeni kemerler kullanım işlevi olarak “süs” özelliğinden çok bürokratlar arasındaki statü farklılıklarını ifade ettiği ileri sürülür. R. Çavuşoğlu, “Urartu Kemerleri”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, s. 430.

da yarı-göçebe olarak yaşamışlar ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Ancak itici bir güç olduğu düşünülen demir hammaddesinin kullanımının öğrenilmesi ile birlikte merkezi devlete geçiş süreci sağlanmıştır⁵⁰⁶. Bölgede yer altı ve yerüstü hammadde zenginliklerinin varlığı bilinmesine rağmen, bu ekonomik potansiyelin Urartu Krallığı'nın kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde endüstriyel anlamda kullanıldığını söylemek güçtür⁵⁰⁷. Yapılan kazılar ve araştırmalar dâhilinde söyleyebildiğimiz yeterli bilgimiz olsa da Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen Ernis (Ünseli) gömütlerinden çıkan buluntular, demir madeninin ustalıkla bir biçimde işlendiğini ve yaygın olarak kullanıldığını dair ipuçları vermektedir⁵⁰⁸. Mezarlarda ele geçen demirden yapılmış savaş aletlerinin yanında tarım için kullanılan aletlerinde demirden yapılmış olması, demirin gündelik yaşamda kullanılabilinecek kadar bol olduğunu göstermektedir.

Urartu Krallığı'nın yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi kendine özgü iklim, bitki ve çevresel koşulların var olduğu bir coğrafyadır. Bölgenin dağlık olması, tarım için uygun olmayan topraklar ve su problemi tarımı zorlaştıran sebeplerin başında gelmektedir. Yaklaşık 6–8 ay süren kış dönemi boyunca bu coğrafi bölgede 1800 metre yüksekliğe kadar buğday, 2000–2100 metre yüksekliğe kadar arpa tarımı ile tarıma elverişli alanlara ve ya dağ yamaçlarına yapılan teraslarda ise bağcılık yapılmaktadır. Van Gölü Havzası'nda yer alan tarımsal arazileri sulamak her zaman doğal kaynaklar ile mümkün olamamıştır. Van Ovası, Muradiye Ovası, Gürpınar Ovası gibi tarımsal üretimin yaygın yapıldığı yerlerde bile doğal kaynakların yetersizliği, ırmakların düzensiz akışı söz konudur. Bu yüzden Urartu Krallığı'nın erken dönemlerden itibaren vadi yataklarında yapay göletler ve sulama tesisleri inşa ettiklerini görüyoruz. Sulama kanalları sayesinde daha fazla tarımsal ürün sağlanmış ve artan nüfusu beslenebilmesini sağlayacak yeni tarım alanlarının açılmasına yol açmıştır. Urartu Krallığı ile birlikte tarımsal ürünler belli bir sistem içerisinde üretilmeye başlanmıştır. Böylece üretim fazlasını ve denetimini sağlayan depolar ve depoların içinde bulunduğu kaleler idari yönetim merkezleri haline gelmiştir.

⁵⁰⁶ Sağlamtemir 2001, s. 31.

⁵⁰⁷ Sağlamtemir 2001, s. 477.

⁵⁰⁸ O. Belli, "Urartu Sanatının Sosyo-ekonomik Açından Eleştirilmesi Üzerine Bir Deneme" **AnAr**. VI, İstanbul, 1979, s. 46.

Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu kralları üç çeşit tarımsal projeye önem vermişlerdir: Şarap Bağları, Meyve Bahçeleri ve Tahıl Tarlalarıdır. Bunlara ek olarak kanal yapımında yürütüldüğü kayıtlıdır⁵⁰⁹. Yazılı kaynaklarda bahçe, tarla ve bağlar gibi çevresel düzenlemelerden bahsedilmesi ve bunların devletin resmi kayıtlarında geçmesi, bu ekonomik kaynakların kullanım hakkının devlete ait olduğunu gösterir. Özellikle alt yapısı oluşturularak ekime hazır bir hale getirilen tarlaların, devlet adına ekilen tarlalar olma olasılığı yüksektir.

Doğu Anadolu İç Anadolu gibi hububat üretim merkezidir. Ekilebilir arazinin yüzde doksandan fazlası hububat için ayrılmıştır: kısa kuru yazlara ve uzun şiddetli kışlara uygun olan yaz buğdayı başlıca üründür. Van ovası, göl kenarındaki en geniş sulama alanıdır. Gölün yoğun sodalı olmasından dolayı suyu tarım için kullanılsa da dağlardan gelen çok sayıda akarsu, Keşiş Baraj Gölü gibi suni yapılar tarafından desteklenerek bölgeye su getirilir. 19. yüzyılda Maunsell'in Van ovası için gözlemleri ilginçtir:

“Van Bölgesi’nde buğday hasatları oldukça bereketlidir ve ürün bazen, depo ya da karlı bir pazara malı götürecek taşıma aracı bulunmadığından çürür. Bu bölge, belki de çevredeki birçok yerden daha fazla, kıyı ve dış dünya ile yeterli ulaşım imkânlarının olmayışından çekmektedir⁵¹⁰.”

Bölgenin diğer bir ovası olan Erciş Ovası'nın üç tarafı dağlarla çevrili olmasına karşın dördüncü tarafı Van Gölü ile çevrilidir. Yoğun tarım arazisi olarak kullanılan bölgenin, tarihsel dönemlerde kıyı çizgisi bir değişim eğilimi gösterdiği için tarımsal arazi kapasitesinin Urartu dönemi ile aynı olması beklenmemektedir. Diğer önemli yerler arasında geçen Adilceviz sulanabilir geniş bir alan ya da potansiyel olarak sulanabilir araziler olarak değerlendirilir. Özellikle üzüm bağları ve meyve üreticiliği ile ünlü olduğu bilinir. Çavuştepe ise çevresi oldukça geniş bir

⁵⁰⁹ “...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Menua oğlu Argiştî der ki: Görkemli kale yaptırım. “Argiştîhinili” adını verdim. O yer çoraktı. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. İrmaktan dört kanal açtırdım. Üzüm bağı ve meyve bahçesi diktirdim. Bu icraatları orada yaptırım. ...”UKN I, 137.

⁵¹⁰ Zimansky 1985, s. 19.

ovadır ancak Urartular döneminde nasıl ekilip biçildiği konusunda herhangi bir kanıt yoktur. Günümüzde kuru tarım yapılmaktadır.

Bölgenin bir diğer ekonomik kaynağı hayvancılıktır ve hatta hayvancılığın tarımdan daha önemli geldiğini görmekteyiz. Bölgenin coğrafi özelliklerinden dolayı tarım yapılamayan alanların fazlalığı yanında mera, çayır ve yaylaların bolluğu, iklim şartları tarımdan çok hayvancılığı ön plana çıkartmıştır. Bunun yanında yazların kısa kışların uzun ve sert geçmesi, gece ve gündüz arasındaki ısı farkının yüksekliği gibi tarımsal açıdan olumsuz koşullar da bölgede hayvancılığa verilen önemi, tarihin her döneminde belirgin olarak karşımıza çıkartmaktadır⁵¹¹. Hayvan potansiyeli açısından sığır, keçi ve koyun yaygın olarak yetiştirilmektedir. Koyun yetiştiriciliği, sütünün verimliliği, etinin lezzetli olması ve kışa dayanıklılığı dolayısıyla keçiye göre daha çoktur. Bu oranın Urartular döneminde de aynı olduğu gözlenmektedir⁵¹².

Urartu Krallığı'nın en önemli özelliklerin biri olan yapılan her işten sonra tanrılara kurban sunma geleneği dolayısıyla krallığın ve vatandaşların elinde canlı hayvan bulunma ihtiyacı doğmuştur. Bu yüzden savaşta ve seferlerde elde edilen ganimetler arasında haraç ve vergi olarak en büyük payı canlı hayvan tutuyordu⁵¹³. Fethedilen bölgelerdeki çok sayıda sığır ve koyun sayısını içeren belgeler bunu kanıtlamaktadır⁵¹⁴. Urartu Krallığı'nın bulunduğu coğrafya yapısı göz önünde bulundurulduğunda hayvancılığın ve ekonomik getirisinin, tarıma göre daha önem kazanması anlaşılır olmaktadır.

Urartu'nun ekonomik hayatı içerisinde önemli olan bir diğer getirisi de madenciliktir. Urartu merkezi devlete geçerken önemli değişimler geçirmiştir. Bu dönem ekonomik ve toplumsal hayatta oluşan en önemli değişim ise demir ve bakır

⁵¹¹ Sağlamtemir, 2001, s. 72.

⁵¹² Ayanis kazısında çıkartılan 248 adet hayvan kemiği üzerinde laboratuvar incelemeleri yapılmıştır. İncelenen kemikler arasında koyun ve keçi oranı yüksektir. Sığır ve at kemiklerinin yanında küçük süt kuzuları, ceylan, alageyik ve küçük yavru geyikler de tüketilen hayvanlar arasındadır. Karagündüz kazısı Mezarlık Alanı'nda ortaya çıkartılan kaplar içerisinde de, kuzu ve keçiye ait kemikler vardır.; Sağlamtemir 2001, s. 72 ; V. Sevin "The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations" AS. 49, 1999, s. 162.

⁵¹³ UKN I, 127-155.

⁵¹⁴ Salvini 2006, s. 26.

hammadde kaynaklarının kullanılması olmuştur. Demir aletlerin kullanımı sonucunda tarımsal üretiminde artış sağlanmıştır. Dökümcülük ve maden işlenmesi, çömlekçilik, dericilik, dokumacılık ve diğer işletmeler, demirci ocağı, çömlekçi tornası, dokuma tezgâhına gereksinim duymaktaydı. Demirin kullanımının öğrenilmesi bu işleri yapan insanları daha farklı kılmaya başlamış ve böylece toplumun içerisinde zanaatçı tabakasının oluşmasına yol açmıştır. Meslek niteliğinde ilk zanaatçı eylemler, madenlerin eritilmesi, madeni eşya ile silahların yapılması, çömlekçilik, taş işlemeciliği, dokumacılık, dericilik ve ağaç işçiliği olduğu söylenir⁵¹⁵. Artan kentleşme, tarım ile hayvancılığın arasındaki artan ayrılık, madencilik ileriye gitmesi ve topluma yansıyan yönü ile artı insan gereksinimine ihtiyaç duyuluyordu. İşte bu sebepten dolayı Urartu Krallığı çıktığı sefer sonucu bu insan gereksinimini, sayıları onbinleri bulan kadın, erkek topluluklarını getirerek, işlenmemiş yeni topraklar üzerinde kurulan krali tarım topraklarına yerleştiriyorlardı⁵¹⁶. Urartu Krallığı'nda zanaatçılık genelde özgür ama bağımlı yurttaşlar tarafından yapılmaktaydı⁵¹⁷. Ancak sulama kanalları, baraj ve inşaatçılık gibi ağır ve zor işlerde köle kullanımı yaygındı⁵¹⁸.

Van Gölü havzası ve civarındaki demir yatakları ile yer altı zenginlik kaynakları Assur Krallığı'nın bölgeye askeri sefer düzenleme sebeplerinin en önde gelenleri arasında yer almaktadır. Urartu'nun bu madenleri işleme-üretim merkezlerine sahip olduğunu gösteren arkeolojik kanıtlar ve kayıtlar mevcuttur. Daha krallık kurulmadan önce bölgede bulunan demir ve bakır yatakları⁵¹⁹ Assur Krallığı'nın ilgisini çekmiştir. I. Tiglat-Pilaser⁵²⁰, II. Tukulti-Ninurta⁵²¹ ve II. Assurnasirpal'in⁵²² bölgeye yaptığı seferler sonucunda bölgeden vergi olarak demir, bakır, altın, gümüş ve kurşun aldığı bilinmektedir.

⁵¹⁵ Belli 1979, s. 48.

⁵¹⁶ UKN no. 28, 32-35, 40, 127, 278.

⁵¹⁷ Belli 1979, s. 50.

⁵¹⁸ Belli 1979, s. 50.

⁵¹⁹ Salvini 2006, s. 27.

⁵²⁰ LAR I, s. 222, 223.

⁵²¹ LAR I, s. 405.

⁵²² LAR I, s. 501, 502.

Süreç içerisinde madenlerin hammadde olarak çıkartılıp, işlenmesi ve farklı ürünler haline getirilip dış pazarlara satılmasını görmekteyiz. Özellikle Menua ve Argiştî'nin Diauehi'yi fethiyle ticaret yollarının açıldığı görmekteyiz⁵²³. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren Kulha'ya ulaşarak Mannai ülkesinden başlayıp, Erzurum üzerinden Trabzon'a ulaşan büyük ticaret yolunu ellerine geçirmişler ve bu ticaret yolu sayesinde batı ile ticarete başlamışlardır⁵²⁴.

Urartu Krallığı döneminde ekonomik ve ticari hayatın askeri politikalarla paralel ilerlediğini görmekteyiz. Askeri seferlerin ekonomik amaçlı yapıldığını, elde edilen ganimet, haraç ve vergilerin devlet ekonomisinin ana gelir kaynağını oluşturduğunu görürüz.

Kısaca özetleyecek olursak hayvancılık, tarımsal üretim ve hammadde yataklarının kullanımı Urartu ekonomisinin temellerini oluşturmaktadır. Tarım ve bahçecilik bereketli alçak ovalarda yapılırken, hayvancılık dağlık alanlarda yapılmıştır. Doğal çevrenin yarattığı yerleşik nüfus ile göçer nüfus arasında bir işbölümü olduğunu görmekteyiz. Tarım alanlarının genel olan verimsizliği olumsuz iklim koşulları, ekim alanlarını genişletmek ve üzerinde çalışacak işgücü olması zorunluluğu, hayvancılığı tarıma göre daha önemli kılmıştır⁵²⁵. Ancak asıl önemli gelir kaynağının bölgede bulunan maden yatakları olduğu göz ardı edilmemelidir. Hatta Assur İmparatorluğu'nun bölgeye geliş amacının zengin maden yatakları ve üretilmiş madeni eserler olduğunu bilmekteyiz. Bölgede metal üretimiyle beraber dönüşüm yaşandığını, krallık döneminden önce ekonomik gelir olarak küçük çapta yapılan tarım ve hayvancılığı görmekteyiz. Urartu Krallığı'nın ekonomik sistemini, doğal çevresinin dayattığı ve kendine özgü iç dinamikleri ve belirli kalıplarla formüle edilmemesi gereken bir model olduğu düşünülmektedir⁵²⁶.

⁵²³ Barnett 1982, s. 366.

⁵²⁴ Barnett 1982, s. 366–367.

⁵²⁵ Urartu gibi yönetimi askeri hiyerarşiye dayanan krallıklarda, büyük ölçekli tarım yapıldığını söylemek oldukça güçtür. Sağlamtemir 2001, s. 477.

⁵²⁶ Sağlamtemir 2001, s. 477.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ

3.1 KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI

Urartu'nun kuzey bölgesi hemen hemen tüm Urartu krallarının ilgisini çekmiştir. Bölgeye ilk seferler İşpuini ve Menua döneminde yapılmıştır. Yazılı ve arkeolojik veriler Urartu Krallığı'nın kuzeyde ulaştığı en son noktaların, kuzeybatıda Erzincan, kuzeyde Çıldır Gölü Havzası ve kuzeydoğuda Sevan Gölü'nün kuzeybatısında Lcasen olduğunu göstermektedir. Kuzeybatıda Erzincan-Altın-tepe, kuzeyde Taşköprü Kalesi ve kuzeydoğuda Lcasen yazıtı ve kalesi ise bu yayılımın arkeolojik kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuzeydoğuda Aragats Dağı'nın güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki verimli Aras Nehri vadisine yerleşmek için büyük yatırımlar yapan Urartu, burada Armavir Blur (Argıştihinili), Arinberd (Erebuni) ve Karmir Blur (Teişebai URU) adlı üç büyük krali kenti kurmuştur⁵²⁷. Askeri ve politik sınırların yanında, kültürel olarak doğal sınırların ötesinde daha geniş bir yelpazede yayılımını görmekteyiz. Örneğin Gürcistan'ın doğu tarafında yapılan kazılar sonucunda ele geçen çanak çömlek parçaları⁵²⁸ Urartu'nun etkisini kanıtlamaktadır⁵²⁹. Aynı zamanda Urartu Krallığı'nın sınır bölgesinde olan Kvemo-Kartli⁵³⁰ ve Kuzey Kafkasya'daki Verkhnyaya Rukhta ve Galiatskii mezarlıklarında⁵³¹, Tiflis'in kuzeybatısında yapılan kazılar Urartu'nun Doğu Gürcistan'da uzandığı yerleri kanıtlamaktadır.

⁵²⁷ Köroğlu 2011, s. 16.

⁵²⁸ Yazıtların kuzeyde Gürcistan sınırına kadar ulaşmasına rağmen Urartu dönemi yerel eyalet merkezlerinin en kuzeyindekileri Aras Nehri vadisindeki Pasinler ve Yogunhasan'dır. Aras Nehri vadisi Urartu'nun merkezden yönetebildiği alanın kuzey sınırını çiziyor gözükmektedir. Köroğlu 2011, s. 16.

⁵²⁹ T.N. Chubinshvili, New Data of Penetration of Urartian Culture in Southern Georgia. In Krupnov, E. I (ed), New in Soviet Archaeology, 198–201, 1965. (Yayına ulaşamadığımdan Tsetsekhladze 1999, 481'den alınmıştır)

⁵³⁰ G.R. Tsetsekhladze, "The Culture of Ancient Georgia in the First Millenium B.C. and Greather Anatolia: Diffision or Migration", **Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond**, (ed: A.T.Smith, K.S. Rubinson), 2003, s. 234.

⁵³¹ Kuzey Kafkasya'daki Verkhnyaya Rukhta ve Galiatskii mezarlıklarında ele geçen iki adet miğfer üzerinde Argışti adına rastlanmaktadır. I. K. Galania Helmets of Kuban Type (Question of and Origin. In Bromlei, Y.V. (ed.), Cultural Heritage of the Orient (St. Petersburg) 1985, 169–183. (Yayına ulaşamadığımdan Tsetsekhladze 1999, 481'den alınmıştır).

Öyleyse Urartu'nun kuzeye yayılımını siyasal ve kültürel olarak ikiye ayırabiliriz. Ancak biz bu bölümümüzde coğrafi sınırlar başlığı altında Urartu'nun kuzey bölgelerdeki yoğun yayılım alanlarını ele alacağız. Göze çarpan bu bölümleri genel hatlarıyla üç ana bölge altında inceleyeceğiz. Urartu Krallığı'nın Erzurum-Pasinler, Çıldır Gölü bölgeleri ve yoğun olarak Güney Transkafkasya'da Sevan Gölü Havzası, Shirak Ovası ve Ağrı-Aras Ovası'na yayılım modeli başlığı altında ele alacağız.

Urartu'nun kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı bölümünün coğrafyasını inceleyeceğimiz bölümde, Doğu Anadolu'nun coğrafi alt bölümü olarak Erzurum-Kars Bölümünün özellikleri ve Transkafkasya bölgesinin özellikleri dâhilinde ele alacağız. Doğu Anadolu coğrafyasının jeolojik yapısının ortaya koyduğu coğrafi bölünme, Doğu Anadolu'nun kuzey-güney sınırlarının, doğu-batı sınırlarına göre daha kesin ayrılmasına olanak vermiştir. Bölgenin kuzey sınırını oluşturan ve Doğu Anadolu ile Karadeniz'in birbirinden ayrılmasını sağlayan Karadeniz dağları, Kızılırmak'ın ilk kaynağını oluşturan Kızıl Dağ'dan başlar, Karasu Irmağı'nın bütün kuzeyi boyunca genellikle doğu-batı yönünde Pasinler Ovası üstüne kadar uzanır. Bu geniş sıradağ bu kesimde kuzeydoğu'ya doğru yönelerek Aras ve Kura Havzaları'nı Çoruh Havzası'ndan ayırır, Allahuekber Dağı'ndan ötede kuzeye döner ve Posof taraflarında Gürcistan'a girer⁵³². Bu sıradağlardan sonra, Taman Yarımadası'ndan başlayarak Karadeniz ile Azov Denizi arasında yükselmeye devam eden ve Hazar Denizi'ne doğru sokularak Apsheron yarımadasını şekillendiren Büyük Kafkas Dağları'na paralel uzanan Küçük Kafkas Dağları, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda doğal bir sınır oluşturur⁵³³. Bölgenin en önemli dağlarını oluşturan Küçük (Güney) Kafkas Sıradağları birçok küçük parçadan meydana gelmiş olup, dağlar üzerindeki tepelerin ortalama yüksekliği 3720 m civarındadır. Genel olarak iki küttleden meydana gelmiş sayılabilir: Batum ile Yukarı Kura arasında Acaro-İmertya Dağları (2580 m), Yukarı Kura ile Tiflis arasındaki Triyaletya Dağları (2750 m) ve Savsark Dağları (3300 m)'dir. Bölümün doğu yarısında dağ sıraları daha belirgin olup güneybatı-kuzeydoğu yönlü depresyonlar arasında uzanırlar. Bunların

⁵³²H. Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, **Öğretmen Kitapları Serisi**, İstanbul, 1989, s. 7.

⁵³³ Saraçoğlu, s. 7.

başlıcalarını kuzeyde Aladağ, Yalnızçam⁵³⁴, Kamera dağı (3010 m) Cin dağı (3000 m), Ulgar dağı (2915 m), Güllüdağ (2885 m), Allahüekber (3216 m), Kabaktepe (3050 m), Kısır dağı (3126 m) ve Akbaba dağı (2781 m) oluşturur. Daha güneyde ise Kars Çayı ile Aras arasında kalan Soğanlıdağ, Yağlıca dağı bulunmaktadır⁵³⁵.

Urartu kralı Menua'nın bölgeye yaptığı sefer sırasında adı geçen dağ ise Şavşat Dağı'dır.

Menua der ki: Diauehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Sasilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Sasetin Ülkesi'ne ve Zua şehri'ne kadar ulaştım. Utuha Şehri'ni.... Menua der ki. Diauehi'nin Kralı Utupursini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?)haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?).....”⁵³⁶.

Şeşeti, I. Tiglat-Pilaser'in aştığı dağları sıraladığı listede adı en son geçen Sese dağı ile özdeşleştirilmiştir. Sese dağı ise eski Sovyet-Türk sınırı arasında bulunan günümüzdeki Şavşat dağları ile eşitlenmiştir. Günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile lokalize edilmektedir⁵³⁷.

Bölgede ekilebilir alanların en büyüğünü oluşturan Ararat ovası, Ağrı dağı ile Aragac dağları arasında yer alır. Aras ırmağı tarafından sulanan ovayı aynı zamanda çevredeki dağlardan gelen çok sayıda nehrin de bu görevi gerçekleştirdiği görülmektedir. Burası Urartu'da topografyanın sınırlayıcı bir faktör olmadığı tek yerdir⁵³⁸. Erivan'dan Aragac Dağı'nın kuzeybatısındaki daha yüksek bir ova olan Gümrü'de yeni bir iklim kuşağıyla karşılaşılır. Serin ısı dereceleri ve yaz aylarında

⁵³⁴ Yukarı Kura Havzası ile Çoruh Havzası'nı birbirinden ayıran bu dağlar Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz Bölgesi arasında tam bir coğrafi sınır oluşturmaktadır. S. Yıldırım, “Okçular Berta Havzası Ve Çevresinde Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007, s. 11.

⁵³⁵ Necdet-Işık, 1993, 57

⁵³⁶ Payne 2006, s. 68–69.

⁵³⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 81.

⁵³⁸ Zimansky 1985, s. 30.

düşen yağış miktarı, sulamanın önemini azaltır⁵³⁹. Güneyde ise, Malatya ve Elazığ Ovaları'nın güneyinden başlayarak, Muratsuyu'nun, Muş Ovası'nın Van Gölü'nün güneyi boyunca uzanan Doğu Anadolu'yu kuşatan Toros Dağları, Güneydoğu Anadolu düzlüklerinin kuzeyinden bir yay çizerek Zağros Dağları'na bağlanır⁵⁴⁰. İşte tam da burada yer şekilleri oldukça engebeli bir hal alır⁵⁴¹. Doğu Anadolu'nun, Urmiye Havzası'nın güney kısmı ile birleşen doğu sınırı burada Elburz ve Zağros Dağları'yla karşılaşır⁵⁴². Batı sınırı ise Fırat nehrinin çizdiği kavistir⁵⁴³.

Bölümün ortalama yükseltisi 2500 metre civarında olan geniş yayla düzlükleri ve bunları kesen depresyonlar, bölümün diğer yüzey şekilleridir. Güneyde Karasu ve Aras nehirlerinin yerleştiği depresyonlar Aşkale-Erzurum, Pasinler, Tuzluca, Iğdır depresyonları adı altında batı-doğu doğrultusunda bir dizi meydana getirirler. Kuzeydeki depresyonlar; Oltu, Göle, Ardahan'dır. Güneybatı- kuzeydoğu yönünde uzanırlar⁵⁴⁴. Urartu Krallığı'nın yerleşim alanları da bu çöküntü havzalarının etrafında olmuş, daha yoğun kıvrımların olduğu yerlerde yerleşime pek rastlanmamıştır⁵⁴⁵.

Sevan (Gökçe) Gölü Havzası ise, Aras Havzası'nı Razdan'la bağlayan yapay bir kanaldan dolayı bu bölümün en önemli parçasıdır. Aras Ovası'na yakın olmasına rağmen yüksekliği deniz seviyesinden 1900 metredir ve etrafını kuşatan dağlarla tamamen farklı bir iklimin etkisi altındadır⁵⁴⁶. Çöküntü havzalarının çoğu akarsu vadilerinde yer alır ve hemen hemen yükseklikleri 1200 metreden yüksek olup bazıları 2000 metreyi bulur. Bu yükseklik kışların uzun sürmesine ve şiddetli geçmesine yol açar⁵⁴⁷. Ancak bu çöküntü havzaları bereketli topraklara sahip olduğu için yoğun nüfuslu alanlardır. Zengin alüvyonal toprakları, su kaynakları prehistorik dönemlerde de yoğun iskân görmesini sağlamıştır⁵⁴⁸. Urartu nüfus yoğunluğu da

⁵³⁹ Zimansky 1985, s. 30.

⁵⁴⁰ Saraçoğlu, s. 42.

⁵⁴¹ Zimansky 1985, s. 10.

⁵⁴² A.G. Sagona, **The Caucasian Region in the Early Bronze Age**, Oxford, 1984, s. 24.

⁵⁴³ A. Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, s. 24.

⁵⁴⁴ Necdet-Işık, 1993, s. 58.

⁵⁴⁵ Zimansky 1985, s. 15.

⁵⁴⁶ Zimansky 1985, s. 31.

⁵⁴⁷ Saraçoğlu, s. 300.

⁵⁴⁸ Sagona 1984, s. 26.

özellikle dağlarla çevrilmiş ve tarımsal cepler olarak adlandırılan bu küçük tarım alanlarında yerleşmiştir⁵⁴⁹.

Urartu Krallığı zamanında dağların sarp, yüksek ve kesintisiz uzanması ve aralarındaki çöküntü havzaları yerleşimler arasında bağlantı kurmayı zorlaştıran faktörlerin başında geliyordu. Başkent Tuşpa ve eyaletler arasında problem yaşanmasına yol açıyordu özellikle aylarca yerden kalkmayan kar ve ağır kış koşullarında. Hatta doğanın bu çetin şartları, merkez ve çevre arasındaki ilişkilerde, eyaletlerin kısmi özerkliğini de beraberinde getirmiştir. Burney-Lang bu konu hakkında;

“tamamen merkezileşmiş bir devlet Urartu Krallığı’nda gelişemezdi, çünkü uzak bağlı bölgelerde bulunan halk topluluklarını kışın kontrol altında tutma olanakları sınırlıydı”

diye açıklamışlardır⁵⁵⁰. Urartu’nun çok başkentli yapısı da kısmen bu etmenle açıklanır⁵⁵¹. Ancak bu bölünmüşlüğü yapılan dağ geçitleri⁵⁵² ve yollar⁵⁵³ vasıtasıyla aşmaya çalışmışlardır.

Aras ve Karasu vadileri arasında büyüklü küçüklü ovalar görülmektedir. Erzurum, Tercan ve Erzincan Ovaları ise içlerinde önemlileridir⁵⁵⁴. Erzurum Ovası’nda sulama gerektirmeden tahıl üretimi mümkün olmaktadır⁵⁵⁵. Erzincan ve Tercan Ovaları’nda ise daha çok buğday, arpa yetiştirilmektedir⁵⁵⁶.

Çıldır Gölü Doğu Anadolu Bölgesi’nde Van Gölü’nden sonra ikinci büyük göldür. Gölün oluşumunda önemli olan iki dağ vardır. Bunlardan biri Çıldır Gölü’nün batısındaki Kısır Dağı ile gölün doğusunda kalan Akbaba Dağı’dır. Bu

⁵⁴⁹ Çilingiroğlu 1997, s. 6.

⁵⁵⁰ Burney-Lang, s. 178.

⁵⁵¹ Zimansky 1985, s. 3.

⁵⁵² Çilingiroğlu 1997, s. 9.

⁵⁵³ Sevin 1988, s. 547.

⁵⁵⁴ Karasu Irmağı’nın akış yönü boyunca yer alırlar. Saraçoğlu, s. 336.

⁵⁵⁵ Zimansky 1985, s. 27.

⁵⁵⁶ Saraçoğlu, s. 345 vd.

dağlardan çıkan bazaltik lavlar gölün oluşumunda rol oynamıştır. Derinliği 100 metreden fazla olan göl 115 km² alan kaplamaktadır⁵⁵⁷. Çevresinde bulunan doğal yollar Doğu Anadolu'yu Ermenistan ve Gürcistan'a bağlamaktadır. Bu doğal yollardan biri de Çıldır-Tiflis yoludur.

Doğu Anadolu'nun yüksek dağları aynı zamanda akarsularının doğduğu yerlerdir. Bölümün akarsu şebekesi üç havzaya ayrılmıştır. Kışın bol yağış alan dağlar, yaz aylarında eriyen kar suları ile akarsularını beslerler. Doğu kısmı sularını en önemli nehirlerinden biri olan Aras nehri ve kolları (Kura ve Arpaçay) aracılığıyla Hazar denizine gönderir. Kuzey kısmının sularını Çoruh nehri ve kolları (Oltu-Tortum) toplar, ancak Karadeniz hidrografya havzası içinde kalır. Kaynaklarda **Çoruh nehri (antik Acampsis)**⁵⁵⁸ olarak geçmektedir. Xenophon'a göre dört Plethron genişliğindeki Harppasos Taokh Ülkesi'nin çok yakınındadır⁵⁵⁹. Bölümün güneybatısı ise, **Karasu'yun (Urartular döneminde olasılıkla Muna ırmağı)**⁵⁶⁰ kaynak kısmını oluşturur. **Kura**⁵⁶¹ nehri kaynağını Allahüekber dağlarından alır, Göle ve Ardahan depresyonlarından sularını toplar ve Kurtkale civarında Gürcistan'a geçer⁵⁶². Kaynağını Sakaltutan Dağları'ndan ve Palandöken Dağları'ndan alan **Aras**, Tuzluca civarında Arpaçay'la birleşerek, güneye doğru uzun bir süre Türkiye-Rusya sınırını çizer, Dil yöresinde ülke sınırlarından çıkar. Sınırlarımızın dışında Kura Irmağı ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Aras, Pasinler Ovası'ndaki Çobandede Köprüsü'nde Pasin Çayı ile birleşerek Horasan bölgesine ulaşır. Karakurt Boğazı'nda Sarıkamış sınırları içerisine giren ırmak, kuzeydoğu yönünde akış göstererek, Aladağ eteklerindeki Yarkaya Köyü'nün güneyinde, Sarıkamış sınırlarını terk eder⁵⁶³. 1072 km uzunluğunda, 102 bin km² havza alanına sahip nehir Kafkasya'nın en büyük nehirlerinden biridir. Hızlı bir akıntıya sahip olması ve yatağında köprü tutmaması ile ünlü olan Aras, tarihin her döneminde insanlık için önemli bir yer tutmuştur. Antik dönemden beri çeşitli devletler arasında sınır

⁵⁵⁷ A. Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998–2008)**, Erzurum, 2008, s. 42.

⁵⁵⁸ Barnett 1982s. 322.

⁵⁵⁹ A. Ceylan, "2000 yılı Erzincan ve Erzurum illeri Yüzey Araştırmaları" **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, Ankara, 2002, s. 168.

⁵⁶⁰ Barnett 1982, s. 357.

⁵⁶¹ Barnett 1982, s. 322.

⁵⁶² Necdet- Işık 1993, s. 59.

⁵⁶³ A. Ceylan, **Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, 2001, s. 18.

oluşturmuştur. Kaynaklarda adının çok geçmesi bunun kanıtıdır. Heredotos⁵⁶⁴ ve Strabon'un⁵⁶⁵ da bu ırmak hakkında bilgi verdiğini görürüz.

Xenophon ise Anabasis adlı eserinde Aras Irmağı'nın kollarından Pasin Çayı'ndan geçtiklerini belirterek bölge halkları ile ilgili bilgi de vermektedir⁵⁶⁶. Urartuların Abiliane/ Argıştehinele/Erekua, Romalılar Araxes, Gürcüler Raxhsi, Ruslar Araks, Araplar er-Ress, İranlılar Nahr-i Aras adını vermektedir⁵⁶⁷. Arpaçay'ın en önemli kolu olan Kars çayı, Selim ve Kars depresyonlarının sularını taşır. Soğanlı Dağları'ndan doğan Çatal deresi ve Çamur Deresi ve Karanlık Dere, Sarıkamış'ta birleşerek Kars Çayı adını alır. Kızılçubuk Deresi, Güneydere, Eğrice Dere, Güllüce Dere ve Kekeç Deresi'ni alan Kars Çayı, Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönünde akşını sürdürerek Başgedikler Köyü'nün kuzeyinde Arpaçay'a katılır⁵⁶⁸. Dumlu Dağı'ndan kaynağını alan Karasu ise, Erzurum Havzası'nın sularını toplar ve batıya doğru akarak Aşkale'nin batısından bölüm sınırlarını terk eder⁵⁶⁹.

Bölgede hâkim olan iklim karasal iklimdir. Bu yüzden ülkemizin en soğuk yerlerindedir. Kışlar çok soğuk, karlı, uzun ve şiddetli geçerken ilkbahar'da da yoğun yağış aldığını görmekteyiz. Türkiye'de kar yağışının en çok olduğu ve kar örtüsünün en çok kaldığı bölge Doğu Anadolu bölgesidir⁵⁷⁰ ve özellikle Erzurum bölümüdür. Kış mevsimi, yılın yarısından fazla süreyi içine alır. Buna karşılık yaz mevsimi oldukça sıcak geçerken, süre olarak kısa geçer. Yıl içerisinde donlu günler Aralık - Ocak - Şubat ve Mart aylarında toplanmış olup, 125–195 gün arasında değişmektedir⁵⁷¹. Yüksek denizden uzak bir bölge olmasından dolayı diğer bölgelerden farklı bir yağış türü sürmektedir. Ancak Transkafkasya bölgesine doğru yaklaştıkça özellikle Van ile kıyaslandığında, kışlar oldukça kurudur ve ilkbahar yağmurları ekinleri kurak yaz boyunca desteklemek için yeterli değildir. Hatta Erivan'dan Aragac Dağı'nın kuzeybatısındaki daha yüksek bir ovaya inildiğinde,

⁵⁶⁴ Heredotos I, s. 202.

⁵⁶⁵ Strabon. *Coğrafya*, Kitap XIV Bölüm II-VI X, İstanbul, 1981, XI, 8; XI, 4, 2.

⁵⁶⁶ Ceylan 2008, s. 41.

⁵⁶⁷ Ceylan 2001, s. 18.

⁵⁶⁸ Ceylan 2001, s. 20.

⁵⁶⁹ Necdet- Işık 1993, s. 59.

⁵⁷⁰ Ceylan 2008, s. 36.

⁵⁷¹ Necdet- Işık 1993, s. 59.

yeni bir iklim kuşağı ile karşılaşılır. Daha serin ısı dereceleri ve yaz aylarında düşen bol yağışlar, sulamanın önemini azaltır. Sevan Gölü çevresi ise, Aras Ovası'na yakın olmasına rağmen, yüksekliği ve etrafını çeviren dağlarla tamamen farklı bir iklimin altındadır. Urartu'nun en yağışlı bölgesidir ve en çok yağışı kış aylarından ziyade Nisan ve Ekim arasında alır⁵⁷². Bu bağlamda Leninakan'la kıyaslandığında, yazları daha serindir. Bu yüzden sulama daha az bir zorunluluktur.

Bölge genel olarak volkanik kayalar üzerinde gelişmiş tarıma elverişsiz arızalı dağlık arazi topraklarından ibarettir. Ayrıca orta eğimli kestane rengi topraklarla, kahverengi orman ve podzolik toprak kuşağında oluşmuş haşin dağlık arazi toprakları geniş arazi kaplamaktadır. Alüvyal topraklar ise depresyonlarda ve vadi tabanlarında önem kazanır⁵⁷³. Bölgede çevresel özelliklere göre dört ana bitki çeşidi görülür⁵⁷⁴. Özellikle Erzurum, Pasinler-Iğdır havzaları ve ovalarında İç Anadolu bozkırlarında olduğu gibi otsu bitkiler yetişmektedir. Nitekim ovada 200'ü aşkın otsu tür bulunmuştur. Özellikle Iğdır Ovası ve Tuzluca dolaylarında tuzlu ve alkali alanlarda seyrek halofil (tuzu seven) halofit (tuzcul bitkiler)'ler yer alır. Erzurum Ovası'nda kireçli topraklarda *Sinapis arvensis*, *Lithospermum arvense*, *Lolium temulentum*, *Caucalium* ve *Scieranthion*'lar bulunur. Ilıca-Karaz köyleri ile Karasu-Çiftliköy arasındaki çorak topraklarda *Salsola kali*, *Plantago craccifolia*, *Hippurus* ve *Camphorsma*'lar baskındır⁵⁷⁵.

Kuzeydoğu kesimlerinde özellikle Kura ve Çıldır gölü havzasında, yarı nemli alanlarda dağ bozkırları ve çayırları bulunmaktadır. Yağış ve sıcaklık koşullarına göre buradaki otsular Nisan ayından itibaren yeşermeye başlar, Temmuz sonu, yağışlı geçen yıllarda Ağustos ayında kurur. Erzurum- Kars platosunda Digor civarında ise daha uzun boylu ve zengin ot toplulukları yer alır. Yazların nispeten kısa ve serin geçtiği, bozkır sahalarına nazaran yağışın daha fazla olduğu Kars-Göle-Çıldır çevresinde 1800–2000 metreleri arasındaki platolarda uzun boylu çayırlar hâkimdir. Bölgede orman alt sınırı oldukça yüksektir. Özellikle Erzurum civarında

⁵⁷² Zimansky 1985, s. 31.

⁵⁷³ Necdet- Işık 1993, s. 60.

⁵⁷⁴ Necdet- Işık 1993, s. 60; İ. Atalay, "Türkiye Vetejasyon Coğrafyasına Giriş", 19. Sayı, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları**, İzmir, 2007, s. 475.

⁵⁷⁵ Atalay 2007, s. 476.

doğal bitki örtüsünün esasını, step formasyonları meydana getirir. Bunların dışında özellikle Karasu-Aras dağları, Palandöken, Yalnızçam ve Allahüekber dağları üzerinde Yüksek dağ çayırları (Subalpin ve Alpin) ise ormanın üst sınırındaki Alpin ve yarı Alpin çayırlarının yetiştiği alanları kapsar.

3. 2. KUZEY VE KUZEBATİ BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Urartu Krallığı'nın Aras'ın kuzeyindeki bölgelere ilk ilgisi M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden sonra olur. Kral İşpuini ile başlayan kuzey seferlerinin oğlu Menua döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Bu yıllarda Urartu'nun kuzey sınırları Erzincan ve Erzurum yaylalarına kadar uzanmaktaydı. Bu noktadan daha yukarıda "Geçit Ülkesi" ismi verilen Diauehi halkı yaşamakta ve Karadeniz'e giden yolları ellerinde tutmaktaydı. Menua'nın daha sonra kuzeydoğu'ya Aras nehrinin ötesine Sevan Gölü'ne kadar ulaştığı bilinmektedir.

Öncelikle Sevan Gölü ve batısındaki yerleşmelere baktığımızda yazıtlarda Etiuni Ülkesi karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili bilgileri aldığımız yazıtlar Van'da Surp Pogos⁵⁷⁶ (Resim 14)ve Kasım Oğlu⁵⁷⁷ yazıtlarıdır:

*"Egemen olan Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Luşa boyunu ve Katarza boyunu geri püskürttüler... Aneşe şehrine doğru ve büyükKuquru şehrine kadar ilerlediler. Uiteruhi, Luşa, Katarza... ve Etiuni ülkesi'nin kralları onların yardımına geldiler. Tanrı Haldigüçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Sarduri oğlu İşpuini (ve) işpuini oğlu Menua sefere çıktılar. Uiteruhi boyunu, Luşa boyunu, Katarza boyunu ve Etiuni Ülkesi'nin yardıma gelen krallarını püskürttüler."*⁵⁷⁸

Bu yazıta göre İşpuini, Anaşe, Uteriki, Luşa ve Katarza ülkelerine seferler düzenlemiştir. Seferin anısına dikilen yazıtların konumu **Lusa** ve **Katarza** boylarının

⁵⁷⁶ Surp Pagos yazıtında, Menua'nın Alzi ve Hate ülkelerine karşı sefere çıkışı da anlatılmıştır. UKN, 28.

⁵⁷⁷ UKN I, 121.

⁵⁷⁸ Surp Pogos Yazıtı, UKN I: 20; Çilingiroğlu 1994, s. 48.

Ağrı Karaköse Ovası'nda yaşadıklarını⁵⁷⁹, **Uteriki (Uetiruhi)**'nin ise Kağızman civarında aranabileceğini⁵⁸⁰ göstermektedir. Çilingiroğlu söz konusu ülkelerin Gökçe (Sevan) Göl'ün batısında yer aldıklarını önermektedir⁵⁸¹. Sevin ise bu ülkelerin, Taşburun ile Iğdır'ın batısı Doğu Beyazıt, Ağrı ve Eleşkirt arasındaki alan üzerinde yayılmış olabileceğini önermektedir⁵⁸². Barnett ise yazıtta geçen bu üç ülkenin **Etiuni Ülkesini** oluşturdukları görüşündedir⁵⁸³. Yazıtta adı geçen **Uiteruhi** için Salvini, Arpaçay'ın Aras Irmağı ile birleştiği yerin güneybatısında aranabileceğini ileri sürerken⁵⁸⁴, Diakonoff tarafından, Yukarı Aras Havzası'nda, Kağızman civarında bir bölge ve aynı isimle anılan bir kabile olduğu önerilmiştir⁵⁸⁵. **Anaşe** ise Eleşkirt ile özdeşleştirilmiştir⁵⁸⁶. İşpuini'nin kuzey bölgelerine yaptığı bu sefer Van'da bulunan başka bir yazıtta da anlatılmaktadır⁵⁸⁷. Sefer sırasında dikildiği önerilen bu yazıt, Tuşpa-Uteruki güzergâhı⁵⁸⁸ üzerinde yer alan Eleşkirt-Toprakkale yazıtıdır⁵⁸⁹. Bulunduğu nokta seferin güzergâhını daha iyi anlamamızı sağlamış ve lokalizasyon konusunda bize yardımcı olmuştur.

Urartu Krallığı'nın kuzey bölgesine yapılan seferler sırasında adına sıklıkla rastlayacağımız ve Transkafkasya bölgesinde yaşayan yerel kabilelerin oluşturduğu bir tür konfederasyon olan⁵⁹⁰ **Etiuni Ülkesi** genel olarak Güney Transkafkasya'da geniş bir bölge için kullanılan tanım olmuştur⁵⁹¹. Ya da Sarıkamış'tan Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına kadar uzanan geniş bir bölgenin genel bir ismi olarak

⁵⁷⁹ Burney – Lang, s. 133; Barnett 1982, s. 340; Diakonoff- Kashkai 1981, s. 48–52.

⁵⁸⁰ Sevin 1979, s. 43.

⁵⁸¹ Çilingiroğlu 1994, s. 48; Çilingiroğlu 1997, s. 30.

⁵⁸² Sevin 1979, s. 43.

⁵⁸³ Barnett 1982, s. 340.

⁵⁸⁴ M. Salvini, “ The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period” **The North-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores**. Edited by: Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani, Rome, 2002, s.37.

⁵⁸⁵ Diakonoff- Kashkai 1981, s. 102.

⁵⁸⁶ Diakonoff- Kashkai s. 1981, 8; Sevin 1979, s. 43.

⁵⁸⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 48.

⁵⁸⁸ Ağrı'nın kuzeybatısında, Eleşkirt yakınında Başkent Tuşpa'dan Aras'ın yukarı uzanımlarına giden yoldur.

⁵⁸⁹ UKN, 23; Çilingiroğlu 1994, s. 48.

⁵⁹⁰ Salvini 1995, s. 40.

⁵⁹¹ UKN, I, 20; Salvini 2002, s. 51.

kabul edilmiştir⁵⁹². Diakonoff-Kashkai tarafından Sarıkamış civarı ile Gökçe(Sevan) Gölü'nün kuzeybatı kıyıları arasına lokalize edilmektedir⁵⁹³.

Kral Menua döneminde kuzeye düzenlenen askeri seferlerin devam ettiğini görmekteyiz. Menua'nın özellikle Aras Vadisi'ne düzenlediği seferleri anlatan Başbulak⁵⁹⁴, Muradiye Ovası'nda bulunan 5 yazıt⁵⁹⁵ ve Körzüt Kalesi'nde⁵⁹⁶ olduğu düşünülen tapınak yazıtları kuzey bölgesine yapılan seferler hakkında bilgi verir. Körzüt kalesinin olasılıkla Menua'nın ortak krallık döneminde kurduğu Arşuniuni Kenti olduğu ileri sürülmektedir⁵⁹⁷. Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda:

Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor; Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim. Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım -dua ettim-Irekua kavminin Ülkesine yöneldim. Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin Ülkesini ele geçirdim. Etiuni şehrini yerle bir ettim. İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor: Luhiuni sehrini, Irekua kabilesinin o zamana kadar kimsenin ele geçiremediği kralı şehrini, Haldi, İşpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni şehrini ele geçirdi. Etiuni Ülkesini-haraç ödenmesi şartıyla- affetti. 50.000 [... 100....] insanı[yılının] bunların bir kısmını öldürdüm bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına düştü, ancak biraz savaşçılara [.....]. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua [.....] sa-a-i Tuspa sehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın =kraliçe- paralani guni İşpuini'nin oğlu Menua [.....] Luhiuni şehri ile Tuşpa şehri ile Kadınlar gurdari [.....] Lu-i 'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia şehrini gurdari [.....] Lu-i Siad Ülkesinin Altuguia şehri

⁵⁹² Salvini 2002, s. 37.

⁵⁹³ Diakonoff- Kashkai 1981, s. 34–35; Çilingiroğlu 1994, s. 62.

⁵⁹⁴ Başbulak yazıtı, Iğdır'ın kuzeyinde, Ağrı Dağı'nın Aras Irmağı'na doğru eğimli kuzey yamacında bulunan Çölegert ve Başbulak Kaleleri'nin kalıntıları arasında bulunmuştur.

⁵⁹⁵ UKN I, 32,33,34,35,38

⁵⁹⁶ Menua döneminde Tuşpa'dan kuzeye giden yol üzerinde inşa edilen diğer bir kale ise Körzüt kalesidir. Muradiye Ovasına egemen bir tepe üzerinde bugün bile bütün görkemiyle ayakta kalabilmiş olan Körzüt Kalesinin üzerinde yer aldığı ovayı ve Çaldıran'a ve oradan Gökçe Göl'e doğru giden yolu denetleyen bir görevi üstlenmiş olduğu söylenebilir. Urartu'nun kuzeye, Aras vadisine doğru düzenlediği seferler hakkında en kapsamlı bilgileri bize ulaştırmaktadır. Çilingiroğlu 1994, 59

⁵⁹⁷ Salvini 2006, s. 63.

*gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisidir*⁵⁹⁸.

Menua, Güney Transkafkasya'ya yaptığı başarılı seferlerin sonunda Ağrı ve Aras arasında bulunan, fethedilen İrkua Bölgesi'nin karşısında, Ağrı-Aras Ovası'nın verimli bölgelerine geçişin kolay olduğu bir noktada ırmak geçişini kontrol etmek için kendi adını taşıyan **Menuahinili**⁵⁹⁹şehrini ve aynı yerde Tanrı Haldi için Haldi kapısını inşa etmiştir⁶⁰⁰. Söz konusu bölgenin Urartular için büyük önemi bulunmaktaydı. Buradaki askeri yol Aras'a kadar uzanmaktaydı. Metinde ilginç olan taraf, esirlerden bazılarının Tuşpa, Aelia ve Altuquia'ya sürülmeleridir. **Altuquia'nın** Sargon'un yazıtlarında adı geçen, Zagros Dağları'nın doğusunda, Urmiye Ovası'ndaki Ualtuquia olduğu önerilmiştir⁶⁰¹. Yukarıdaki metinden de görüldüğü gibi Urartu'nun asıl hedefi Transkafkasya'nın batı bölgesinde yer alan Gümrü ile İğdır Ovasına lokalize edilen **Ereque (Erikuahi) ülkesini** ele geçirmektir ve bunda da başarılı olduğu bilinmektedir⁶⁰². Ağrı Dağı'nın yamaçlarında, Karakoyunlu ve Taşburun köylerinin arasında bulunan bir Urartu yazıtı Menua'nın bölgedeki egemenliğinin kesin kanıtıdır. "Taşburun Yazıtı" olarak bilinen bu yazıtta Urartu Kralının Erikuahi ülkesi vedaha önce hiçbir kralın ele geçiremediği Lihuni kentini almasından duyduğu gururu anlatmaktadır. **Luhiuni kenti**, daha önce de belirttiğimiz gibi, Taşburun yazıtının bulunduğu konumdan dolayı burası ile bir tutulmuştur. Menua'nın kuzey planları ile ilgili önemli bilgiler verir:

"... Tanrı Haldi silahıyla ilerledi, Erikuahi Ülkesi'ni yendi, Luhiuni şehrini yendi, Menua'nın önünde boyun eğdirdi Menua der ki: Erikuahi Ülkesi geldi, Tanrı Haldi daha önce hiç kimsenin sahiplenemediği krali kent Luhiuni'yi Tanrı Haldi İşpuini oğlu Menua

⁵⁹⁸ S. Yıldırım 2007, s. 192.

⁵⁹⁹ "Menuahinilini" adıyla bir kale yaptırarak Ağrı Dağı eteklerinde yer alan ve hayvancılık açısından da önemli olan bu verimli toprakların Urartu'nun hâkimiyeti altında olduğunu göstermiştir. Muradiye'nin yakınında ele geçen Menua'ya ait bir Urartu yazıtı bu kalenin olasılıkla bu kral tarafından yapıldığını kanıtlamaktadır. Çilingiroğlu 1994, 61; Yıldırım 2007, 193

⁶⁰⁰ Salvini 2006, s. 63.

⁶⁰¹ Salvini 2006, s. 63; Salvini 1995, s. 54.

⁶⁰² S. Yıldırım 2007, s. 193.

'ya verdi. Luhiuni'yi ele geçirdim; Luhiuni kentini haraç ödemek koşuluyla bağışladım.....”

“..... Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Lusa boyuna karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade(vardı).....”⁶⁰³.

Erekuahi Ülkesi ve başkenti **Luhiuni kenti**, bazı araştırmacılar tarafından Ararat Dağı'nın ırmağa doğru eğimli kuzey yamaçlarında bulunan Tsolakert/Taşburun kaya yazıtının bulunduğu konumdan dolayı Aras Irmağı'nın güneyine yerleştirilir⁶⁰⁴. Ancak Salvini, Yazılıtaş kaya yazıtı örneğinde olduğu gibi, Diauehi ülkesi üzerine gerçekleştirilen fethin anısına yapılan bu yazıtın, Diauehi'nin konumundan çok, bu tarz askeri seferleri öven yazıtların, Diauehi'nin bulunduğu yönü göstererek, ulaşılabilecek hedeften çok, oraya gidilen güzergâhı işaret ettiğini belirtmektedir⁶⁰⁵. Çünkü Yazılıtaş yazıtı (Resim 7) Aras'ın yukarı uzanımlarının güneyinde bulunurken, Diauehi'nin Erzurum ve Fırat'ın kaynakları arasında olan bölgede bulunduğunu belirtiyor. İşte bu yüzden Salvini, **Erekuahi Ülkesi** ve **Luhiuni Şehri**'ni, Aras'ın kuzeyinde, yayılım alanı olarak da hemen hemen bugünkü Ermenistan'ı kapsadığını önermektedir⁶⁰⁶.

I. Arğişti'nin kuzey seferlerinin kayıtlı olduğu yazıtlarda söz edilen bazı şehir ve ülke isimlerinin çoğu zaman kuşkulu ve belirsiz olması sefer kayıtlarının anlaşılmasını güçleştirmektedir. Buna rağmen yazılı ve arkeolojik kanıtlar seferlere

⁶⁰³ Payne 2006, s. 35–36; UKN I,30

⁶⁰⁴ Diakonoff- Kashkai 1981, s. 32; Slatery 1988, s. 177.

⁶⁰⁵ Salvini 2002, s. 39.

⁶⁰⁶ Salvini 2002, s. 39.

konu olan bölgelerin genel olarak tanımlanabilmesine olanak vermektedir. Arğışti'ye ait Horhor yıllıklarının⁶⁰⁷ (Resim 11–12) ikinci yılına ait olayların aktarıldığı yazıtta;

“...Eriahi Ülkesi'ne vardım, Apuni Ülkesi'ne karşı yürüdüm, Urieiuni şehrini krali şehir Uiteruhi'nin ele geçirdim...”⁶⁰⁸.

Yine Arğışti'ye ait Surp Sahak yazıtında;

“...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesini ele geçirdi... ...Bir yıl içinde Lusa Ülkesi'ni, Katarza Ülkesi'ni, Eriahi Ülkesi'ni ve Gulutahi Ülkesi'ni ele geçirdim, Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Apuni Ülkesi'ne kadar ilerledim. ...”⁶⁰⁹.

Yukarıda adı geçen Eriahi Ülkesi'nden I. Arğışti'ye ait Leninakan'ın hemen yakınında, Arpaçay'ın (Ahurgan Irmağı)⁶¹⁰ sol kıyısında bulunan Kanlıca yazıtında⁶¹¹ da bahsedilir;

“... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğışti der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İsqigulu Ülkesine kadar da ele geçirdim...”⁶¹².

Yukarıdaki yazıtlarda geçen **Eriahi Ülkesi**, Kanlıca yazıtının konumuna dayandırılarak Modern Leninakan-Kanlıca bölgesinde bir kabile ve bu kabilenin yaşadığı ülke olarak tanımlanmıştır⁶¹³. Adı geçen diğer yerleşimlerden Apuni Ülkesi, Melikishvili tarafından Güney Transkafkasya'da bir bölge olarak tanımlanırken, Arutjunjan ise bu bölgeyi Kağızman'ın batı kesiminde yer alan Aras'ın kaynaklarının

⁶⁰⁷ I. Arğışti'ye ait Van Kalesi'nin güneybatı ucundaki kaya mezarına inen merdivenlerin sol tarafında ana kayaya kazılmış olup Horhor Yıllığı olarak bilinen yazıt, sekiz sütuna bölünür.

⁶⁰⁸ UKN I, 127 I; Payne 2006, s. 150.

⁶⁰⁹ UKN I, 128 B I; Payne 2006, s. 178.

⁶¹⁰ Payne 2006, 183; Payne 2006, s. 178.

⁶¹¹ Kanlıca yakınında, Ahurgan Irmağı'nın (Arpa çayı) sol kıyısında, ana kaya üzerinde yer alır.

⁶¹² UKN I, 133; Payne 2006, s. 183.

⁶¹³ Salvini 2002, s. 51; Diakonoff Kashkai 1981, s. 31.

bulduğu yer ile özdeşleştirmiştir⁶¹⁴. Gulutahi Ülkesi ise Arpaçay'ın Aras ile birleştiği yer civarlarında olduğu önerilmiştir⁶¹⁵.

Argiştî'nin üçüncü yılında Horhor yıllıklarında (Resim 12) anlattığı seferini yine Gökçe Göl çevresinde yaşayan Kuarza, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini gibi topluluklar üzerine yapmış ve aynı sefer ile yörenin en geniş sınırlarına sahip ülkesi olan Etiuni de ele geçirmiştir.

“...Tanrı Haldi silahlarıyla ilerledi, Abiliane Ülkesi'ni, Anisterga Ülkesi'ni, Kuarza Ülkesi'ni ve Ultuza'yı yendi. Argiştî der ki: Etiuni Ülkesini yendim, Uduri-Etiuni'ye kadar ilerledim”⁶¹⁶

Yukarıdaki yazıtta isimleri geçen **Abiliane Ülkesi** Yukarı Aras'ın sol kıyısında, Ağrı-Aras Ovası'ndaki bir kabile ve kabilenin yaşadığı ülke olarak tanımlanırken⁶¹⁷ **Anisterga**, **Kuarza** ve **Ultuza** Güney Transkafkasya'da yerel kabilelerin ismidir⁶¹⁸. Melikishvili, **Anisterga**'nın Abiliane ülkesinin kuzeyinde ve Kuarza ile Ultuza kabilelerinin güneyinde yaşadıkları görüşündedir. Arutjunjan ise **Anisterga**'nın Arpaçay'ın Aras Irmağı'yla birleştiği bölge civarında olduğunu önermiştir⁶¹⁹. **Uduri-Etiuni** teriminin de Sevan Gölü bölgesindeki ülkeler için kullanılan genel bir terim olduğu ileri sürülmüştür⁶²⁰.

I. Argiştî'nin beşinci yılında ordusunu tekrar Transkafkasya'nın Sevan Gölü'ne kadar uzanan bölgelerine (Kehuni=bugün Lcasen)⁶²¹ve göl kıyısında yer alan Alistu'ya yönelen bir sefere çıkar:

“...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Etiuni Ülkesini ele geçirdi ve Qehu Ülkesinin şehrini ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı

⁶¹⁴ Diakonoff Kashkai 1981, s. 3.

⁶¹⁵ Diakonoff Kashkai 1981, s.37.

⁶¹⁶ UKN I, 127 I

⁶¹⁷ Diakonoff Kashkai 1981, s. 2.

⁶¹⁸ Diakonoff Kashkai 1981, s. 2, 67, 94.

⁶¹⁹ Diakonoff Kashkai 1981, s. 8.

⁶²⁰ Diakonoff Kashkai 1981, s. 99.

⁶²¹ Argiştî'nin sefer sonunda Lcasen'de iki tane yazıt bıraktığı bilinmektedir.

Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Gölün kıyısında bulunan Qehu Ülkesinin şehrini ele geçirdim ve Alistu Şehri'ne kadar ilerledim..... Bianili Ülkesi'nin güçlendirilmesi için, İrpuni Şehri'ni yaptırdım. Orada büyük işler yaptım. (Oraya) Hate ve Supa ülkelerinden 6(?)600 savaşçı yerleştirdim..... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiştı der ki:.... Bu yıl Uburda Ülkesi'ne karşı ilerledim. ...Uburdalhi Ülkesinin krali şehri Is [J]lubururani'den Ülkesi'ni aldım. Uishushini nulustubi Ülkesi'nin krali şehri Irdua şehrini yendim... Hahi Ülkesi'ne kadar ilerledim. ...⁶²²”.

Bu seferle Urartu hemen hemen günümüzdeki Ermenistan topraklarına denk gelen toprakları sınırlarına katmış olmaktadır⁶²³. Argiştı'nın yaptığı bu fetihleri güvence altına almak için Erivan'ın dışındaki Arın Tepesi'nde yer alan günümüzde **Arinberd** olarak tanımlanan İrepuni/Er(e)buni Kenti'ni kurduğunu bilmekteyiz⁶²⁴. **Quehuni Şehri**'nin konumu ise Lcasen yazıtının konumuna göre belirlenir. Yani Sevan Gölü'nün kuzeybatı yönünde yazıtın yakınında Hrazdan bölgesinde bulunduğu varsayılır⁶²⁵. Harutjunjan'a göre **QuehuniŞehri**, Urartu ordusunun Sevan Gölü'ne ulaşmak için kullandığı, Ağrı-Aras Ovası'ndan Sevan Gölü'ne giden yol üzerinde, **Liqü** ise gölün kuzeybatı tarafındadır⁶²⁶. **Alistu** şehri ise, Sevan Gölü'nün kuzey kıyısı yakınına lokalize edilir⁶²⁷. Lcasen yazıtının varlığı Quehuni ve Alistu şehirlerinin lokalizasyonu konusunda bilim adamları arasında genel bir görüş birliği yaratmış olsa da, yazıtta adı geçen diğer yerleşim olan **İstikunui** için aynı şey söylenemez. Diakonoff-Kashkai Lcasen yazıtının konumuna dayanarak Sevan Gölü'nün kuzeybatısına modern Sevan şehri yakınlarına yerleştirirken⁶²⁸, yazıtın çevirisinden kaynaklanan diğer bir lokalizasyon önerisi de Harutjunjan, Nikolskij, Melikishvili ve Kapancjan'ın çalışmalarında yola çıkarak, Liqü'nun konumu ve

⁶²² Payne 2006, s. 178 vd.; UKN, 134

⁶²³ Salvini 2006, s. 70.

⁶²⁴ Arın-Berd kazılarında ortaya çıkarılan iki Urartu yazıtında “Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle, Menua oğlu Argiştı İrpuni adlı bir kale inşa etti” ifadeleri yer alır. UKN I, 138

⁶²⁵ Diakonoff Kashkai 1981, s. 66; Salvini 2002, s. 41.

⁶²⁶ Salvini 2002, s. 43.

⁶²⁷ A. Ozan, “Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı Ve Sonuçları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004, s. 41.

⁶²⁸ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 46.

buna paralel olan İstikunui şehrinin lokalizasyonu için yeni bir öneri getirmiştir. Bu öneri yazıtın 6. satırında bulunan ve determinatifin bulunmadığı Liqui ülkesinin konumu ile ilgilidir. Harutjunjan'a göre yazıtın 5. satırındaki KUR Sümerogramı, Liqui ile ilişkili olduğundan, İstikunui şehrinin Liqui Ülkesi'ne bağlı olması gereklidir. Bununla beraber alternatif bir öneri yine kendisi tarafından gelmektedir. Buna göre KUR İstikunui ile ilgilidir. Böylece İstikunui ile ilgili bölüm "*gölün öbür tarafında bulunan İstikunui şehrinin ülkesine ulaştım*" biçiminde çevrilir. Buna karşılık aynı metin J. Friedrich tarafından I. Rusa'nın Tsovinar'daki yazıtına dayanılarak şöyle çevrilmiştir: "*gölün (diğer) kısmından*" Bu yüzden Lcasen yazıtındaki 4.-5. satırlar şöyle okunmalıdır: "*İstikunui şehrinin ülkesine ulaştım, gölün diğer tarafında uzanıyordu*". Dolayısıyla, Lcasen'deki yazıt bir taraftan Quehu'nun konumunu işaret ederken diğer taraftan Diakonoff-Kashkai'nin önerdiği Sevan Gölü'nün kuzeybatısı'nda değil, doğusu'nda yer alması gerektiğini önermiştir⁶²⁹. Daha sonra yine Haruntjunjan **Qehuni**'yi Sevan Gölü Havzası'ndan ayırır ve bunun yerine, **Liqui**'yi gölün kuzeybatısına yerleştirir⁶³⁰.

Yine yazıtta adı geçen Is[]luburani'nin yenilgiye uğratılan ülkesi **Uburda** ve ya **Uburdalhi Ülkesi** Diauehi'nin güney ve güneydoğusu'nda bir bölge olduğu önerilirken⁶³¹ **Erdua** ise Melikishvili tarafından Güney Transkafkasya'da bir şehir olarak önerilmiştir⁶³².

I. Argiştî'nin saltanatının 11. yılında yeni bir kent kurduğunu görmekteyiz:

*"TanrıHaldi silahlarıyla ilerledi... ... Menua oğlu Argiştî konuşur: Argiştihinili'yi inşa ettim. Nehirden Aza Ülkesi'ne bir kanal açtım..."*⁶³³.

Kral tarafından inşa ettirilen **Argiştihinili** şehrinin yazıtlardan dolayı Aza Ülkesindeki Orta Aras üzerindeki modern Armavir-Blur'da olduğu bilinmektedir⁶³⁴.

⁶²⁹ Salvini 2002, s. 41.

⁶³⁰ Salvini 2002, s. 41.

⁶³¹ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 92.

⁶³² Ozan, s. 43.

⁶³³ UKN I 127, 4.

Argiştihinili, şehir planlamacılığı bakımından ilginç bir projedir. Er(e)buni ve Argiştihinili'nin kurulması, Aras Ovası'nın Urartu mülkiyetine alınması sürecini sonuçlamasına işaret etmektedir. Bu durum bir yandan ovanın tarımsal olarak daha yoğun bir kullanımını mümkün kılarken diğer yandan da kuzeye, Transkafkasya'ya yönelik seferler için sağlam bir askeri üs oluşturur⁶³⁵.

I. Argiştî'nin 13. saltanat yılında yeniden kuzey bölgelerine sefer düzenlediğini görmekteyiz:

“Argiştî der ki; Astiv Etiuni Ülkesi'nin Ardini şehrinden zirbilani duydum. Aynı yıl ordularımı topladım Etuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Eriahi Ülkesi'ni yendim... Katarza Ülkesi'ni yendi, İşkigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim; oradan Biainili Ülkesi'ne kadınları ve erkekleri götürdüm. Argiştî konuşur: Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Uiteruhi Ülkesi'ne kadar ilerledim, Uiteruhi Ülkesi'ni yendim... ... Ameru şehrini... Uetiruhi Ülkesi'ni... bir yazıt diktirdim...”⁶³⁶.

I. Argiştî'nin Kanlıca yazıtında da adı geçen **İşkugulu ülkesi** Melikishvili tarafından günümüzdeki Leninakan'ın kuzeyinde ve Diakonoff-Kashkahi tarafından Yukarı Pambak Vadisi'nde, Leninakan'ın kuzeyinde günümüzdeki Spitak ve Kirovakan arasında bir ülke olarak tanımlanmış⁶³⁷, **Ameru** ise Uetiruhi'nin şehirlerinden biri olarak yorumlanmıştır⁶³⁸.

Yine I. Argiştî başka bir yazıtında da⁶³⁹ bu sefer hakkında bilgi vermektedir:

⁶³⁴ Barnett 1982, s. 346.

⁶³⁵ Salvini 2006, s. 71.

⁶³⁶ UKN I 127, 5.

⁶³⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 45.

⁶³⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 8.

⁶³⁹ Sözü edilen yazıt, Kars-Arpaçay'ın(Ahurgan Irmağı'nın) sol kıyısında, Kanlıca köyünün yakınındaki kayalara yazılmış Kanlıca yazıtıdır. Payne 2006, s. 183 vd; Hchl: no. 88;UKN, 133. Ayrıca Kanlıca Köyü yakınında, önceki yazıtın çok yakınında, 30 m yüksek dik bir kayada Anakaya üzerinde olan başka bir yazıt daha vardır ancak şimdiye kadar okunmamıştır. Payne 2006, s. 184; Hchl: no. 88

“...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğişti der ki: Eriahi ülkesini ele geçirdim. Irdaniu şehrini (ve) Işiqulu ülkesine kadar ele geçirdim...”⁶⁴⁰”

I. Arğişti'nin saltanatının 14. yılına ait yıllıklarında yeni coğrafi isimlerle karşılaşırız:

II.

“... Tanrı Haldi silahıyla sefere çıktı. Dağlık Tariuni Ülkesi'ne karşı ilerledim. Tahkimatlı 11 kaleyi güç kullanarak yendim. birçok kaleyi ve yapıyı yıktım. Orada bir yazıt diktirdim.Arğişti der ki: Bihurani şehrini qabqarulubi ettiğim zaman asunini Bihurani şehri harharu Bamni Dağı güneşe kadar murumuriahininani. Bamni dağı'nı yıktım, Bihurani şehrini yendim.”⁶⁴¹.

Söz konusu **Bihurani Şehri** Melikishvili tarafından Sevan Gölü'nde bir şehir, **Bamni Dağı**'nın da Sevan Gölü bölgesinde bir dağ olduğu önerilmiştir⁶⁴².

I. Arğişti dönemiyle ilgili kralın Van'da bulunan yıllıklarının yanı sıra sefer düzenlenen bölgelerde bıraktığı yazıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtlardan bir tanesi, ilçenin ismi ile anılan “Sarıkamış Yazıtı”dır⁶⁴³. (Levha VII-VIII) Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki diğer bir yazıt olan Zivin (Süngütaş) yazıtından ayıran özellik ise, ikisinin de farklı krallar tarafından kaleme alınmasıdır. “Zivin (Süngütaş) yazıtı” Urartu Kralı Menua'ya ait olup, Sarıkamış yazıtı ise, babası gibi kuzeye yönelik seferleri devam ettiren I. Arğişti'ye aittir.

“....Ahuriani şehrini, Astu şehrinin bölgesini ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler.... Arğişti der ki; Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve bütün tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler püskürttüm. Qa[] sehrine kadar kovaladı orada yüz 20 yüz yaktım

⁶⁴⁰ Payne 2006, s. 183 vd; Hchl: no. 88;UKN, 133.

⁶⁴¹ UKN I, 127, 5-6.

⁶⁴² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 22, 18.

⁶⁴³ Sarıkamış Kasabası'ndan 5 km uzaklıkta olan, ormandaki yapı kalıntıları arasında bulunmuş, daha sonra bir cami duvarı içine örülmüştür. Bölgenin Rus işgaline uğradığı sırada çıkarılarak Gürcistan'a götürülmüştür. Çok tahrip edilmiş olan kitabe Gürcistan Devlet Müzesi'nde bulunmaktadır. UKN, no.130; Hchl, no. 89

... X yüz 50... kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argisti, güçlü kral Biainili ülkesinin kralı -ve- Tuşba şehrinin hükümdarıdır-. Argisti der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba -ve- tanrı Şivini -onu- güneş ışığından yoksun etsinler....”⁶⁴⁴.

Yazıtta **Ahuriani Şehri**’ni⁶⁴⁵, **Astu Şehri**’nin⁶⁴⁶ bölgesini ele geçirilişinin yanında Diauehi ülkesinin başkenti olan **Şaşilu**⁶⁴⁷ ile daha sonra önemli kentlerinden biri olan Geçit Ülkeleri⁶⁴⁸ sınırındaki Zua şehrini ele geçirilişi anlatılmaktadır.

Erivan’ın 20 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Elar Yazıtı’nda⁶⁴⁹ ise:

“Tanrı Haldi silahlarıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi’ni yendi. ... Tanrı Haldi’nin gücüyle Menua oğlu Argiştı sefer çıktı, Uluani Ülkesi’ni ve Darani Şehri’nin ülkesini yendi...”⁶⁵⁰.

Yazıtın bulunduğu yer göz önünde bulundurularak **Uluani Ülkesi**’nin Elar (Hrazdan Vadisi’nde-Erivan bölgesinde) civarında yer aldığı⁶⁵¹, **Darani**’nin de burasının bir yerleşimi olduğu önerilmiştir⁶⁵².

I. Argiştı’ye ait diğer bir yazıt⁶⁵³ Leninakan yakınlarında Aragats Dağı’nın kuzeybatı yamacında ve Arpaçay Irmağı’nın sol kıyısında bulunmaktadır. Yazıtta:

“ Tanrı Haldi silahlarıyla sefere çıktı. Quliaini Ülkesi’ni yendi. Quliaini Ülkesi’nin Durubani şehrini yendim...”⁶⁵⁴.

⁶⁴⁴ Payne 2006, s. 182.

⁶⁴⁵ Sarıkamış’ta bir yerleşim adı. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 4.

⁶⁴⁶ Modern Sarıkamış. Diakonoff-Kashkai 1981, 14. Sarıkamış çevresine verilen Astuhini isminin tamamen Hurrice olduğu ve kadimine anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Ceylan 2001, 38

⁶⁴⁷ Diauehi’nin başkenti olan Şaşilu’nun lokalizasyonu için Sevin tarafından Zivin önerilmiştir. Zivin olmasa bile çevresinde olmalıdır görüşünü ileri sürmüştür. Ceylan 2001, s. 43. Dp nt. 16.

⁶⁴⁸ UKN, 36.

⁶⁴⁹ 19.yüzyıldaki bir depremle tahrip olmuş büyük bir kaya bloğu üzerindedir.

⁶⁵⁰ UKN I, 131; Payne 2006, s. 182.

⁶⁵¹ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25.

⁶⁵² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 94.

⁶⁵³ Guliçan yakınında, ırmak yanındaki ana kayada, bir niş içindedir. Payne, 2006, s. 183.

Yazıtta geçen **Quliaini Ülkesi** için yazıtın bulunduğu konuma yakın olan Leninakan yakınlarında Gulijan Köyünde yaşayan bir kabile ve onların yaşadığı bölge olarak önerilmektedir⁶⁵⁵.

II. Sarduri kuzey bölgelerine düzenlediği askeri eylemleri anlattığı, sefer düzenlenen bölgelerde bırakılan yazıtların yanı sıra Van Kalesi'nde Analıkız⁶⁵⁶ (Resim 1) olarak bilinen alanda ve daha sonra Surp Pagos Kilisesi (Resim 14–15) duvarına konmuş bir stel üzerinde bulunan yıllıklarında yaptığı askeri sefer ile Sevan Gölü'nün batısına kadar ilerlediğini anlatmıştır:

*“Tanrı Haldi silahlarıyla ilerledi, Uelikuhi Ülkesi'nin kralı Murini'yi yendi, Tulini şehrinin Ülkesi'nin kralı, Luehu kabilesinden Tsinalibi'yi yendi... Arme Ülkesi'ni yendi, bu ülkenin kralı şehri Nihiria şehrini yendi...”*⁶⁵⁷.

II. Sarduri tarafından bozguna uğratılan **Uelikuhi Ülkesi**, Kamo/Nor Bayazet yakınlarına, Sevan Gölü'nün batı kıyılarına yerleştirilmiştir⁶⁵⁸.

Yine “Adıaman yazıtında”⁶⁵⁹ Luehu Ülkesi'nin adı geçmektedir:

*“ Haldi'nin buyruğuyla Sarduri, Argiştı'nin oğlu der ki: Luehu kabilesinin Şinalibi'sinin kralı şehri Tulihu'yi savaşta aldım..... Uduriyeti(u)ni Ülkesi'ne kadar ilerledim ”*⁶⁶⁰.

⁶⁵⁴ UKN I, 132.

⁶⁵⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 69.

⁶⁵⁶ Hazine kapı ve Analıkız olarak bilinen, ana kayaya kazılmış bir niş içinde bulunan stel ve kaide üzerinde 7 sütunlu yazıttır. Niş ve kaide in-situ, stel ise, 6 büyük ve 22 kadar küçük parça halinde Van Müzesi'ndedir. Payne 2006, s. 208.

⁶⁵⁷ UKN I, 152.

⁶⁵⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 100.

⁶⁵⁹ Martuni Bölgesi'nde antik Kologran bugünkü Vardadzor, Kra-Atamhan-Adıaman Köyü'nde bulunmuştur. Ozan, s. 49.

⁶⁶⁰ UKN I, 160.

Yazıtlarda adı geçen **Luehu**, Melikshvili tarafından Lueru ile aynı kabile olarak yorumlanmış ve Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısında bulunduğu önerilmiştir⁶⁶¹. **Tulihu** şehri ise yazıtın konumundan dolayı, Sevan Gölü'nün güneybatısına lokalize edilmiştir⁶⁶². Seferin güzergâhı ve Adıaman yazıtının konumundan dolayı Leuhu Ülkesi'nin krali şehri Tulihu'nun konumu için Kra-adiaman ve Sangar Kaleleri'nin karşılığı olduğu konusunda tartışmalar vardır⁶⁶³.

II. Sarduri'ye ait diğer yıllıklarında ise;

“Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi'ne ve Liqiu Ülkesi'ne karşı. Abia (boyunun) tahkimatlı krali şehir Edia'yı güç kullanarak ele geçirdim. İrkua (boyunun) tahkimatlı krali şehir İruia'yı güç kullanarak ele geçirdim. Ueirda (boyunun) tahkimatlı krali şehri İrdua'yı güç kullanarak ele geçirdim. Puinia şehrinin kralını esir ettim⁶⁶⁴”.

Yazıtta adları geçen **Abiani**⁶⁶⁵, Güney Transkafkasya'da bir kabilenin ismi iken **Edia** şehri⁶⁶⁶, Liqiu Ülkesi'nde yer alan Abiani hanedanlığının krali şehridir. Yine aynı bölgede **İruia**⁶⁶⁷, **İrdua**⁶⁶⁸ ve **Puinia**⁶⁶⁹ şehirlerini görmekteyiz⁶⁷⁰.

⁶⁶¹ Diakonoff Kashkai, 1981, s. 50–51. Bu bölge için bk. Ozan, s. 50 dp not 265. Bu topluluk güçlü ve direngen olmalıydı çünkü Sarduri, kral Şinabili ile birlikte Tulihu'nun nüfusunu (UKN I, 60), daha sonra komşu ülke Uelikuhi'nin sakinlerinin yerleştirildiği (UKN I 155, F) Bianili'ye yeniden iskân ettikten sonra bile direnci kırılmadı. Urartu bölgesinde Tulihu şehrinin ismi Tughkh sesine benzeyen ve bu isim ile bağlantılı tek alan vardır. Burası yüksek Tatvan Vadisi'nde bir kale ve Tughkh olarak isimlendirilen bir manastırın bulunduğu van Gölü'nün güneybatı köşesindedir. Eğer isimlerin benzerliği tesadüfi değilse Tulihu'nun sakinlerinin Van Gölü bölgesinde yeniden iskân edildikten sonra bile kimliklerini korumayı başardıklarını ve küçük bir topluluk olarak yaşadıklarını ve anavatanlarının ismini yeni yerleştikleri yere vermiş olabileceklerini yazar.

⁶⁶² Diakonoff Kashkai 1981, s. 85.

⁶⁶³ Ozan, s. 50.bknz. Dpnt. 265.

⁶⁶⁴ Payne 2006, s. 209–210.

⁶⁶⁵ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 2.

⁶⁶⁶ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 28.

⁶⁶⁷ Liqiu ülkesi'nin krali şehridir. Diakonoff Kashkai 1981, s. 33.

⁶⁶⁸ Güney Transkafkasya'da yer alan bir kabilenin ismi ve Liqiu Ülkesi'nde krali bir şehirdir. Diakonoff Kashkai 1981, s. 100.

⁶⁶⁹ Güney Transkafkasya'ya lokalize edilir. Diakonoff Kashkai 1981, s. 63.

⁶⁷⁰ Payne 2006, s. 210.

II. Sarduri'nin yine 748–746 yılları arasında Etiuni ülkesine düzenlediği sefer kayıtlarında;

“... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Ruisia Ülkesi'nin Kralı Rashuni'yi yendi ve Etiuhi Ülkesi'nin... Kralı Diusini'yi yendi”⁶⁷¹.

Yukarıda adı geçen **Ruisia Ülkesi**⁶⁷² için Diaokonoff, Çıldır Gölü yakınlarında, Kars Platosu'nun üstünde bulunan Aladağ yüksekliğinde ve ya Arpaçay Vadisi'nde yer aldığını belirtirken, Melikishvili ise, Çıldır Gölü bölgesinde Iga Ülkesi'nin yakınında olduğunu belirtir⁶⁷³.

II. Sarduri'nin 747–745 yılları arasına tarihlenen yıllıklarında kuzey ülkeleri ve kabilelerinin yeniden problem yaşatması üzerine sefere çıktığını görmekteyiz.

“.... Puluadi Ülkesi'ne kadar ilerledim. Düşman ordusu savaş için önüme geçti. Onları geri ittim. Libluini şehrine kadar kovaladım. Tahkimatlı Lubluini şehrini savaşta aldım. Orada bir yazıt diktirdim...”⁶⁷⁴.

Yazıtta adı geçen **Libluini** şehri Puluadi Ülkesi'nin krali şehri olup, İran Azerbaycan'ındaki modern Seghendel köyüne lokalize edilmektedir⁶⁷⁵.

II. Sarduri'nin 744–741 yılı yıllıklarında ise şu ifadelere rastlamaktayız;

“...Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Utiruhi Ülkesi'ne karşı. Üç vali çağırıldı.Üç yerde savaş açtım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım(?) ve ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Uraîa Şehri'nde bir kale

⁶⁷¹ Payne 2006, s. 213; UKN I, 155 C 19–48.

⁶⁷² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 73.

⁶⁷³ Salvini 2002, s. 51.

⁶⁷⁴ UKN I 155 1–58.

⁶⁷⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 50.

yaptırdım ve orada... adamımı bıraktım. Utiruhi Ülkesi'nin... adamımı oraya yerleştirdim...⁶⁷⁶”.

Utirihu [Wite/iru(he)] Ülkesi⁶⁷⁷ hem bir kabile hem de ülke ismidir. Arpaçay'ın Aras Irmağı'yla birleştiği yerin güneybatısına lokalize edilir. **Uraia Şehri** ise aynı bölgede yer alan bir kale yerleşimidir⁶⁷⁸.

Sarduri'nin M.Ö. 743–740 yılları arasında Urartu'ya karşı birleşerek bir federasyon oluşturan krallıklardan söz edilir:

“... Tanrı Haldi silahlarıyla ilerledi, Ueduri-Etuini ülkesinin dört kralını yendi: kral Arququiu, kral Kamaniu, kral Lueruni....”⁶⁷⁹.

“.....Tanrı Haldi silahıyla askeri bir sefere daha çıktı. Arquqini Ülkesi'ni fethetti. Sarduri der ki: askeri bir sefere daha çıktım ve Arquqini Ülkesi'ni yendim. Sarduri derki: Urtehu(ni) Ülkesi'ne ulaştım...”⁶⁸⁰.

Adı geçen **Arquqiuni Ülkesi**, Sevan Gölü'nün güney kıyısında yer alan Zağalu köyünün yakınında bulunan bir yazıtta daha geçmektedir ve bu yüzden bu bölgeye lokalize etmemizi mümkün kılar⁶⁸¹.

Ueduri-Etuini Ülkesi, Sevan Gölü'nün batı ve güney kıyıları üzerinde güç kurmuş, özerk devletleri kapsayan politik bir birliktir⁶⁸². Tulihi'nin batı sınırından başlayan Ueduri-Etuini, batıda Argichi Irmağı'ndan doğuda Sevan Dağlar'ına güneyde Gegham, Vardenis ve Sevan dizisinin güney yamaçlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyaya sahipti⁶⁸³. Eskiden Zağalu olarak bilinen Martuni bölgesinde

⁶⁷⁶ Payne 2006, s. 223.

⁶⁷⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 103.

⁶⁷⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 95.

⁶⁷⁹ UKN I, 155 D 45–53.

⁶⁸⁰ UKN I, 161.

⁶⁸¹ Salvini 2002, s. 48.

⁶⁸² Salvini 2002, s. 49.

⁶⁸³ Ozan, s. 60.

bulunan Tsovak kaya yazıtının konumu göz önünde bulundurularak Sevan Gölü'nün güney kıyılarına lokalize edilmiştir⁶⁸⁴. Birliğin diğer üyesi olan **Kamaniu** da aynı coğrafyaya yerleştirilmiştir⁶⁸⁵. **Urtehu(ni) Ülkesi** de gölün doğu ve güneydoğusuna, Norbak Kalesi'nin olduğu yere yerleştirilmiştir⁶⁸⁶. **Lueruhi** ise gölün güney kıyısının en batı sınırına konumlandırılmıştır⁶⁸⁷. Salvini, Sarduri'nin yıllıklarındaki "Ueduritetiuni'nin dört kralı"nı Rusa'nın Tsonivar'daki yazıtında geçen "gölün bu kıyısındaki dört kral" yani Adahuni, Uelikuhi, Lueruhi, ve Arquqini ile karıştırırsak kayıp ismin Uelikuhi olduğunu hayal edebiliriz diye belirtmektedir⁶⁸⁸.

Büyük olasılıkla II. Sarduri döneminde Urartu Krallığı'nın bölgede gösterdiği fetih hareketlerine karşı tepki olarak oluşan bu politik birliğin adına Urartu kayıtlarında bu dönemden sonra rastlanılmamaktadır. Nedeni ise Urartu müdahalesinden sonra bu birliğin dağılması olmalıdır⁶⁸⁹.

Sevan Gölü ve çevresinde Urartu yayılımı öncesi Erken Demir Çağ yerleşim ve kaleleri ile Urartu yazıtlarında adı geçen hangi ülke ve kabilelerle eşitlenebileceği üzerine araştırmalar yapılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Sevan Gölü'nün güneyindeki yerleşimlerin Arquqiuni Ülkesi'nin kapsadığı bölgeyle çakışan doğu⁶⁹⁰, Tulihi ile çakışan batı⁶⁹¹ olmak üzere iki büyük gruba ayrıldığını ve bunların yanında merkezi ve güneybatı olmak üzere diğer iki kale grubu daha bulunduğunu ortaya koymuştur⁶⁹². Aynı bölgede araştırma yapan Bisconie ise daha farklı öneriler getirmiştir. Erken Demir Çağ kalelerini 5 kale grubu olarak belirlemiş ve bu grupları

⁶⁸⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 12.

⁶⁸⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 47.

⁶⁸⁶ Salvini 2002, s. 48.

⁶⁸⁷ Salvini 2002, s. 51.

⁶⁸⁸ Salvini 2002, s. 51.

⁶⁸⁹ Salvini 2002, s. 51.

⁶⁹⁰ Urartu öncesi dönemde aşağıdaki tahkimatlar doğu grubunu oluşturuyordu. (Arquqiuni ülkesi): Geghamasar, Norabak 1, Norabak 2, Jaghatsadzor, Kol Pal, Klor Dar, Murad Kcah, Tsovak, Kari Dur, Bruti Berd, Tsonivar, Vardenik. Grubun mezarlıkları Norabak, Klor Dar, Akunk, Vardenis, Tsovak, Tsonivar 2, Vardenik, Avlukhu Dar, Yerku Jur ve Perei Dzor'du. Arquqiuni ülkesi Urartu egemenliğine alındıktan sonra inşa edilen tahkimatlar Ayrk, Jaghatsadzor, Kol Pal, Klor Dar, Tsovak, Tsonivar, Kari Dur ve Vardenik, ayrıca Sotk mezarlığı, Tsonivar 2, Kari Dur, Karchaghbyur ve Ayrk'tan oluşuyordu. Ozan, s. 61. dp not. 309.

⁶⁹¹ Batı grup (Tulihi Ülkesi) Sangar, Kra, Berdi Dosh, Negh Boghaz, Khonarhvats, Surp'un Urartu öncesi tahkimatları ile Sangar, Kra, Shoghan, Aghbyur ve Top mezarlıklarını kapsıyordu. Bu dönemin yerleşimlerinden sadece Kra Urartu döneminde de iskân edilmiştir. Ozan, s. 61. dp not. 310.

⁶⁹² Ozan, s. 61.

içlerindeki en büyük kaleyi ölçüt olarak sınıflamıştır⁶⁹³. Biscione, II. Sarduri'nin bölgeye düzenlediği seferlerini anlattığı yazıtta göre, Sevan Gölü'nün güneyinde 4 ülkenin varlığının söz konusu olduğunu ancak arkeolojik verilere göre 5 ülke olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak açıklamasını yine yazıtların doğruluk payına göre, arkeolojik kanıtlara farklı yönden bakılması gerektiğini belirtmiştir. **Tulihışehrini** Kra kalesinin yakın çevresinde bulunan Adiaman-Atamhan-Kra yazıtının konumuna göre, Sangar ile Sangar bölgesinin altında bulunan kaleler ile tanımlamıştır⁶⁹⁴.

M.Ö. 742–739 yılları arasında Sarduri'nin bu kez Yukarı Kura havzası ve Leninakan bölgesine sefer düzenlediğini görmekteyiz.

“...Sarduri der ki: Etiuni Ülkesi'ne doğru yola koyuldum. Etiuni Ülkesi'ne doğru çıktığım (?) zaman (?) Eriahi Bölgesinin güneyindeki(?) Quriani Ülkesi'ni ellemedim. İgani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. İgani Ülkesi'nin Kralı Qaparuni'yi yendi...”⁶⁹⁵”

Yazıtta geçen Etiuni ülkesi daha önce de belirttiğimiz gibi Ermenistan bölgesinin genel adı olarak karşımıza çıkarken, bugünkü Gümrü bölgesindeki Eriahi kabilesi ve bu kabilenin bölgesi ile birlikte Çıldır bölgesindeki diğer ülkeler olan Quriani, Igane ve diğerlerinin ismi ile karşılaşmaktayız. **İgani Ülkesi** Çıldır Gölünün yakınındaki Taşköprü civarına lokalize edilmektedir⁶⁹⁶. Bir başka görüşe göre bu ülke Kısır ve Akbaba dağı arasındaki bölge olmalıdır⁶⁹⁷. **Quriani ülkesi** Yukarı Kura Havzası'nda, modern Ahalkelek ve Ahalçih arasındaki bölgedir⁶⁹⁸. Aynı sefer sırasında Urartu ordusu Arapaçay'ın Aras ile birleştiği yerdeki bölgelere, Leninakan bölgesindeki Eriahi'ye ve Ararat Ovası'na(veya Aras Ovası'na) yani Qadiaini, Abuni, Abiliani'ye, Sevan Gölü'nün batı kıyısındaki Uelikuni'ye kadar bulunan bölgelere ulaşmıştır⁶⁹⁹.

⁶⁹³ Ozan, s. 62.

⁶⁹⁴ Ozan, s. 62.

⁶⁹⁵ Payne 2006, s. 223.

⁶⁹⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 43.

⁶⁹⁷ Köroğlu 2001, s. 738.

⁶⁹⁸ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 71.

⁶⁹⁹ Salvini 2002, s. 52.

“...Sarduri der ki: Aynı yıl Puzunia Ülkesi’ne, Alqania Şehri’ne ve Sudala Şehri’ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Geri dönüşümde Eriahe Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Şehirleri yaktım. Oradan erkek ve kadınlargötürdüm. Oradan geri döndüm ve Istelua Ülkesi’ne, Qadiaini Ülkesi’ne, Apuni Ülkesi’ne ve Abiliani Ülkesi’ne karşı sefere çıktım...⁷⁰⁰”

Puzunia Ülkesi⁷⁰¹ Gümrü’de bir bölge olarak lokalize edilirken, **Alqania Şehri**⁷⁰² günümüz Azerbaycan sınırları içinde Küçük Kafkas Dağları’nda Sevan Gölü’nde bir bölgedir. **Istelua**⁷⁰³ Eriahe’nin güneyinde bir ülke, Aras ile Arpaçay arasında bir kavşak, II. Sarduri, Eriahe’den itibaren ülkelerin listesini sayarken 4 ülkeye doğru ki onların ilki olarak Istelua’yı söylerken, son ülke olarak Abiliane olarak bahseder. **Abiliane**⁷⁰⁴,nin Yukarı Aras’ın sol kıyısında, Ağrı-Aras arasındaki bir kabile ve bu kabilenin yaşadığı ülke, muhtemelen Kağızman yakınlarında olduğunu belirtirken, Istelua’nın da bunun sağında aranan Arpaçay’ın kıyısında olduğunu, büyük olasılıkla Ani’ye lokalize edilmektedir. Yine **Qadiaini Ülkesi**⁷⁰⁵ Gümrü’de Arpaçay ile Aras arasında yer alırken, **Apuni Ülkesi**⁷⁰⁶ve Abiliane Ülkesi’nde bu bölgede yer aldığını görmekteyiz. Kısacası Urartu ordularının Aras nehri ile Arpaçay’ın birleştiği noktadaki bölgeye sefer düzenlediğini görmekteyiz.

“...Sarduri der ki: Ben ordular yolladım(?). Hiçbir valiyi çağırmadan(?) tek bir bölükle(?) Uelikuni Ülkesi’ne karşı sefere çıktım ve Uelikuni Ülkesi’ni ele geçirdim. Güç kullanarak 22 tahkimatlı kale ele geçirdim (ve bu) kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim Biainili Ülkesi’ne erkek ve kadınlar götürdüm...⁷⁰⁷”

⁷⁰⁰ Payne 2006, s. 227.

⁷⁰¹ Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 65.

⁷⁰² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 6.

⁷⁰³ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 45.

⁷⁰⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 2.

⁷⁰⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 65.

⁷⁰⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 2.

⁷⁰⁷ Payne 2006, s. 227.

Uelikuni (Welikuhe Ülkesi)⁷⁰⁸, Sevan Gölü'nün batı kıyısında merkezi bir bölgedir, Kamo'ya yakındır.

“...Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Arquqiu boyunun Ülkesi'ne karşı. Arquqiu boyunun ülkesini, Adahu boyunun ülkesini, Luiprumi boyunun ülkesini, Esumua boyunun ülkesini, Kamniu boyunun ülkesini, Qu'albani Ülkesi'ni, Uhuni Ülkesi'ni ve Teriani Ülkesi'ni ele geçirdim... “Sarduri der ki: Silahımın (?) önünden kaçan(?) ve Uskia Dağı'nı(?) ve Bamni Dağı'nı(?) işgal (?) eden o halkı çevirdim ve öldürdüm...”⁷⁰⁹”

“...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Uelikuhi Ülkesi'nin Kralı Murinu'yu yendi, Tulihu Şehri'nin ülkesini Kralı Luehu oğlu Sinalibi'yi yendi... Arğışti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Uelikuhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve (bu) ülkeyi tamamen ele geçirdim. Bir gün içinde ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Kralı şehir ()riuni...”⁷¹⁰”

Arquqi Ülkesi, Arquqi'yi hem bir kabile ismi hem de Sevan Gölü'nün güney kıyılarında bir ülkedir. Modern Zagalu⁷¹¹. **Adahuniülkesi**⁷¹² Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısına modern Kamo-Nor-Beyazet köyüne lokalize edilmektedir. Aynı şekilde **Esumua Ülkesi**⁷¹³ de Sevan Gölü'nün batı kıyısında bir aşiret ülkedir. Yine **Kamniu Ülkesi**⁷¹⁴, **Qu'albani Ülkesi**⁷¹⁵, **Uhuni Ülkesi**⁷¹⁶ Sevan Gölü yakınlarında aşiret ülkeleridir. **Teriani Ülkesi**⁷¹⁷ ise Sevan Gölü'nün güneydoğusunda bir bölge olarak tanımlanmaktadır.

⁷⁰⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 98.

⁷⁰⁹ Payne 2006, s. 230.

⁷¹⁰ Payne 2006, s. 237.

⁷¹¹ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 12.

⁷¹² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 3.

⁷¹³ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 34.

⁷¹⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 47.

⁷¹⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68.

⁷¹⁶ Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 93.

⁷¹⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 85.

Uskia Dağı⁷¹⁸ ve **Bamne Dağı**⁷¹⁹ Sevan Gölü yakınında yer alan iki dağdır. Bu sefer sırasında Sevan Gölü'nün güney havzası kabil ve ülke isimlerinde bazı değişiklikler olduğu saptanır. Arquqiuni ve Lueruni'nin yanında Kamaniu ve Tulihi'nin yerine yeni kabile ve ülke isimleri karşımıza çıkar. Adahuni, Qu'albani, Uhuni, Esumua, Teriani. Bu durum II. Sarduri'nin Arququi'yi büyüttüğü ve diğer şeflikleri dağıtarak Uduri-Etiuni konfederasyonunu tasfiye ettiği şeklinde yorumlanabilir⁷²⁰. Arququini ülkesinin bölgesinde Tsonivar ve Tsovak gibi iki büyük kalenin varlığı burasının gölün güney tarafındaki Urartu'nun ana üssü olduğunu gösterir⁷²¹.

Sarduri'nin yerine tahta geçen I. Rusa'nın askeri ve idari eylemleri ile ilgili yazılı kaynaklar çok sınırlıdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren üç tane önemli yazıttan ikisi kuzeyde ele geçmiştir. Gökçe Gölün güney kıyısında, günümüzdeki Kamo kasabasında (eski Nor-Bayezed) ele geçen yazıt⁷²² ile gölün güneybatısında Kelagran olarak bilinen Tsovinar kasabasında bulunan yazıt⁷²³ bu yörede kurulan iki Urartu kalesinin yapımı için dikilmiştir⁷²⁴.

Sevan Gölü'nün batı kıyısında Nor-Beyazet'de yer alan yazıtta:

“...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: Uelikuhi Ülkesi'nin kralını yendim, esir ettim ve ülke(sin)den sürdüm. Orada vali bıraktım. Kusursuz bir şekilde bir Haldi kapısı ve bir kale yaptırım. (Oraya) “Haldi Şehri” adını verdim. Bianili ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması (?) için (yaptırım). Sarduri oğlu Rusa, Bianili Ülkesi'ni yöneten güçlü kraldır...⁷²⁵”

⁷¹⁸Diakonoff-Kashkai 1981, s. 123.

⁷¹⁹Diakonoff-Kashkai 1981, s. 18.

⁷²⁰Ozan, s. 65.

⁷²¹Ozan, s. 65.

⁷²²Payne 2006, s. 269 vd; UKN 265.

⁷²³Payne 2006, s. 269; UKN 266.

⁷²⁴Çilingiroğlu 1994, s. 90.

⁷²⁵Nor-Beyazıt'a yakın olan Berdi-Gluç Tepesi'ndeki kale. Yazıt, kale duvarındaki köşe taşının iki yüzündedir. UKN I, 265.

Sevan Gölü'nün yakınındaki Tsonivar Kalesi'nin kalıntılarının yanında bulunan yazıtta ise:

“... Tanrı Haldi'nin tanrısal kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: Tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim: Gölün beri tarafından, Adahuni, Uelikuni, Lueruni ve Arququiu ülkelerinin krallarını ve gölün ötesinden, yüksek dağlardan Gurqumeli, Sanatua, Teriuişa, Risua, ()zua, Ariani, Zamani, Büyük (?) İrqimaini, Elaini, Ereltua, Aidamaniu, **Guria**⁷²⁶, Alzira, Pirua, Sila, Uidua, Ateza, Eria ve Azameruni ülkelerinin 19 kralını⁷²⁷ boyun eğdirdim. Toplam 23 kralın hepsini(?) tek bir yıl içinde yendim. Erkek ve kadınları Bianili Ülkesi'ne sürgün ettim. Haraç (toplama) yılına geldim. Bu kaleleri bu ülke (?) için yaptırdım.... Tanrı Teişeba'nın kalesini kusursuz bir şekilde yaptırdım. (Oraya) “Teişeba Şehri” adını verdim.....⁷²⁸” sözleri yer alır.

Yazıtta adı geçen 19 kral Sevan Gölü'nün doğusundaki küçük Kafkas Dağları'nın Azerbaycan'daki yüksek uzantılarının üzerinde yaşayan topluluklar olarak tanımlanmışlardır⁷²⁹. Yukarıda adı geçen ve yeni inşa edilen bu yerleşme yeri “Teişeba”, Tsonivar Kalesi ile eşitlenmelidir. Gökçe Göl civarında kurulan bu kalelerin yapım nedeni kuzeyden gelen “atlı kavimler” tehlikesinin boyutlarının büyümesine bağlanmaktadır⁷³⁰.

II. Arğişti dönemine ait yazıt sayısı oldukça azdır. Olasılıkla Kimmer saldırılarını önlemek amacıyla kurulmuş olan Altıntepe'de bulunan yazıtta, bu dönem hakkında bilgiler verilmektedir. Ermenistan'ın Sisian bölgesi civarında olan yüksek bir dağ geçidinde ele geçen bir diğer yazıtta Urartular'ın bugünkü Nahçıvan

⁷²⁶ Yazıtta 19 ülkenin adının verildiği listede, Ermenistan yaylasında olduğu varsayılan Guria adlı ülkenin Quriani ile özdeş olması çok büyük olasılıktır. Daha önce II. Sarduri yıllıklarında da adı geçen Gamira ülkesinin Sovyet araştırmacılar Diakonoff-Kashkai tarafından bugünkü Leninakan ve Çıldır Gölü arasında konumlandırılan Quriani ülkesiyle ses benzerliğinden dolayı, bu hattın kuzeyinde olduğunu kabul ederler. Salvini 2006, s. 97.

⁷²⁷ Van Loon, I. Rusanın boyunduruk altına aldığı 19 kralın Orta Kura Vadisi'nde yazar. Van Loon'a göre bu kralların yönettikleri ülkelerin I. Rusa tarafından yıkılması Kimmer ve Urartu arasındaki tampon devletlerin ortadan kalkmasına ve sonuçta Kimmerleri'in kısa bir süre sonra Urartu topraklarına girmesine yol açmıştır. Ozan, s. 68.

⁷²⁸ Tsonivar yakınındaki Urartu kalesi. Anakaya üzerindedir. UKN I, 266.

⁷²⁹ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 4, 7, 11, 15, 28, 30, 34, 37, 63, 71, 73, 78, 81,100.

⁷³⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 90.

ve Stepanakert'in merkez bölgelerini kontrolleri altında tuttuğunu ve Dağlık Karabağ bölgesine girdiklerine dair bilgiler almaktayız. Ayrıca Suluku Ülkesi'nin ve İrdua şehrinin alınışı, Amusa şehrine kadar ilerlediğini belirtilmektedir. Amusa şehrinin bugünkü Stepanakert olduğu önerilmiş ve önemli bir stratejik konuma sahip olduğu ileri sürülmüştür⁷³¹.

Daha çok doğu ve batıya yaptığı seferlerin yoğunluk kazanıldığı bu dönemde, kuzey bölgelere dair yapılan askeri seferleri anlatan yazılı kaynaklar yoktur.

II. Rusa döneminde krala ait yazılı kaynakların genelini imar faaliyetleri, dini serenomiler, kurban faaliyet raporları oluşturmaktadır. Bunun yanında askeri anlamda başarılar elde edildiğine dair yazıtlarda bulunmaktadır. Ayanis Kalesi'nde bulunan tapınak yazıtında:

“Argiştı oğlu Rusa der ki; Lulu Ülkeleri'nden, Asur'dan, Targuni'den, Etiuni'den, Tablani'den, Qainaru'dan, Muşki'den, Hate'den, Halitu'dan, Şiluquini'den kadın ve erkek getirdim...”⁷³².

Yazıtta adı geçen **Şiluquini**, Arutjunjan tarafından Sevan Gölü'nün güneyine lokalize edilir⁷³³. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Urartu'nun kuzey bölgelerine en son sefer düzenleyen kral II. Rusa olmuştur.

Urartu Krallığı'nın kuzey bölgesine yaptığı seferlerde başrol oynayan bir diğer bölge **Diauehi** bölgesidir. Kuzeybatı bölgesinin en önemli krallıklarından biri olan **Diauehi Krallığı'nın** lokalizasyonu ve **Daiaeni** ile aynı olup olmadığı en çok tartışılan konular arasındadır. **Diauehi Krallığı'nın** Erzurum ve civarında olduğu konusunda bilim adamları arasında görüş birliği bulunmaktadır⁷³⁴. Buna karşılık Yoncalı yazıtında geçen Daiaeni ile Diauehi'nin aynı yer olup olmadığı ise fikir ayrılıklarına yol açmıştır. İlk kez Assur yazılı kaynaklarında I. Tiglat-Pilaser'in Assur'daki Anu-Adad tapınağının yapımında, köşelerine yerleştirilmiş, dört kil

⁷³¹ Ozan, s. 70.

⁷³² Salvini 2001, s. 261.

⁷³³ Ozan, s. 72.

⁷³⁴ Çilingiroğlu 1997, s. 32; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 26; Salvini 1995, s. 55; Barnett 1982, s. 342.

prizmadan oluşan ve tahtta bulunduğu ilk beş yılına ait olayların kaleme alındığı “Prizma Yazıtı”nda, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadelesini anlatmaktadır:

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan (geçtim). Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım.....Tummu ülkesinin kralı..... Tumme'den..... Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın (verdiği) coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim..... Nairi ülkelerinin 60 kralını onların yardımına gelenlerle birlikte okumun ucunda Yukarı Deniz'e kadar kovaladım.....onların büyük kült merkezlerini fethettim (ve) onların ganimetlerini, mallarını (ve) eşyalarını ortaya çıkardım..... Büyük at, katır (ve) eşek sürülerini alıp götürdüm. Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Bu krallara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışladım..... Onların soylu, krali oğullarını rehin olarak ödemekle yükümlü kıldım....”⁷³⁵.

Yazıttaki ifadelerden anlaşılacağı üzere yaklaşık olarak M.Ö. I. binde Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağınık halde yaşayan ve Assur kayıtlarında da yer alan **Daiaeni**⁷³⁶, muhtemelen Doğu Anadolu Beylikleri arasında en zengin ve en güçlü olanı idi. I. Tiglat-Pileser'in saltanatının 3. yılında yaptığı büyük seferi sırasında Daiaeni kralını esir aldığını ve Asur'a götürdüğünü görmekteyiz:

“.....Efendim tanrı Assur'a itaat etmeyen Dayenu ülkesinin kralı Seni'yi bağ ve zincirler içinde şehrim Assur'a getirdim. Ona merhamet ettim ve yüce tanrıların şanını göstermek için onu şehrim Assur'u terk etmesine izin verdim. (Böylece) geniş Nairi ülkelerinin tümünün efendisi

⁷³⁵ LAR I, 236; ARI, II, no. 30; ARAB, I, no. 236.

⁷³⁶ Kaynaklarda “KUR Da-ia-e-ni şeklinde geçmektedir.

oldum. Onların bütün krallarına ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim... ”⁷³⁷.

I. Tiglat-Pileser bu kayıtlarda **Daiaeni'den**⁷³⁸ bahsederken Nairi Ülkesinin en son kısmında yer aldığını belirterek Nairi ülkelerinin sınırlarını da çizmektedir:

“...Efendim (tanrı Assur'un yardımı ile) geniş Nairi ülkelerini Tammu ülkesinden Dayaenu ülkesine kadar ve (batıda) Yukarı Deniz'e kadar fethettim..... ”⁷³⁹.

Muş'un Bulanık Ovası, Yoncalı mevkiinde bulunan yazıtta, Assur kralının “Tumme'den Daiaeni'ye”kadar uzanan toprakların ele geçirildiği, Büyük Deniz'e kadar ulaşıldığından bahsedilmektedir. İşte bu ifadeden dolayı Daiaeni'nin Bulanık Ovası veya Murat Vadisi'nin hemen batısındaki bir bölgeye yerleştirilmesi ile Diauehi'nin Erzurum civarında yer aldığı varsayımında bulunan bilim adamları arasında çelişki yaşanmıştır. Bu çelişki Burney tarafından, III. Salmanassar'ın M.Ö. 857 yılındaki üçüncü seferinden sonra Daiaeni ülke halkının bir bölümünün Murat Vadisi'nden yukarı göç etmiş olabilecekleri biçiminde bir yaklaşım geliştirilerek çözülmeye çalışılmıştır⁷⁴⁰. Burney, önceleri Daiaeni'yi Yoncalı Yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına lokalize ederken, 1971'den sonra onun sınırlarını, Erzurum-Erzincan Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar uzanan sahaya yerleştirmiştir⁷⁴¹. Ayrıca Burney, Aşkale-Tercan arasının “Çekirdek Diauehi” ülkesi olduğunu ve Erzurum'un batısındaki Hasankale ovasının da bu ülke sınırlarına dâhil edilmesi gerektiğini savunur⁷⁴².

⁷³⁷ ARI, II, no. 31; ARAB, I, no. 237.

⁷³⁸ Tiglat-pilaser I'in yıllıklarında geçen diğer yazıtlar için bk. ARI, II, no. 80; ARI, II, no. 69; ARI, II, no. 91; ARI, II, no. 142; ARI, II, no. 155; ARI, II, no. 140–144; ARI, II, no. 30; ARAB, I, no. 270; ARAB, I, no. 301; ARAB, I, no. 236.

⁷³⁹ ARI, II, no. 69; ARAB, I, no.319.

⁷⁴⁰ Burney, C. “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, AS XVI, 1966, s. 60.

⁷⁴¹ Burney 1966, s. 60; Burney-Lang, s. 137.

⁷⁴² Burney 1966, s. 50; S. Yıldırım 2007, s. 174.

Russel, Daiaeni'yi Kara Su ve Aras Irmağı'nın kaynaklarına yerleştirir⁷⁴³. Salmanassar'ın seferine göre yaptığı çıkarımlar sonucunda Daiaeni'yi, Urartu'nun çevresinde, Fırat'ın kaynağına yakın olduğunu, hatta I. Tiglat-Pileser'in bir yazıt bıraktığı Yoncalı yakınında olabileceği fikrini sunmuştur. Russel fikrini doğrulayan bazı kanıtlardan bahseder. III. Salmanassar'a ait Kurh Steli'nde Daiaeni'nin adının geçtiğini ve yazıta göre Daiaeni Suhme Ülkesi'ne göre Assur'dan daha uzak bir konumda olduğunu belirtir⁷⁴⁴.

“.....Arsania nehrini geçtim. Suhme Ülkesi'ne hareket ettim. Suhme Ülkesi'ni bütünüyle yıktım, tahrip ettim.....Suhme Ülkesi'nden ayrıldım.....Daiaeni Ülkesi'ne karşı aşağıya indim. Daiaeni Ülkesini tümüyle ele geçirdim...”⁷⁴⁵.

Bir diğer yazıtta yine Suhme Ülkesi ile birlikte geçer adı:

“.....Daiaeni kralı Asia ayaklarıma kapandı; Ondan vergi, haraç ve atlar aldım.....Fırat'ın kaynağından dönüşümde Suhni Ülkesine yürüdüm.....Suhni'den ayrıldım ve Enzi Ülkesi'ne yaklaştım...”⁷⁴⁶.

İşte bu yüzden Russel **Diauehi**'yi Erzurum-Erzincan Ovaları'ndan Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerine kadar uzanan alana yerleştirir⁷⁴⁷. Daiaeni'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade ederek, düşüncesinin dayandığı temel kriterleri şu şekilde özetlemektedir; öncelikle I.Tiglat-Pilaser'in Yoncalı yazıtında kullandığı tanımla ilgili olarak verdiği coğrafi bilgiler dikkate alınması gerektiğini, III. Salmanassar'ın üçüncü ve on beşinci yıllarına ait sefer kayıtlarında belirttiği gibi Daiaeni'nin, Urartu ile bitişik olmasını göz önünde bulundurmak

⁷⁴³D. J. Slattery, “Urartu and Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, **Al-Rafidan**, Vol 8, İstanbul, 1987, 14.

⁷⁴⁴ Eğer Dayaeni bölgesi Suhme'nin kuzeyi ve Büyük Deniz'in güneyinde uzanıyorsa, Daiaeni için en olası alan Kara Su'nun kuzeyine yerleştirilmelidir, diye belirtmektedir. Slattery 1987, s. 16.

⁷⁴⁵ Slattery, s. 15.

⁷⁴⁶ Slattery, s. 15.

⁷⁴⁷H.F. Russel, “Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 BC and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources” **AS.**, XXXIV, 1984, s. 186.

gerektiğini, en son olarak da Fırat'ın kaynak kesimine de çok yakın olduğunun dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir⁷⁴⁸.

Slattery, yazıtların bulunduğu alanın her zaman yerleşim için lokalizasyon unsuru olamayacağını ancak bu yazıtta herhangi bir temel alandan bahsetmediği için Russel'in haklı olabileceğini kabul etmektedir. Slattery her iki yerin aynı olmadığı görüşünü savunurken yazıtta geçen “**Büyük Deniz**” kavramının Karadeniz olduğunu, Diauehi'nin de Erzurum'un kuzeyinde aranması gerektiğini ileri sürer⁷⁴⁹. Çünkü yazıtın bulunduğu konumun kuzeyde olduğunu bu yüzden Van Gölü olamayacağını belirtmektedir. Ayrıca, Burney'in, Daiaeni'yi Bulanık-Malazgirt'ten daha kuzeye yerleştirme önerisine karşı çıkarken, sebep olarak, kuzey bölgesine ulaşabilmek için yürünmesi gereken uzaklığın çok fazla olduğunu belirtir. Ancak, Assur ordusuna askeri yürüyüşü tamamlamak için yeterli zaman verildiğinde mümkün olabileceği ihtimalini de ifade etmektedir. Eğer Daiaeni'nin Kara Su'yun kuzeyinde olduğu kabul edilirse, Salmanasar'ın oldukça kuzeye yürümüş olmasında çok problem olmayacağını, bu yaklaşımın Sargon'un 8. seferi sırasında kat ettiği uzun mesafeli yürüyüşünde başarılı olmuş olabileceği olasılığının bulunduğunu düşündürmektedir. Eğer **Diauehi**'yi Kara Su'yun kuzeyine konumlandırırırsak, **Suhme**'nin Murat Su'yun kuzeyine kaydırılması gerektiğini önermektedir⁷⁵⁰.

III. Salmanassar'ın Daiani/Daiaeni'ye M.Ö. 856 yılında yaptığı seferi anlatan kayıtlarından:

“.....Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni 'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun krali şehri Arzaşkun'a.....”⁷⁵¹.

⁷⁴⁸ Russell, s. 186; S. Yıldırım 2007, s. 174.

⁷⁴⁹ Slattery, s. 16.

⁷⁵⁰ Slattery, s. 18.

⁷⁵¹ Payne 2006, s. 68–69.

Bu kayıtlardan hemen hemen kırk yıl sonra, Urartu krallarından Menua ve I. Argiști'ye ait yazıtlarda, Fırat'ın kolu Karasu'nun kaynak bölgesinin de dâhil olduğu alan içinde karşımıza "Diauehi/Diauhi" adlı ülke çıkmaktadır. Erzurum ili Horasan İlçesi'nde tespit edilen ve Diauehi sınırları içerisinde gösterilen Yazılıtaş yazıtında (Resim 7) Menua'nın, Diauehi'ye düzenlediği ilk sefer hakkında önemli bilgiler yer almaktadır:

*".....Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti"*⁷⁵².

Ancak Erzurum yöresinde yaşayan Diauehi Krallığı, Menua'nın tahmininden daha güçlü bir askeri yapıya ve dayanma gücüne sahipti. Pirabat⁷⁵³, Zivin/Süngütaş⁷⁵⁴, Delibaba⁷⁵⁵, Yazılıtaş⁷⁵⁶ ve Pasinler⁷⁵⁷ yazıtları Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğinin izlerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Bahsi geçen bu yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırıldığı ve birbirleri ile bağlantılarının sağlandığı ve kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, güvenlik altına alındığını öğrenmekteyiz.

Menua der ki: Diauehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Sasilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Sesetin Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne kadar ulaştım. Utuha Şehri'ni.... Menua der ki: Diauehi'nin Kralı Utupursini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?)haraç

⁷⁵² Payne 2006, s. 68-69.

⁷⁵³ Dinçol 1989, 137 vdd.; Payne 1995, 415-423.; Pirabat-Ağrı'da tespit edilen yeni bir yazıt ve bunların içeriği hususunda yapılan bir diğer araştırma için bk., Payne-Ceylan 2003, s. 191-20.

⁷⁵⁴ Zivin (Süngütaş) Erzurum'un Horasan ilçesiyle Kars'a bağlı Sarıkamış ilçesi arasında yer alan Zivin bölgesinde bulunmuştur. Yazıt tahrip edildiği için bilgiler yetersizdir. Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Tiflis Müzesi'ne götürülmüştür. UKN, 37.

⁷⁵⁵ Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgede yapmış olduğu faaliyetlerinin bir neticesi olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği görülmektedir. E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da izah edilmiştir. Zimansky 1985, s. 64.

⁷⁵⁶ Yazılıtaş Erzurum-Horasan yakınlarında bulunmuştur. UKN, 36.

⁷⁵⁷ UKN, 69.

(ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?).....”

“.....Menua der ki: Sasilu Şehri’ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır....”⁷⁵⁸.

Bu yazıtlara göre, Menua Diauehi’nin başkenti Saşılı’yu ele geçirerek bu ülkenin kralı Utupurşi(ni)’yi esir almıştır. Kralın esir alınmasıyla önemli miktarlarda haraç Urartu’ya taşınmıştır. Menua seferini, Diauehi’ye bağlı **Seseti kentinin**⁷⁵⁹ başka bir ifade ile “Geçit Ülkeleri”nin sınırındaki **Zua**(modern Zivin ?)⁷⁶⁰ şehrinde sonuçlandırdı. Demir Çağ ve Ortaçağ’da yerleşme gören kaleden Urartu dönemine ait yazıt bulunmuştur⁷⁶¹. **Utuha** şehri ise Diakonoff-Kashkai tarafından günümüzdeki Oltu ve çevresine lokalize edilir⁷⁶².

M.Ö. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur hücumlarına rağmen ayakta kalabilen, bağımsızlığını koruyan en büyük gücün Diauehi Krallığı olduğunu iddia eden Melikishvili, bu krallığın adının, Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) olarak geçtiğini ifade eder. Fakat her iki ifade de aynı siyasi oluşumu tanımlamak için kullanılmıştır. Melikishvili, bu eşitliği kabul ederken, **Diauehi**’yi Yukarı Fırat-Karasu’nun kaynak bölgesi- ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan

⁷⁵⁸Süngütaş Yazıtı, Payne 2006, s. 70.

⁷⁵⁹ Diauehi’nin kuzey veya batı sınırındaki ülke olarak tanımlanmıştır. Şeşeti I. Tiglat-Pilaser’in aştığı dağları sıraladığı listede adı en son geçen Sese dağı ile özdeşleştirilmiştir. Sese dağı ise eski Sovyet-Türk sınırı arasında bulunan günümüzdeki Şavşat dağları ile eşitlenmiştir. Günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile lokalize edilmektedir. Diakonoff-Kashkai 1981, 81. KUR KA Si-e olarak tanımlanan topraklarda, Sarıkamış-Hasankale arasında yer aldığı görüşü mevcuttur. Ancak Köroğlu Urartu ordusunun Şavşat’a ulaşabilmesi için 240 km. uzunluğunda sarp bir yolu kat etmesi gerektiği ve bunun 20 günden çok bir zaman alacağını belirterek, Şeşeti’nin lokalizasyonu için bir yer aranıyorsa, kuzeye yönelen seferlerle ilişkili Urartu yazıtlarının bir sıra halinde dizildiği Pasinler-Horasan-Sarıkamış yolu çevresinin düşünülmesi gerektiğini önerir. Köroğlu 2001, s. 720–721.

⁷⁶⁰ Diauehi’nin krali şehri. Olasılıkla modern Zivin, Erzurum yakınlarında. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 106.

⁷⁶¹A. Ceylan, “2002 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, Ankara, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2003, s.317.

⁷⁶²A.M. Zehiroğlu, “M.Ö. 8. Yüzyıl Urartu Belgelerinde “Kolha””, 2006, s. 1.

arasındaki bölgeye lokalize etmektedir⁷⁶³. Melikishvili Moskova'da yapılmış bir konferansta sunduğu bir bildiri de bu eşitliği kabul ediş sebepleri arasında isim benzerliğinin önemli olduğunu belirtmiştir⁷⁶⁴. Daiaeni ve Diauehi'nin aynı yer olduğu konusunda hem fikir olan bilim adamlarının düşüncesinin kaynağında iki isim arasındaki benzerlik önemli rol oynamaktadır. Diakonof-Kashkai de, Melikishvili ile aynı düşünceye sahip olup, I. Tiglat-Pilaser ve III. Salmanassar'ın kayıtlarında bulunan Daiaeni ile Urartu yazıtlarındaki Diauehi'nin aynı olduğunu belirterek Çoruh Havzasıyla Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu beyliğin lokalizasyonu için önerir⁷⁶⁵. Bu bölgelerin aynı konumda buldukları teorisi ilk olarak Sayce tarafından ileri sürülmüştür ve kuzey sınırının tarihsel coğrafya sorunlarını çözmek amacıyla diğer birçok araştırmacı tarafından, özellikle de Alman araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Günümüzde de yine isimler arasındaki benzerlik nedeniyle bu öneri kabul görmektedir⁷⁶⁶. Kinner-Wilson da III. Salmanassar'ın kayıtlarında kullandığı⁷⁶⁷ ifadesini göz önünde bulundurarak Kara Su'nun kaynağına yakın topraklara lokalize etmekte ve Diauehi ile Taik/Taok arasındaki yakınlığa dikkat çekmektedir⁷⁶⁸.

Yukarıda önerilerini belirten bilim adamlarının Daiaeni için yaptığı tespit Fırat'ın kaynağı üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak Fırat'ın kaynağının neresi olduğu günümüz coğrafyacıları tarafından tartışılmaktadır. Coğrafyacılar, Muş Ovası'ndan Ağrı Ovası'na kadar olan oldukça geniş bir bölgenin Fırat Nehri'nin kaynak bölgesi kabul edilebileceğini ifade etmektedirler⁷⁶⁹. Genel olarak bu konuda kabul edilen gerçek; Fırat'ın en önemli kolları olan Karasu ve Murat Su nehirlerinin kaynak bölgelerinin aynı zamanda Fırat nehrinin de kaynak bölgesi olabileceği yönündedir⁷⁷⁰. Russell ve Salvini yazıtta geçen "Fırat kaynağı" söyleminin ya Murat Su ya da Kara Su olarak yorumlanması gerektiğini tartışır. Asıl sorun bu geniş

⁷⁶³ G.A. Melikishvili, "Diauehi" **VDI 34/4**, 1950, s. 26; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25; S. Yıldırım 2007, s. 174; S. Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü" **Cilt 7, Sayı 1, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006, s. 96.

⁷⁶⁴ Slatery, s. 18.

⁷⁶⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25-26.

⁷⁶⁶ Slatery, s. 18.

⁷⁶⁷ ".....Fırat'ın kaynağına kadar yürüdüm, Dayaeni'nin kralı Asia ayaklarımın kapandı...."

⁷⁶⁸ Wilson, s. 104, 106.

⁷⁶⁹ M. Işıklı, "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik Ve Yazılı Kanıtlar Işığında 'Diauehi Krallığı'," **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, Erzurum, 2006, s. 53.

⁷⁷⁰ Işıklı, s. 53.

coğrafyada Assurlular'ın Fırat'ın kaynak bölgesi olarak nereyi kabul etmiş olduklarıdır. Ne yazık ki yazıtlarda bu konuda doyurucu bir bilgiye ulaşamamaktayız.

Piotrovskii ve Salvini, **Diauehi** ülkesini, Erzurum'un kuzeyine ve Çoruh'un kaynak kesimine lokalize etmektedir⁷⁷¹. Aynı zamanda Salvini, **Daiaeni'nin** Fırat'ın kaynağında bulunduğunu ve dolayısıyla daha batıda olduğunu ileri sürmüştür. Bu kanıt bir kaç olasılığı düşünmemizi sağlamaktadır. Bu iki yerleşimin aynı olduğunu ileri süren birçok bilim adamına karşın Salvini, söz konusu bölgelerin somut kanıtlarının yokluğu ve ekonomilerindeki farklılıkların bunu olası kılmadığını ileri sürer. Salvini, bu görüşüyle zaman içerisinde olası yerleşim değişiklikleri ile ilgili akla gelebilecek pek çok soruyu çözüme ulaştırmış olduğunu belirtmektedir⁷⁷².

Herzfeld, Salvini'nin aksine Daiaeni ve Diauehi'nin, I. Tiglat-Pilaser döneminden itibaren, aynı ülke ve krallığa verilen isim olduğunu, bu krallığın lokalizasyonunu ise, Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu Çayı ve çevresine yapılması gerektiğini ileri sürer⁷⁷³. Dar bir sahayı kapsayan bu yerleştirmeye karşılık Meyer, **Daiaeni'nin** sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştığı görüşündedir⁷⁷⁴. Diauehi ülkesinin lokalizasyonu hakkındaki görüşlerine baktığımız diğer bilim adamlarımız; Çilingiroğlu, Koşay ve Tarhan Diauehi'nin yeri konusundaki en uygun lokalizasyonun Erzurum ve çevresine yapılması gerektiğini savunmaktadırlar⁷⁷⁵. Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresinde uzun yıllar boyunca çeşitli araştırmalarda bulunan Belli, önceleri **Diauehi**'yi, Aşkale-Tercan-Erzurum arasındaki bölgeye⁷⁷⁶ lokalize ederken daha sonra Sayın Ceylan ile birlikte çıktıkları arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda Horasan'ın doğusunda Sarıkamış ile Kars

⁷⁷¹B.B. Piotrovskii, **Urartu: The Kingdom of Van and its Art**, London, 1967, s. 43; S. Yıldırım 2007, s. 174; Salvini 1967, s. 22 vd.

⁷⁷² Salvini 1967, s. 22.

⁷⁷³E. Herzfeld, **The Persian Empire Studies in Geography Etnography of Ancient Near East**, Wiesbaden, 1968, s. 121.

⁷⁷⁴S. Yıldırım 2007, s. 175.

⁷⁷⁵ Çilingiroğlu 1994, 65

⁷⁷⁶O. Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron" **Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.** Ed. By R. Merhav, Jerusalem, 1991, s. 18.

arasındaki bölgeye⁷⁷⁷ yerleştirmektedirler. Assur kaynaklarında geçen Daiaeni Ülkesi ile Diauehi Ülkesi'nin aynı olduğunu, Diauehi Ülkesi'nin 12. yüzyılın son çeyreğinde Daiaeni olarak adlandırıldığını, Daiaeni Ülkesi'nin sınırlarının batıda Fırat Irmağı kaynağı ile Erzurum bölgesinden başladığını ve doğuda Güney Kafkasya'ya değin uzandığını ancak, Daiaeni Ülkesi'nin sınırlarının zamanla küçüldüğünü ve Urartu Krallığı döneminde Diauehi adını alarak Aras Irmağı'nın kuzeyinde, Horasan'ın doğusunda Sarıkamış-Kars-Ardahan bölgelerine kadar gerilemiş olduğunu belirtmektedir⁷⁷⁸. Belli ile benzer bir görüşe sahip olan San ve Köroğlu ise, Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasında kalan bölgedeki yazıt ve yerleşmelerin yoğunluğuna dikkat çekerek bu bölgeyi Diauehi ülkesi olarak kabul etmişlerdir. Ceylan'ın, beraberindeki ekip ile uzun zamandan beri bölgede sürdürdüğü çalışmalar neticesinde, sözü edilen ülke için en uygun konumun Erzurum ve çevresi olabileceği sonucuna ulaştığını görmekteyiz⁷⁷⁹.

Daiaeni - Diauehi ülkesinin konumu için görüşlerini belirten diğer bir bilim adamımız Pehlivan ise; Diauehi'yi Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmektedir⁷⁸⁰. Pehlivan, M.Ö. XIII. yüzyılda Urartu Krallığı'na bağlanmasını göz önünde bulundurarak M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarına kadar, kuzeyde Çoruh vadisinin güneyde ise Erzincan-Varto arasında çizilecek sınıra kadar uzanan alanın, etki sahalarının içerisinde kaldığına inanmaktadır. Pehlivan, bu sonuca ulaşırken dikkate aldığı temel hususları şöyle sıralamaktadır: “Assur kayıtlarındaki Yukarı Deniz'den kastedilen denizin Karadeniz⁷⁸¹ olduğunu çünkü I. Tiglat-Pilaser'in Daiaeni üzerine gerçekleştirdiği seferinde 16 önemli dağı ve dağ geçitlerini aştığını belirtmektedir⁷⁸². Assur'la Van Gölü arasında bu kadar çok sayıda önemli geçit bulunmadığını ve I. Tiglat-Pilaser'in Akdeniz'e ulaştığını düşünmeye imkân olmadığına göre geriye tek

⁷⁷⁷O. Belli ve A. Ceylan. “Kuzeydoğu Anadolu'da bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in Northeast Anatolia: Yoğunhasan”, **Tüba-Ar** 5, 2002, İstanbul, s. 124.

⁷⁷⁸Çiğdem, s. 97.

⁷⁷⁹Ceylan 2001, s. 38; S. Yıldırım 2007, s. 176.

⁷⁸⁰M. Pehlivan, “Daya(e)ni/Diauehi, (Urauatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları**, No:121, Erzurum, 1991, s. 31-32.

⁷⁸¹S. Yıldırım 2007, s. 176.

⁷⁸²“...*Elama, Amadanu, Elhis, Serabeli, Tarhuna Terkahuli, Kisra, Tarhanabe, Elua, Hastarae, Sahisara, Ubera, Miliadruni, Sulianzi, Nubanase ve Sese, onaltı yalçın dağ*.....”ARI, II, no. 30; ARAB, I, no. 236.

alternatif kaldığını onunda Karadeniz olduğunu düşünmektedir. Fırat'ın kaynaklarını oluşturan nehirlerden Karadeniz'e en yakın bulunanı Karasu olduğuna göre III. Salmanassar'ın yazıtlarında tanımlanan Fırat'ın kaynağının, Murat değil Karasu olduğunu belirtmektedir⁷⁸³.

Yukarıda tartışılan Daiaeni ve Diauehi yerleşimlerinin aynı olup olmadığı konusunda; Mehmet Işıklı; Burney'in önerisi üzerinde düşünülmesi gereken bir noktayı işaret eder. Urartu devletini oluşturan beyliklerin artan Assur tehdidi karşısında izledikleri sürecin benzerini daha geç dönemde Diauehi Ülkesi halkının da yaşamış olabilme ihtimalini belirtirken, Diauehi halkı veya kabilelerinin önceleri Assur tehdidi daha sonraları ise artan Urartu tehdidi nedeni ile daha kuzeye çekilerek siyasi bir birim olarak gelişme süreçlerini burada tamamlamış ve daha sonra Menua yazıtlarında görüldüğü gibi "güçlü krallık" olarak karşımıza çıkmış olabileceğini ileri sürmektedir⁷⁸⁴.

Urartu krallarının kuzey bölgelerine süregelen seferleri sırasında yukarıda ele aldığımız Diauehi ve çevresi yoğun ilgi görmüştür. İşte bu krallardan biri de I. Arğişti'dir. I. Arğişti'nin kuzeye yaptığı seferleri anlatan Van kalesinin güney kayalıklarında yer alan anıtsal kaya mezarının cephesine yazılan ve "Horhor yazıtları" olarak da bilinen yıllıklarında Seriazi ülkesini aldıktan sonra birbirleriyle bağlantılı olduğu düşünülen Pute, Husa, Bia ve Tariu'yu egemenlik altına aldığını belirtir⁷⁸⁵:

"... Arğişti der ki: ... (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Seriazi Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Oradan üç ülke aldım. Ve onları ülkeme kattım: Qada Ülkesi, Askalasi Ülkesi, Şaşılu şehrinin ülkesi. ... 4 kral hadım ettirdim: Saski,

⁷⁸³S. Yıldırım 2007, s. 176 vd.

⁷⁸⁴Işıklı, s. 55.

⁷⁸⁵Payne 2006, s. 150.

Ardarakilhi, Baltulhi (ve) Kabiluhi kabilelerinin kralları⁷⁸⁶. Yerlerine valiler atadım. ... Diauehi kralını esir ettim. Haraç verme koşulunda hayatını bağışladım. ... Pute Şehri⁷⁸⁷'nin güneyindeki (?), Biani Ülkesi'ne ve Hushani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tariuni Bölgesi'ni (?) bıraktım, Zabaha Ülkeleri⁷⁸⁸'ne karşı sefere çıktım ve Zabaha Ülkeleri'ni ele geçirdim....Uzinabitarna Şehri⁷⁸⁹'ne ve Büyük Sirimu Dağı⁷⁹⁰'na kadar ilerledim. İgani Ülkesi⁷⁹¹'nin Maqaltu Şehri⁷⁹²'nin bölgesini bıraktım ve Eriahi Ülkesi'ne⁷⁹³ vardım....⁷⁹⁴”

“.... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni⁷⁹⁵, Anistirga Ülkesi'ni⁷⁹⁶, Uarza ve Ultuza Ülkesi'ni⁷⁹⁷ ele geçirdi. Ve (onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Etiuni Ülkesi'ni⁷⁹⁸ ele geçirdim. ()ue Ülkesi'ne ve Uduri-Etiuhi Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye, yalvardım....⁷⁹⁹”

⁷⁸⁶ Diauehi konfederasyonuna bağlı kabileler olduğu düşünülmektedir.

⁷⁸⁷ Çıldır Gölü yakınında, Bia ile Husa arasında olduğu düşünülmekte. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 64.

⁷⁸⁸ Çıldır Gölü'nün güneybatısına lokalize edilmektedir, modern Axalqalaqi bölgesi. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 97.

⁷⁸⁹ Çıldır Gölü yakınında bir şehir. Zabaha ile komşu. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 97.

⁷⁹⁰ Çıldır Gölünde bir dağ. Çıldırdağ ya da daha büyük olasılıkla Mesketi dağlarında Mepiskaro dağı. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 75.

⁷⁹¹ Çıldır Gölü yakınında, Taşköprü yazıtının yakınında. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 43.

⁷⁹² Taşköprü yazıtının yakınında, İgani ülkesinde bir şehir belki başkenti. Çıldır Gölü'nün güneybatısında Taşköprü civarında olduğu önerilmektedir. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 54. Burası diğer bir görüşe göre ise Çıldır Gölü'nün kuzeydoğusuna yerleştirilir. E. Konakçı, “Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları Ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s.33 dp nt. 154.

⁷⁹³ Modern Lenakan'da bir bölge ve kabile ismi. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 30 vd.

⁷⁹⁴ Payne 2006, s. 150; UKN I, 128 A-B.

⁷⁹⁵ Yukarı Aras'ın sol kıyı şeridinde yer alan bölge ve aynı zamanda aynı isimle anılan kabile ismi. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 2.

⁷⁹⁶ Transkafkasya bölgesi'nin kuzeyinde bir ülke ve kabile ismi. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 8.

⁷⁹⁷ Transkafkasya'da bir bölge ve kabile ismi. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 94.

⁷⁹⁸ Transkafkasya bölgesinde bir ülke. Batı'da Sarıkamış ile Sevan Gölü arasında ya da Sarıkamış(Astu/o) ile Ulua(ne) Kotaik arasında. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 34 vd.

⁷⁹⁹ Payne 2006, s. 151.

“..... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. Ve Qehu⁸⁰⁰ Şehri’nin ülkesini ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argiştî sefere çıktı, Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Gölün kıyılarında (?) bulunan Qehu Şehri’nin ülkesini ele geçirdim ve Alistu Ülkesi’ne kadar ilerledim.....⁸⁰¹”.

Yazıtta geçen isimlerin lokalizasyonlarına bakarsak, **Seriazi Ülkesi’ni**⁸⁰² Erzurum’un kuzeydoğusuna lokalize edilirken, **Tariu**’nun Çıldır Gölü’nün güneybatısında, Diauehi ve Zabahe arasında, Erzurum’un kuzeydoğusunda, Aras’ın kuzeyinde, Aşağı Çoruh Vadisi’nde, Diauehi’nin kuzey eyaleti olduğu düşünülmektedir⁸⁰³. Bia ülkesi ile birlikte anılan ve II. Sarduri’nin yazıtlarında tekrar görülen **Husa**, Diauehi’nin kuzeyine, Çıldır Gölü’nün güneybatısına ve ya Diauehi’nin batısına yerleştirilmiştir⁸⁰⁴. Husa ülkesi için diğer bir öneri de bugünkü Hopa’dan Artvin’e kadar uzanan bölge olduğudur⁸⁰⁵. İlk kez I. Argiştî’nin yazıtlarında geçen **Bia** ülkesi Diauehi ülkesine yakın Çıldır Gölü’nün güneybatısında Fırat’ın kaynaklarının yakınında olabileceği önerilmiştir⁸⁰⁶. Erzurum ve Çıldır Gölü arasına yerleştirilen bu yerleşimler “Hanak/Ortakent Yazıtı”nda da karşımıza çıkar:

“..... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesini ve.....de ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Tariu Ülkesini ele geçirdim, Husa Ülkesi’ne kadar Bia Ülkesine kadar ilerledim ve Asqalaşi Ülkesine gittim. Tanrı Haldi’nin buyruğuyla Argiştî der ki: Diauehi Ülkesi’nin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi (?), Ahuria Şehri dışarıya

⁸⁰⁰ Modern Lcasen yakınında bir yerleşim. Sevan Gölünün kıyısında, Sevan ile Nor-Beyazıt arasındaki yolda in situ halinde bulunmuş kaya yazıtı vardır. Yazıtta Kral I. Argiştî’nin Quehu şehrinin ülkesini ele geçirilişinden bahsedilmektedir. UKN, 134; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 66.

⁸⁰¹ Payne 2006, s. 158.

⁸⁰² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 81.

⁸⁰³ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 84.

⁸⁰⁴ UKN I, 155 C.

⁸⁰⁵ Çiğdem, s. 3.

⁸⁰⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 22.

attım. Qu (uni) Şehri'ni..... Orada 72080 besili büyükbaş hayvan, 7000 11 Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yaktım. Menua oğlu Arğişti, güçlü kral, Bianili Ülkesinin kralı.....”⁸⁰⁷.

Yazıtta görüleceği üzere Urartu kralı kuzeydoğuya yönelir ve Aras nehri boyunca ilerleyerek Gökçe Göl civarında yer alan Tariuni ülkesi ile Uzinabitarna şehrini ele geçirir. Husa ve Bia ülkelerine kadar ilerleyerek Asqalaşi'ye kadar gittiğini ifade eder. Yazıtlarda geçen şehirlerin lokalizasyonu oldukça önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Bu konu hakkında önerilerini sunan Dinçollar, **Tariu**'yu Hanak'a, **Husa**, **Bia** ve **Asqalaşi**'yi ise yazıtın yakın çevresine lokalize etmektedirler⁸⁰⁸. Urartu ordularının geliş yönü dikkate alındığında ise, bu ülkeleri Çıldır Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısında, Yalnızçam dağlarının doğusundaki, Kura Nehri ve kollarının suladığı Ardahan, Ortakent-Hanak ve Kurtkale gibi yerlere yerleştirebiliriz⁸⁰⁹. Bu lokalizasyonlar dikkate alındığında, Diauehi ülkesinin kuzey sınırları ve Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nihai noktanın tespiti hususunda bir yargıya varabilmekteyiz⁸¹⁰.

Urartu Krallığı'nın kuzeye düzenlediği seferler sırasında önemli olan bir diğer isim Qulha Ülkesi'dir. II. Sarduri'nin iktidarı döneminde, Urartu tarihi boyunca sadece bu dönemde görülen ve **Qulha** ülkesi olarak bilinen bölge üzerine düzenlenen iki önemli askeri sefer⁸¹¹ görmekteyiz ve bu seferleri anlatan yazıtlardan günümüze ulaşabilen bir tanesi, bugünkü Ardahan'ın kuzeyinde, Ortakent kasabası civarındadır. ve Qulha ülkesi ile ilgili olarak, şu ana dek bulunabilen en eski yazılı belgelerden biridir⁸¹².

⁸⁰⁷ Payne 2006, s. 185.

⁸⁰⁸ S. Yıldırım 2007, s. 197.

⁸⁰⁹ Ozan, s. 35.

⁸¹⁰ S. Yıldırım 2007, s. 197.

⁸¹¹ Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilkinin M.Ö. 749 yılında ikincisinin ise M.Ö. 746 yılında gerçekleştiğini kabul etmektedir. Melikishvili ise, söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750–748, ikincisi için ise M.Ö. 744–741 tarihleri arasında uygun görmektedir. Barnett'te, Melikishvili ile benzer bir görüş ortaya koyarak seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini ise M.Ö. 744–743 yıllarına yerleştirmektedir. S. Yıldırım 2007, s. 201.

⁸¹² Zehiroğlu, s. 3.

“...Qulha Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Husa Ülkesi’nin Kralı Hahani’yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim..... Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abiliani Ülkesi’ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim...”⁸¹³.

“... Geri dönerken Abiliani Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Abiliani’nin Kralı Murini geldi. Sarduri’nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım...”⁸¹⁴.

“...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Qumaha Ülkesi’ni ele geçirdi ve Argiști oğlu Sarduri’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür...”⁸¹⁵.

“... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Eriahi Ülkesi’nin kralını yendi. Abiliani Ülkesi’ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri’nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Eriahi Ülkesi’ne karşı sefere çıktım, Eriahe Ülkesi’ni ele geçirdim...”⁸¹⁶.

Yukarıdaki yazıttaki bilgilere göre **Qulha** Ülkesi’nin lokalizasyonu konusunda bir fikir yürütmek zordur. Yazıtlarda geçen tek kanıt Husa Ülkesi’nin adının geçmesidir. Husa Ülkesi’nin lokalizasyonu hakkında Ortakent-Hanak yazıtında, Tariu ve Bia ülkeleri ile birlikte, Diauehi’nin konumu üzerine önerileri belirtirken değinmiştik. Ortakent-Hanak yazıtının konumuna göre burası Ardahan bölgesine yerleştirilmektedir⁸¹⁷.

⁸¹³ Payne 2006, s. 210.

⁸¹⁴ Payne 2006, s. 213.

⁸¹⁵ Payne 2006, s. 220.

⁸¹⁶ Payne 2006, s. 212.

⁸¹⁷S. Yıldırım 2007, s. 201.

Stelin ön yüzünde yer alan **Qulha Ülkesi**'nin, Rioni'nin⁸¹⁸ (antik Phasis) kuzeyinden Aşağı Çoruh'a (antik Acampsis) kadar yayılmış olabileceği kabul edilen Kolkhis Krallığı'nın bir parçası olduğu konusunda görüş birliği vardır⁸¹⁹. Bu görüşü de Doğu Karadeniz kıyısında M.Ö. 3. yüzyılda var olan Kolkhis kenti ve Argonuatlar efsanesine dayandırılmaktadır⁸²⁰. II. Sarduri'nin seferleri sonucunda Karadeniz kıyılarına kadar ulaştığı kabul edilmektedir. Hatta Barnett bu yayılım ile Urartu Krallığı'nın Grek kolonileri ile iletişime geçtiğini önermektedir⁸²¹. Bu görüşü destekleyen araştırmacılar, Burney–Lang⁸²², Salvini⁸²³ ve Barnett⁸²⁴ **Qulha Ülkesi**'nin klasik Kolkhis olduğu görüşüne katılmaktadır.

Yukarıda görüşlerini belirttiğimiz bilim adamlarının ortak bir görüş üzerinde hem fikir oldukları ortadadır. Bu ortak görüş, Doğu Karadeniz kıyısında antik Kolkhis bölgesi olduğu konusundadır. **Kolkhis** antik kaynaklarda Kafkas Dağları'nın güneyinde, Aşağı Çoruh Vadisi'nin bir bölümünü de kapsamakla birlikte, esas olarak Karadeniz kıyısından Rioni Vadisi'ne doğru uzanan bir bölgedir⁸²⁵. Ancak Köroğlu, **Qualha**'nın Ardahan ve çevresine lokalize edilmesi gerektiğini savunmaktadır⁸²⁶. Bu önerisini bazı temellere dayandırmaktadır. Bunları birkaç başlık altında toplayacak olursak, bunlardan ilkinin Kral İşpuini ve Menua'nın ortak krallık döneminden beri fethettiği yerlerden aldıkları ganimet listelerinde saklı olduğunu ileri sürmektedir. Gerek İşpuini gerek Menua ve hatta Argiştî döneminde ele geçirilen ganimet listelerine baktığımızda kayıtların genelini at, küçükbaş ve büyükbaş hayvan listelerinin oluşturduğunu görmekteyiz. Ancak Argiştî döneminde ele geçirilen ganimet listesinde, özellikle Diauehi ülkesinden alınan ganimetlerde, hem nitelik hem nicelik olarak fark bulunmaktadır. Diauehi'den büyükbaş ve küçükbaş hayvana ek olarak altın gümüş ve bakır alınmıştır. Ancak Argiştî'nin Sevan bölgesine yaptığı

⁸¹⁸ Günümüzde batı Gürcistan'ın en önemli nehirlerinden biri ve vadisidir.

⁸¹⁹ Diakonoff -Kashkai, 1981, s. 68 vd. Çilingiroğlu 1994, s. 83 dp nt. 231; M. Salvini, Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E (ed. Rivka Merhav), “**Historical Introduction**”, Jerusalem, 1991, s. 6, Barnett 1982, s. 349.

⁸²⁰ Bu altın ve post üzerine kurulu olan hikâye M.Ö. 7.yüzyıla Homeros dönemine kadar uzanmaktadır. Konakçı, s. 59.

⁸²¹ Konakçı, s. 59.

⁸²² Ozan, s. 53.

⁸²³ Salvini 1991, s. 6.

⁸²⁴ Barnett 1982, s. 349.

⁸²⁵ Salvini 1991, s. 6.

⁸²⁶ K. Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası”, **Belleten CLXIV**, sayı 241, Ankara, 2001, s. 731.

seferleri sonucunda ve II. Sarduri döneminde yapılan seferlerde ganimet olarak yine at, büyük ve küçükbaş hayvan alındığını görmekteyiz. Köroğlu sözü edilen bu ganimet listelerinden dolayı Qulha Ülkesi'nin Doğu Anadolu'dan farklı bir coğrafyada olduğu yönünde bir bulgu oluşturamayacağını belirtmektedir⁸²⁷. Bu görüşünü de şöyle kanıtlamaktadır: Köroğlu'na göre, Urartu'nun sefer yaptığı ülke farklı ekonomik ve farklı coğrafi özelliklere sahip ise bunun ganimetlere yansımalarını belirtmektedir.

Köroğlu'nun diğer önerisinin dayanağı ise, Erzurum'dan Çoruh Vadisi boyunca Artvin'e ve Ardahan'dan, Ardaneç ve ya Sahara yoluyla Yalnızçam Dağlarını Yalnızçam Geçidiyle aşır Şavşat üzerinde Berta Suyu boyunca uzanarak Karadeniz'e ulaşmanın zorluğundan bahsetmektedir. Bunun yanında Yalnızçam dağlarının doğusundaki Ardahan'ın Urartu'nun ganimet listesinde yer alan at, büyük ve küçükbaş hayvan için uygun bir coğrafi yapıya ve otlaklara sahip olduğunu belirtmektedir⁸²⁸.

Köroğlu'nun son önerisi ise, yazıtlarda geçen bu bölgedeki kaleler ile ilgili olan tartışmalara dayanmaktadır. Aşağı Çoruh ve Kura havzalarında Erken Demir Çağ kaleleri ve yerleşimleri ile ilgili araştırmalarda bulunan Köroğlu, ele geçen ganimet listelerinin, yıkılan kentlerin, kalelerin ancak Kura Nehri'nin kaynak bölgesindeki bulgularla uyduğunu buna karşılık Aşağı Çoruh Havzasını kapsadığı varsayılan antik Kolkhis ile uyumadığı sonucuna varmaktadır. Sonuçta Qulha Ülkesi'nin Urartu'nun yazıtlarda görüldüğü tarihe kadar kapsamlı seferlerinin etki alanı dışında kalabilecek tek yerin Göle Ovası olabileceğini belirtmektedir⁸²⁹ ve aynı zamanda bugünkü Göle ilçesinin Ortaçağ'da adının "Kola" olduğuna dikkat çekmekte ve bu ismin Qulha ile benzerliğini belirtmektedir⁸³⁰.

⁸²⁷Köroğlu 2001, s. 731.

⁸²⁸Köroğlu 2001, s. 731.

⁸²⁹Köroğlu 2001, s. 731.

⁸³⁰ Köroğlu 2001, s. 731.

3. 3. KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ

Urartu'nun kuzey bölgesinin en önemli yerleşimlerinden biri olan Erzurum ve çevresi Paleolitik Çağ'dan⁸³¹ beri yerleşim görse de özellikle Geç Kalkolitik Çağ'ından itibaren yoğun yerleşime ve siyasi olaylara tanık olmuştur⁸³². Bunun sebebi en eski çağlardan beri önemli ticari ve askeri yolların kavşak noktasında yer alması, zengin akarsu ağını bünyesinde bulundurması ve doğal savunma zeminine sahip olmasıdır⁸³³. Çevredeki sert iklim şartlarına rağmen dağ silsileleri ve akarsu boylarındaki verimli ovalar tarıma ve bilhassa hayvancılığa uygun bir ortam oluşturmuştur. İşte Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşik hayata sahne olan Erzurum ve çevresi; kazıları yapılan Karaz⁸³⁴, Pulur⁸³⁵, Güzelova⁸³⁶, Sos⁸³⁷ ve Bulamaç Höyüklerinin yanı sıra, henüz kazısı yapılmayan birçok yerleşim alanını da

⁸³¹ A. Ceylan,– M. Erkmen,– F. Öztürk ve Y. Topaloğlu. “2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, 29. **Kazı Sonuçları Toplantısı** 3. Cilt 2007, Ankara, s. 491

⁸³² Erzurum kuruluşu ile ilgili Zimansky geç Roma'luların kurduğu bir şehir olduğunu ve çevresinde bilinen Demir Çağ kalesi olmadığını belirtmektedir. Zimansky 1985, s. 26; Ancak 1998 yılından beri Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kültür ve Turizm Bakanlığı adına araştırmalarda bulunan Alpaslan Ceylan ve ekibi Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır illerin tarihi ve arkeolojik yerleşmelerinin tespiti için yüzey araştırmaları yapmaktadırlar. Bu araştırmaların sonucunda Paleolitik Çağ'dan beri yerleşim gördüğü ve birçok Demir Çağ kalesine sahip olduğu ispatlanmaktadır. Ceylan 2008, s. 65–296; Ceylan ve diğerleri, 2007, s. 491–504; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu 2008, s. 133–150; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu 2007, 129–148; A. Ceylan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara, 2006, s. 163–182; Ceylan 2004, 189–200; A. Ceylan, “2003 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, Konya, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Konya 2. Cilt, 2004, s. 189–200; Ceylan 2003, 263–272; A. Ceylan, “2002 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, Ankara, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2003, s. 263–272; A. Ceylan 2002, s. 165–178; A. Ceylan, “1999 yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları” Ankara, **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2001a, s. 71–82. ; A. Ceylan, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, Ankara, 2000, s. 181–192; A. Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi” **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 39, Aralık, 2007, s. 103–117.

⁸³³ *Atalay-Mortan*, s. 518.

⁸³⁴ Karaz Höyüğü'nün Anadolu arkeolojisindeki önemi; Filistin'deki Hirbet Kerak Kültürü'nün Anadolu'daki kökenini teşkil etmesidir. Bu açıdan bu kültürü "Karaz Kültürü" olarak adlandırmak daha doğru olacaktır. TAY Projesi -**Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri**; H.Z. Koşay, 1948, s. 165–169; H.Z. Koşay, ve K. Turfan “ Erzurum Karaz Kazısı Raporu” **Belleten**, 23/91, Ankara, 1959, s. 349 vd.

⁸³⁵ H.Z Koşay ve H. Vary. **Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**, Ankara, 1964, s. 5–53; H.Z Koşay ve H. Vary. **Güzelova Kazısı 1967**, Ankara, 1967, s. 14–15.

⁸³⁶ Koşay-Vary1967, s. 5–26; Koşay 1964 s. 5–53, 91–94; 7 H.Z. Koşay, **Erzurum Ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara, 1984, s. 7.

⁸³⁷ A. Sagona, “Excavations at Sos Höyük 1994” **Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII/I**, 1995, s. 193–218; A. Sagona, “Excavations at Sos Höyük” **Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII/I**, 1996, s. 137–143; A. Sagona, “Excavations at Sos Höyük” **Kazı Sonuçları Toplantısı XIX/I**, 1997, s. 245–250; A. Sagona, “Excavations at Sos Höyük” A. **Anatolica XXIV**, 1998, s. 31–64.

barındırmaktadır⁸³⁸. Tunç Çağı boyunca da yerleşim yerlerinin devam ettiğini görmekteyiz.

Bölge, M.Ö. III. binde, bu bin yıla damgasını vuran, Transkafkasya'dan Filistin'e, Elazığ- Malatya çevresinden Kuzeybatı İran'a kadar yayılım alanı bulan, "İlk Tunç Çağı Kültürü" veya "Karaz Kültürü"⁸³⁹ adını verdiğimiz kültürün etkisinde kalmıştır⁸⁴⁰. "Khirbet Kerak/Bet Yerah" olarak tanımlanan bu kültürün⁸⁴¹ terminolojisi hakkında fikir ortaya atılmıştır⁸⁴². Transkafkasya Bakır Çağı⁸⁴³ veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı gibi bu kültür ve keramiği için kullanılan terimlerde vardır.

Var olan tarihi ve elde olan arkeolojik veriler Karaz kültürünün ortaya çıkmasına vesile olan halk topluluğunun Hurriler olduğunu göstermektedir⁸⁴⁴. M.Ö. III. binde Doğu Anadolu'da tarım ve hayvancılık yaparak geçinen Hurriler, zaman içerisinde yetersizleşen alanların sonucunda, yeni otlak arayışları içine girince, Kuzey Suriye ve Filistin'e doğru yayılım göstermeye başlamışlardır. Bu göçler iki ana güzergâh üzerinden yapılmıştır. İlki Urmiye Gölü çevresinden Kuzey

⁸³⁸S. Çiğdem ve B. Can. "Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik Ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler" **Anadolu / Anatolia** 29, 2005, s. 29.

⁸³⁹ Erken Trans-Kafkasya Kültürü, Türkiye'de Karaz Kültürü olarak ta bilinen Kura-Araks Kültürü Kafkasya'nın en önemli kültürlerinden biridir. M.Ö. 4. bin yılın ortalarında Kura-Araks havzasında hayvancı ve tarımcı bir kültür olarak ortaya çıkıp, Doğu Anadolu ve Batı İran'ın dağlık kesimlerinin geniş yörelerinden Levant'a kadar uzanan bölgede etkili olur. A.G. Sagona, **The Caucasian Region in the Early Bronze Age**, Oxford, 1984, s. 15.

⁸⁴⁰ Ceylan 2001, s. 37; Ceylan 2008, s. 343; Ceylan ve diğerleri, 2007, s. 491.

⁸⁴¹ İlk buluntu yerinin en iyi temsil edildiği yörenin adına izafeten "Karaz Kültürü" olarak tanımlanan bu kültürün Önasya'da görüldüğü dönem, radyo-karbon ve tipoloji tarihlenmelerine göre, M.Ö. 3250-1750'dir. V. Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, Erzurum, 2006, s. 128 dp nt. 1127-143.

⁸⁴² M. Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1984, s. 35.

⁸⁴³ Amiran bu kültürün başlangıcının Doğu Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağı'nda başladığını kabul etmektedir. Lloyd ise, Doğu Anadolu'nun Bakır çağı yorumunu ifade ederek, Kökten ile benzer bir deyimini uygun görmektedir. Lloyd daha sonra yayınladığı bir kitabında "Doğu Anadolu'nun Koyu Renkli Keramiği" ve "Erken Tunç Çağ Kültürleri", terimlerini ifade eder. Bittel bu kültürün M.Ö. III. bin yılın ortalarında Filistin ve Suriye'de birçok yerde iskân edilen sahalarda görüldüğünü, Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı keramikleri ile olan benzerliğinden dolayı bu şekilde ifade edilmesi gerektiğini kabul etmektedir. R. Amiran, "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA" **Israel Exploration Journal** 2, 1952: s.96.; S. Lloyd, **Early Highlands Peoples of Anatolia**, London, 1967, s. 41.; Kökten 1947, s. 465; K. Bittel, **Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye**, Çev. H. Çambel, 1945, İstanbul, s. 104; S. Yıldırım 2007, s. 117, bkz dp not. 301.

⁸⁴⁴V. Ünsal, "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal Of International Social Research Volume 1/3 Spring), 2008, s. 402.

Mezopotamya'ya, diğeri ise Elazığ- Malatya üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e ulaşan güzergâhtır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan yerleşimlerde bu kültüre ait herhangi bir buluntuya rastlanılmaması bu görüşü desteklemektedir⁸⁴⁵.

Karaz kültürünün kökeni, merkezi ve isimlendirilmesi bilim adamları tarafından en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Arkeolojik açıdan bu kültüre ait en eski buluntuların Kuzey Suriye, Filistin ve İran'a göre, Kuzeydoğu Anadolu'da bulunması ve daha yaygın bir alanı kapsamaması itibariyle, Karaz kültürü adıyla anılması daha uygun bulunmuştur. Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum ve çevresinin anahtar bir konumda olduğunu görmekteyiz⁸⁴⁶. Nitekim çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük, daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünik merkez durumundadır⁸⁴⁷.

Karaz kültürünün en önemli iki özelliği, keramiği ve mimarisidir. El yapımı olan keramik, tek renkli, astar ve açkılı olmasının yanında, süsleme olarak genellikle paralel, spiral ve ya kesişen çizgilerden oluşur. İkinci tür keramik ise, koyu renkli ve açkılı olanlardır. Bunlara Doğu Anadolu Bölgesi'nde bol miktarda rastlanmıştır. Mimari olarak ise, taş temelli, kerpiç duvarlı dik köşeli, tek ya da çift odalı yapılara sahiptir.

M.Ö. II. bin yıllarında ise Erken Transkafkasya kültürü arkeolojik kayıtlarda zayıflar. Bölgeye seferler düzenleyen Hitit Devleti'nin yazılı kaynaklarında bölgede egemen konumda olan Hayaşa Krallığı'nın varlığını⁸⁴⁸ ve krallığın çekirdek topraklarının Erzincan-Erzurum Bölgesini kapsadığını görmekteyiz⁸⁴⁹.

⁸⁴⁵ Ünsal 2008, s. 403.

⁸⁴⁶ Ünsal 2008, s. 403.

⁸⁴⁷ Ünsal 2006, s. 130.

⁸⁴⁸ Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı kalmamış Hitit Devleti'nde meydana gelen taht kavgaları, otorite boşlukları ve ayaklanmalardan yararlanarak sınırlarını ve etki alanlarını kuzeye (Ordu= Tibya) ve güneye (Elazığ – Malatya) kadar genişletmişlerdir. Ceylan 2001, s. 37; Ceylan ve diğerleri, 2007, s. 492.

⁸⁴⁹ Ceylan 2001, s. 37.

M.Ö. I. bin yılda ise bölgede hâkim olan güç Urartu Krallığıdır⁸⁵⁰. I. Sarduri döneminde kuruluş safhasını tamamlayan Urartu devleti, İşpuini ve oğlu Menua döneminde Asur devletinin zayıflamasından yararlanarak yayılma politikasına girmiştir. Özellikle, Patnos ve çevresi kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde önemli bir merkez olmuştur⁸⁵¹. Yine Kral İşpuini döneminde başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya giden ticari ve askeri yolların yapılmaya başladığını görmekteyiz. İşpuini döneminde inşa edildiği sanılan Kalecik ve Menua'nın yaptırdığı yazıtlarla bilinen Körzüt ve Aznavurtepe kaleleri kuzeye giden bu önemli yolun güzergâhında bulunan bazı önemli kalelerdir.

Kral Menua'nın saltanatı sırasında Urartu askeri egemenliğinin Gökçe Gölün güney kıyılarına ulaşmış ulaşmadığı kesin değildir. Ancak daha sonraki yıllarda, II. Rusa tarafından inşa edilecek olan Karmir-Blur Kalesi'nde (Teişebani) ele geçen Menua yazıtlı eşyalar, Menua'nın göl yakınlarında bir kent kurduğunun kanıtı olarak görülebilir. Menua'nın babası İşpuini ile birlikte ortak krallık sürdükleri dönemde Uiteruki, Luşa ve Katarza ülkelerine seferler düzenlediği ve önemli başarılar kazandığı bilinmektedir⁸⁵². Bu bilgileri veren çift taraflı yazıtın⁸⁵³ arka yüzünde "Uiteruki Ülkesinden çok sayıda kralın" Menua ile savaşan halklara yardım gönderdiği yazılıdır⁸⁵⁴. Buradan anlaşıldığına göre Menua bu bölgede güçlü bir karşı koyuşla karşılaşmış ve belki de kuzeye çıkması bir süre için engellenmiştir. Bu ülkelerden elde edilen yüzlerce at ve binlerce kadın ve erkek tutsak yörenin önemini ve Urartu krallarının amacını açıklamaktadır.

Menua döneminde ele geçirilen topraklar ve gösterdiği yayılım politikası sonucunda, kendisinden sonra gelen Urartu kralları sınırlarını çok daha fazla kuzeye

⁸⁵⁰ Ceylan ve diğerleri, 2007, s. 492.

⁸⁵¹ S. Yıldırım 2007, s. 189.

⁸⁵² Çilingiroğlu 1994, s. 62.

⁸⁵³ Surp Pogos yazıtı Eski Van şehri, Surp Pogos Kilisesi'nde bulunmuştur. Yazıtın üst parçası Van Müzesi'ndedir. İki yüzü yazıtlı bazalt bir stelin ön ve arka yüzünde yer almaktadır.

⁸⁵⁴ "Efendi tanrı Haldi'ye, Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua bu steli diktirdiler... Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefer çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi... (Onlar,) Lusa ve Katarza boylarını püskürttüler... Anase Şehri'ne doğru ve büyük Kuquru Şehri'ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Lusa ve Katatza boylarına... Etiuhi Ülkesinin krallarına karşı sefere çıktı... Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin kendi mızrağında güçlüdür. Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua sefere çıktılar, Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarını ve Etiuhi Ülkesi'nin krallarının takviye birliklerini püskürttüler..." UKN, 20, Payne 2006, s. 35 vd.

taşımayı başarmışlardır. Bölgenin hammadde ve üretim merkezlerinin Urartu devletinin egemenliği altına geçmesi Urartu krallığının daha çok güçlenmesine ve Dünya devleti olmasına imkân vermiştir⁸⁵⁵.

Argiştî döneminde kuzeyde bulunan toprakların daha büyük önem kazandığını, bu krala ait yazıtların büyük çoğunluğunun Kafkasya’da bulunmasından anlamaktayız. Bunun yanında Armavir (Argiştihinili) ve Arinberd (Erebuni) gibi kalelerin varlığı Urartu askeri ve idari merkezlerinin bu bölgelerdeki egemenliğini kanıtlamaktadır⁸⁵⁶. I. Argiştî döneminde meydana gelen diğer önemli olay, kuzeyden gelen göçebe kavimler sorunudur. Gökçe Göl çevresinde varlıklarını sürdüren Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini gibi topluluklarının egemenlik altına alınması için I. Argiştî saltanatının on üçüncü yılında bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sonucunda Uiteruki ve Etiu ülkeleri Urartu hâkimiyetine girmiştir. I. Argiştî’nin 2. yıl seferinde yapmış olduğu toplu nüfus göç ettirme politikasını bu sefer sonunda da uygulamış ve binlerce sığır ve atın yanında 20,279 kişi bu bölgeden alınarak başka bir yöreye nakledilmiştir. II. Sarduri döneminde ise, Urartu’nun bölgedeki gücü daha da artarak bölgeye olan ilgi iyice artmıştır⁸⁵⁷. Kafkasya bölgesinin Urartu yazılı kaynaklarında sıkça geçmesi bölgenin ekonomik potansiyelinden kaynaklanmaktadır. Özellikle canlı hayvanlarla sınırlı olan ganimeti düşündüğümüzde, Urartu’nun Kafkasya’ya olan ilgisini daha iyi anlayabilmekteyiz.

Urartu seferleri sonraki dönemlerde de devam etmektedir. Kral Rusa babası Sarduri döneminde ele geçirilmiş olan Uelikuhi ülkesinin kralını mağlup eder. Rusa mağlup olan kralı tahtına geri bırakmak yerine bir bölge valisini buraya atayarak yönetimi doğrudan merkeze bağlar. Bu dönemde Kuzey halklarının Urartu’ya baş kaldırdıklarını ve arkalarında İskit ve Kimmerler gibi “atlı kavimler”in olduğu düşünülür.

Rusa’nın ölümünden ya da tahtı bırakmasından sonra başa geçen Argiştî ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar oldukça azdır. II. Argiştî’nin saltanat yıllarındaki en

⁸⁵⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 61, 68.

⁸⁵⁶ Sağlamtemir 2001, s. 96.

⁸⁵⁷ Sağlamtemir 2001, s. 96.

önemli olaylar “göçebe kavimlerin” hareketleri ile ilgilidir. Bu dönemde göçebe kavimler Kafkas ötesi bozkırlardan geçip Urartu toprakları içinden geçerek, batıya Frigya üzerine gittiği dönemdir. Bu göçebeler Kimmerlerdi ve Frigler, Kimmerler karşısında yenilmekten kurtulamamıştır⁸⁵⁸.

Argiştı'den sonra başa geçen II. Rusa'nın askeri ve kültürel yönden yeni bir diriliş görülmektedir. Bunun iki sebebi vardır: ilki Assur krallığının içinde bulunduğu zor koşullardır. Diğeri ise babası Argiştı'nın Kimmerlere uyguladığı hatalı politikadan vazgeçip, dostça ilişkiler içine girmesidir. II. Rusa, Kimmer problemiyle baş edebilmek için Gökçe Göl civarında Karmir-Blur⁸⁵⁹ kentini kurmuştur. Karmir-Blur'da bulunan kısa bir yazıt kalenin Rusa tarafından yapıldığını ispatlamaktadır⁸⁶⁰. Urartu'nun Kimmerlerle nasıl iyi ilişkiler geliştirildiği tam olarak bilinmese de, olasılıkla Gökçe Göl civarında iskân izni verilmiş olabileceği ve böylece Kimmerlerin daha güneye, Urartu ana yerleşim alanlarına doğru ilerlemelerini durdurdukları görüşü yaygındır. Bu aynı zamanda kuzeyden gelecek atlı kavimlere de engel oluyordu. II. Rusa'nın Kimmerler tehlikesinden zarar görmediği için, gücünü batıdaki Muşki⁸⁶¹ ve Hate⁸⁶² ülkeleri üzerinde yoğunlaştırdığını görüyoruz.

3. 4. KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI

Urartu Krallığı'nın kuzey bölgesinde egemenlik kurabilmesinin altında bölgenin coğrafi yapısına uygun anıtsal mimari unsurlarda önemli yer tutmuştur.

⁸⁵⁸ Çilingiroğlu 1994, s. 99.

⁸⁵⁹ Bu kente Tanrı Teişeba'nın adından kaynaklanarak Teişebani adı verilmiştir. Aras'ın bir sol kolu olan Razdan Irmağı kıyısında, bugün Ermenicedeki adı Karmir-Blur (Kızıl Tepe) olan Fırtına Tanrısının Kenti olan bu kentin, Erebuni kentinin yerine kurulduğunu görmekteyiz.

⁸⁶⁰“Teişebani kentindeki Argiştı oğlu Rusa'nın kalesi (silah evi)...”

⁸⁶¹ Muşki genellikle Frigya ile özdeşleştirilse de bu Batı Frigya değildir. O zaman kastedilen Gaziantep/ Adıyaman bölgesi olmalıdır. Batmaz 2003, 64 dp nt. 251 I. Tiglat-pilaser'e ait bir yazıtta “Alzi ve Purukuzzi ülkelerini ellerinde tutan Muşki Ülkesi...” olarak söz edilmesi LAR I: 413, II: Assurnasirpal döneminde de Kutmuhi ve Muşki ülkelerinden vergi alındığını bildirmesi LAR I: 442, Muşkiler'in M.Ö. 12. Yüzyılda Elazığ yöresindeki Alzi ve çevresinde yerleştiklerini gösterir. Batmaz 2003, 64 dp nt. 251 Çilingiroğlu, “Muşki Ülkesi” terimini Fırat kavsının bir bölümünü de içine almak koşulu ile nehrin batısı olarak değerlendirmektedir. Çilingiroğlu, ayrıca, Malatya'nın kuzeybatısı ve zaman zaman Tabal ve Kue'nin bir bölümünün de bu ülke sınırları içinde gösterildiğine inanmaktadır. Çilingiroğlu 1984, s. 26; A. Batmaz, Urartu Krallığının II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003, s. 64 dp nt. 251

⁸⁶² Köroğlu, söz konusu Hate ülkesini Malatya Krallığı ile bir tutmuştur. K. Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1996, s. 84.

Başta kaleler olmak üzere, yazılı belgeler, mezarlık alanları, çanak çömlek buluntuları, yollar Urartu'nun bölgedeki etkinliğini bize kanıtlayan arkeolojik unsurlardır. Özellikle yol üzerlerinde, ovaya hâkim şekilde inşa edilen kaleler gerek içinde saray olan savunma amaçlı yani askeri üs olarak kullanılan kaleler gerekse de içlerinde yüksek rütbeli askerlerin ya da yöneticilerin oturduğu bölgesel merkez ya da garnizon olarak kullanılan kaleler olmak üzere iki tipe ayrılmaktaydı. Her ne sebeple yapılmış olursa olsun önemli olan konu yer seçimiydi. Kaleler özellikle kuşatılması imkânsız olan bir dağ silsilesinin kayalık uç kısımlarına, su kaynaklarına yakın olması, stratejik açıdan uygun konuma sahip olmalıydı. Düzgün ve sağlam taş işçilikli, kaya platformlu ya da basamaklı tünellere sahip olan kaleler hemen hemen her uygun konumda yapılarak bölgede bir ağ gibi örülmüştür.

Urartu'nun kuzeye ve kuzeydoğusundaki ülkelere ilk askeri seferleri kral İşpuini ile birlikte başlar ve Menua dönemi ile yoğunluk kazanır. Başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğu'ya yapılacak seferlerde kullanılan yolların üzerinde lojistik destek sağlamak amacıyla kaleler inşa edildiğini görmekteyiz. Kalelerin yapılışı seferlerin önceden planlandığını göstermektedir. Aslında yazılı ve arkeolojik kanıtlar kuzeye yayılım girişimlerinin başlamasından önce Urartu egemenliğinin Van Gölü'nün kuzeyine ulaşmış olduğunu gösterir. Van Ovası'ndan kuzeye çıkan ve bu ovaya kuzey, batı ve kuzeybatı yönlerinden gelen her yol Muradiye Ovası'nda birleşmektedir. İşte bu konumundan dolayı çok erken dönemlerden beri Urartu'nun bu ovada yapılaştığını görmekteyiz. Tuşpa'dan kuzeye giden yollar üzerinde inşa edilen kalelerden birisi Körzüt Kalesi'dir⁸⁶³. Muradiye Ovası'nın güneydoğu tarafında kalan ve yakın çevresinde bulunan yazıtlar sayesinde Menua dönemine tarihlendirilen⁸⁶⁴ kale bugün bile bütün görkemiyle ayakta kalabilmiştir. Körzüt'te herhangi bir kazı çalışması yürütülmemiş olmasına rağmen, Van Ovası'na, Çaldıran'a ve oradan Gökçe Göl'e giden yolların kilit noktası üzerinde kurulduğu için önemlidir.

⁸⁶³ Burney 1957, s. 47.

⁸⁶⁴ P.E. Zimansky, "Urartian Geography And Sargon's Eighth Campaign" **J.N.E.S.** XLIX Boston, 1990, s. 117.

Van'dan Ağrı'ya giden güzergâh üzerinde Patnos'un 3 kilometre kuzeydoğusunda inşa edilen bir diğer kale Aznavurtepe Kalesi'dir⁸⁶⁵. Urartu'nun kuzey seferleri için inşa ettirdiği bu kale Aladağ'ın Patnos Ovası'na uzanan 300 metre yüksekliğindeki bir tepesi üzerinde kurulan kale tapınak içinde bulunan yazıt ile Menua dönemine tarihlenmektedir⁸⁶⁶. Çilingiroğlu, Menua'nın Gökçe Göl ve Çevresi'nde yaşadığını bildiğimiz Erikuahi kabilesi ve Luhiuni kentinden Aznavurtepe yazıtında bahsetmemesi bu kalenin kuzeye düzenlediği seferlerden önce inşa edilmiş olabileceğini önerir⁸⁶⁷. Kalenin kuruluş amacı askeri bir üs⁸⁶⁸ ve savunma amaçlı olduğu için Aznavurtepe yerleşimi bir şehirden çok askeri bir kamp görünümüne sahiptir⁸⁶⁹.

Urartu Krallığı'nın Muradiye Ovası'ndan Çaldıran Ovası'na yayılımını ve egemenliğini bu iki ova arasında kalan kaleler çok iyi gösterir. Kuzeyden gelen yolu kontrol altında tutmak için ovaya hâkim bir konumda kurulan Muradiye kalesi⁸⁷⁰ diğer önemli kalelerden birisidir. Bölgenin diğer ovası Çaldıran Ovası'dır. Yine stratejik konumundan dolayı Urartular döneminde yoğun olarak yerleşime sahne olmuştur. Ovadaki önemli kaleler Çaldıran Kalesi ve yanında yer alan Sint I⁸⁷¹ ve Sint II⁸⁷² Kaleleri, Hacıhatun⁸⁷³, daha doğuda Kubik⁸⁷⁴ ve Alikelle⁸⁷⁵ Kaleleri'dir.

Muradiye Ovası'ndan kuzeybatı yönüne doğru ilerleyen yol üzerinde Karahan⁸⁷⁶ Köyü'nün kuzeyinde Ünseli-Ernis nekropollerini⁸⁷⁷ ve Alacahan Kalesi'ne gelinir. Van Gölü'nün kuzey kıyısı üzerinde bulunan Deliçay Kalesi'nden⁸⁷⁸ batıya doğru uzanan yol üzerinden Erciş Ovası'na ulaşılır⁸⁷⁹. Burada bugünkü Erciş

⁸⁶⁵ Burney-Lawson, s. 141.

⁸⁶⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 60.

⁸⁶⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 60.

⁸⁶⁸ Aznavurtepe kalesinin kuruluş amacı Menua ve daha sonraki krallar döneminde Diauehi ve Etiuni'ye karşı düzenlenen seferlerin başlangıcında askerler için bir üs sağlamak olmalıdır.

⁸⁶⁹ Burney-Lawson, s. 192.

⁸⁷⁰ Burney-Lawson, s. 183.

⁸⁷¹ Burney 1957, s. 43.

⁸⁷² Burney 1957, s. 43.

⁸⁷³ Burney 1957, s. 43.

⁸⁷⁴ Balkan 1960, s. 104.

⁸⁷⁵ Burney 1957, s. 53.

⁸⁷⁶ Burney 1957, s. 53.

⁸⁷⁷ A. Erzen, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Bellekten* 111, 1964, s. 570.

⁸⁷⁸ Burney 1957, s. 49.

⁸⁷⁹ Belli 1977, s. 112.

ilçesinin kuzey eteklerinde, Zernakitepe⁸⁸⁰ olarak bilinen bir Urartu yerleşimi bulunur⁸⁸¹. İlerledikçe Urartu kaleleri ve mezarlık alanlarının mevcut olduğunu görürüz. Bucakönü ve Akçagedik Kaleleri stratejik noktalarda kurulmuştur⁸⁸². Buradan Dedeli, Değirmendüzü ve Giriktepe⁸⁸³ üzerinden Patnos'a varılır.

Menua'nın kuzeye sefer düzenlemesindeki en büyük amaç Ağrı Dağı etrafındaki topraklara egemen olmak istemesiydi. Muradiye'den kuzey ve kuzeybatıya giden iki ana yol üzerindeki kaleler Urartu egemenliğinin Patnos ve Çaldıran Ovası'na yayılımını gösterir. İşte Urartu'nun inşa ettirdiği bu kaleler, yerleşimler ve gömülerin yapıldığı mezarlıklar Urartu'nun bölgesel yayılımı hakkında bilgi verirler. Ovadaki kalelerin yanı sıra Meherkapı yazıtı⁸⁸⁴da (Resim 8) Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusunu denetim altına aldığını gösteren bir diğer kanıttır. Urartulular diğer devletler gibi ele geçirdikleri ülkelerin tanrılarını da bünyelerine almışlardır. İşte Meherkapı Yazıtı'nda yer alan tanrıların listesi, İşpuini dönemine ait bir tür sosyo-politik harita olarak yorumlanabilir⁸⁸⁵.

Meherkapı yazıtında Haldi Şehri ve Arşuniuni isimlerine rastlarız. İşpuini ve Menua ortak krallık döneminde Muradiye bölgesinde Arşuniuni ve Haldi Şehri'ne stelleri bulunan tapınak yaptırmışlardır⁸⁸⁶. Yazıtta bu iki şehir kutsal şehirler olarak anılır⁸⁸⁷. Van Gölü'nün kuzeydoğusu'nda bulunan II. Rusa'ya ait bir yazıtta KUR Ziuquni ismi geçer ve bu şehir, İşpuini tarafından Muradiye'de inşa edilen Haldi şehri ile özdeşleştirilir⁸⁸⁸. II. Rusa'nın yazıtında Ziuquni Dağı'nın Haldi Şehri ifadesi yer alır. Menua'nın bir yazıtında ise Ura Dağı önünde Arşuniuni Şehri'nde bir Tanrı Haldi kapısı ve tapınağı yaptırdığı kayıtlıdır. Ura ve Ziuquni'nin aralarında bir

⁸⁸⁰Sevin, Zernakitepe'nin Urartu mimari gelenekleriyle örtüşmediği, bu yerleşimin Sasaniler tarafından kurulmuş olabileceğini önerir. V. Sevin, "Van Zernaki Tepe: On The Urartian Grid Plan Once Again", **Anatolica XXIII**, 1997, s. 173.

⁸⁸¹ Belli 1977, s. 112.

⁸⁸² Belli 1977, s. 113.

⁸⁸³ Burney-Lang, s. 141.

⁸⁸⁴ UKN I, 27

⁸⁸⁵ Salvini 1995, s. 44.

⁸⁸⁶ M. Salvini, "The Historical Background of the Urartian Monument of Meherkapısı", **Anatolian Iron Ages III**, (Ed. A. Çilingiroğlu and D.H. French), Ankara, 1994, s. 206.

⁸⁸⁷ M. Salvini, "Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae", 1993, s. 547.

⁸⁸⁸ Salvini 1993, s. 547.

yakınlık olduğu ve her ikisinin de Muradiye Bölgesi'nin tanrılaştırılmış dağları olduğunu söylemek mümkündür⁸⁸⁹.

Yine Meherkapı yazıtında geçen yerel tanrı olan “Ua”nın ismine Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Karahan'daki birçok çivi yazılı bazalt stel⁸⁹⁰ üzerinde rastlanmaktadır. Kral Menua kutsal stellerle donatılmış bir kült alanı yaptırdığını belirtmektedir⁸⁹¹. Meherkapı yazıtında adı geçen diğer bir tanrı “Nalaini” de tıpkı “Ua” gibi Muradiye bölgesinin bir tanrısıdır⁸⁹².

Yukarıda Meherkapı yazıtında adı geçen şehirlerinin lokalizasyonu Urartuların Van'ın kuzeyine doğru giden yolları özellikle Aras Irmağı ve Transkafkasya yönünde ilerleyen yolları denetimi altına aldığını göstermektedir⁸⁹³. Bu güzergâhlar üzerinde gerek savunma gerekse de saldırı amaçlı inşa edilen bu kaleler, yazıtlar, nekropol alanları ve yerleşim alanları İşpuini ve Menua döneminde bu yörelerin Urartu'nun egemenliği altında olduğunu kanıtlamaktadır.

Arkeolojik kanıtlara göre Urartu Krallığı'nın önemli idari merkezlerinden biri olan Patnos da İşpuini döneminde inşa edilmeye başlanan ve Menua döneminde tamamlanan⁸⁹⁴ ve ele geçen yazıtlara göre II. Sarduri döneminde de yenilenen⁸⁹⁵ Patnos kalesi hem kuzeydoğu'ya hem kuzeye hem de güneye açılan yolların en kritik kavşak noktası üzerine kurulmuş stratejik bir kale olmasından dolayı önemlidir.

Patnos'dan Ağrı'ya giden güzergâh üzerinde giriş çıkışı kontrol eden Urartu savunma zincirini oluşturan kaleler devam etmektedir. Bayındır kalesi ve Yukarı Özpek⁸⁹⁶ kalesinin önünden geçilir. Geniş bir yüzölçümüne sahip olan Ağrı önemli ulaşım merkezlerinin kilit noktasıdır. Ovada Urartu varlığını gösteren en önemli

⁸⁸⁹ Salvini 1993, s. 547.

⁸⁹⁰ Dinçol-Kavaklı 1978, s. 1.

⁸⁹¹ O. Belli, **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s. 56.

⁸⁹² Belli 1998, s. 58.

⁸⁹³ Salvini 1994, s. 206.

⁸⁹⁴ K. Balkan, “Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, **Anadolu (Anatolia)**, Cilt 5, Ankara, 1960, s. 133.

⁸⁹⁵ Balkan, s. 157.

⁸⁹⁶ Bu kale Oktay Belli ve ekibi tarafından ortaya çıkarılmıştır. Belli 1977, s. 114.

kanıtlar Tahir kalesi⁸⁹⁷, Tutak ilçesinin yakınındaki Atabindi Köyü'nün yakınındaki kaya oluklu tapınım alanı, niş, Urartu'ya ait çanak çömlek, yazıtlar⁸⁹⁸ ve iki adet Urartu mezarıdır⁸⁹⁹. Ayrıca Tutak İlçesi'nde Dönertaş isimli bir başka mezarda bulunmaktadır⁹⁰⁰. Mezarların dışında Ağrı'nın Diyadin ilçesinin güneydoğusunda bulunan Reşan ve güneyinde yer alan Sünnet Nebi barajları⁹⁰¹ ve bu barajın batısındaki Aşağı Kom barajı ve Yukarı Kom barajı⁹⁰² bölgedeki Urartu faaliyetlerine dair düşünmemizi sağlar. Bu barajların M.Ö. 7. yüzyılda inşa edildikleri ileri sürülmektedir⁹⁰³.

Tahir Dağı Geçidi'nden batıya doğru ilerledikçe Horasan düzlüğünün ve buradan da Pasinler Ovası'na (eski Hasankale) ulaşılır. Erzurum'un 40 km. doğusunda yer alan Pasinler ilçesinin içinde kral Menua tarafından kurulduğu bilinen Pasinler Kalesiyle⁹⁰⁴ (Hasankale) karşılaşırız. Sarp bir kayalık üzerinde kurulan Pasinler Kalesi doğu ve batı arasındaki ticareti kontrol edebilecek önemli bir noktada yer alırken kuzeye doğru yapılan seferler için de önemli bir stratejik nokta olmuştur⁹⁰⁵. Pasinler Kalesi'nde herhangi bir arkeolojik kazı yapılamamış olmasına rağmen Urartu kale işçiliği için tipik olan işlenmiş bloklardan yapılmış kale duvarlarının ve bir merdivenin yüzey kalıntıları rahatlıkla gözlenmektedir. Demir Çağı'na ait sur temel yuvalarının yanında Menua dönemine ait bir yazıt⁹⁰⁶, su tüneli, çanak çömlek parçaları ve bir adette kaya mezarı⁹⁰⁷ bulunmuştur. Hasankale ile Delibaba arasında yer alan Yaylıtaş köyünde kayaya yazılan ve aynı isimle anılan

⁸⁹⁷ Burney 1966, s. 62.

⁸⁹⁸ Burney 1966, s. 61; Salvini 2002, s. 37.

⁸⁹⁹ N. Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000, s. 116 vd.

⁹⁰⁰ Bu mezar Atabindi I mezarı ile aynı tasarıma sahiptir. Başgelen 1985, s. 28.

⁹⁰¹ O. Belli, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", **AST XI**, 1994, s. 337.

⁹⁰² O. Belli, **Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997, s. 140 vd.

⁹⁰³ Belli 1994, 339; Belli 1997, s. 140 vd.

⁹⁰⁴ Pasinler Ovası'ndaki aynı isimle anılan köye doğru uzanan bir dağ burnu üzerinde yer alır. Hchl no. 44; Zimansky 1985, s. 25.

⁹⁰⁵ Slatery, s. 186.

⁹⁰⁶ C.F. Lehmann-Haupt, "Armenian Einst Und Jezt" **Armenian 2**, Berlin, 1931, s. 730 vd.; Çevik 1991, s. 124; Ceylan 2003, s. 314.

⁹⁰⁷ İki odaya sahip olan mezar kalenin güney sarp kayalıkları üzerindedir. Çevik 1991, s. 124; Ceylan 2003, s. 315.

yazıt Menua'nın Diauehi ülkesi ve krali kent Şaşılı'yu ele geçirilişini anlatır⁹⁰⁸. Krali kent Şaşılı'dan bahseden bir diğer yazıt ise Horasan'ın 20 km kuzeyinde bulunan Zivin yazıtıdır⁹⁰⁹. Yazıt Zivin/Süngütaş Kalesi'nde bulunmuştur⁹¹⁰. Pasinler'de Marifet köyünün batısında Marifet kaya mezarı⁹¹¹ ve bu mezarın batısında başka bir mezar⁹¹² daha vardır. Bir diğer mezar⁹¹³ ise Sürbahan köyünün batısındaki kayalıklara açılmıştır. Avnik-Güzelhisar Köyü'nde II. Sarduri dönemine ait bir Avnik (Güzelhisar) Urartu kalesinin kalıntılarından devşirme malzeme olarak önce bir mezar taşı olarak kullanılan ve daha sonra cami duvarına örülen yazıt⁹¹⁴ bölgedeki Urartu varlığının bir diğer kanıtıdır.

Kale ve mezar dışında bir diğer arkeolojik kanıt kanallardır. Vakıf kanalı, Kör kanal ve Deniz kanalı olarak bilinen üç önemli kanal bulunmaktadır. Günümüzde Vakıf kanalı Hasankale'nin doğusuna kadar su taşımaktadır⁹¹⁵. Yine Uzunahmet Tepe'den toplanan çanak çömlek parçaları bize bölgenin Urartular döneminde yerleşildiğini göstermektedir⁹¹⁶.

Pasinler Ovası'ndan batıya doğru gidildikçe Erzurum'a ulaşılmakta ve burada da Urartulara ait arkeolojik kalıntılara rastlanmaktadır. Erzurum'un 18 km. kuzeyinde bulunan Umudum Köyü'nün 2 km. batısında yer alan Umudum Tepe Kalesi (Kalortepe)⁹¹⁷ Urartu egemenliğinin bölgeye ulaştığını gösteren en önemli kanıttır. Erzurum Ovası'na egemen bir konumdadır. Kalenin çok düzgün bir kaya

⁹⁰⁸ UKN, 36.

⁹⁰⁹ UKN, 37.

⁹¹⁰ A. Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2.Cilt, Ankara, 2003a, s. 317.

⁹¹¹ İki odadan oluşan mezar kayalığın güney dik yüzüne, yerden 3.50 metre yukarıya oyulmuştur. Çevik 1991, s. 123.

⁹¹² Marifet kaya mezarından daha yüksek bir alanda mağara görünümünde daha kötü işçilik gösteren bir mezardır. Çevik 1991, s. 123.

⁹¹³ Bir kapıyla girilen ana oda ve buradan ulaşılan bir arka odadan oluşan iki odalı mezarın sunu çanakları ele geçirilmiştir. Çevik 1991, s. 124.

⁹¹⁴ UKN II, 426;Ceylan s. 2003, 315;Aydın, N. "Güzelhisar Urartu Kitabesi", **Bellekten** 213, 1991, s. 323.

⁹¹⁵ Belli-Ceylan, 2002, s. 124.

⁹¹⁶ S. Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", **TAD**, 1992, s. 159; S. Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırılması", **A.S.T.** V-2, Ankara, 1988, s. 50.

⁹¹⁷ A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)", **An. Ar.** VIII, 1980, s.191.

işçiliği ile yapılan bir kaya mezarına⁹¹⁸ sahip olması ve kalenin kurulduğu alanın güney ve güneydoğusundaki kaleyi koruyan sur duvarının izleri kaleyi daha önemli kılmaktadır ki bu tip anıtsal kaya mezarlarının krallar, prensler ve yöneticiler için yapıldığı göz önüne alınırsa Umudum Tepe'deki bu mezarın Erzurum eyaletinin yöneticisi için yaptırılmış olabileceği önerilir. Umudum Tepe Kalesi yapım tekniği bakımından yani duvar örme tekniği ve ele geçen yazıttan dolayı Menua dönemine tarihlendirilmiştir. Yine Erzurum'un Hasanova köyünün Ziriçkale kayalıklarında iki odalı mezar⁹¹⁹ tespit edilirken Aydınso köyünde Hiçrik Mevkii'nde tek odalı mezar⁹²⁰ bulunmuştur.

Erzurum Bölgesi'nde belirlenen Urartular dönemine tarihlenen daha birçok kale yerleşimi bulunmaktadır. Bunlar arasında Kapıkaya Kalesi⁹²¹ Tortum İlçesinin 17 km batısında Naldiken dağlarının doğusunda yer almaktadır. Bölgeyi kontrol altında tutan bir konumda inşa edilen kale tarihi açıdan son derece önemlidir.

Erzurum Ovası'ndan batıya doğru ulaşım elverişli arazide ilerleyip, Karabıyık hanlarını geçtikten sonra Tercan ilçesine varırız. Buradan Karasu vadisi boyunca batı yönde ilerleyince Erzincan-Altın-tepe'ye varılır. Burada Erzincan'ın 20 km. doğusunda, Erzurum- Erzincan karayolunun hemen kuzey kısmında yer alan, II. Arğışti dönemine tarihlenen⁹²² ve Anadolu'dan geri dönecek Kimmer kabilelerine karşı savunma amacıyla kurulmuş olabilme ihtimaline⁹²³ sahip Altın-tepe kalesiyle karşılaşırız. Doğu Anadolu'dan gelerek Orta Anadolu'ya geçen ünlü ticaret yolunu da denetim altında tutabilen bu kale, Urartu'nun kuzeybatıdaki en son uzantısı⁹²⁴ ve en önemli merkezidir. Altın-tepe'de dört tarafı taş duvarlarla çevrili bir açık hava kutsal alanı⁹²⁵ saray, depolar, tapınak alanı, duvar resimleri, mezarlar⁹²⁶, fildişi

⁹¹⁸ Kaya mezarının iki evreli olduğu anlaşılmıştır. Çevik 1991, s. 121; Ceylan 2003, s. 315; Çilingiroğlu 1980, s. 191.

⁹¹⁹ Çevik 1991, s. 122.

⁹²⁰ Çevik 1991, s. 128.

⁹²¹ Ceylan 2006, s. 167.

⁹²² Prens mezarlarında bulunmuş tunç eser üzerindeki yazıtlar, II. Arğışti dönemine tarihlemeyi destekler. T. Özgüç **Altın-tepe II**, Ankara, 1969, 70.

⁹²³ Burney-Lang, s. 158.

⁹²⁴ Ceylan 2000, s. 182; Salvini 2006, s. 111.

⁹²⁵ Urartu açık hava kutsal alanlarına önem vermektedir. Örneklerine Van Analıkız'da ve Yeşilalıç'ta rastlanmıştır. Ceylan 2000, s. 182 Bknz. Dp nt. 12.

eserler⁹²⁷ ve Urartu Bölgesi'nde bugüne kadar ilk defa ele geçen fresk parçaları⁹²⁸ ortaya çıkarılmıştır⁹²⁹.

Tercan İlçesi'nin güneybatısında ve Üçpınar Köyü'nün 550 m. güneybatısında Urartu etkisinin görüldüğü Üçpınar Kalesi'ni görürüz. Kalede, Sırataşlar Kalesi'nde görülen ana kayaya oyularak yapılmış su kanalı ve sarnıç bulunmaktadır⁹³⁰. Yine aynı bölgede Tercan ilçesinin 50 km. güneydoğusunda Şirinkale kalesiyle⁹³¹ karşılaşırız. Fahri Işık başkanlığında bir ekip tarafından yüzey araştırması sonucu bulunan kalede bol miktarda Urartu keramiği bulunurken kalede hiçbir duvar kalıntısı kalmamıştır. Kaya platosunun kuzeyinde depo gibi oyulmuş iki sarnıç ve iç kalenin doğusundaki kuzey ve güney kaya tünelleri, Urartu kale inşaatının orijinal eserlerindedir. Ayrıca doğuda iç kalede iki adet Urartu kaya mezarı bulunmaktadır⁹³². Kemah ilçesinin güneybatısında bulunan Yücebelen kalesi ve bu kalenin 2 km güneybatısında yer alan Bardık kalesinin, bu iki kalenin tam ortasında yer alan Bekçayır Su Gölet'inin Urartu Döneminden kaldığını söyleyebiliriz⁹³³.

Van'dan Erzurum'a uzanan yol Menua, I. Argiştı ve II. Sarduri döneminde de yapılan askeri seferlerde yoğun olarak kullanılmıştır⁹³⁴. Yolun diğer bir önemi Eleşkirt-Karakurt-Sarıkamış ve Kars üzerinden Aras Vadisi'ne bağlanırken, diğer taraftan Eleşkirt-Ağrı, Taşlıçay, Diyadin ve Doğu Beyazıt üzerinden yine Aras vadisi ve Kuzeybatı İran'a bağlanır. Ayrıca Urartu kralları tarafından Etiuni'ye düzenlenen

⁹²⁶ Altıntepe 1938 yılında burada zengin bir prens mezarının rastlantı sonucu bulunması dolayısıyla tanınmıştır. Altıntepe'de çıkarılan eserlerin Urartu uygarlığına ait olduğu ilk kez Von der Osten tarafından belirlenmiştir. Bk. H.H. Von der Osten, Neue Urarteische Bronze aus Erzincan, VI. International Kongress für Archaeologi 1939, Berlin, 1940, 225–229; R.D. Barnett- N. Gökçe, “The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan”, AS III, 1953, 21 vd.

⁹²⁷ Barnett-Gökçe, s. 21 vd.; Özgüç 1969, s. 70.

⁹²⁸ T. Özgüç, **Altıntepe I**, Ankara, 1966.

⁹²⁹ Özgüç 1966; Özgüç 1969, s. 70; Ceylan 2000, s. 182.

⁹³⁰ Ceylan 2006, s. 165.

⁹³¹ Şirinkale hakkında daha detaylı bilgi için baknz. F. Işık, “Şirinkale, Bilinmeyen Bir Urartu kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları hakkındaki izlenimler-Şirinkale, Eine Unbekamla Urartöische Burg und Beobachtungen zu dan Felsdenkmölern eines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, Belleten LI–200, Ankara 1987, 497–534.

⁹³² Çevik 1991, s. 120; A Ceylan, – A. Bingöl ve Y. Topaloğlu. “2006 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 3.Cilt, Kocaeli, 2007, s. 132.

⁹³³ Ceylan 2004, s. 190.

⁹³⁴ Belli 1977, s. 116.

askeri seferlerde kullanılan bu yol özellikle I. Arğişti'nin Etiuni ülkesini fethinden bahseden Sarıkamış yazıtının⁹³⁵ da bu yolun üzerinde bulunmuş olması önemini bir kez kanıtlamaktadır⁹³⁶. Kars-Sarıkamış yöresinin de Urartu yayılım alanı içerisinde olduğunu ve en önemli kanıtının da Sarıkamış kalesi⁹³⁷ olduğunu görmekteyiz. Sarıkamış'ın 40 km. güneybatısında, Karapınar köyünün 5 km. batısında bulunan Yoğunhasan kalesi diğer önemli Urartu kalesidir. Ulaşımı diğer Urartu kalelerine göre daha kolaydır. Kale eğimli bir araziye kurulduğundan dolayı mimari yapılarda teraslama yöntemi ile yapılmıştır. Kalenin güneyinde büyük taşlardan kuru duvar tekniği ile yapılan güney duvarını büyük bir bölümü ayaktadır. Kalenin hemen batısında kalenin yapımında kullanılmış olasılığı yüksek olan taş ocakları bulunmaktadır. Kalenin batısında ana kayaya oyularak yapılan Urartulara ait bir kaya mezarı bulunmuştur⁹³⁸. Üç odalı bir kaya mezarıdır. Kalenin batısından kayalara tıraşlanarak yapılmış bugün ancak izlerine rastladığımız basamaklarla mezara inilir. Genel itibariyle kaya mezarlarında pencere görmememize rağmen burada bir pencere bulunmaktadır. Bu pencerenin benzerini Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu mezarında görülmektedir⁹³⁹. Mezarda bulunan nişlerin üzerinde yarım daire şeklinde tabandan yukarı doğru kemer örneğine Yine Van kalesi Neft Kuyu Mezarı'nda rastlanılmıştır⁹⁴⁰. Mezarın çoğu nişinin tahrip edilmesine rağmen ele geçen bol miktarda keramik Urartu dönemine aittir. Devam eden Sarıkamış- Kars yolunun 15 km. uzaklığında yüksek bir kayalık üzerinde bir diğer kale olan Yedi Kilise kalesine⁹⁴¹ rastlarız.

Zivin/Süngütaş kalesi Sarıkamış'a 35 km uzaklıkta olup, ilçenin güneybatısında yer almaktadır. Kalenin kuzeybatısında Aras Irmağı'na dökülen Zivin çayı akmaktadır. O dönem kullanılan Erzurum-Kars karayolunun önünden geçtiği, iki vadinin kesiştiği noktada yer alması, Doğu Anadolu'yu Kafkaslara

⁹³⁵ UKN no. 130

⁹³⁶ Belli 1977, s. 117.

⁹³⁷ 1878 yılında Urartulara ait bir yazıt bulunmuş ancak yazıtın şu an nerede olduğu bilinmemektedir. Sinclair bu kalenin Urartulara ait olmayabileceğini de belirtmiştir. T.A. Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey VOL 1**, London, 1987, s. 418.

⁹³⁸ Ceylan 2003, s. 316.

⁹³⁹ Çevik 2000, s. 113; M.T. Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar", **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1985, s. 309.

⁹⁴⁰ Çevik 2000, s. 112; M.T. Tarhan, "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", Tel Aviv 21/1, 1994, s. 25.

⁹⁴¹ Sinclair, s. 418.

bağlayan bu yolu kontrol altına alması nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir. Kalenin iç kısmında ana kayaya oyularak yapılmış, dikdörtgen planlı iki adet sarnıç bulunmuştur. Dış kısmında ise yuvarlak planlı yapılan sarnıçların yanı sıra bir de sunak çukuru bulunmuştur. Kral Menua'nın kuzey seferi yazıtı bu kalede bulunmuş ve bölge Rus işgal altındayken Tiflis Müzesi'ne götürülmüştür⁹⁴². Bölgede yapılan araştırmalar sonucunda Zivin'in bir krali kent olma ihtimalinin yüksek olduğu hatta Zua ya da Şaşılı olduğu görüşleri ileri sürülmüştür⁹⁴³. Aynı zamanda Urartu üzerine araştırma yapan birçok araştırmacı tarafında Urartu için bölgedeki en önemli kalelerden biri olduğu fikri konusunda görüş birliğine varılmıştır⁹⁴⁴. Sarıkamış'ın 30 km batısında Sırataşlar Köyü'nün hemen batısında Sırataşlar Kalesi'ni görürüz. Konum olarak bulunduğu bölgeye hâkim durumdadır. Aynı duvar tekniğiyle örülen Micingert ve Zivin kaleleri gibi bu kalenin de Urartu kalesi olabilme ihtimali yüksektir⁹⁴⁵. Kalenin bulunduğu kaya kütesinin alt kısmına kaya odaları bulunmuştur.

Urartu'nun en etkin olduğu sınır bölgelerinden biri de Ardahan bölgesidir⁹⁴⁶. Arkeolojik kanıtlara göre Urartu'nun bölgedeki ana savunma noktası olarak ve bulunan bir yazıtta göre II. Sarduri tarafından yaptırılan Taşköprü kalesi Urartu bölgesine kuzeyden girişi kapatan konumda inşa edilmiştir⁹⁴⁷.

Doğu Beyazıt Ovası'nda Urartu kale kalıntıları ve mezarı ve bir heykel kabartması⁹⁴⁸ Urartu'nun bölgedeki etkisini gösterir. Kalenin güneydoğusunda sarp kayalık üzerinde iki katlı mimariye sahip mezar, giriş çevresine düzenlenmiş

⁹⁴² Hchl no. 24; UKN 37; Salvini 1995, s. 5; Belli 1982a, 156 O. Belli, "Urartular" **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I**, 1982a, s. 156; M.R. Payne, "Urartu Yazılı Belgeler Katalogu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1995, s. 40.

⁹⁴³ Çilingiroğlu 1994, s. 62; V. Sevin, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979, s. 104.

⁹⁴⁴ Çilingiroğlu 1994, s. 7; Sevin 1979, s. 103; Belli 1982a, s. 150; M.T. Tarhan, "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutupri=Lapturi' hakkındaki Yeni Görüşler", **An. Ar VIII**, 1980, s. 101; Pehlivan 1991, s. 22.

⁹⁴⁵ Ceylan 2001, s. 65.

⁹⁴⁶ K. Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. **A.S.T. I**, Ankara, 1997, s. 369; K. Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. **A.S.T. I**, 1998, Ankara, s. 127; K. Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XIV. **A.S.T. I**, 1999, Ankara, s. 143.

⁹⁴⁷ UKN I, 159.

⁹⁴⁸ Zimansky 1985, s. 120.

kabartmalara sahiptir⁹⁴⁹. Doğu Beyazıt'ın 9 km ilerisinde Kertenkele Kalesi ve mezarlarında yapılan kurtarma kazısı M.Ö. 9. yüzyılda Urartu'nun bölgede ne kadar kuzeye ulaştığını kanıtlayacak arkeolojik malzemeye sahiptir⁹⁵⁰. Yine aynı bölgede Ferhat Kanalı⁹⁵¹ olarak bilinen kanal ve yakınında Balık Gölü Kalesi⁹⁵² ve Gürgüre Kalesi⁹⁵³ bulunmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik araştırma da bu önemli kanalın hangi kral döneminde ve hangi amaçla yapıldığına dair herhangi bir yazıtta rastlanmamıştır. Ancak civarda yapılan araştırmalar sonucunda bulunan 7 kalenin M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmesi kanalı da 7. yüzyıla tarihlendirmemize yol açmıştır. Ayrıca göldeki su miktarının iklim ve mevsimlere göre düzensizlik göstermesi yapıma amacının Balık Gölü deresinin sulayamadığı Doğubayazıt Ovası'nın kuzey tarafında kalan tarım arazilerini sulama ihtiyacını karşılamak maksadıyla olduğunu düşünülmüştür⁹⁵⁴. Balık Gölü kalesinin de bu kanalı koruma maksadıyla yapıldığı anlaşılmaktadır⁹⁵⁵. Yaklaşık olarak 2700 yıldan beri kesintisiz olarak çalışmakta ve çevresinde yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır.

Gürgüre kalesinin yaklaşık olarak 12 km doğusunda yer alan Ardıç Kalesi ovaya hâkim konumuyla, çevresindeki verimli topraklardan elde edilen tarımsal ürünün depolandığı ekonomik amaçlı yapılan bir kale olduğu düşünülmektedir⁹⁵⁶. Kalenin doğu sur duvarları üzerinde Urartu'nun yayılım alanı içerisinde birçok kalede var olan çok sayıda anıtsal kaya işaretine rastlanmıştır. Bu kaya işaretlerinin M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir⁹⁵⁷.

⁹⁴⁹ Çevik 1991, s. 120.

⁹⁵⁰ C. Bozkurtlar, "Kertenkele Kayalığı Fortress and Necropolis", **AS.**, XXVI, 1976, s. 45.

⁹⁵¹ Belli 1997a, s. 26. Bu arada şunu belirtmek gerekir bu Ferhat kanalı I. Ferhat kanalıdır. Yine Oktay Belli ve Veli Sevin tarafından Nahçıvan Bölgesi'nin güney ucunda yapılan araştırmalar sonucunda ikinci bir Ferhat kanalı bulunmuştur. Söz konusu kanal Urartu egemenliğinin bölgedeki etkinliği için oldukça önemlidir. Günümüzde içi taş ve toprak ile dolu olan bu kanal, destek duvarlarıyla birlikte yanlışlıkla yol kalıntısı olarak yorumlanmış, oysaki bölge halkı bunu Ferhat kanalı olarak isimlendirmektedir. O. Belli ve V. Sevin. **Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s. 27.

⁹⁵² Belli 1997, s. 31.

⁹⁵³ M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilen kale de Balık Gölü Kalesi gibi Ferhat kanalını koruma amacıyla yapılmıştır. Belli 1997, s. 31.

⁹⁵⁴ Belli 1997, s. 26.

⁹⁵⁵ Belli 1997, s. 31.

⁹⁵⁶ Belli 1997, s. 31.

⁹⁵⁷ Belli 1997, s. 32.

Iğdır'daki Urartu kalıntılarının çoğu Aras ırmağı civarındadır. Taşburun'un batısında iki, doğusunda üç adet kale bulunmaktadır. Ancak bu kalelerin hepsinin Urartu'ya ait olup olmadığı belli değildir. Batıda bulunan Çölegert kalesi Urartu kalelerinden farklıdır⁹⁵⁸. Ancak burada kral Menua'ya ait yazıt bulunmuştur ve bu da Urartu'ya atfedilmesi için gerekli bir kanıttır. Kalelerin yanı sıra mezarlık alanlarına da rastlanmıştır. Özellikle Melekli mezarlık alanında ele geçen malzemeler dikkat çekicidir⁹⁵⁹.

Urartu'nun Ağrı-Aras Ovası'ndaki önemli yerleşim yerlerinden birisi de Argiştihinili'dir⁹⁶⁰. Ermeni tarihçi Martirosyan tarafından incelenen kent bugünkü Armavir ve Davti-blur'un (David Tepeleri) iki ana tepesi ve arasında kalan arazide kurulmuştur. M.Ö. 8. yüzyıla ait bir Urartu kentinin karmaşık görünümünü yansıtmaktadır⁹⁶¹. Karakala'da bulunan bir taş yazıtın sayesinde Urartu sulama ağının en önemli kanalının buradaki yerleşime işaret eder. Argiştihinili etrafında birkaç kale tarafından savunulmaktadır; güneyde Ağrı Dağı'na yakın Minuahinili (Taşburun), kuzeyde Aragats Kalesi ve diğer 2 kale, doğuda Er(e)buni/ (İrpuni).

Batı kalesi (Davti-blur) Urartu mimarisinin kendine özgü niteliklerini taşımaktadır. Benzer kalelerden farklı olarak ise bazalt bloklar kabaca ve farklı büyüklüklerde işlenmiştir. Kalenin iki ucundan iki kapı açılırken bunların her biri 3 bölümden oluşur: Merkez, uzun ve yarısı kapalı iç avluyla ikiye ayrılmış, büyük ve dört köşeli bir yapıdan oluşur. Avlu ya da salona kuzeyin oturma mekânları eklenir. Güney ve güneybatı tarafında depo mekânları bulunmaktadır⁹⁶². Yine batı kalesinde 3 adet dini amaçlı kullanılan yapı bulunmuştur. Diğer Urartu ülkelerindeki gibi Argiştihinili de çok miktarda klasik tapınak yapıları vardı.

Batı kalesinin doğusuna düşen ve plansız olarak yapılan basit evlerden oluşan yoksullar mahallesi ve daha güneybatısında fakir sunulardan ibaret mezar alanı

⁹⁵⁸ Sinclair, s. 408.

⁹⁵⁹ R.D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Igydir", *AS*, XIII, London, 1963, s. 154.

⁹⁶⁰ Martirosyan, A.A. *Armenia in the Bronze Age and the Early Iron Age*, Erevan, 1964, s. 233.

⁹⁶¹ Salvini 2006, s. 141.

⁹⁶² Argiştihinili'nin çeşitli depolarında toplam 5000 ton tahılın korunabildiği hesaplanmıştır. 400 – 500 bin litrelik bir hacmin saklanabildiği şarap mahzenleri mevcuttur. Salvini 2006, s. 142.

bulunmaktaydı. Diğer semtte ise bir iç avlu etrafında birbirine benzeyen evlerden oluşan bloklar bulunmuş ve garnizon konutları olarak yorumlanmıştır⁹⁶³. Nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan çiftçi ve zanaatkârların evleri farklılıklar göstermektedir. Tarımla ilgili mekânlarla ilişkili aletlerin bulunmasından dolayı çiftçi evleri olarak yorumlanmasına yol açan çiftçi evleri bazalt bloklar üzerine oturtulmuş kerpiçten oldukça sağlam bir duvar işçiliği gösterir. Ayrıca birçok tahıl ve sebze türünün bulunması da arkeolojik açıdan desteklemektedir. Zanaatkârlar ise yukarı sınıfla birlikte yaşamaktaydı. Evleri çiftçilerinkinden daha büyük ve daha kaliteli inşa edilmiştir. Küçük buluntular sayesinde çömlekçilik, tunç maden işçiliği ve taşçılık gibi belli başlı zanaat dalları tespit edilmiştir.

Askeri açıdan güçlü olan bir diğer nokta Aragats Köyü'nde yer alan yerleşimdir. Argıştihinili, Teişebani ve Erebuhi kadar önemli olan bu yerleşim temel izleri yüzeyden görülebilen kale duvarıyla korunmaktadır. Yerleşimin üst bölgesinde güçlü köşe kuleleriyle iki kattan oluşan bir sitadel yükselmektedir ve sitadelin zemin katında Ağrı-Aras Ovası'nın diğer kalelerinde olduğu gibi depo ve ekonomik amaçlı yapılar bulunmaktadır⁹⁶⁴.

Yine Ağrı-Aras Ovası'nda Aras'ın sol kolu olan Razdan Irmağı'nın kıyısında Karmir-blur'da (Kızıltepe) II. Rusa tarafından kurulan Teişebani'yi görürüz. Teişebani (Fırtına Tanrısının Kenti)'de tunç kalkanlar üzerinde günümüze kadar gelen yazıt ele geçirilmiştir⁹⁶⁵. Yazıtta Urartucadaki adı Aza Eyaleti'ndeki bu yeni merkezin Er(e)buni'nin yerine kurulduğunu ve yeni kentin yapılmasıyla birlikte devletin tanrısı Haldi için de bir tapınak yapıldığını görürüz⁹⁶⁶. Bir sitadel ve batı tarafından sitadele bağlı avlu güçlü bir kale duvarının yanında birisi güney birisi kuzeybatıda olmak üzere iki tane kapı bulunmaktadır. Duvarlar büyük bazalt bloklar üzerinde oturtulurken duvarlar kerpiçten oluşmaktadır. Şehir kale saray olarak kullanılmakta bunu da ele geçen bir yazıttan anlamaktayız⁹⁶⁷. Teişebani'nin Ağrı-

⁹⁶³ Salvini 2006, s. 143.

⁹⁶⁴ Martirosyan, s. 234.

⁹⁶⁵ Hchl, 99b; UKN, 145; UKN, 146, 147, 147a; Hchl 99

⁹⁶⁶ "Haldi bana krallık iktidarını verdiği (ve) ben babamın yerinde krallığa (tahtına) geçtiğimde mükemmel olana kadar Haldi'nin bu kapısını ben inşa ettim" UKN, II 448, 449, 450

⁹⁶⁷ "Argıştinin oğlu Rusa'nın kalesi, Teişebani şehri"

Aras ovasındaki askeri-yönetsel ve ekonomik bir merkez olduğu ve yüksek rütbeli Urartu yöneticilerinin burada kaldığını görmekteyiz. Çok sayıda arkeolojik materyal geçmesine rağmen içlerinde en önemli grubu depo odalarında bulunan mühürler oluşturur. Şehrin hemen hemen her yandan savunmaya yarayan savunma duvarlarıyla çevrelendiği ve ele geçen kalıntıların yaklaşık olarak 40–45 hektara yakın bir alana yayıldığını görmekteyiz. Şehrin düzenli yapıları, savunma duvarlarının şehrin içerisinde de yer alması, bu sitadelli devasa yerleşimin önceden tasarlanarak yapılmış olabileceği ihtimalini yüksek tutmaktadır⁹⁶⁸. Dış kentinde 6 m genişliğinde, batıdan doğuya ve kuzeyden güneye giden düz sokaklar boyunca evler sıralanmıştır. Izgara planlı yapılar olarak nitelenen bu kentleşme planı yukarıdaki varsayımı desteklemektedir⁹⁶⁹.

Yapılan çalışmalar sonucunda Karmir-blur dış kentinde sivil yerleşime ait üç adet ev tipi görülmüştür. Bunlardan ilki, üç odalı ve avlulu ev tipidir. İkinci tip ev, merkez, bir hol ve bununla ilişkili odalardan oluşmaktadır. Üçüncü tip ev ise tek odalı ve ön avluludur⁹⁷⁰. Ele geçen arkeolojik veriler ve mimari unsurların incelenmesi sonucunda farklı sosyal statüdeki kişilerin yaşamış olduğu düşünülmektedir. Zanaatçı ve ya tarımla uğraşan kişilerin üç odalı evlerde oturduğu ancak herhangi bir tarımsal ürün deposunun olmaması ya da hayvanları için artı bir oda olmaması dikkat çekicidir. Urartu garnizonunda görev yapan askerlerin ve sıradan halk ile askerlerin dışında zengin bir sınıfın da yaşadığı önerilmiştir⁹⁷¹.

Arın-Berd tepesinin üzerine kurulan Erebuni sitadeli'nde⁹⁷² gerçekleştirilen kazılar kalenin planı, arkeolojik envanteri ve yapım tekniği hakkında bilgi vermektedir. Tepenin topografik özellikleri kalenin buraya yapılması için önemlidir. Güney bölümü ise tekerlekli araçların giriş yapabileceği kadar az engebelidir.

⁹⁶⁸ Martirosyan, s. 256.

⁹⁶⁹ Martirosyan, s. 265.

⁹⁷⁰ Çilingiroğlu 1997, s. 84.

⁹⁷¹ Burney-Lawson, s. 188–189.

⁹⁷² "... Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Arğişti Menua oğlu der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi (ve) düşman ülkenin bastırılması için Irpuni şehrini kurdum. Yer çorak idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hati Ülkesi'nin (ve) Şupani ülkesinin 6600 savaşçısını iskân ettirdim. ... "UKN I, 127.

"... Tanrı Ivarşa'ya Arğişti Menua oğlu bu susi binasını yaptırdı. Arğişti der ki: o yer çoraktı, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Arğişti, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır... "UKN II, 396–397.

Kale’de ortaya çıkartılan Kuzey Suriyeli bir tanrı olan İvarşa’ya adanmış kule tipli olmayan tapınak, diğer arkeolojik materyallerle bir arada ele alınınca Urartu’nun bölgede uyguladığı dış siyaset açısından önemlidir⁹⁷³. Kalede yer alan anıtsal kapı bazalt bloklar üzerine oyulmuş ve kapının duvarları arasına I. Arğişti’ye ait aynı içerikli yazıtlar ile süslenmiştir. Kapıdan geniş bir koridorla avluya geçilmektedir. Dört köşeli avlu, avlunun resmi toplantılar için kullanılan bölümüdür. Dikdörtgen biçimli avlunun çevresinde çeşitli odalar bulunur. Avlunun duvarları çeşitli fresklerle süslenmiştir. Freskler Urartu saraylarının iç mekânlardaki en yaygın kullanılan duvar süslemeleridir. Ancak burada ele geçenler Karmir-blur ve Altın-tepe⁹⁷⁴ örneklerinde olduğu gibi parçalanmış bir halde ele geçmiştir. Süslemeler genellikle birbiri üzerine sıralanmış şeritler, rozet ve palmetlerle, tomurcuk zincirlerinden oluşurken tunç sanatında kullanılan figürlerin de duvar resimlerinde kullanıldığını görmekteyiz.

Ağrı-Aras Ovası’nda yer alan diğer bir önemli yerleşim Echmiadzin’dir. Bu yerleşim yerinde herhangi bir kazı yapılmamıştır. Kale K’asal ve Aras ırmaklarının birleşimindeki bir noktada bulunur⁹⁷⁵. Güney Transkafkasya’da Urartulara ait bir diğer kale Horom’dur. Shirak Ovası’nda yer alan bu kale Urartu’nun inşa tekniğinden farklı olarak Erken Demir Çağ kalelerine yakın özellik gösterir. Kuzey Horom kalesi Olasılıkla I. Arğişti döneminde ya da bu kralından sonrasına tarihlendirilmektedir⁹⁷⁶. Sevan Gölü havzasında yer alan Lcasen’deki Urartu kalesi küçük kuzey kalelerinden biri olarak betimlenir⁹⁷⁷. Kalede herhangi bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Sevan Gölü’nün güney kıyısında yer alan Sotk 1, Ayrk 1 ve Kol Pal kaleleriyle karşılaşırız. Sotk 1 kalesi aynı isimle anılan köyde bulunurken kalenin yakınında bir Urartu mezarı kazılmış ve bir adet Urartu kemeri ele geçirilmiştir⁹⁷⁸. Ayrk 1 kalesi de aynı isimle anılan Ayrk köyünün güneyinde yer alır. Yerleşim

⁹⁷³ Arinberd Kalesi’nde, Urartu Panteonundan olmayan bir tanrıya tapınak yapılması ile bölgeye getirilen insanların dini inanışlarının krallık otoritesi tarafından korunması bir tarafa bizzat krallığın siyasi ve ekonomik gücü ile desteklendiği görülmüştür.

⁹⁷⁴ Özgüç, 1966.

⁹⁷⁵ Slattery, s. 190.

⁹⁷⁶ T. Smith, “The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architecture”, *AJA*, Vol.103 No:1, 1999, s. 67.

⁹⁷⁷ Slattery, s. 190.

⁹⁷⁸ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian 2002, 67; Yengibaryan, N. “The Graves of the Urartian Period of Karchaghbyur”, *The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores* (ed.by: R. Biscione-S. Hmayakyan-N. Parmegiani), Rome, 2002, s. 67.

Kelbajar-Artsakh yolu üzerindedir⁹⁷⁹. Kol Pal kalesi Akunk köyünün doğusunda yer alır. Kale Masrik Ovası'nın güneybatı tarafını kontrol altında tutar. Küçük taşlardan yapıldığı bilinen kalenin iç kesimi taş duvar ve yapı kalıntılarıyla kaplıdır. Kuzey tarafında ise kule kalıntıları vardır. Yapıların etrafında bol miktarda Urartu çanak çömleği ele geçmiştir⁹⁸⁰. Sevan Gölü'nü kontrol altında tutan diğer bir kale Kari Dur Kalesi'dir. Savunma duvarları büyük düzgün taşlardan inşa edilen kale de payanda kalıntıları mevcuttur. Güneybatı tarafı bir kule tarafından korunan kalenin batı kenarında olasılıkla bir potern bulunurken güneybatı bölümünde çok odalı bir Urartu gömü yapısı ve menhir bulunmaktadır⁹⁸¹.

Tsonivar kalesi de Sevan Gölü'nün güneyindeki önemli kalelerden biridir. Kalenin kuzeybatısında kayaya oyulmuş I. Rusa'ya ait yazıtta⁹⁸² Sevan Gölü Havzası'ndaki 23 ülkenin fethi ve Tanrı Teişeba'nın şehri ve kalesinin yapılışını anlatmaktadır. Ele geçen arkeolojik buluntu ve sahip olduğu konumdan dolayı Erken Tunç Çağ'dan Orta Çağ'a kadar yerleşim gösterdiğini görmekteyiz. Bulunduğu stratejik konumdan dolayı askeri yönetsel bir merkez olarak düşünülmektedir. Yapım tekniğinde Urartu mimarisin etkilerinin yanında yerel mimari özellikleri de göstermektedir⁹⁸³. Kalede mezar buluntuları da ele geçmiştir. Gölün güneyindeki Al Berd Kalesi Martuni Vadisi'ni ve Selim Geçidi'ne giden ana yolu korumaktadır. Kale büyük, düzgün taşlardan yapılmıştır. Kalenin yakınlarındaki bir mağarada bir Urartu mezarı bulunurken, kalenin yakınındaki Geghovit köyünün kuzey tarafında bir mağarada diğer bir Urartu mezarı daha ele geçirilmiştir⁹⁸⁴. Aras ırmağı boyunca kurulan bu kalelerin savunma hattı oluşturulmasının, bölgedeki hâkimiyeti sağlamanın yanı sıra kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı da planlanmış olmalıdır.

Kalelerin yanında bazı önemli mezarlık alanları da arkeolojik açıdan Urartu'nun yayılımı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Karchaghbyur

⁹⁷⁹ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 85.

⁹⁸⁰ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 89.

⁹⁸¹ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 117.

⁹⁸² UKN I, 266.

⁹⁸³ H. Sanamyan, "The Fortress of Tsonivar (Odzaberd) The City of (God) Teisheba" **The North-Eastren Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores** (ed.by: R. Biscione-S. Hmayakyan-N. Parmegiani), Rome, 2002b, s. 319.

⁹⁸⁴ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 165.

yerleşiminin kale ve mezarlık buluntuları verdiğini ancak sadece mezarlık alanının Urartu döneminde kullanıldığını görmekteyiz. Yerleşim Sevan Gölü'nün güneyindeki Martuni-Vardeniz arasındaki ovada yer almaktadır⁹⁸⁵. Yine Karchaghbyur köyü yakınında bulunan mezarlık alanında 5 adet mezarın M.Ö. 8.-6. yüzyıllara tarihlendiğini, yerel ve Urartu kültürü arasındaki ilişkilerin anlaşılmasını sağladığını görmekteyiz. Buluntular arasında bir mühür baskı da “Tanrı Haldi’ye” yazılı kısa bir yazıt ele geçmiştir⁹⁸⁶. Nerkin Gtashen mezarlığında, altında gömü odasına sahip yığma toprak mezarların yanı sıra bir Urartu mezarı bulunmuştur⁹⁸⁷. Dozragyugh köyünün kuzeydoğusunda Sangar kalesinin içinde doğal bir mağarada da bir Urartu gömüsü ortaya çıkarılmıştır⁹⁸⁸.

Yukarıda ele aldığımız arkeolojik kalıntılar sayesinde, Urartu'nun egemenlik alanını ve bölgedeki yoğun yerleşim alanlarının varlığını görmekteyiz.

3. 5. KUZEY VE KUZEBATI BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI

Karasal iklimin hâkim olduğu bölümümüzde iklim koşullarının ekip biçme faaliyetlerini büyük ölçüde etkilediğini görmekteyiz. Tarım yapılacak alanların az ve dağınık olmasından dolayı tarım faaliyetleri karasal iklim şiddetinin en az görüldüğü yerlerde ve tarıma uygun toprağın bulunduğu yerlerde sınırlı şekilde sürmektedir. Kış soğuklarına karşı yazlık tahıl ekimi, kuraklığa karşı kuru tarım yöntemleri ile sonuç alınmaya çalışılmaktadır. Sulama ancak mümkün olan belirli yerlerde yapılabilmektedir. Ekili alanların içinde büyük çoğunluğunu buğdayın aldığını görmekteyiz. Arpa, buğdaydan sonra ikinci olarak yetiştirilen tahıl çeşididir. Buğdaya göre daha az sıcaklık ve su ister. Bölgede günümüz koşullarında bile söz konusu hububatlar kuru tarım olarak adlandırılan bir yöntemle yapılmaktadır⁹⁸⁹. Arpa, Erzurum-Kars bölümünün 2000 metreden yüksek kısımlarında buğdaya karşı

⁹⁸⁵ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 117.

⁹⁸⁶ Yengibaryan, s. 417.

⁹⁸⁷ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 213.

⁹⁸⁸ Biscione-Hmayakyan-Parmegiani-Sayadian, s. 231.

⁹⁸⁹ Yaz aylarının sonunda tarlaya atılan tohum, kışı karın altında geçirir. Bahar aylarında karların erimesiyle birlikte filizlenir. Bu ekim biçim günümüzde geniş kullanım bulan bir yöntemdir. Sağlamtemir 2001, 45. Dpnt 137

üstünlük kazanır⁹⁹⁰. Bölgede nehir ve alüvyonların beslediği alanlar ve çöküntü ovalar dışında tarım için uygun topraklar oldukça sınırlıdır⁹⁹¹. Urartular döneminde de yüzölçümün geniş olmasına rağmen, toprakların büyük bölümünde tarım yapılamadığını görmekteyiz.

Yazılı kaynakların bulunduğu bölgeler göre tarımsal faaliyetlerin daha çok Van Gölü'nün kuzeydoğusu ve Aras Vadisi'nde yoğunlaştığını söyleyebiliriz⁹⁹². Bu sebepten dolayı Urartu Krallığı'nın varlık gösterdiği en alçak kesimler Aras Irmağı ve kolları üzerinde bulunan tarımsal alanlar olmuştur. Aras Irmağı ve kolları üzerinde Marand, Khyov, Kara Ziyaeddin, Nahçıvan, Werachram, Erivan ve Leninakan, Sevan Gölü Havzası ve Pasinler/ Horasan Ovaları bulunur⁹⁹³. Yüzölçümü olarak geniş bir alana sahip olmasına rağmen, oldukça engebeli bir yapıya sahip olması ve bunun da sonucunda tarımsal alanların yetersizliğinden dolayı Urartu çiftçileri dağ yamaçlarına yapay teraslar kurarak üzüm bağları kurmuş olmalıdır. Ayrıca Sevan Gölü civarındaki verimli ovalarda da tarım yapılabilmenin şartları mevcuttur.

İklim koşullarının tarımı elverişsiz hale getirmesinin sonucu hayvancılık nüfusun temel geçim kaynağı olmuştur⁹⁹⁴. Küçükbaş hayvancılıktan çok büyükbaş hayvancılık ön planda olmuştur⁹⁹⁵. Bu durum Urartu'nun bölgede yaşadığı dönemler içinde pek farklı olmamıştır⁹⁹⁶. Ekip biçme faaliyetleri hayvancılığı destekler şekilde yapılmaktadır ve bunun en büyük kanıtı tahıl tarımıyla birlikte yem bitkileri tarımı da gelişmiştir. Genellikle çayır ve mera arazilerinin geniş yer kaplaması da hayvancılığın yaygın olarak yapılmasına zemin hazırlamıştır⁹⁹⁷. Hayvancılığın bölge ekonomisinde ilk sırada yer almasına rağmen hayvan yetiştirme yöntemlerinin halen ilkel olduğunu görmekteyiz ve bunun sonucunda verim de düşüktür. Özellikle Erzurum ve Kars bölümünde büyükbaş hayvancılığın etkin olduğunu ve içlerinde

⁹⁹⁰ Necdet- Işık 1993, s. 47.

⁹⁹¹ Konakçı, s. 172.

⁹⁹² Sağlamtemir 2001, s. 47.

⁹⁹³ Zimansky 1985, s. 22 vd.

⁹⁹⁴ Ceylan 2001, s. 21.

⁹⁹⁵ Çilingiroğlu 1997, s. 7; Burney-Lang, s. 129.

⁹⁹⁶ Çilingiroğlu 1997, s. 7.

⁹⁹⁷ Ceylan 2001, s. 22.

birinci sırayı alanın sığır yetiştiriciliği olduğunu görmekteyiz. Küçükbaş hayvancılık da bölgede yaygın olan bir geçim faaliyetidir. Yine bu bölümde at yetiştiriciliğini de görürüz. At sayısının en fazla olduğu yer Erzurum-Kars bölümüdür. Nakliye, ticaret, kervanlar ve yolculuk için yetiştirilen atlar yarı göçebe Gilzanu ve Uiteru kabilelerinden büyük sayılarda elde edilebiliyordu. Bu kabilelerin Hazar bölgesinde yetişen yabancı bir tip atı evcilleştirdikleri tartışılmaktadır⁹⁹⁸. İki hörgüçlü Asya develeri de Etiu(ni) ve Gilzanu'nun kabilesindeki erkekler tarafından yetiştirilmektedir. Devenin yetiştirilmesi uzun mesafeli ticaret ve bozkır yolculuklarına ilgiyi gösterir. İga Ülkesi'ndeki Maqaltu(ni) şehrinin fethinin anısına dikilmiş Taş Köprü kaya yazıtında bir Urartu kralı tarafından ulaşıldığı kanıtlanabilen en kuzeysel noktayı temsil etmesinin yanında ganimet olarak 115 deve alınması bunu kanıtlamaktadır⁹⁹⁹. Urartu toplumunda hayvanlar sadece etinden ve derisinden yararlanan bir canlı varlık değil, özellikle gücünden, sütünden ve yününden yararlanan önemli bir geçim kaynağı olmalıdır. Bu nedenle Urartu Kralları sefer düzenledikleri yerlerden aldıkları ganimetler arasında büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar önemli yer tutmaktadır¹⁰⁰⁰. Özellikle krallığın kuzeydoğusunda bulunan Kafkasya bölgesi bu anlamda öneme sahiptir¹⁰⁰¹. İşpuini ve Menua dönemiyle birlikte başlayan kuzey bölgelerine yapılan seferlerin sebepleri arasında kadın ve erkek esirlerin dışında çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvanın ganimet olarak alınması bunu göstermektedir¹⁰⁰². Menua'dan sonra başa geçen I. Arğişti'nin de kuzey bölgelere sefer düzenlediğini¹⁰⁰³, özellikle Daiaeni ve Gökçe Göl civarındaki toprakların bir bölümünün egemenlik altına alındığını görmekteyiz. Özellikle Horhor yazıtlarında hayvancılık bakımından zengin olan Transkafkasya bölgesine yılda iki kez sefer düzenlendiği anlatılmaktadır¹⁰⁰⁴.

⁹⁹⁸ Barnett 1982, s. 323.

⁹⁹⁹ Barnett 1982, s. 349.

¹⁰⁰⁰ Arğişti'nin saltanatının ikinci ve üçüncü yılında kuzey ülkelerine yapmış olduğu seferlerde farklı ülke ve şehirlerden ele geçirilen ganimet listesinde, 111.584 adet büyükbaş ve 454.775 adet küçükbaş hayvan yer alır. Ayrıca Arğişti'den sonra tahta geçen II. Sarduri döneminde de yine aynı bölgelere yapılan seferleri anlatan Analıkız yazıtında 113.860 adet büyükbaş hayvan, 403.887 adet küçükbaş hayvanın ganimet olarak alındığı yazılmaktadır. Sağlamtemir 2001, s. 77.

¹⁰⁰¹ Sağlamtemir 2001, s. 77.

¹⁰⁰² UKN I, 20; s. 24.

¹⁰⁰³ UKN I, 265, 266, 269–274

¹⁰⁰⁴ UKN I,127

Tarıma elverişli olmayan bölge nüfus yoğunluğuna izin vermez çünkü beslenme sorunu önemli olacaktır. Bu yüzden Urartu Krallığı, egemenliği altındaki geniş halk kitlelerini ve ordusunu besleyebilmek için baraj, gölet ve sulama kanalları yaptırmıştır¹⁰⁰⁵. İlk sulama kanalları gölet ve barajlar M.Ö. 1. bin yılın başlarında yapılmaya başlanmış ve sulamaya dayalı modern tarımı başlatan ilk uygarlık olarak tarihte yer almıştır¹⁰⁰⁶. Van Gölü ve çevresinde bu tarihten itibaren ekonomik yaşamda hayvan besiciliği ön planda iken tarımın öne geçtiğini görmekteyiz¹⁰⁰⁷. Ancak Urartu Krallığı'nın doğu sınırlarını oluşturan Kuzeybatı İran içlerinde, kuzeyde Erzincan-Erzurum- Kars ve Kafkasya'da ve batıda Bingöl-Elazığ-Malatya Bölgesi'nde şimdilik Urartu baraj ve gölet gibi su yapılarına rastlanmamıştır¹⁰⁰⁸.

Yine Aras Ovası'nın da II. Rusa ile oldukça iyi bir sulama kanalı kazandığını bilmekteyiz. Ecmiadzin yakınındaki "Zwarnoc Steli", Qublını Ülkesi'nin daha önce çorak olan topraklarında yapılan kapsamlı tarımsal projeleri anlatmaktadır:

".....Argiştı oğlu Rusa bu steli kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Argiştı oğlu Rusa der ki: Quarli Vadisi'nin¹⁰⁰⁹ yeri ekilmemiş(?) idi. Orada hiçbir şey yoktu. Tanrı Haldi'nin buyruğuna göre ben bu bağı diktirdim. Ekilecek tarlalar ve yeni bahçeler orada kurdurdum. Orada bir şehrin yapılmasını üzerime aldım. İldarunia Irmağı'ndan¹⁰¹⁰ bir kanal açtırdım. Adı "Umeşini" idi.....¹⁰¹¹"

Bölgede madenciliğin de önemli olduğunu bilmekteyiz. Çok erken dönemlerden beri maden işletildiğini, özellikle gümüş, kurşun bakır ve demir madeni yönünden ikinci zengin bölgeyi oluşturduğunu görüyoruz¹⁰¹². Urartu krallarının sınırlarını genişleterek en büyük rakibi Assur Krallığı ile boy ölçüşebilecek

¹⁰⁰⁵ Sağlamtemir 2001, s. 35.

¹⁰⁰⁶ Belli-Sevin 1999, s. 13.

¹⁰⁰⁷ Belli 1997, s. 8.

¹⁰⁰⁸ Sağlamtemir 2001, s. 40.

¹⁰⁰⁹ Erivan'ın güneyinde Karmir-Blur vadisi. Diakonoff- Kashkai 1981, s. 67.

¹⁰¹⁰ Bugünkü Razdan Irmağı. Salvini 2006, s. 119.

¹⁰¹¹ Payne 2006, s. 285.

¹⁰¹² Ceylan 2008, s. 44.

kapasiteye ulaşmasında madencilik alanında gösterdiği gelişmenin büyük etkisi olmuştur¹⁰¹³. Urartu döneminde kuzeydeki maden yatakları oldukça zengin olup, gümüş yataklarına Gümüşhane, Bayburt ve İspir’de rastlanırken, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisi’nde bakır yatakları olduğu bilinmektedir¹⁰¹⁴. Çoruh vadisinde çok eski çağlardan beri bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenlerin de kullanıldığı yapılan araştırmalar sonucu tespit edilmiştir¹⁰¹⁵. Urartuların buraya düzenlediği seferlerin en önemli nedenleri arasında bölgedeki maden zenginliklerini kontrol altına almak istemesidir¹⁰¹⁶. Bölgenin hammadde ve üretim merkezlerinin Urartu devletinin egemenliği altına geçmesi Urartu krallığının daha çok güçlenmesine imkân vermiştir¹⁰¹⁷. Kral Menua ile birlikte bölgede bulunan bakır, gümüş, kurşun ve demir yatakları bölgeye yapılan seferlerin sebepleri arasında yer almaktadır. I. Arğişti’nin Diauehi ve kuzeyinde bulunan Luşa Krallığı’ndan haraç olarak altın, bakır ve gümüş aldığı bilinmektedir. Ayrıca bölgenin hammadde yataklarının dışında, zengin orman örtüsü, maden ergitme ve üretimi açısından önemli bir diğer etken olmalıdır¹⁰¹⁸. II. Sarduri dönemine ait yazılı kaynaklarda Diauehi Krallığı’nın adının geçmemesi, I. Arğişti’den itibaren Urartu egemenliğine girdiğini söyleyebiliriz. Ancak I. Arğişti zengin maden kapasitesi olan Diauehi Krallığı’nı fethettikten sonra bu bölgeyi krallık sınırları içine dâhil etmemiş ve buradaki siyasi organizasyonu koruyarak vergi edinimi yoluna gitmiştir. Arğişti’nin kuzey seferlerinde elde ettiği ganimetlere ve vergilere bakıldığında bölgenin zenginliği ortaya çıkmaktadır. Diauehi Kralı Mannudibu I. Arğişti’ye “41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra¹⁰¹⁹ 1000 at, 300 büyükbaş hayvan, 10.000 koyun”, haraç olarak verdiğini ayrıca, “... saf altın, 10.000 mina bakır, ... boğa, 100 sığır, 500 koyun, 300 binek atı” yıllık vergi olarak vermeyi kabul ettiğini görmekteyiz¹⁰²⁰. Diauehi ülkesinin ekonomik faaliyetlerini incelediğimizde merkez ile doğu kısmının

¹⁰¹³Konakçı, s. 167.

¹⁰¹⁴Belli 1991, s. 16; Pehlivan 1991, 31

¹⁰¹⁵Yıldırım 2007, 67

¹⁰¹⁶Sevin 1979, 105 vd.; Belli 1991, s. 18 vd.

¹⁰¹⁷Çilingiroğlu 1994, s. 61, 68.

¹⁰¹⁸Sağlamtemir 2001, s. 87.

¹⁰¹⁹Yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranını şu şekilde açıklayabiliriz; 1 mina= 505 gramdır. 41 mina altın= 20,5 kg, 37 mina gümüş= 18,5 kg, 10.000 mina bakır= 5 ton. S. Yıldırım 2007, s. 67 dpnt. 331. Söz konusu oranlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çilingiroğlu 1994, s. 67 dpnt.160

¹⁰²⁰UKN, 127

tarım ve hayvancılıkta, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu görülmektedir¹⁰²¹. Gümüşhane ve çevresinde Urartu'ya ait kalelerin ve gözetleme kulelerinin yerlerinin saptanması konusunda maden kaynaklarının ve ticaret yollarının konumları dikkate alınmıştır¹⁰²².

Diauehi ülkesinin ödemek zorunda kaldığı haraç ve vergileri, sadece çekirdek bölgenin ihtiyacını karşılayamayacağı çok açıktır. Urartu'nun özellikle altın, gümüş ve demir için Doğu Karadeniz'e yönelmesi gerekmektedir. Slattery, özellikle Amasya/Gümüşhacıköy madenlerinin Urartu ekonomisinde önemli yer tuttuğunu ifade eder¹⁰²³. Belli ise, Urartu'nun Erzincan-Erzurum-Gümüşhane-Artvin-Kağızman bölgesine daha çok önem verdiğini, bölgedeki maden yataklarını kontrol altında tutabilmek için ekonomik ve yönetsel anlamda kaleler inşa ettiğini ileri sürmektedir¹⁰²⁴. Slattery'de Urartu'nun maden sağladığı en önemli bölgelerden birinin Gümüşhane-Bayburt olduğunu kabul etmektedir¹⁰²⁵. Urartu Krallığı için önemli olan bronz endüstrisi için kullanılan çinko yatakları da Doğu Karadeniz'de bol miktarda mevcuttur.

Sahip oldukları madenin ocaktan çıkarılması ve işletilmesi, metal endüstrisi ve bronz işçiliğinin gelişimi Menua dönemiyle birlikte ivme kazanır. Bu devasa gelişimi, özellikle bronz işleme alanında, Aras Vadisi ve Metsamor önemli metal işleme bölgelerinin ele geçirilmesi ile yeterince açıklanabilir. Bu sektörün çeşitli ürünleri batı ile ticaretin gelişmesine yol açar. Menua ve I. Arğişti dönemlerinde Diauehi'ye yapılan seferlerde ilk kez ticaret yollarından bahsedilir¹⁰²⁶. Barnett'e göre Urartu krallarından Menua, I. Arğişti ve II. Sarduri, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından Kulha'ya ulaşarak Mana ülkesinden başlayıp, Erzurum üzerinden Trabzon'a ulaşan büyük ticari yolu ellerine geçirmişler ve bu liman vasıtasıyla batı ile ticari ilişkiye başlamışlardır¹⁰²⁷. Bunu da II. Sarduri döneminde yazılı kaynaklarda geçen Qulha

¹⁰²¹ Çilingiroğlu, 1994, s. 64; Ceylan 2001, s. 48.

¹⁰²² Çiğdem, 2006, s. 86.

¹⁰²³ Slattery, s. 12.

¹⁰²⁴ Belli 2000, s. 373 vd.

¹⁰²⁵ Slattery, s. 10.

¹⁰²⁶ Barnett 1982, s. 366.

¹⁰²⁷ Sağlamtemir 2001, s. 91.

şehrinin Kolkhis ile eşitlenmesi kanıtlamaktadır¹⁰²⁸. Urartu Krallığı'nda ekonomi ve ticaretin askeri politikalarla paralel ilerlediği görülmektedir. Askeri seferleri ekonomik amaçlı eylemler olarak görülmektedir. Bu seferlerden elde edilen haraç ve ganimetler Urartu ekonomisinin önemli gelir kaynakları arasındadır. Dağlık bir bölgede kurulan Urartu'nun ticaret yapabilmesi için bir yol ağına sahip olması ve bu yol ağının güvenliğini sağlaması gerekmektedir. Barnett Urartu'nun bu ölçüde yükselişinin altında bölgesel ticaretten aldığı payın büyüklüğüne bağlamaktadır. Böylece bölgede ekonomik potansiyel olarak düşünülmeyen doğal geçitler ve yollar hayati önem kazanmıştır. Urartu Krallığı'nın Kral Menua döneminde kuzey bölgesinde nereye kadar ilerlediği bilinmemektedir. Kop ve Zigana geçitlerinin aşılması ile ulaşılan önemli bir liman kenti olan Trabzon'un Urartu Krallığı tarafından batı dünyası ile yapılan ticarete kullanılıp kullanılmadığı tartışılmaktadır. Barnett, Menua'nın Mana ülkesinden Erzurum'a geçen bir ticari yolla demir, dokuma, kıymetli taşlar, ahşap ve esir sağlamış olduğunu, İran'dan gelen malların Samos, Khios ve Klazomenia'ya kadar gittiğini önermektedir¹⁰²⁹.

Yine demirin potansiyel olarak önemli zenginlik kaynaklarından biri olarak görülmesi ile kuzeyde Grekler ile güneyde Urartular arasında yapılan büyük ölçekli ticaretin gelişimi özellikle Daiaeni ve Diauehi gibi kuzeyli kabilelerin madenleri için büyük ve iyi finansman sağlayan iki pazarın oluşumuyla sonuçlanmıştı¹⁰³⁰. Bölgenin tarihsel coğrafyasının oluşumunda Urartu krallarının denize ulaşan ticaret yollarını kontrol altına almak istemesi ile Diauehi ile arasında geçen mücadele önemli rol oynamıştır.

¹⁰²⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68.

¹⁰²⁹ Sağlamtemir 2001, s. 103.

¹⁰³⁰ Slattery, s. 5.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN BATI BÖLGESİ

4. 1. URARTU KRALLIĞI'NIN BATI BÖLGESİ'NİN COĞRAFI SINIRLARI

Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün batısındaki ülkelerle siyasi, kültürel ve ekonomik alandaki ilişkisi kral Menua ile birlikte başlar. Bölgede ele geçen birçok yazıt¹⁰³¹ Menua'nın batıya yayılma amacını, özellikle Murat Vadisi'ni ele geçirmek isteğini kanıtlamaktadır. Yörede bulunan bol miktarda maden, verimli ovalar, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması, Orta Anadolu ile Doğu Anadolu arasında köprü kuran stratejik önemi, gerek Urartu'nun gerek Assur gerekse de diğer medeniyetlerin ilgi odağı olmasını sağlamıştır. Urartu Krallığı kendisi için önemli olan bu bölgeyi elinde tutabilmek için sürekli savaşmak, mücadele etmek zorunda kalmıştır. Murat boyunca dizilmiş Kayalidere, Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, Harput gibi kaleler ise bu bölgeyi elinde başarıyla tuttuğunun kanıtıdır. Özellikle Palu ve Mazgirt/Kaleköy gibi içinde çok odalı kaya mezarlarının bulunduğu eyalet merkezleri aracılığıyla bölgenin denetimini sağlamıştır. Fırat Nehri, ülkenin batı sınırını belirliyordu¹⁰³². II. Sarduri tarafından yazdırılan İzoli yazıtı Urartu'nun bölgeye gelerek Fırat'ı geçişini anlatmaktadır. Fırat Nehrini yalnızca vergi ve ganimet almak için geçen Urartular, özellikle Menua ve II. Sarduri dönemi Melitealhe ve Kumaha gibi kent devletleri üzerinde baskı kurup, vergi almış olsalar da nehrin ötesine yerleşmemişlerdir¹⁰³³.

Bu bölümde Van Gölü'nün batı ve güneybatısında kalan günümüzde Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl hatta daha da güneye doğru inerek Adıyaman ve Diyarbakır illeri ve çevrelerindeki bölgeleri inceleyeceğiz.

Bölgenin coğrafi sınırları güneyde Güneydoğu Toroslar, kuzeyde Karasu'nun güneyindeki Munzur silsilesi, batısında Munzur ve Toros silsilesini yarmayı başaran Fırat nehri, doğuda yükselen Bingöl dağları bu yöndeki önemli bir engeli

¹⁰³¹ R. Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi" **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994, s. 287.

¹⁰³² Köroğlu 2011, s. 13.

¹⁰³³ Köroğlu 2011, s. 16.

oluştururken, Murat nehri vadisi ve bu vadi paralelinde uzayan küçük yayla ovalarının zincirinin oluşturduğu geçit sayesinde de doğuyla bağlantıyı sağlar¹⁰³⁴. Genel olarak dağlık olmakla beraber, geniş çöküntü ovalarına (Elazığ ve Bingöl) sahiptir. Bu tektonik oluklar, aynı zamanda, fay kuşaklarına da uyar. Batıda Malatya dağları ile başlayarak Van Gölü'nün orta kesimine kadar uzanan Toros dağları kuşağını kapsayan yöre, en engebeli bölümünü oluşturur. Bu dağ kuşağı Fırat ve Dicle nehirleri tarafından yer yer yarılmıştır.

Bölgenin en önemli tarım alanları Altınova ve Elazığ ovalarıdır. Ovada su kaynakları fazla olmadığı için kuru tarım yapılmaktadır. Daha doğusunda yer alan Palu, Karakoçan ve Bingöl ovalarının verimlilik oranı diğer ikisine göre daha azdır. Bu ovaları sulayan en önemli akarsu ise Murat'tır. III. Salmanassar'a ait Kurh Steli'nde adı geçen **Arsania**'nın Klasik dönemde Arsanias olarak adlandırılan Murat nehri olduğu bilinmektedir¹⁰³⁵. Murat nehri kaynağını, Eleşkirt-Ağrı ovasının çevresindeki yüksek sahalar ve Diyadin Eşiği oluşturmaktadır. Murat nehri Munzur çayı ve daha başka küçük nehirler ile beslenerek Keban'da Karasu ile birleşir ve Fırat adını alır.

Bölgenin engebeli yapısı kara ulaşımına imkân vermemiş, bu yüzden Dicle Boğazı ve Bitlis çayı koridoru, tarihin ilk çağlarından beri ulaşımı sağlamıştır¹⁰³⁶. Karasal iklimin etkisinde olan bölgenin ulaşım ağını gerek Eskiçağ'da gerekse günümüzdeki doğal yapısı belirlemektedir. İlk çağlarda Mezopotamya'dan gelip Diyarbakır'da çatallaşan tarihi yolun bir kolu Dicle gediğini aştıktan sonra Samsun ve Sinop'a, diğeri Bitlis koridorunu geçerek Doğu Anadolu üzerinden İran ve Kafkasya'ya kadar ulaşıyordu¹⁰³⁷.

Güneydoğu Toros dağlarının batı kesimini oluşturan Malatya dağları, özellikle su verimi ile ayrı bir ortam oluşturmaktadır. Dağın üst tarafında kireçtaşlarından sızan sular, temeldeki killi şistlerin kontak yüzeyleri boyunca gür kaynaklar halinde çıkar. Bu karstik kaynaklardan kanal ve borulara alınarak bölge

¹⁰³⁴ Köroğlu 1996, s. 1-2.

¹⁰³⁵ Köroğlu 1996, s. 59; Belli 1977, s. 121; Çilingiroğlu 1984, s. 8.

¹⁰³⁶ Atalay- Mortan, s. 506.

¹⁰³⁷ Atalay- Mortan, s. 506.

için hem kullanım hem sulama suyunu oluşturur. Doğuda Maden dağı yöresine geçilir. Maden Dağı, III. Salmanassar'a ait Diyarbakır/Üçtepe'de bulunmuş olan Kurh Steli'nde¹⁰³⁸ adı geçen Namdanu Dağı ile eşitlenmektedir¹⁰³⁹.

Batıda Darende, kuzeyde Hekimhan ve doğuda Fırat nehrine kadar uzanan oldukça geniş bir çanak olan Malatya Havzası, Fırat nehri boyunca kuzeyde Arguvan'a kadar devam eder. Bir plato görünümünde olan Malatya Havzası, Tohma ve Sultansuyu tarafından yarılmıştır. Malatya ve çevresine hayat veren, karstik kaynakları Beydağların eteğinden çıkan Pınarbaşı ve Sürgü kaynaklarıdır. Genel olarak düz olan Malatya ovası çok verimli bir toprağa sahiptir. Alüvyonlu toprak yapısı yüzünden su tutmayan, çabuk kuruyan ovada, Fırat'a karışan akarsular sayesinde verimliliğini korumaktadır. Kuruçay, Tohma Suyu, Sultan Suyu, Derme Suyu, Elma Suyu ve Kurudere belli başlı su kaynaklarıdır.

Malatya Havzasına göre 100–200 metre yüksekte olan Elazığ Ovası'nda, Malatya Ovası'nda olduğu gibi önemli su kaynakları yoktur. Murat suyu ile Fırat nehrinin bir çeşit yarımada içerisinde, az çok dağlık ancak çok yüksek ya da sarp engebelerle sahip olmayan bazı ovalar vardır. Bunlar arasındadır Elazığ ve ya eski adıyla Harput ovası. Yeşillik, bağ ve bahçelik olan ova oldukça verimlidir. Oldukça küçük olan ova, çöküntü havasının alüvyonlarla dolmasından meydana gelmiştir. Kenarında kuzey-güney doğrultulu faylar bulunur¹⁰⁴⁰. Daha güneye doğru gidildikçe Uluova, Müdürü ovası, Hanpınar ovası, Baskil ovası, Adedi ovası, Karayazı gibi ovalara rastlarız.

Bölgenin iklim özellikleri, batıdan doğuya doğru sıcaklık ve yağış değerleri azalmaktadır. Nedenlerine gelecek olursak, deniz etkisinin artması ve yüksekliğin artmasıdır. Yükselti yanında coğrafi enleminde etkisi ile yerel farklar oluşur. Erzincan ve Malatya'ya ait meteorolojik veriler değerlendirildiği takdirde kuzey ile güney arasındaki farklılıkları kısaca özetlersek; kuzeyde kışlar daha soğuk geçer ve daha uzundur. Üç ayın ortalaması, sıfırın altındadır. Aralık ve Nisan arasındaki kar

¹⁰³⁸ *Namdanu ve Merisu dağlarını aştım İşuwa ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm.*

¹⁰³⁹ Köroğlu 1996, s. 70.

¹⁰⁴⁰ Saraçoğlu, s. 399.

yağışı kışın şiddetini gösterir. En yağışlı mevsim ilkbahardır. Güneye inildikçe değerler artar. En yağışlı mevsim ilkbahar ve kıştır, değerler eşittir. Kuzeye göre daha sıcak, kurak ve uzun yaz yaşanır¹⁰⁴¹.

Dağların uzanışı yağış üzerinde etki yaratır. Bölgenin en yağışlı yerini Güneydoğu Toros Dağları, güneyden gelen cephelerin iç kısımlara doğru sokulmasını engelleyerek buralara fazla yağış düşmesini sağlar. Buna karşılık Malatya çukuru ile Darende-Gürün oluğu çok az yağış aldığı için bölgenin kurak alanlarını oluşturur¹⁰⁴².

Bölgenin Elazığ yöresinde iklim koşullarının elverişli ve çevresinde su kaynaklarının bol olması, ormanların, kaya sığınaklarının varlığı, kara ve su hayvanlarının bolluğu çok erken dönemlerden beri bölgede yerleşime olanak vermiştir¹⁰⁴³.

Bölgenin büyük çoğunluğu genç topraklardan oluşmaktadır. Havza topraklarının genç olması; tektonizma, volkanizma, tahrip edilen bitki örtüsü ve iklim sonucudur. Bitki örtüsü karasaldır ama sadece iki ilde bitki örtüsü bozkırdır. Bu iller Elazığ ve Malatya'dır. Malatya Ovası'nda, kumlu, çakıllı, killi neojen, pliyokuvaterner depoları üzerinde Bromus, Stipa, Astragalus, Papaver, Thymus, Euphorbia, Festuca gibi otsu türler her yerde bulunur¹⁰⁴⁴. Elazığ, Malatya ve Bingöl dolaylarında palamut meşesi, saplı meşe yaygın olarak görülmektedir. Yüksek alanlar bol yağış almasına rağmen çoğunlukla ormanlardan yoksundur. Geniş tahribata uğrayan bu yerler, çıplak tepeler görünümündedir. Var olan ormanlar kurakçıl orman görünümündedir. Kuzey tarafında orman ağaçları arasında farklılıklar görülür. Örneğin Tercan dolaylarında meşe yanında gürgen, sarıçam, dişbudak da ortaya çıkar. Sulak vadi tabanlarında kavak, söğüt, ceviz ve çınar ağaçlarına rastlanır.

¹⁰⁴¹ Necdet-Işık 1993, s. 82.

¹⁰⁴² Atalay-Mortan, s. 464.

¹⁰⁴³ Yıldırım 1990, s. 315.

¹⁰⁴⁴ Atalay-Mortan, s. 475.

4. 2. BATI BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Urartu'nun batı bölgesinin tarihi coğrafyası ile ilgili bilgileri, Assur ve Urartu yazılı kaynakları dâhilinde inceleyeceğiz. Özellikle iki ana yerleşim yeri olan; Malatya ve Elazığ civarında ele geçen yazılı kabartma ve steller aynı zamanda Assur krallarına ait yıllıklar verdikleri bilgilerin yanında, buldukları yer açısından da lokalizasyon konusunda bizim için önem taşımaktadır. Batı seferlerinin yoğunluğunun kral Menua ile birlikte başladığını biliyoruz¹⁰⁴⁵. Menua bu seferleri sistemli bir şekilde planlamış, seferleri yapacağı yol üzerinde kale hatları, kontrol ve savunma noktalarını belirlemiş ve bölgeye gerçekleştirdiği seferleri Muş-Bingöl ve Elazığ üzerinden yürütmüştür¹⁰⁴⁶.

Urartu Krallığı'nın batıya yayılımı ile ilgili bilgileri Van Surp Pogos¹⁰⁴⁷ (Resim 15) ve Palu¹⁰⁴⁸ (Resim 10) yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bu yazıtlar ile Menua'nın en büyük amaçlarından birinin Melitealhe (Malatya) Krallığı'nı egemenlik altına alınması olduğunu görüyoruz. Bu yayılımını Murat Vadisi'ni ele geçirmeye yönelik bir politika izleyerek sürdürmüştür¹⁰⁴⁹. Bugünkü Elazığ bölgesine lokalize edilen Alzi Ülkesi ele geçirilerek Hati Ülkesi'ne kadar ilerlemiştir. Surp Pogos Yazıtı'nda¹⁰⁵⁰:

“.....Aynı yıl, orduyu çağırdım ve sefere çıktım Surisilini Şehri'nin ülkesini ve Tarhigama Şehri'ni ele geçirdiler Sada'alehi boyu; Hati Ülkesi tarafındaki Mele Irmağı'nın kıyısındaki Alzi Ülkesi'nin bölgesinden 2.113 insan bu yılın (esir sayısı)dır...”¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁵ Çilingiroğlu 1984, s. 16.

¹⁰⁴⁶ 1985 yılında Veli Sevin tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda, 3000–2500 m. yüksekliğindeki, çok kayalık yapıya sahip olan Bingöl dağları üzerinde yer alan 80–90 km.lik bir bölümü kesintisizce izlenen yolun genişliği 5.40 m.dir. Bingöl'ün Solhan ilçesinden, Elazığ yakınlarındaki Harput'a kadar uzanan yaklaşık 200 km. uzunluğunda olan yol ve üzerinde düzenli aralıklarla kurulmuş konaklama istasyonu tarzında tesislerin varlığı ile dünyanın en eski karayolu konumundadır. V. Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu” **Anadolu AraştırmalarıXI**, İstanbul, 1989, s. 48.

¹⁰⁴⁷ Eski Van Şehri, Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan ve şu an Van Müzesi'nde yer alan yazıt, ortasında yuvarlak oyuklu bir bazalt bloğun iki yüzünde Menua'nın seferlerini anlatır.

¹⁰⁴⁸ Palu Kalesi'nde ana kayaya oyulmuş büyük bir niş.

¹⁰⁴⁹ Yıldırım 1994, s. 287.

¹⁰⁵⁰ UKN, no. 28

¹⁰⁵¹ Payne 2006, s. 62.

Kral Menua günümüzde tam olarak lokalizasyonu belli olmayan Surisilini ülkesini ve Tarhigama şehrini ele geçirdikten sonra Mele Irmağı'nın boyunda yer alan Alzi Ülkesine geldiğini belirtmektedir. Yazıtta adı geçen Surisilini¹⁰⁵² ve Tarhigama¹⁰⁵³ şehirlerinin tarihi coğrafyası ile ilgili fazla bilgimiz yoktur. **Tarhigama**'nın Hitit Tegaraması ve modern Gürün olabileceği önerilmekle birlikte Urartular'ın Menua döneminde Fırat'ın batısına geçtikleri ihtimali zayıf olduğu için bu görüş biraz kuşkuludur. Zira İzoli yazıtında da ifade edildiği gibi II. Sarduri dönemine kadar hiçbir Urartu kralı Fırat'ı geçmemişti¹⁰⁵⁴. Alzi ülkesinin Menua'nın ilk yıllarında ve belki de Menua'dan daha önceki kral döneminde bulunduğunu görüyoruz. Patnos yakınındaki Aznavurtepe'de Menua tarafından yapılan bir tapınakta ele geçen yazıtta: "Alzi Ülkesi'nde bir ayaklanma vardı. ..."¹⁰⁵⁵ ibaresi Menuanın saltanatının başlarında gerçekleşmiş olabilir¹⁰⁵⁶. Bu öneriyi destekleyen diğer bir husus ise Aznavurtepe kalesinin Menua'nın krallığının ilk yıllarında inşa edilmiş olmasıdır¹⁰⁵⁷. Patnos Yazıtında (Resim 9):

*"İşpuini oğlu Menua sefer çıktı. (Onları) zeamet olarak aldı.
Yılın devamında Alzi memleketinde isyan oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı;
İşpuini oğlu Menua için Qutume şehrini zeamet olarak aldı. Alzi
memleketini aldı."*¹⁰⁵⁸.

Yazıtta Şatiru ve Alzi kentlerindeki isyandan ve bu isyanın bastırılışından söz edilmektedir. İlk isyan Şatiru'da başlarken bunu fırsat bilen Alzi'nin Urartu hâkimiyetinden kurtulmak istemesi anlatılır. Menua'nın isyanı bastırırken komşu

¹⁰⁵² Muhtemelen Yukarı Mezopotamya'da. Urartu İmparatorluğu'nun batı ve ya güneyinde bir bölge. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 82.

¹⁰⁵³ Yukarı Mezopotamya'nın batısında bir kasaba. Muhtemelen Alze yakınlarında. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 83.

¹⁰⁵⁴ Yıldırım 1994, s. 289; Köroğlu 1996, s. 74.

¹⁰⁵⁵ Balkan, s. 151.

¹⁰⁵⁶ Balkan, s. 151.

¹⁰⁵⁷ Çilingiroğlu 1984, s. 17.

¹⁰⁵⁸ Balkan, s. 151.

kent Şaşnu'yu ele geçirişi de anlatılır¹⁰⁵⁹. **Şatiru** olasılıkla Urartu'nun güneydoğusundadır¹⁰⁶⁰.

Menua'nın düzenlediği seferini anlattığı Palu Yazıtı'nda, Şebeteria ve Şupa(ne) şehrini ele geçirdiğini görmekteyiz:

“.....Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Sebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Şehri'ni de ele geçirdi..... Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı, Sebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Bölgesi'ni de ele geçirdi. Hati Ülkesi'ne dek ulaştı... Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria Şehri'nde tanrı Haldi'ye bir tapınak (?) yaptırdı. Sebeteria Şehri'nde... Melitia Şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı...”¹⁰⁶¹.

Yazıtta adı geçen **Sebeteria'nın** bugünkü Palu ya da biraz daha batısı olduğu konusunda görüş birliği vardır¹⁰⁶². **Şebeteria**, Urartu krallığının batı bölgesindeki topraklarını korunmasında güvenilir bir yer ve bölgeye yapılan seferlerde karargâh olarak kullanılan bir uç kale niteliğinde olmalıydı¹⁰⁶³. Urartu'nun batıya yaptığı seferlerde en önemli amacını oluşturan **Melitene (Malatya)**'nın, Sebeteria'da yapılan bir anlaşmayla haraca zorlandığı ve kente bir tapınak yaptırıldığını öğreniriz¹⁰⁶⁴. Palu ve Perisu kenarındaki Bağın¹⁰⁶⁵, Mazgirt, Kaleköy kaleleri¹⁰⁶⁶, kaya tünelleri, kaya mezarları ve yazıtlar Urartu Krallığı'nın Palu'nun güney ve

¹⁰⁵⁹ Barnett 1982, s. 342.

¹⁰⁶⁰ Balkan, s. 146.

¹⁰⁶¹ Payne 2006, s. 70.

¹⁰⁶² Çilingiroğlu 1994, s. 63; Çilingiroğlu 1984, s. 16; N. Çevik, **Şebeteria Batı Urartu'da Bir Kent ve Kaya Anıtları**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1987, s. 16; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 80.

¹⁰⁶³ Yıldırım 1994, s. 288; Çevik 1987, s. 16.

¹⁰⁶⁴ Palu'nun Urartululuğu, Menua döneminde kesirse de, kaledeki yazıttan, İşpuini ile Menua'nın ortak krallık yıllarına dek uzandığı anlaşılmaktadır. Çevik 1987, s. 16 bkz. Dp nt. 40.

¹⁰⁶⁵ Bu kale, Mazgirt ve çevresine açılan yolları denetiminde bulundurmaktadır. Köroğlu 1996, s. 76.

¹⁰⁶⁶ N. Çevik, “Murat Kovağı'nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria”, **Kültür** 95, 1992, s. 27.

batısına kadar uzandığı ve Fırat kavsi içinde bir askeri egemenlik kurduğunu göstermektedir¹⁰⁶⁷.

Palu Yazıtında (Resim 10) geçen Şebeteria kentinin, yazıtında yer aldığı bugünkü Palu yerleşimine lokalize edilirken; metinde geçtiği şekli ile “Şebeteria kenti ülkesi” tanımlaması, Palu ve çevresinin aynı zamanda bir yerel beylik ve krallığın merkezi olduğunu düşündürmektedir¹⁰⁶⁸. **Şebeteria** kenti ülkesinin stratejik ve topoğrafik konumuna bakıldığında, Şebeteria kenti ülkesi sınırlarının; kuzeyde Mazgirt ve doğuda Karakoçan’a kadar uzandığını, batı sınırlarının bir bölümünün, Murat’ın kolu olan Munzur Çayı ile ilişkili olduğunu görürüz. Güney sınırlar daha çok Murat Nehri ile ilişkili görünse de, Palu’nun güneyini doğu batı doğrultusunda sınırlayan dağlık kuşakta aramak gerekmektedir¹⁰⁶⁹.

Sevin ise, Elazığ ilinin Karakoçan ilçesine bağlı Bahçecik mevkiinde saptanan bir Urartu yerleşiminde ele geçen yazıtı¹⁰⁷⁰(Resim 16)göre Palu ve Alzi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“...Argiştı oğlu Sarduri bu susi ve hem de kaleyi kusursuz olarak inşa ettirdi. Sarduri söyler ki: Vali Zaia(ni’yi Melitene kentine kadar, Qu(maha) kentine kadar, Arme ülkesinin Nihiria kentine kadar ve

¹⁰⁶⁷ Yıldırım 1994, s. 288.

¹⁰⁶⁸ E. Danık, “ Palu Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Deneme” **Murat Havzası**, sayı 3, 2007, s. 21.

¹⁰⁶⁹ Danık, s. 21.

¹⁰⁷⁰ Bahçecik köyünde 1990’lı yılların başında Elazığ müzesi uzmanları tarafından saptanan Bahçecik yazıtı bazalt bir dikdörtgen blok üzerine Urartu çivi yazısıyla yazılmış olarak bulunan bu kitabe modern bir köy duvarı üzerinde ikincil malzeme olarak (şpolyen) kullanılmıştır. Bugün Elazığ Müzesi’ndedir. Alt sağ yanı ve en alt bölümü kısmen kırık olan blok 59 cm. yüksekliğinde, 90 cm. genişliğinde ve 30 cm. kalınlığındadır. Üzerinde 12 satır Urartu çivi yazısı bulunmaktadır. İlk satırlarında Urartuca “i-ni Esu-si-e” yani “bu su-si evi” ifadesinden, söz konusu bazalt bloğun, muhtemelen kule biçimli bir tapınağın cephesine ait olduğu açıktır. Bu türde bir kule tapınağın en güzel örneği Van Çavuştepe Kalesi’nde görülebilir. Sevin, 2005, 381. Bahçecik yazıtı, eski Van Şehri’ndeki Surp Pogos Kilisesi’nde bulunmuş Urartu kitabesi ile İzoli kayalıklarına kazılmış yazıtla aynı zamanda, Van Kalesi’nin kuzeydoğu ucundaki Analıkız-Hazine Kapısı yazıtından önce kaleme alınmış olmalıdır. Bahçecik yazıtı II. Sarduri ve müttefiklerinin Assur kralı III. Tiglat-pilaser’in karşısında M.Ö. 743 yılında aldığı büyük yenilgiden önceki, VIII. yüzyıldaki ihtişamlı dönemlerinde yazılmış olmalıdır. Bahçecik yazıtı, hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Urartu eyaletlerinin genişliği konusunda fikir sahibi olabilmemizi sağladığı için önemli bir yazıttır. V. Sevin, “ Elazığ Bahçecik Yazıtı Ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler” **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, Elazığ, 2005, s. 382.

*Haşime ülkesine kadar yönetici olarak atadım... Haldi'nin büyüklüğüyle? ...*¹⁰⁷¹.

Yazıtta, II. Sarduri döneminde Sardurihinili adıyla yeni bir kale kurulduğunu; baş tanrı Haldi için bir tapınak inşa edildiğini ve ülkenin batı ve güneybatı ucundaki bir eyaleti yeni bir vali atandığı anlatılmaktadır. Gerek Bağın gerekse Bahçecik'in hemen güneyinde Arsanıa (Murat) Irmağı'nın kıyısında Menua döneminden beri önemli bir Urartu merkezi olan Palu kalesi bulunmaktaydı. Özellikle kuzeybatı tarafında bulunan anıtsal kaya mezarları burada soylu-yönetici bir sınıfın olduğuna işaret etmektedir¹⁰⁷². Bu durumda eğer Bahçecik ve Karakoçan civarında başka bir önemli Urartu yerleşimi yoksa atanan valinin Palu'da yaşamış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Yazıtta yeni kurulmuş olan Sardurihinili'nin önemli bir eyaletin başkenti olduğu ve Urartu'nun güneybatı ülkesinin sınırlarının çizilmiş olduğu görülmektedir. Sevin bu eyaletin Alzi ile eşitlenmesini ve II. Sarduri döneminde de Sardurihinili adını almış olan Palu olabileceğini önermektedir.

Palu adına kaynaklık eden isimlendirmeler arasında en önemli veriler, Ortaçağ kaynaklarının aktardığı Balu ve Balaous adlarıdır; Palakhohorid ve Palahorid isimleri Delaurer tarafından "Palu Vadisi" yani bugünkü Palu ve çevresine lokalize edilir¹⁰⁷³. Palu kelimesinin aslı Balu olup, Rum ağzında Balouos'dur. Yöre hakkında yerel araştırmalar yapan Yapıcı'ya göre Balabıtene¹⁰⁷⁴ ise Elazığ ile Çapakçur/Bingöl arasında kalan Palu yöresinin adıdır¹⁰⁷⁵. Günaltay, Palu'nun Nairi ülkesinin önemli bir yerleşim yeri olduğunu ve adının Akad metinlerinde Palao olarak geçtiğini ileri sürerken Bizans kaynakları, Arzene bölgesinde Balouos ve ya Balu'dan söz etmektedir¹⁰⁷⁶. Ancak Sebeteria ve olasılıklı olarak Sardurihinili'den

¹⁰⁷¹ Sevin 2005, s. 381.

¹⁰⁷² Palu, Kayalidere ve Yoğunhasan gibi içinde çok odalı kaya mezarı bulunan merkezler ise vergi toplamak, savaş zamanı orduya katılmak ve devlet adına düzeni sağlamakla görevli eyalet veya aşiret reisleri tarafından yaptırılmış olmalıydılar. K. Köroğlu, "Urartu Kaya Mezar Geleneği Ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat*127, 2008, s. 28.

¹⁰⁷³ Danık, s. 18.

¹⁰⁷⁴ Balabıtene adının bir anlamı tespit edilmiş olmayıp, yörenin Kappadokia dilinden gelme adı Helenleştirilerek oluşan melez ad olabilir. "Balaba yöresinin yurdu" anlamıyla ortaya çıkmış ve bunun Balabıtis (Balaba Yöresi) bölümü de Ermeni ağzında Balakhovit'e dönmüştür. S. Yapıcı, **Palu Tarih-Kültür- İdari ve Sosyal Yapı**, Elazığ, 2004, s. 10.

¹⁰⁷⁵ Yapıcı 2004, s. 10.

¹⁰⁷⁶ Yapıcı 2004, s. 10.

Balu, Balaous ve Palu'ya uzanan sürecin açıklaması da henüz bulunmamaktadır. Ortaçağ'ın önemli kaynaklarında Süryani tarihçi Abu'l Farac'ta "Bula" olarak anılan¹⁰⁷⁷ Palu, Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'ta ise "Palu" olarak anılır¹⁰⁷⁸.

Palu Yazıtı'nda adı geçen diğer bir kent olan **Şupani**'nin coğrafi konumu oldukça net belirtilmektedir. Yazıtta "KUR ŞUPA" olarak geçen ad Melikishvili tarafından Şupani olarak okunmuştur¹⁰⁷⁹. **Şupa(ni)** ülkesinin antik çağın Sophene'si ile tanımlanabileceği konusunda görüş birliğine varılmıştır¹⁰⁸⁰. Sophene daha çok Elazığ'ın kuzey kesimi için kullanılmıştır¹⁰⁸¹. Murat'ın kuzeyinde bulunan bugünkü Hozat, Mazgirt, Pertek ve Çemizgezek yöreleri de Sophene bölgesi içerisinde yer almaktaydı¹⁰⁸². Çilingiroğlu ve Köroğlu ise, Urartu yazıtlarında Şupa(ne), Assur yazıtlarında Şuppa, II. bin yılın ilk yarısına ait Kültepe metinlerinde Şupana olarak geçen kent için, Fırat kavsi içerisindeki Malatya ve Fırat nehrinin doğu yakasında bir alanı kapsamış olmalıdır diye görüş bildirmişlerdir¹⁰⁸³.

Yeni Assur dönemi yazıtlarında III. Tiglat-pilaser'in XI. yılında Urartu krallığının bütün batı bölgesini aşır başkentine ulaşan seferiyle ilgili Nimrud'da bulunan bir tablet¹⁰⁸⁴ üzerindeki şu ifadeden; Şupa'nın, bu dönemde Fırat'ın doğu kıyısına doğru uzanan **Hate(Melitia=Malatya)** ve Urartuların hâkimiyet altına aldıkları **Enzi/Alzi(Elazığ)** bölgeleri ile aynı alanda yer alan komşu iki ülke olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁸⁵. Bizans döneminde "Armenia quarta" (Dördüncü Armenia) adlı eyalet Trophonene(Sophene), Anzathene ve Balabitene bölgelerinden ibaret olduğu belirtilirken; Sophene ve Enzite'nin yakınlığını rahatlıkla görebiliyoruz¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁷⁷ Abu'l- Farac, Gregory. **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I-II, Çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, s. 351.

¹⁰⁷⁸ M. Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)**, Türk, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar Edovard Dulaurer, Çev. M. Halil Yınanç, Ankara, 1987, s. 272.

¹⁰⁷⁹ Çilingiroğlu 1984, s. 16.

¹⁰⁸⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 63; Sevin, 2005, s. 382.

¹⁰⁸¹ Elazığ'ın güney kesimi için Enzite(Enzi) kullanılıyordu. M. Şentürk, "Urartular Döneminde Elazığ", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1993, s. 36 bkz. Dp nt.7.

¹⁰⁸² Şentürk, s. 36.

¹⁰⁸³ Köroğlu 1996, s. 62; Çilingiroğlu 1984, s. 17; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 77.

¹⁰⁸⁴ ".....Enzi ülkesini tüm derinliğine Şuppa ülkesine kadar fethettim...." ARAB I, no. 780–785

¹⁰⁸⁵ Köroğlu 1996, s. 63; Çilingiroğlu 1984, s. 17 bk. dpnt 104.

¹⁰⁸⁶ Şentürk, s. 37.

Aynı görüş birliği Palu yazıtındaki Huzana'nın bugünkü Hozat, Ermeni Xozan-Hozan Türk Hızan- Bizans Chozana ile aynı olduğu konusunda da vardır¹⁰⁸⁷. Huzana Van Gölü'nün batısında Şupa(ne)'nin doğusunda yer almaktadır. Munzur vadisinin aşağısında yer alırken, Muradsu (Araçani) havzasının güney kısmı sınır teşkil etmektedir¹⁰⁸⁸. Salvini'ye göre bu yazıt, Menua'nın Fırat'ı geçmiş olduğunu gösterir. Bu tarihten itibaren bu önemli su yolu Urartu'nun batı sınırını oluşturacaktır¹⁰⁸⁹.

Palu yazıtındaki tarihi coğrafya bilgileri, Aznavurtepe¹⁰⁹⁰ metnindeki ifadeleri de doğrulamaktadır¹⁰⁹¹. Yazıttan öğrendiğimiz kadarıyla, Menua iktidarının başlangıç yılında tek başına batıya doğru bu denli ilerleyebildiğine göre, Muş Ovası ve bunun kuzeyinde yer alan Kayalıdere Kalesi civarı, daha İşpuini zamanında Urartu egemenliği altına girmiş olmalıdır¹⁰⁹². Menua daha sonra bu bölgeden Torosların diğer yanına, Dicle'nin bir kolu olan Batman Suyu yöresine bir sefer düzenlemiştir. Burada muhtemelen Assur yazılı kaynaklarında adı geçen ve Hurrilerin 1. bindeki geri çekilme bölgesi olan **Subria**¹⁰⁹³ bulunmaktaydı¹⁰⁹⁴. Patnos-Aznavurtepe¹⁰⁹⁵(Şekil 9) yazıtına göre;

*“...Aynı yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Menua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Sasnu Ülkesi'ni ele geçirdiQutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Halditanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün dünyanın tanrıları.... Ekilecek tarlalar..... bağlar..... Surili Ülkesi'nde Menua'nın..... ”*¹⁰⁹⁶

¹⁰⁸⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 63; Sevin 2005, s. 382; Sevin, 1979, s. 87.

¹⁰⁸⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 42.

¹⁰⁸⁹ Salvini 2006, s. 60.

¹⁰⁹⁰ Patnos yakınında yer alan Aznavurtepe'de Menua tarafından yaptırılan tapınakta ele geçen yazıttır. Çilingiroğlu 1984, s. 17.

¹⁰⁹¹ Salvini 2006, s. 60.

¹⁰⁹² Salvini 2006, s. 60.

¹⁰⁹³ Assur belgelerinde geçen Şubria veya Şubru, MÖ III. binyılda Subartu şeklinde geçmekte olup Kessler tarafından Dicle'nin kuzeyindeki alan olarak tanımlanmaktadır. K. Kessler, “Şubria, Urartu and Assur”, Ed. M. Liverani, **Neo-Assyrian Geography**, Rome: La Sapienza, 1995, s. 55.

¹⁰⁹⁴ Salvini 2006, s. 60.

¹⁰⁹⁵ Urartu Kalesi'ndeki tapınak kapısının sağ ve sol tarafında, duvarın dış cephesindeki iki bazalt blok üzerinde bulunmuştur. Yazıt'ın bulunduğu bölüm şu an Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır.

¹⁰⁹⁶ Payne 2006, s. 73 vd.

Kral Menua'nın başa geçtiği yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma olur ve İşpuini oğlu Menua sefere çıkar, **Qutume Şehri'ni** (Harput) yerle bir ettikten sonra, Alzi Ülkesi'ni ve Sasnu Ülkesi'ni ele geçirir. Qutume Şehri'nde bir kale yaptırır. **Qutume** kentini Urartu'nun en büyük kalesi olan Harput ile karşılaştırmak olasıdır. Yazıtta Alzi'den sonra adı anılan ve içinde büyük bir kale yapıldığı bildirilen, bu özellikleri ile Harput'ta önemli bir yapıya ait olabilecek temel yatakları, sur temel izleri ve sarnıçlar bulunması buna kanıt teşkil etmektedir¹⁰⁹⁷.

Elazığ çevresinde Menua dönemine ait bir diğer önemli belge Bağın yazıtıdır¹⁰⁹⁸:

“....Haldi'nin yüceliği ile Haldi'ye ulu tanrıya, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa kentinin yöneticisidir.

Menua der ki: ben oraya eyalet yöneticisi olarak Titia(ni)'yi atadım. Haldi'nin yüceliği ile, ulu tanrı Haldi'ye İşpuini oğlu Menua bu yatı dikti(?). Haldi'nin büyüklüğü ile”¹⁰⁹⁹.

Kral Arğişti'nin saltanatının 4. Yılına ait olan ve kralın yöredeki askeri eylemlerinden söz eden tek yazıtı olarak geçen “Horhor Kroniği” (Resim 12) denilen yıllığında, Urartu Ordusu'nun batıdaki Hate ülkesine karşı sefere çıkışını anlatır.

¹⁰⁹⁷Yıldırım, 1994, s. 288, bknz. dpnt. 7; Köroğlu, 1996, s. 76.

¹⁰⁹⁸ Mazgirt'e bağlı Bağın köyünde bulunan iki parçalı yazıttır. Şu an Elazığ Müzesi'nde bulunmaktadır. Ancak bu stelin Bağın'a ait olup olmadığı şüphelidir. M. Yacobian'a göre Harput'un kuzeyinde Kızıl-Kale harabelerinde bulunmuş, oradan Bağın'a getirilmiştir. Huntington burada steli görmüştür. (Huntington, “Weitere Berichte Über Forshungen in Armenien un Commagene, ZfE 33 (1901), s. 174) Lehman-Haupt steli görmemiş fakat zikretmiştir. (C.C. Lehman-Haupt, Armenian Einst und Jetz I, 1910, s.467, II, s.838). Yazıt kilise harabesindeki duvardan alınmış ve Harput Müzesine getirilmiştir. (H.P.Schofer, “Zur Stele Menuas Aus Bağın [Balın]”, İM 23/24, 1973/74, s.33) Metinde Titia'nın vali olarak atandığı yerin adı geçmiyor. Bu sebeple buranın, yani Titia'nın atandığı yerin Bağın olduğu ispat edilemez. Zira A parçası bulunduğu yer olarak Kızıl-Kale görünüyor. O halde burası daha uygun görünüyor. Ancak burada bilinen önemli bir Urartu kalıntısı yoktur. Buna karşılık Bağın'da birçok Urartu kalıntısı mevcuttur. Öte yandan Bağın, Mazgirt-Kaleköy'e bir geçitle bağlanıyor ve bir hayli stratejik önem taşıyor. (H.P.Schafer, 27)

¹⁰⁹⁹ UKN, 42

Melitealhe (Malatya)¹¹⁰⁰ kentinden de söz edilen bu seferde Hati ve Supa(ni) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak bir başka yöreye götürüldüğü bilinmektedir. Bu insanların 6.600'ü olasılıkla M.Ö. 782 yılında inşa edilen **Erepuni(Erevan)**¹¹⁰¹ kentine yerleştirilmiştir¹¹⁰².

“....Haldi'nin emriyle Menua oğlu Arğışti der ki; Bianili ülkesini güçlendirmek ve düşman ülkesini baskı altına olmak (?) için İrpui kentini kurdum. Her taraf bomboştu, hiç kimse orada bir şey inşa etmemişti. Orada güçlü işleri başardım. Hate ve Şupa(ni) ülkesinden getirdiğim 6600 savaştıyı oraya yerleştirdim. ... ”¹¹⁰³

Yazıtın devamında Melia Irmağı'nın(?) havzasının altındaki Piteira Şehrine,Marmua Ülkesi'ne kadar ilerlediğinden söz edilmektedir:

“.....Hati ülkesine karşı sefere çıktım. Tuaheti boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney (?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası (?) altındaki Piteira Şehri'ne, Marmua Ülkesi'ne ve Qal()ani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm... ”¹¹⁰⁴.

Yazıtta ülkesi belirtilmeyen Tuatehe'nin, III. Salmanassar'ın sözünü ettiği ve VIII. yüzyıla ait hiyeroglif yazıtlarda adı görülen Tabak kralı Tuwatis ile aynılığı yönündeki görüşler dikkate alınır, bu seferde adı geçen krallıkla da bir ilişki söz konusu olabilir¹¹⁰⁵. Diakonoff-Kashkai ise **Tuahete** için, Malatya yakınlarında yaşayan bir kabile ismi ve bu kabilenin yaşadığı ülke olduğunu önermektedir¹¹⁰⁶.

¹¹⁰⁰ Melitealhe kentinin 9. yy'dan önceki tarihi Assur kaynaklarından sağlanmaktadır. M.Ö. 1112 yılında Tiglat-Pilaser tarafından gerçekleştirilen Hanigalbat ülkesinde olduğu belirtilmiştir. (LAR I, 237) Bu bir Hurri adıdır ve kaynaklar Malatya'nın bu devirde bile önemli bir kent olduğunu halkının büyük ölçüde Hurri olabileceğini göstermektedir. Kent bu özelliğini, Elbistan yakınındaki Karahöyükten elde edilen bir yazıtta sözü edilen Malatya kralı Arhi-Teşup adından anlaşılacağı gibi, ileriki devirlerde de korumuş olmalıdır. Çilingiroğlu 1984, s. 107 bk. Dpnt. 133.

¹¹⁰¹ Köroğlu 1996, s. 79.

¹¹⁰² Çilingiroğlu 1994, s. 70.

¹¹⁰³ UKN I, 127.

¹¹⁰⁴ UKN I,127

¹¹⁰⁵ Köroğlu 1996, s. 79.

¹¹⁰⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 85.

Yine yukarıdaki yazıtta sözü edilen **Piteria (Salat Tepe)**¹¹⁰⁷ kentine Assur yazılı kaynaklarında da rastlamaktayız. Assur kralı II. Asurnasirpal'ın II. Nairi seferini anlattığı yazıtında¹¹⁰⁸, Assur ordusu Kutmuhi ülkesine yapılan seferde **Kaşıyari dağlarını(Tur-Abdin=Mazı Dağları)** geçtikten sonra “Dirra’lıların kalesi olarak tanımlanan (Urartu Dirguni) Pitura’ya varmadan önce Dicle nehrini geçer. Dicle doğuya aktığı için, Assurnasirpal ve askerlerinin Arbakku’ya ulaşmak için, nehri geçtikten sonra doğuya doğru ilerlediklerini gösteriyor olmalıdır. Nehir geçildikten 15–25 km sonra Pitura’nın tasvirine, “iki sıra duvarla çevrili” ve “kalesinin yüksekliği dağın zirvesi gibi” tanımlanmasına, uyan sadece bir yer bulunmaktadır. Burası, etrafı geniş bir aşağı şehirle çevrilmiş büyükçe bir höyük olan Salat Tepe’dir¹¹⁰⁹. Ayrıca Salat Tepe’de toplanan Geç Assur ve Demir Çağ seramikleri de buranın Pitura olabileceği görüşünü desteklemektedir. Bu veriler **Pitura**’yı Dicle’nin doğusuna ve **Tuşhan**’ın kuzeyine (Diyarbakır’ın kuzeydoğusu) yerleştirmemizi sağlar¹¹¹⁰. Diakonoff da Pitearia’nın muhtemelen Bitura’ya karşılık geldiğini, Dicle’nin kıyısında Diyarbakır’ın kuzeybatısında olması gerektiğini belirtmektedir¹¹¹¹. **Marmua Ülkesi’nin** ise, Fırat’ın diğer tarafında, Malatya yakınında bir bölge¹¹¹² olduğu ileri sürülmektedir.

II. Sarduri’nin batı bölgelerine düzenlediği seferler hakkındaki bilgileri, Van’ın Surp Pogos¹¹¹³ Kilisesi içerisinde yer alan yazıttan ve İzoli yazıtından¹¹¹⁴ öğrenmekteyiz:

¹¹⁰⁷ Diyarbakır ili Bismil ilçesine bağlı Yukarı Salat Beldesi’nin güneydoğusunda yer alan tarihi Salat Tepe Höyüğü’dür. Dicle Nehri’nin kuzeyinde yer alan Salat Çayının doğuya doğru kıvrım yaptığı kesimde ve İlsu Baraj alanı içinde yer alır. Esentürk- Y. Esentürk,- A.T. Ökse ve A. Görmüş “Anadolu’da Bronz Çağı’ndan Deprem İzleri”, **International Earthquake Symposium**, Kocaeli, 2007, s. 758. A. T. Ökse, “A monumental Middle Bronze Age Building at Salât Tepe on the Upper Tigris (Turkey)”, **Antiquity**, Vol 80, No. 309, September, 2006, s. 1.

¹¹⁰⁸ LAR I, 499–500; ARI, II no. 569–572.

¹¹⁰⁹ K. Radner ve A. Schachner. Tuşhan’dan Amedi’ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topoğrafik Sorular”, **İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları**, Derleyenler. Numan Tuna-Jean Öztürk-Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001, s. 739.

¹¹¹⁰ Çilingiroğlu 1984, s. 18, 103 bk. dpnt. 117.

¹¹¹¹ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 63.

¹¹¹² Diakonoff-Kashkai 1981, s. 55.

¹¹¹³ Van’da bir kilisede bulunan yazıt oldukça hasarlı bir haldedir.

¹¹¹⁴ Fırat Irmağı’nın doğu kıyısında bugün Karakaya Baraj Gölü’nün suları altında in situ olarak kalmış olan İzoli yakınındaki Habibuşağı (İzoli) Kaya Yazıtı’nda Malatya önlerine kadar ulaşan bir ilerlemeden söz edilmektedir. Bu yazıt aynı zamanda Fırat Nehri’nin adının geçtiği ilk ve şu an

Surp Pogos Yazıtında;(Resim 6)

“....Haldi'nin büyüklüğü ile onlar bana yol gösterdiler. Tumeişki şehri Haldi o gün ilerledim ... güneydeki şehir ... ülkesi bölgesini ... şehrine kadar ... elli savaş arabası aldım 39 kale savaş arabası ile aldım. ... Adamları ve kadınları oradan götürdüm. Kaleleri ateşe verip tahrip ettim. ”¹¹¹⁵

İzoli yazıtında ise;(Resim 17)

“.....Haldi silahıyla çıktı, Sahu'nun oğlu, Melitia Kralı Hilaruada'yı yendi, onu Arğışti'nin oğlu Sarduri'nin ayaklarına attı Sarduri konuşuyor: Fırat pürüzsüzdü (durgundu).... Hiçbir kral burada bulunmamıştı tanrılar beni duydular, yolu açtılar, askerleri Tumeişki Kenti önünde yığdım (?). aynı gün çıkıp bölgeye girdim, biryanda QalaÜlkesi'ni(Kawala) yendim ve (Melitea'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan)Karnisi Dağı'na kadar ulaştım, diğer tarafta ise Melitia'yı yenerek Musa Ülkesi'ne (ve) Zabsa Kenti'ni(Zaşpa'nın gerisindeki Muşani'ye kadar ilerledim). [14] kale ve 70 yeri tek bir günde fethettim, kaleleri yıktım, köyleri yaktım. Bir savaşta 50 savaş arabası ele geçirdim. Hilaruada'nın müstahkem krallık kenti Sasi(ni)'ye saldırdım; savaşarak aldım; sürüleri, erkekleri ve kadınları oradan götürdüm. Sarduri konuşuyor: Emir verdim(?), Melitia Kenti kuşatılmak(?) zorunda. Hilaruada bana geldi, diz çöküp ayaklarıma kapandı. Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın Taşesi ve Meluiani adlı 9 kaleyi sahiplenip onları kendi ülkeme kattım..... ”¹¹¹⁶.

itibariyle tek Urartuca belgedir. Aynı zamanda bilinen Urartu yazıtları içinde en batıda olanıdır. Salvini 2006, s. 78; Payne 2006, s. 237 vd; Çilingiroğlu 1994, s. 79.

¹¹¹⁵ UKN, 156

¹¹¹⁶ UKN I, 158

Yazıtta Sarduri'nin Melitia (Malatya)ülkesi kralı Hilaruda'yı yendiğini ve Urartu Ordusu'nun nehri ilk kez geçtiği anlatılmaktadır¹¹¹⁷. Her ne kadar son yıllarda yapılan araştırmalarda Urartu yerleşmelerine Fırat'ın batısında da rastlanması, Urartular'ın batıda Fırat ile sınırlı kalmadığını göstermiş ise de¹¹¹⁸ Fırat'ın Urartular tarafından aşıldığına ilk ve tek olarak bu yazıtta rastlıyoruz¹¹¹⁹. Kral Sarduri'nin Tumişki Kenti önüne geldiğini, aynı gün Qala Ülkesi'ni(Kawala)yendikten sonra Melitea'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan **Karnisi Dağı**'na kadar ulaştığını, diğer tarafta ise Melitia'yı yenerek Musa Ülkesi'ne (ve) Zabsa Kenti'ni, Zabsa'nın gerisindeki Muşani'ye kadar ilerlediğini, 14 kale ve 70 yeri tek bir günde fethettiğini, belirtmektedir. Hilaruada'nın müstahkem krallık kenti Sasi(ni)'ye saldırdığını, ardından Melitia kentini kuşatmak(?) zorunda kaldığını, Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın Taşesi, ve Meluani, adlı 9 kaleyi sahiplenip onları kendi ülkesine kattığı anlatılmaktadır¹¹²⁰,

Menua döneminden beri Urartular Fırat'ı kolay geçilebilir, bu nedenle de bir dizi müstahkem kaleyle korunması gereken bir sınır olarak görmekteydiler. Bunların arasında **Tumişki (Habibuşağı-Modern Kömürhan¹¹²¹)**, nehir geçişini denetlediğinden özellikle önemli bir stratejik işleve sahipti. İzoli yazıtında II. Sarduri'nin askerlerinin arasında Fırat'ı geçtiği noktadaki şehir olarak gösterilen Tumişki'nin, günümüzde modern Malatya-Elazığ karayolunun geçtiği Kömürhan yakınlarında geçtiği dikkate alınırsa Tumişki'nin Kömürhan ile İzoli arasına lokalize edilmesi mümkün olmaktadır. TumişkiKlasik Dönem de Tomisa, modern dönem de Habibuşağı(İzoli) olarak geçmektedir. Melitealhe ülkesi üzerine yapılan seferin hazırlıklarının Fırat nehrinin doğu yakasında yapılması ve Tumeişki kentiyle ilgili herhangi bir savaştan söz edilmeyişi, Fırat'ın doğu yakasının ve Tumeişki kentinin daha önceleri I. Arğışti ve Menua döneminden beri Urartu egemenliğinde olduğunu göstermektedir. **Hazani**=Huzana (modern Hozat=Xozat)ile birlikte Fırat'ın doğu kıyısında yer almaktadır¹¹²². **Wasini/Asini**'nin Tumeişki=Tomisa eşitliği kabul

¹¹¹⁷ Yıldırım 1994, s. 289; Çilingiroğlu 1984, s. 21.

¹¹¹⁸ Yıldırım 1994, s. 6.

¹¹¹⁹ Çilingiroğlu 1984, s. 20.

¹¹²⁰ Salvini 2006, s. 78; Payne 2006, s. 237 vd; Çilingiroğlu 1994, s. 79.

¹¹²¹ Barnett 1982, s. 348.

¹¹²² Köroğlu 1996, s. 75, 81; Diakonoff-Kashkai 1981, s. 40.

edilirse, Asini'nin Malatya'nın kuzeyindeki Sinis ile eşitlenebileceği önerilmektedir¹¹²³. Diakonof-Kashkai ise, Wasini'yi, Malatya'ya karşı yapılan sefer sırasında fethedilen bir şehirdir olduğunu belirtir¹¹²⁴. **Qulburarrini/ Qulbittarrini** kentinin ise Cholmedara ile özdeşleştireceği önerilmiştir¹¹²⁵. Diakonoff- Kashkai ise, Malatya yakınında bir yerleşim olduğunu, modern Koloberd, Kharberd yakınına lokalize etmiştir¹¹²⁶. Bu şehirler Fırat'ın batı kıyısını takip eden ve bu seferden sonra Sarduri'nin eline geçen stratejik yola ulaştırıyordu. Qulbitarri(ni)'yi Samosata'nın kuzeyindeki Cholmedara ile tanımlayabilirsek, Sarduri bir ayağını sağlam bir biçimde Kuzey Suriye'ye yerleştirmiş ve Kharran'ı tehdit ediyordu diyebiliriz¹¹²⁷. Manunui, modern Menain Fırat'ın sağ kıyısında Malatya'da bir kaledir¹¹²⁸. Aruşi¹¹²⁹, Taşe¹¹³⁰, Quera'nın Taşesi¹¹³¹ ve Meluiani¹¹³² ise Malatya yöresindeki diğer kalelerdir. Yaurahi'nin lokalizasyonu konusunda herhangi bilgiye rastlanmamıştır ancak diğer dokuz kale arasında adı geçtiği için olasılıkla o da Malatya yöresine yerleştirilmektedir.

Sarduri'nin Fırat nehrini hangi noktadan geçtiği tartışmalıdır. Bu konu üzerine birçok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan biri şu şekildedir:

“Nehrin Sarduri dönemindeki yatak genişliği ve akış hızı ise karşıya geçme eyleminin doğrudan İzoli kayalığından olamayacağı açıktır. Nehrin mevsimlik ya da birkaç mevsim için oluşturduğu geçici adacıklar geçiş eylemi için oldukça yararlı olmalıdır. Bu adacıkların oluşabileceği geniş adacıklar daha çok İmikuşağı ve Kaleköy önlerinde vardı. Eğer nehrin coğrafi yapısında Sarduri dönemiyle kıyaslandığında büyük bir değişiklik yoksa geçiş işlemi Değirmentepe ile Kaleköy

¹¹²³ Barnet 1982, s. 348.

¹¹²⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 98.

¹¹²⁵ Konakçı, s. 73. Dpnt. 292.

¹¹²⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68.

¹¹²⁷ Barnet 1982, s. 348.

¹¹²⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 54.

¹¹²⁹ Malatya'da bir yerleşim, kale. Modern Alus. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 13.

¹¹³⁰ Malatya'da bir yerleşim, kale. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 84.

¹¹³¹ Malatya'da bir yerleşim, kale. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68.

¹¹³² Arslantepe, Malatya'dan 7 km. uzaklıkta. Melid=Milidia. Bir diğer lokalizasyon görüşü ise, Malatya'da bir yerleşim, kale, muhtemelen Fırat'ın sağ kıyısında Modern Malian. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 56.

arasındaki bir noktadan yapılmış olmalıdır. Günümüzde Fırat'ı karşıya geçen demiryolu köprülerinin Köşkerbaba Höyük yakınlarında inşa edilmiş olması Urartu kralının da geçişi buradan gerçekleştirdiğinin önerilmesine neden olmuştur¹¹³³”.

Anlaşıldığı kadarıyla II. Sarduri, **Melitealhi (Malatya)** krallığına karşı giriştiği bu eyleme, Fırat'ın sol kıyısı üzerindeki kaleleri ele geçirerek başlamıştır. Söz konusu yazıtta adı geçen bu 9 kaleyi sefer sonucunda ele geçirdiği belirtilmektedir. Araştırmacıların bazıları bu 9 kaleyi Fırat'ın batısına lokalize ederken¹¹³⁴ Salvini bunların doğu kıyıda olduğunu savunur¹¹³⁵. Urartular'ın Fırat'ın sol kıyısını tümüyle ellerine geçirdikten sonra bu yöredeki geçitleri denetim altında tutabilmek için, Maltepe, Kaleköy ve İzoli kalelerini kurdukları anlaşılmaktadır. Böylece VIII. yüzyıla gelindiğinde, artık Fırat kavsine tümüyle damgası vurulmuş ve yöre sözü edilen sınır karakolları ve büyük kaleler ile bir ağ gibi örülmüştür¹¹³⁶. Köroğlu, Melitealhi Krallığının VIII. yüzyıl başlarında Fırat'ın doğu yakasında da birtakım garnizonları olduğunu ve Urartuların Hate ülkesi tanımının bütün bu **Melitealhi(Malatya)** bölgesini kapsadığını belirtmektedir¹¹³⁷. Bunu da çağdaş Assur krallarının kayıtlarında Melitealhi (Melitia, Malatya) Krallığı'nın sınırlarında krali kentleri koruyan tahkimli şehirlerin bulunduğunu ve Fırat'ın batısında Değirmentepe, doğusunda da İmikuşağı'nda ortaya çıkarılan ve Urartu öncesinden Orta Demir Çağ başlarına kadar devamlılığını koruyan garnizon niteliğindeki kalelerin, yazılı belgelerdeki Melitealhi Krallığının tahkimli kentleri ile uygunluk gösterdiğini belirtmektedir¹¹³⁸.

Daha sonraki yıllarda Urartu ordusu yeniden Fırat'ı geçer. Fırat nehri ve nehrin batı yakasında yer alan Melitealhe Krallığı üzerindeki egemenliğini sağlamlaştıran II. Sarduri bu defa daha güneyde yer alan ülkeler üzerine seferlerini yoğunlaştırmak ister ve Melitealhe'deki üç noktalarından biri olan, güneyinde yer alan Kommagene Krallığı'nı fethetmek için harekete geçer. Bu ülke aynı zamanda

¹¹³³ Çilingiroğlu 1994, s. 80.

¹¹³⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 13, 36, 54, 56, 68, 98.

¹¹³⁵ Köroğlu 1996, s. 81.

¹¹³⁶ Köroğlu 1996, s. 82.

¹¹³⁷ Köroğlu 1996, s. 75.

¹¹³⁸ Köroğlu 1996, s. 75.

Assur'un kuzeybatı sınırına çok yakındı. Bu yörenin hemen yakınında güçlü bir krallık olan Kargamış Krallığı bulunmaktaydı. Hazine Kapı ve Analıkız yazıtı¹¹³⁹(Resim Şekil 2,3,4) bu olay ile ilgili bilgiye ulaşmamızı sağlamaktadır:

“.....Sarduri konuşuyor: Kumaha (Qumaha)Kralı Kustaspi'li bağımsızdı: (Başka) hiçbir krala burada hediye verilmemişti (olasılıkla “haraç verilmemişti”) Kommagene (Kumahai) Ülkesi'ne yola çıktım. Müstahkem kraliyet kenti Uita'yı(Vita) savaşıarak aldım; bir gölün kıyısındaki kraliyet kenti Halpa'yı kuşattım (?). Krali şehir Parala'yı fethettim..... (Kustaspili) önüme çıktı, diz çöktü”¹¹⁴⁰.

Yazıtta adı geçen yol üzerindeki krali şehirler **Wita (Assur Uetaş)**, Fırat'ın batı kıyısında, Malatya'nın krali kentlerinden biri¹¹⁴¹olduğu ileri sürülürken, **Parala'nın** (modern Besni?) Qumaha Ülkesi'nin krali şehirlerinden biri olduğu önerilmektedir¹¹⁴².

Nimrud'da ele geçen taş bir levha¹¹⁴³ üzerinde, Assur kralı III. Tiglatpilaser'in yönetiminin üçüncü yılında Urartu'lu Sarduri ve onun bağlaşıkları Arpadlı Mati-ilu, Milidu'lu Sulumal ve Gurgumlu Tarhulara karşısında bir galibiyeti bildirmektedir. Ele geçen metin parçalar halinde olmasına rağmen Sarduri'nin, “ülkesi'nin sınırı olan” Fırat köprüsü üzerinden kaçıışı hakkında bilgi ediniriz. Aynı zamanda Tyre'li Hiram, **(Kue'li=Kilikya)**¹¹⁴⁴ Uriaik, Kummuhu'lu Kustaspi, Milidu'lu Suluma, **Gurgum**'lu¹¹⁴⁵(Maraş) Tarhulara ve Tabal'lı Uassurme'nin Tiglatpilaser'in yazıtlarında Assur'a haraç verdiğini bilmekteyiz:

¹¹³⁹ Hazine Kapı ve Analıkız olarak bilinen, anakayaya kazılmış bir niş ile içinde bulunan stel ve kaide üzerinde 7 sütunlu yazıttır. Van Kalesi'nin doğu ucunun kuzey yamacı (Niş ve kaide in-situ, stel ise, 6 büyük ve 22 kadar küçük parça halinde Van Müzesi'ndedir)

¹¹⁴⁰ Salvini 2006, 82 vd; UKN, no. 155 E

¹¹⁴¹ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 102.

¹¹⁴² Diakonoff, Kashkai 1981, s. 62.

¹¹⁴³ III. Tiglatpilaser'in anneleri Nimrud'daki yeniden inşa edilen merkezi sarayın taşları üzerinde yer alır. Bu taşlar daha sonra Esarhaddon tarafından aynı şehirde inşa ettirdiği güneybatı sarayında kullanılmak üzere yerlerinden sökülüştür. Bu yüzden anneller parçalar halinde ele geçirilmiştir. ARAB, I, no. 761–779.

¹¹⁴⁴ Bugünkü Kilikia, Salvini 2006, s. 83.

¹¹⁴⁵ Maraş Bölgesi, Salvini 2006, s. 83.

“.....Saltanatımın [3. yılında], [Urartu’lu Sarduri bana karşı ayaklandı birlikte] Mati- ilu..... [Melid’li Sulumal], [Gurgum]’lu Tarhulara, Kummuh’lu Kustaspi birbirlerinin kuvvetine [güvenerek] (ayaklandılar), ben onlarla savaştım,..... [Sarduri] hayatını kurtarmak için gece kaçtı ve bir daha görülmedi Fırat üzerindeki köprüye kadar, ülkesinin sınırlarına kadar onu aradım. Kukusansu şehrinin, Harbisina şehrinin.....Piatı....-dinu.....İzzeda şehrinin, ki Ma..... Kummuhu’lu Kustaspi, Tyre’li Hiram, (Kue’li) Uriaik, Kargamışlı Pisisis, Gurgum’lu Tarhulara,demir, fil postu, mor (yün)çok (miktar) onların ülkelerinin ürünlerini Arpad’da kabul ettim....”¹¹⁴⁶.

“.....Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı ve Mati’ilu ile birleşti. Kummuhi’nin bölgeleri Kistan ve Halpi’de onu yendim ve bütün ordugâhını elinden aldım. Silahlarımın çılgınlığından korkarak, hayatını korumak için kaçtı(hayatını kurtarmak için bir kısırak üzerinde kaçtı ve gece dik bir dağ olan Sibak’a sığındı) kendi kenti Turuşpa’da onu kuşattım ve pek çok savaşçısını kentinin kapılarının önünde öldürdüm. Geniş Urartu Ülkesi içinde 60 çifte saatlik bir mesafeyi yukarı sınırından aşağı sınırına kadar kahramanca yürüdüm, yürüdüm ve hiçbir direnişle karşılaşmadım. Ulluba Ülkesi’nin tümü, Kastiru, Parisu, Tasuha, Mantup (?), Sarduri (vs) kentleri Nal Dağı arkasında yer alan Urartu kalelerini Assur sınırına kattım”¹¹⁴⁷.

Tiglat-Pilaser, Mati’ilu ve Sarduri’yi Kummuhi’nin bölgeleri olan Kistan ve Halpi’de yendiğini, Kral Sarduri’nin hayatını kurtarmak için kaçtığını ve gece dik bir dağ olan Sibak’a sığındığını ancak kendi kenti Turuşpa’da onu kuşattığını anlatmaktadır. Geniş Urartu Ülkesi içinde 60 çifte saatlik bir mesafeyi yukarı sınırından aşağı sınırına kadar kahramanca yürüdüğünü, Ulluba Ülkesi’nin tümü, Kastiru, Parisu, Tasuha, Mantup (?), Sarduri gibi kentleri geçip, Nal Dağı arkasında yer alan Urartu kalelerini Assur sınırına kattığını bahsetmektedir. Metinde Fırat’ın

¹¹⁴⁶ ARAB, I, no.769.

¹¹⁴⁷ Salvini 2006, s. 83 vd; ARAB, I, no. 813.

diğer yanındaki Urartu Bölgesi'nden hiçbir yer adı verilmemiştir. Oysa Urartu'nun sınır kalesi olan Ulluba'nın fethi konusunda yer isimleri ayrıntılı olarak verilmiştir:

“...Ulluba'da bir şehir inşa ettim ve ismini Assur-ikisa koydum. Kendi memurumu oraya yönetici yaptım. Enu, Sassu, Lubdu, Lukia, Simirra, Usumnu, Uzurra(?), Auigas, Ubula şehirlerini Birdasu dağına kadar (benim) Rabbi-lub memurumun bölgesine kattım. Kuta, Urra, Arana, Taba, Ualli şehirlerini Fırat nehrine kadar (ki burası) Urartu kaleleri olan Kummuhi, Kilissa, Ezieda, [Diuabli], Abbissa, Harbisinna, [Barbaz], Tasa, Enzi, Anganu, Benzu'nun sınırındır, [Kallania], onun nehrini fethettim ve buraları Assur sınırları içine kattım. [Onları] Turtan bölgesi ve Nairi bölgesine ekledim.....”¹¹⁴⁸.

Bir diğer metin parçasında bu kez Ulluba'nın fethinden sonra bir Anadolu-Kuzey Suriye ittifakıyla gerçekleşen çarpışmadan söz edilmektedir:

Urartulu Sarduri, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara..... Kummuhu'lu Kustaspi, zaptetmek ve yağmalamak için..... Kummuhu'nun bölgeleri Kistan ve Halpi arasında, onları..... Sinzi nehrini yün boyar gibi kırmızıya boyadım”¹¹⁴⁹.

Savaş alanının yakınında bulunan **Kistan (Keysun)** ve **Halpi**'nin isimleri, bu yerleri bugün Birecik Bölgesi'ndeki Küştam ve Halfeti olarak saptamamıza izin vermektedir¹¹⁵⁰. Oldukça titiz bir şekilde yapılmış yeni bir tarihi coğrafya araştırması, “bir göl kenarında bulunan” Halpa(ni)'nin konumlandırılması için, aynı isimli gölün kıyısındaki Gölbaşı'ni önermektedir. Burada bir höyükde bulunmaktadır¹¹⁵¹. Keysun (çakırhöyük) ise burası ile Gölbaşı arasında Besni civarında savaş olmuştu¹¹⁵². Urartu araştırmalarında uzun süre bu kent önce Halep, sonra da Halfeti ile eşitlenmiş ve sınırlar yanlışlıkla Doğu Akdeniz kıyılarına kadar

¹¹⁴⁸ ARAB, I, no. 785.

¹¹⁴⁹ Salvini 2006, s. 84; ARAB, I, no. 79.

¹¹⁵⁰ Salvini 2006, s. 85.

¹¹⁵¹ Salvini 2006, s. 85; Köroğlu 1996, s. 83.

¹¹⁵² Özkan 1993; Süleyman Özkan ile yapılan kişisel görüşme.

uzatılmıştı. Ancak savaşın yapıldığı **Halpa/Halpi** kentinin Adıyaman/Gölbaşı'na lokalize edilmesi Urartu ordularının güneybatıda ulaştığı en uç noktanın da **Qumaha(Adıyaman)**¹¹⁵³ bölgesi olduğunu göstermektedir¹¹⁵⁴. Şentürk, **Halpi** için Fırat kıyısında Samsat yöresi olarak bahsetmektedir¹¹⁵⁵. Sinzi nehri savaşın geçtiği yer için bir diğer topoğrafik nirengi noktasıdır; bu nehir Fırat'ın bir kolu olan Göksu Nehri olup Klasik Dönem'deki Singas Nehri'yle bir tutulur¹¹⁵⁶.

Bölgenin en önemli yerleşimlerinden biri olan **Alzi** ile ilgili yazılı kaynakların M.Ö. XIII-IX yüzyıllar arasında sadece Assur krallarının yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektuplarından oluştuğunu görmekteyiz.

Assur yazılı kaynaklarında Nairi ülkelerine yapılan seferler bağlamında Alzi ve çevresinin egemenlik altına alındığı iddia edilir¹¹⁵⁷. Alzi kralı Ehli Teşubun 4 başkentini ve Amadani'nin 6 güçlendirilmiş kentini fethettiğini, Alzi, Amadani, Nihani, Alaya, Tepurzi ve Purulumzu'yu ülkesinin sınırlarına kattığını anlatmaktadır.

Alzi/Enzi, M.Ö. II. bin yıldan Orta Çağ'a kadar oldukça uzun bir süre yazılı belge ve kaynaklarda, Doğu Anadolu coğrafyası ve daha çok da Elazığ bölgesi ile ilişkili olarak karşımıza çıkan bir ülke ve kent ismidir¹¹⁵⁸. Doğu Anadolu'nun bu kesimine ait yapılan seferlere ilişkin bazı önemli tarihi coğrafya metinleri, yörede Hitit döneminde Alşe ya da Alzi olarak, Orta Assur döneminde Alzi ve Enzata, yeni Assur döneminde Alzi, Enzi, Enzite, Urartu yazıtlarında da Alzi olarak adlandırılan bir ülke ve kentin varlığından söz ederler. Bunların dışında Yunan, Roma ve Orta çağ kaynaklarında Anzatene, Alznik, Alz/ Arzn ve Arzanene, Hanzit vs. şeklinde geçen yer adları da çoğu zaman tarihi coğrafya çalışmalarında Alzi/Enzi ile ilişkiye

¹¹⁵³ Adıyaman bölgesindeki Başkenti Samosata (Samsat) olarak bilinen ve Klasik Çağ'da Kommagene denen krallığın Urartular dönemindeki adıdır.

¹¹⁵⁴ Köroğlu, 1996, s. 83; Diakonoff, Kashkai 1981, s. 70; Çilingiroğlu 1984, s. 22.

¹¹⁵⁵ Şentürk, s. 52.

¹¹⁵⁶ Salvini 2006, s. 86.

¹¹⁵⁷ “.....Alzi kralı Ehli Teşubun 4 başkentini ve Amadani'nin 6 güçlendirilmiş kentini fethettim. ... Alzi, Amadani, Nihani, Alaya, Tepurzi ve Purulumzu'yu ülkemin sınırlarına kattım...” “... İsyankâr ve itaatsiz Subartu'ya, boyun eğdirdim. Tribut ve vergi ödemeyi bırakan Alzi ve Purulumzu ülkelerini egemenliğimin ağır boyunduruğu altına soktum...” ARI, II, no. 18, ARAB, I, no. 226.

¹¹⁵⁸ Köroğlu 1996, s. 55.

sokulmakta; günümüzde de Elazığ il merkezinin güneyinde yer alan bir köy ve höyüğün Til-Enzit ismini taşıdığı bilinmektedir¹¹⁵⁹.

Alzi'nin Klasik döneme kadar 4 farklı şekilde yazıldığını bilmekteyiz: Alşe, Alzi, Enzata/Enzite ve Enzi. Bu yazılışlardan, Alşe'nin Boğazköy metinlerinde görülen Akadça yazan kâtiplerce kullanıldığını görmekteyiz. Bu metinlerde Şuppililuma'nın önce İşuwa ve müttefiklerini yendiğini, daha sonra Alşe ülkesine saldırdığını görmekteyiz. Ancak Alşe kralı Antar-atal'ın savaşmak istemeyip, bilakis Kutman denilen bir yeri verdiğini ve oradan Suta, oradan da Mitanni Devleti'nin başkenti Vaşukana'ya gittiğini öğreniyoruz¹¹⁶⁰. Bu metin, Alzi'nin Elazığ bölgesinde değil daha güneyde olması ihtimalini düşündürmektedir¹¹⁶¹. Ancak daha sonra ele geçen yazılı kaynaklardaki Alzi'nin konumunun genel anlamda görüş ortaklığı içinde olmasından dolayı belki de Hitit Devleti yıkıldıktan sonra İşuwa'nın Alzi'nin eline geçmiş olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Enzi ve Enzite adları, Yeni Assur döneminde III. Salmanassar'ın üçüncü yılına ait yazıtlarında birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak Alzi ve Enzi ve bunların lokalizasyonları konusunda farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Streck, Unger, Olmstead ve Russell bu ikisinin aynı yerler olduğunu savunurken; Streck, geç dönem kaynaklarını temel alarak Palu(Elazığ) ile Hani(Diyarbakır) arasındaki Hanzit yöresini, Unger de aynı gerekçe ile Palu-Gölcük sahasını, Russell, Ergani-Elazığ geçidini, Olmstead, Lice-Genç geçidi yöresindeki Birklinçayı, Burney Enzi için, Elazığ ovası ile Harput bölgesini, Kessler ise Alzi için Torosların güneyi Diyarbakır'ın kuzeyini önerirler¹¹⁶². Wilson, Ergani-Elazığ veya Lice-Genç geçidi için lokalize ederken; kesin olmamakla birlikte Enzi ve Enzite'nin Alzi'den farklı olduğunu benimsemektedir¹¹⁶³.

Yukarıda verdiğimiz lokalizasyon önerilerinde daha geç dönemdeki isim eşleşmelerinin dikkate alındığını görmekteyiz. Ancak bunların tam olarak önerilen

¹¹⁵⁹ Sevin 1989, s. 454.

¹¹⁶⁰ S. Alp, **Hitit Çağında Anadolu**, İstanbul, 2001, s. 93.

¹¹⁶¹ Bu görüşü destekleyen bir diğer kanıt ise Tischler'in 1978 yılında yayınladığı kitabında geçen lokalizasyon önerisidir. Kitapta Alş/zi için Diele'nin yukarı mecrası ile Murat Su arasında diye bahsedilir. Tischler "Del monte ve Tischler, Die Orts-ural Gewässernanerder Hethitischen Texte", **RGTC VI**, Wiesban, 1978, s. 10.

¹¹⁶² Köroğlu 1996, s. 56.

¹¹⁶³ Wilson, s. 103; Köroğlu 1996, s. 56.

yer konusunda açıklık getirmediğini görmekteyiz. Bu yüzden arkeolojik belgelerin ışığında ele aldığımızda; III. Salmanassar'ın yıllıklarında karşımıza çıkan Enzi ve Enzite isminin birbirinin yerine kullanılırken, Alzi'nin her ikisi yerine kullanıldığını görmekteyiz:

Salmanassar'a ait bir heykelin üzerindeki yazıtta:

“.... Onuncu kez Fırat'ı geçtim. Hükümdarlığımın ihtişamıyla Hatti, Meşri, Tyre, Sidon (ve) Hanigalbad üzerine yürüdüm. Enzi ülkesinden Daiaeni (ve) Suhni ülkesine kadar fethettim ve yaktım. Enzi ülkesi geçidine girdim.”¹¹⁶⁴.

III. Salmanassar'a ait Siyah Obelisk Yazıtı'nda¹¹⁶⁵:

“ Krallığımın üçüncü yılında Kentlerini ele geçirdim ... Dönüşümde Alzi ülkesi geçitlerine girdim, Alzi, Suhni, Daiaeni, Tumme, Urartulu Aramu'nun krali kenti Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuşkia ülkelerini fethettim... ”¹¹⁶⁶.

Siyah Obelisk (VII. yıl)

“.... Hükümdarlığımın yedinci yılında Dicle'nin kaynağına yürüdüm.... ”¹¹⁶⁷

Birclin çayı yazıtında ise (III. yıl):

“ ... Hitit ülkesini tümüyle fethettim (ve) Enzite ülkesi geçitlerine girdim. Suhme, Daiaeni ve Urartu'yu zaptettim... ”¹¹⁶⁸.

¹¹⁶⁴P. Hulin, **The Inscription on the Carved Throne Base of the Shalmaneser III, IRAQ XXV**, 1963, s. 53.

¹¹⁶⁵ Siyah alabaster monolit Kalah(Nimrud)'daki merkezi yapıda bulunmuştur, dört yüzünde yer alan yazıt kralın tahta geçiş yılından 31. saltanat yılına kadar geçen olayları kapsar.

¹¹⁶⁶ Siyah Obelisk, ARAB I, no. 688.

¹¹⁶⁷ ARAB I, 564.

¹¹⁶⁸ Dicle Kaynağı yazıtı(Birclin çayı), ARAB I, no. 69.

Balavat Kapıları Yazıtı'nda:

“Enzite'den Daiaeni'ye, Daiaeni'den Urartulu
Arame'nin krali kenti Arzaşkun'u yakıp yıktım ”¹¹⁶⁹.

Ele aldığımız farklı yazıtların yanında Russell, Alzi ve Enzi'deki “l” ve “n” harflerinin Eski Assurca ve Akadca'nun Nuzi lehçesinde birbirlerinin yerine kullanıldığını işaret ederek bu iki adın aynılığının kanıtlarını güçlendirmektedir¹¹⁷⁰. Siyah Obelisk yazıtında, Suhni, Alzi ülkesinden sonra gelir. Suhme ya da Suhni ülkeleri ile Alzi ve Enzi ülkeleri Arzania nehri tarafından ayrılıyor; Alzi ve Enzi adları nehrin batısındaki alan için kullanılıyor görünmektedir¹¹⁷¹. Alzi/Enzi ülkeleri ile ilişkili yer adlarının sıralanışını dikkate alacak olursak; metinlere göre İşuwa ülkesi, Arzania nehri, Suhme ülkesi ve Amadanu/Madanu/Namdanu dağları ile ilişkili bir coğrafyada yer alması, söz konusu isimlerin aynı olduğunu kanıtlayan diğer göstergedir. III. Salmanassar'ın Kurk Monoliti'nde Enzite ülkesini aldıktan sonra Arzania nehrini geçerek Suhme ülkesine saldırır. O halde Alzi ve Enzi/Enzite ülke veya kentleri, batısı Fırat ile sınırlanan **İşuwa** (Elazığ yöresi)ülkesinde, doğusu **Arzania** (Murat) nehri, güneyi de **Namdanu** (Maden) dağlarıtarafından çevrili alanda yer alıyor olmalıdır¹¹⁷². Ayrıca yörede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Ergani-Maden geçidinin hemen kuzeyinde, bir Urartu eyalet merkezi konumundaki Harput kalesinin güneyinde, merkeze bağlı Mollakendi bucağındaki verimli Uluova'da yer alan **Til-Enzit**(modern Doğankuş) höyüğünün yazılı belgelerde geçen Alşe, Alzi, Enzi, Enzite ve bunlara benzer isimlerle belirtilen kentin, lokalize edilebileceği en uygun höyüktür¹¹⁷³.

Enzi ve Enzite'nin, İşuwa ile ilişkisini III. Salmanassar yazıtları ve I. Tukulti-apil-eşarra dönemine ait bir tablette geçen ifadeler de kanıtlamaktadır:

¹¹⁶⁹ ARAB I, 619.

¹¹⁷⁰ Köroğlu 1996, s. 56.

¹¹⁷¹ Köroğlu 1996, s. 60.

¹¹⁷² Köroğlu 1996,s. 61.

¹¹⁷³ Şentürk, s. 26; Köroğlu, 1996, s. 62.

“.....Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumarü'nün haracını aldım. İşua ülkesinin Enzatu kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler alarak ülkeme getirdim....”¹¹⁷⁴.

III. Salmanassar'a ait Diyarbakır/ Üçtepe'de bulunmuş olan Kurh Steli'nde¹¹⁷⁵ ise İşua-Enzite, Enzite-Arzania konusunda şu ifadeler bulunmaktadır:

“.....Bit-Zamani ülkesine hücum ettim. Bit-Zamani'den hareket ettim. Namdanu ve Merisu dağlarını aştım İşua ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm. Enzite'yi tümüyle fethettim. Kentlerini yakıp yıktım, haraç ve ganimet aldım..... Enzite'den hareket ettim. Arzania ırmağını geçtim. Suhme ülkesine yaklaştım, tahkimli kenti Uastal'ı ele geçirdim”¹¹⁷⁶.

Yukarıda adı geçen **İşua**, Hitit imparatorluk döneminde “İşua” olarak geçen yer adının Assur yazıtlarındaki “İşua” ile aynılığı kabul edilmektedir¹¹⁷⁷. Hitit metinlerinde Şuppiluliuma döneminde Mitanni kralı Mattiwaza ile yapılan antlaşmadaki ifadeler Fırat'ı geçtikten sonra ulaşılan ilk ülke olduğunu göstermektedir¹¹⁷⁸. Enzatu/ Enzite ülkesi ve kentinin içinde yer aldığı İşua Hitit İmparatorluğu döneminde Fırat nehrinin doğusundaki Elazığ yöresinde, Hurri kökenli adlar taşıyan kralların yönetimindeki bir ülke olduğu bilinmektedir¹¹⁷⁹. Keban Baraj Gölü alanında Korucutepe kazılarında üzerinde Luvi hiyeroglifinde yazılmış yazılar bulunan birkaç tane kil mühür damgası bulunmuş ve bu mühürler üzerinde Şarruma, Arişarruma ve Ehlişarruma isimleri ile karşılaşılmıştır. Söz konusu isimlerin İşua kralları olarak geçtiğini ve bunların Hurri kökenli isimler olduğu kabul edilmiştir¹¹⁸⁰. İşua'nın, yazıtlarda hem ülke(KUR İşua) hem de şehir ideogramlarıyla (URU İşua) gösterildiğini görmekteyiz. Ertem'e göre bu

¹¹⁷⁴ ARI II, no.96.

¹¹⁷⁵ Diyarbakır'ın yaklaşık olarak 20 km. güneyinde aynı adı taşıyan yerde bulunmuş olan yazıt, III. Salmanassar'ın ilk altı yılını kapsayan olayları anlatmaktadır.

¹¹⁷⁶ ARAB I, no. 604.

¹¹⁷⁷ Köroğlu 1996, s. 64.

¹¹⁷⁸ “...Fırat'ı geçtim ve İşua'ya girdim...” Köroğlu 1996, s. 64.

¹¹⁷⁹ Köroğlu 1996, s. 59.

¹¹⁸⁰ Şentürk, s. 25.

durum İŖuwa Ülkesi'nin aynı adı taşıyan bir başkenti olabileceğini göstermektedir¹¹⁸¹. Hayri Ertem ise eğer İŖuwa Ülkesi'nin bir başkenti var ise bunun Korucutepe olabileceğini ileri sürmektedir¹¹⁸². Ŗentürk, İŖuwa'nın bugünkü AŖvan ile özdeş olduğunu ileri sürerken günümüzde AŖvan'ın önemli bir merkez konumundan uzak olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde¹¹⁸³ AŖvan'ın o dönemdeki adı olarak "İŖivan"dan bahsetmesini kanıt göstermektedir¹¹⁸⁴. İŖuwa'nın lokalizasyonu için özellikle Kurh Steli'nde İŖuwa'dan önce adı geçen Namdanu dağının, Ergani-Maden geçit bölgesi ile ilişkisi kabul edildiğinde ülkenin güney sınırının Dicle'nin kaynakları ve Toroslar tarafından belirlendiğı, batı ve kuzeybatı sınırının da Arzani(Murat) tarafından belirlendiğı söylenebilir. Genel olarak Elazığ yöresine lokalize edilen **İŖuwa** ülkesi için, arkeolojik materyalinde bu bölgede yoğunluk kazanması bunu ispatlamaktadır¹¹⁸⁵.

Yazıtta sözü edilen **Uasthal**'ın Palu Kalesi olduğu, yani Ŗebeteria ile eşitliğı ileri sürülmektedir¹¹⁸⁶. Yukarıda adı geçen **Bit-Zamani**, M.Ö. XI. yüzyıldan itibaren, **Amedi** (Diyarbakır)çevresine yerleşen Arami kabilesi ve burada kurdukları devletin adıdır¹¹⁸⁷. Yukarıda Kurh Steli'nde adı geçen Bit-Zamani (Amedi) yörenin önemli yerleşimlerinden bir diğeri. Yörenin tarihi coğrafyası ile ilgili detaylı bilgiler Kurh Steli'nin¹¹⁸⁸ yanında Kalhu Yazıtı¹¹⁸⁹ da kaynaklık etmektedir. Adı geçen kentler arasında Tuşhan kentinin Mari metinlerinde, hem ülke (KUR), hem de kent (URU) tanımlayıcısıyla beraber görülür. Mari mektupları, Tuşhan'ın, yörede Sinabu ve Madara adlı iki kentle olan ilişkisine dikkat çekmektedir. Çok açık olmayan bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla bu kent, II. AŖşur- naşil-apli'nin (Assur- nasir-pal)

¹¹⁸¹ Ŗentürk, s. 25.

¹¹⁸² Ertem 1973, 587Hayri Ertem'in asıl kitabına ulaşamadığım için Ŗentürk, 1993, 25'ten alınmıştır.

¹¹⁸³ Bknz. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** 1970, 105 Çev. Zuhuri Danişman.

¹¹⁸⁴ Ŗentürk, s. 26.

¹¹⁸⁵ Köroğlu 1996, s. 65; Belli, 1977, s. 121.

¹¹⁸⁶ Barnet 1982, s. 332; Burney 1966, s. 60; Ŗentürk, s. 38 dp nt. 15.

¹¹⁸⁷ Köroğlu 1996, s. 59.

¹¹⁸⁸ Kurh Steli'nde 879 yılı seferleri Kalhu yazıtına göre çok daha detaylı anlatılmıştır. Bknz. ARI II 631–643.

¹¹⁸⁹ II. AŖşur-nasir-apli'nin ilk 18 yılındaki icraatlarının anlatıldığı, Kalhu'da Ninurta tapınağının duvarlarını ve zeminini süsleyen yazıt. ARI 533–591. Assur tarihinin bilinen en uzun krali yazıtıdır; 882, 879 ve 866 yılı sefer kayıtları için bknz. ARI II 548–553.

yıllıklarında aynı yol güzergâhı üzerindedir¹¹⁹⁰. II. Aşşur- naşil-apli'nin 882 yılında yaptığı seferinde:

“.....Kaşjaru dağı üzerinden geçtim ve Hulaya'nın güçlendirilmiş kenti Kinabu'ya yaklaştım. Damdammusa kenti duvarlarına astım. Yakınında yer alan Mariru kentini tahrip ettim. Uhira dağı eteklerindeki Nirbu ülkesi yerlileri birleştirdim ve güçlendirilmiş kentleri Tela'ya girdiler.Kinabu kentinden hareket ettim ve Tela'ya yaklaştım. Şehir iyice güçlendirilmişti.¹¹⁹¹”

“..... Nirbu Ülkesi'nden hareket ederek Tuşha kentine yaklaştım. Yenileştirmek için Tuşha'yı aldım.¹¹⁹²”

Yukarıdaki yazıtta kralın izlediği yolu göz önüne alırsak; Kaşjaru (Tur'Abdin, Mazıdağ) dağından itibaren Tuşhan'a kadar sıralanan Kinabu, Mariru, Tela ve Nirbu kentlerinin yeri konusunda yazılı belgeler çok yardımcı olmazlar. Olmstead bu kentler için; modern Mardin-Diyarbakır yolunun bu seferde izlenmiş olabileceğini, sözü edilen kentlerin, Kuruh ile yolun Tur'Abdin'i kestiği yer arasında lokalize eder¹¹⁹³. Tuşhan'ın¹¹⁹⁴ Yukarı Dicle Vadisi'ndeki konumunu ve Tuşhan-Dicle ilişkisi kralın 879 yılı sefer kayıtları ile açıklanabilir:

¹¹⁹⁰ Köroğlu 1998, 10

¹¹⁹¹ ARI II 549

¹¹⁹² ARI II 550- 551

¹¹⁹³ Köroğlu 1998, s. 12.

¹¹⁹⁴ 1890 yılına kadar Tuşhan kenti Kuruh monolitlerinin buluntu yeri olan Kuruh/Kurkh (Üçtepe) höyüğü ile eşleştirmiştir. Kurh Steli bulunmadan önce Rawlinson da Kalhu Yazıtı'na dayanarak Tuşhan'ı Kuruh (Üçtepe) höyüğüne lokalize etmiştir. Bu konuyla ilgilenen Olmstead, Forrer, Wiseman, Falkner, Goetze, Parpola ve Tarhan gibi araştırmacılarda bu eşitliği kabul etmişlerdir. Kessler ise bu eşitliği reddetmiş ve Tuşhan kentini 30 km daha doğudaki Tepe höyüğü ile eşitlemiştir. Köroğlu 1998, 16. Daha detaylı bilgi için bkz. G. Smith, The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, III, ed. H. C. Rawlinson, London, 1870; A. T. Olmstead, “The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal”, Jaos 38, 1918, 209–263; E. Forrer, Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches (Leipzig), 1920; D. J. Wiseman, “A Fragmentary Inscription of Tiglath-pileser III from Nimrud”, Iraq XVIII, 1956, 117–129; M. Falkner, “Studien zur Geographie des alten Mesopotamien”, AfO 17, 1954 100–120; A. Goetze, “An Old Babylonian Itinerary”, JCS 7, 1953, 51–72; S. Parpola, Neo-Assyrian toponyms, AOAT 6 (Neukirchen), 1970; M. T. Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, An. Ar, 1982, 69–114.

“..... *Kaşjaru dağımı geçtikten sonra ikinci kez Na’iri ülkelerine girdim. Sigişu (Şingişa) kentinde kamp kurdum.Sigişu kentinden hareketle Tupusu oğlu Lapturu’nun güçlendirilmiş kenti Madara’ya yaklaştım. Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşha’da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak aktar.... aldım. ...Tuşha kentinden hareket ettim. Sallardan bir köprü ile Dicle’yi geçtim. ...Pitura’ya vardım.kenti fethettim.*¹¹⁹⁵”

Yazıtta adı geçen Namdanu ve Merisu dağlarının lokalizasyonu belli değildir. Enzite’den sonra adı geçen **Arzania**’nın ise Klasik dönemde Arsaniyas olarak adlandırılan Murat nehri olduğu bilinmektedir¹¹⁹⁶. **Namdanu**’nun lokalizasyonu ile ilgili bazı ipuçları bulunmaktadır. III. Salmanassar’ın sefer kayıtlarında Bit-Zamani (Diyarbakır) – Namdanu – Merisu dağları – Enzite ülkesi – Arzania nehri (Murat nehri) güzergâhını izleyebilmesi için geçeceği tek bir yol vardır. Diyarbakır yöresinden Toroslar’ı aşarak kuzeye çıkan ve Ergani–Maden geçidini aşan Diyarbakır-Elazığ yoludur. Dolayısıyla Namdanu adının Toros geçidi üzerinde aranması gerektiği anlaşılmaktadır¹¹⁹⁷. Bu seferde adı geçen Alzi/Enzi geçidini Ergani-Maden geçidi ile ilişkili bir alana lokalize edildiğinde, Arzania ve Namdanu’nun konumundan hareketle, Enzi/Enzite kentini, Hitit ve Orta Assur yazıtlarındaki gibi, Toroslar’ı aşan bu geçidin kuzeyinde ve Murat nehrinden önce, yani II. bin yılda İşuwa olarak adlandırılan yörede aramak gerektiği anlaşılmaktadır¹¹⁹⁸. İşuwa’daki Enzite – Arzania ırmağı – ve Suhme ülkesi güzergâhını, bir diğer anlatım ile Diyarbakır – Ergani – Maden – Elazığ – Bingöl Dağları ve Bingöl yolunu izlemiştir¹¹⁹⁹. Van bölgesini Orta Anadolu ve Kuzey Suriye ile ilişkiye geçiren bu yol oldukça önemlidir. Bulanık-Malazgirt ovasının batı ucunda bulunan I. Tiglatpilaser’e ait Yoncalı yazıtı M.Ö. II. bin yılın sonlarından beri Assur orduları tarafından bu yolun kullanıldığını işaret etmektedir¹²⁰⁰. Aynı güzergâh III. Tiglatpilaser’in, II. Sarduri ile Kistan- Halpi arasında olan savaşta

¹¹⁹⁵ ARI II 638.

¹¹⁹⁶ Belli 1977, s. 121; Köroğlu 1996, s. 59.

¹¹⁹⁷ Köroğlu 1996, s. 60.

¹¹⁹⁸ Köroğlu 1996, s. 60.

¹¹⁹⁹ Belli, 1977, s. 121; Köroğlu 1996, s. 70.

¹²⁰⁰ Belli 1977, s. 120.

mağlup ettikten sonra Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesine yürüyüşünü gerçekleştirdiği yol olmalıdır. Urartu Krallığı'nı hem Geç Hitit Krallıkları, hem de Kuzey Suriye ve Assur ile ilişkiye geçiren bu yol Menua, I. Arğişti ve II. Sarduri'nin Melitene(Malatya), Kummuhu (Kommagene) krallıklarına ve Elazığ bölgesine yaptıkları seferlerde önemli bir rol oynamıştır¹²⁰¹.

Bölgenin diğere önemli bir yerleşimi olan **Suhme**, İlk kez Hitit ve daha sonra Assur yazılı kaynaklarında Suhme, Suhne, Suhni olarak geçen ifadelerin aynı ülke için kullanıldığı kabul edilmektedir. Assur yazılı kaynaklarında I. Tiglat-pilaser¹²⁰² ve III. Salmanasar'ın saltanatları sırasında Suhme, Alzi/Enzi ülkesi ve Arzania ırmağı geçildikten sonra ulaşılan ülke olarak karşımıza çıkar. Suhme'nin lokalizasyonu konusunda, Alzi Ülkesi'nden sonra, doğuya doğru yapılan seferlerde adı dikkate alındığında, bu yöndeki tek geçit bölgesi olan Bingöl dağları bölgesinde aranması gerektiği düşünülebilir. Araştırmacılar bu bölgeyi yazılı belgelerin ifadelerine dayanarak Altınova ile Lice-Genç geçidi arasında bir yere lokalize ederler¹²⁰³. Bu sınırlar içerisinde saptanan en önemli yerleşme yeri, Elazığ ve Bingöl bölgesindeki en büyük höyük olan Samantepe'dir¹²⁰⁴. Belli ise Suhme ülkesi için Palu ülkesine verilen bir ad olduğunu ve hatta bu ülkenin kuvvetli kalesi olarak nitelendirilen Uastal'ın Palu ile aynı olduğunu kabul etmektedir¹²⁰⁵.

4. 3. BATI BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ

İlk çağlardan günümüze kadar Murat havzası ve çevresi önemli yerleşimlere yurt olmuştur. Paleolitik dönemden itibaren Elazığ yöresinde yerleşimin varlığına görülmektedir¹²⁰⁶. Bugün Keban baraj gölü altında kalan Altınova'da yapılan kazıların sonucunda elde edilen verilere göre, höyüklerin ilk katları Son Neolitik döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Yörede yapılan araştırmalar sonucunda

¹²⁰¹ Menua'ya ait Palu, Muş yazıtları, I. Arğişti ve II. Sarduri'nin Analıkız (Hazine Kapısı), Surp Pogos Kilisesi, Habibuşağı-İzoli ile Bingöl Dağı'nda bulunan yazıtları batıya doğru yaptıkları seferleri sırasında bu yolu kullandıklarını gösteren kayıtlardır. Belli 1977, s. 123.

¹²⁰² Belli'ye göre ise I. Tiglatpilaser'e ait kayıtlarda adına hiç rastlanılmamıştır. Belli 1977, s. 121.

¹²⁰³ Köroğlu 1996, s. 66.

¹²⁰⁴ Köroğlu 1996,s. 66.

¹²⁰⁵ Belli 1977, s. 121.

¹²⁰⁶ Yıldırım 1990, s. 315.

Kovancılar yakınındaki Çınaz Höyük'te, Pulur'da, Tepecik'te ve Çayboyu'ndaki kazılarda yontma taş aletleri ve el baltaları bulunmuştur¹²⁰⁷. Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgedeki nüfusun hızla arttığını ve yerleşimlerin çoğunda görülen basit taş temelli kerpiç duvarlı düz damlı evlerden ve mezarlardan elde edilen zengin buluntulardan dolayı yöreye özgü bir kültürün varlığı düşünülmüştür. Özellikle Bingöl Dağları'ndan elde edilen obsidyenin pazarlanmasında dolayı Elazığ ve çevresi antik dönemden beri Anadolu ile Yakındoğu uygarlıkları arasında kültür alışverişinin en önemli yerlerinden biri olmuştur. Erken Tunç Çağında bölgedeki önemli yerleşim yerlerinin etrafında sur duvarlarının bulunmasından dolayı, tehlikeli durumlara karşı savunma ihtiyacı içerisinde olduklarını anlamaktayız.

Yörenin en önemli özelliklerinden biri olan hemen hemen her höyükte rastlanan Karaz kültürünün hâkim olduğunu görmekteyiz¹²⁰⁸. M.Ö. 4000 yılında Sümerler'in yörede varlığına rastlarken, M.Ö. 3000'de ise Subartu'ların yerleştiğini görmekteyiz. Subarular'dan oluşan Hurriler ve bunlara ait akraba kavimler yörenin bilinen en eski sakinleridir¹²⁰⁹.

M.Ö. 2. binyılında bu bölgede Hurri kökenli İşuwa krallığının hâkim olduğunu görmekteyiz¹²¹⁰. İşuwa'nın¹²¹¹ çekirdek bölgesi "Elazığ Ovası" olmakla birlikte, kuzeyde Murat Nehri'nden güneyde Dicle'ye kadar uzanan bölge olarak ifade edilirse de bu sınırın Kuzey Mezopotamya ovalarına kadar uzandığı sanılmaktadır. Batı'da ise Fırat Nehri ile sınırlı olduğu ileri sürülür¹²¹². İşuwa ilk başlarda Hitit İmparatorluğu ile Mitanni Krallığı arasında tampon bölge durumundaydı. İşuwa krallığı bu iki güçlü komşu arasında sürdürdüğü yaşamını, izlediği ustalıklı ve ılımlı politikaya borçluydu. Ancak Hitit kralı II. Tuthalia bölgeyi egemenliği altına almak istemiş ancak başaramamıştır. Ancak I. Şuppiluliuma'nın

¹²⁰⁷ Şentürk, s. 17.

¹²⁰⁸ Yıldırım 1990, s. 318.

¹²⁰⁹ Yapıcı 2004, s. 11.

¹²¹⁰ Sevin 1988, s. 51; Bartl 2001, s. 383.

¹²¹¹ İşuwa ile ilgili bilgi için bkz: H. Klengel, "İşuwa", RIA V, New York 1976; Kurt Bittel, Die Hethiter, Munchen, 1970; G.F. Monte -J. Tischler, Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte I., Wiesbaden, 1978; J. Garstang- O.R. Gurney, Geograophy of the Hittite Empire, London, 1959.

¹²¹² Şentürk, s. 21.

Kuzey Suriye seferi sırasında Hitit Krallığı'na katılmış¹²¹³ ve kral I. Šuppiluliuma Antaratli'yi Harput'un doğusunda yer alan Alzi'ye kral olarak görevlendirmiştir¹²¹⁴. I. Salmanassar ile birlikte Assur Krallığı Toroslar'ın kuzeyinde etkin olmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda I. Tukulti-Ninurta döneminde, Nairi ülkelerine yapılan seferlerin anlatıldığı Assur yazılı kaynaklarında Alzi ve çevresinin egemenlik altına alındığını görmekteyiz¹²¹⁵.

Alzi yöresinde Assur hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü açık değildir. 13. yüzyılın sonlarına doğru tüm Anadolu'yu etkileyen Deniz Kavimleri göçleri ile Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Alzi Bölgesi'nde yeni bir kavimin adını görmekteyiz. Assur Krallığının Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu üzerine yönelmesinin ardından yazılı kaynaklarda Uruatri ve Nairi boyları ile birlikte Alzi ve çevresinde ayaklanan Muşkilerden söz edildiğini görmekteyiz¹²¹⁶. I. Tiglat-pilaser saltanatının ilk yıllarında Muşkiler'in¹²¹⁷ oturduğu İšuwa'nın bir yerleşimi olan Enzi'yi egemenlik altına almıştır¹²¹⁸. Başta Korucutepe, Norşuntepe, İmikuşağı ve Değirmentepe gibi höyüklerde yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar bu dönemde Elazığ Bölgesi'nde bir kültür değişikliği olduğunu göstermektedir. Bu höyüklerde Erken Demir Çağ tabakalarında yapılan yüzey araştırmaları sonucu belirlenen farklı bir mimari ve yivli seramik olarak adlandırılan yeni bir tür ile karşılaşılması bu değişikliğin kanıtı olmalıdır¹²¹⁹.

¹²¹³K. Bartl, "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", **Migration und Kulturtransfer**, Herausgegeben von R. Eichmann und H. Parzinger, Bonn, 2001, s.383; H. Ertem, "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990, s. 578.

¹²¹⁴Çevik 1987, s. 6.

¹²¹⁵ARI, no. 701, 715, 721, 803, 811, 849.

¹²¹⁶ARI II, no.421, 476; ARAB I, 221.

¹²¹⁷Muşkiler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Barnett R. D., 1975; J. Nizette-Godfroid, "Remarques Stylistiques sur la Ceramigue protophrygienne Peinte" **L'Antiquite Classique**, XI. IV, 1975, pp. 488–505.

¹²¹⁸I. Tiglat-pilaser, Güneydoğu Toroslar'ın güneyindeki Kadmuğu Bölgesi'nde yaptığı bir savaşta, 50 yıldan beri Alzi'de oturan Muşkiler'i yenilgiye uğrattığını yazmaktadır ki, Alzi'nin Elazığ yöresi ile eşitliği ve hatta İšuwa ya da İşua bölgesinin bir birimi olduğu yolunda fazla bir kuşkuyla yer yoktur. Sevin 1988, s. 54.

¹²¹⁹Koroğlu 1996, s. 69.

III. Salmanassar'ın bölgeye 6 sefer düzenlediği görülmektedir¹²²⁰. Bu seferlerin dışında 838 yılına ait Ninib-kibsi-uşur'un stelinde tüm Nairi ülkeleri ve Alzi, Assur valisinin yönetimi altında olarak belirtilir¹²²¹. V. Şamsi-Adad'ın saltanatının ilk yıllarına ait bir yazıtta Enzi'nin egemenlik altına alındığını bildirmesi ve III. Adad-nirari'nin krallığının ilk yıllarında Nairi ülkelerine yaptığı sefer sırasında Alzi isminin geçtiğini görmekteyiz¹²²². Bu yazıttan sonraki dönemde Assur'un gerileme yaşadığını ve bu yazıtın Assur'un bölge üzerindeki egemenliğini kanıtlayan son yazıt olduğunu görmekteyiz. Ancak şunu belirtmek gerekmektedir ki: Assur'un bölge üzerindeki hâkimiyetini destekleyen yukarıdaki yazılı kaynakları değerlendirirken merkezden çok uzak olan bu bölgede denetim merkezi kurulduğuna dair ne yazılı ne de arkeolojik kalıntı bulunmamaktadır. Assur krallığının burada ancak yerel krallıkları denetleyen, yörenin zenginlik kaynaklarından pay almak niyetinde olan ve kendilerine tehdit oluşabilecek organize bir gücün oluşumunu engellemek maksadından ileriye gidemediğini görmekteyiz.

M.Ö. 810 yılına gelindiğinde Urartu Devletinin Kral Menua ile birlikte batıya yani Elazığ ve Malatya yöresine yönelimini görmekteyiz. Aynı dönem Assur'un içinde olduğu sıkıntılı dönemden dolayı Urartu'nun bölgedeki etkinliğinin kolaylaşmış olduğu düşünülmektedir. Menua, Fırat'ı geçmiş ve fetihlere başlamıştır. Menua'ya ait 110 adet yazıttan bu bölgeye gösterilen önemi kavramaktayız. Özellikle Palu ve Bağın yazıtları bu yöreye ilk kez bu kral döneminde girildiğini belgelerken, İzoli, Mazgirt, Pertek ve Harput gibi yörede bulunan Urartu kaleleri de bu bölgeye yönelik Urartu emellerinin gerçekleştirildiğini kanıtlamaktadır¹²²³. Menua'nın Mana seferinden sonra batıya yönelerek Malatya yakınlarında başarılar elde ettikten sonra seferini Hatti ülkesine kadar genişlettiğini ve Assur'un elinde bulunan Alzi yurdunu da eline geçirdiğini görmekteyiz¹²²⁴. Bununla ilgili olarak Palu kalesindeki yazıtta göre Sebeteria, Huzana ve Şupa'yı topraklarına katan Menua,

¹²²⁰ Bu seferler III. Salmanassar'ın saltanatının 1. 3. 7. 15. 27. 31.yıllarında gerçekleşmiştir. Köroğlu 1996, s. 71.

¹²²¹ Köroğlu 1996, s. 71.

¹²²² III. Adad-nirari'nin 799 yılındaki bir eponiminde geçen ifadeler: “*Andi kenti, Sinabu? kenti, Mallani kenti, Alzi? ... Suhni ülkesinin valisi*”

¹²²³ Çevik 1987, s. 9.

¹²²⁴ Balkan, s. 147.

Murat boyunca oluşturmaya çalıştığı kesin egemenliğinin en güçlü engeli olan Malatya'ya da anlaşma yolu ile gücünü kabul ettirmiştir¹²²⁵.

Melitealhe (Malatya) Krallığı Assur devleti içinde önemli bir sınır bölgesiydi. Asur devleti savaş ve ekonomi için gerekli olan hammaddeyi buradan karşılamaktaydı. Menua da Asurlular'a vergi veren Melitealhe'yi kendine bağlamayı istiyordu çünkü bir geç Hitit kent devleti olan Melitealhe (Milidya-Malatya), Suriye ile Orta Anadolu arasında ticaret yönünden önemli bir geçiş yeri idi.

Menua'dan sonra başa geçen I. Argiştı, batıda Şuppa, Malatya'daki bazı beyliklerin dışında, Urfa-Diyarbakır arasındaki Kummuh ile Tabal krallıklarını da Urartu'ya bağladı¹²²⁶.

Argiştı'nın oğlu II. Sarduri zamanında bölgedeki Urartu hâkimiyeti iyice artmış, bütün Fırat kavsı içerisindeki kaleler¹²²⁷, sınır karakolları ve karayolu sistemine ait yapılar ile bir ağ gibi örülmüştür. Sarduri'ye ait yazıtlardan açıkça anlaşılmaktadır ki; doğu ve kuzey ülkelerinin emniyet içinde oluşundan dolayı Urartu kralının ilk yılının en önemli seferlerinden biri batıya yöneliktir. Ayrıca Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticareti sağlayan ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının ve bu yöredeki zengin maden yataklarının denetim altına alınması arzusu, Urartu'yu batı'ya yönlendiren diğer sebepler arasındadır. İşte bu sebeplerden dolayı II. Sarduri'nin en büyük amacı Melitealhe Ülkesini (Malatya) egemenlik altına almak olmuştur.

Ancak Urartu'nun yöredeki bu etkin gücü Assur kralı III. Tiglat-pilaser'in tahta geçmesiyle birlikte yok olmaya başlar. M.Ö. 743 yılında II. Sarduri ile III. Tiglat-pilaser arasında çıkan savaşta, Urartu ordusu büyük bir bozguna uğrayarak¹²²⁸ Suriye'nin kuzeyinden ve Fırat boylarından çekilerek asıl Urartu ülkesine döner.

¹²²⁵ Süleyman2006, s. 8.

¹²²⁶ Süleyman 2006, s. 9.

¹²²⁷ II. Sarduri Palu'dan Malatya'ya hareket ederken Hazani, Yaurahi, Tumeişki, Wasini, Maniuni, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın Taşesi ve Meluiani adlı 9 kaleyi alır. Habibuşağı yazıtı, Payne 2006, s. 238.

¹²²⁸ Urartu kayıtları II. Sarduri'nin batıda sınır ötesine düzenlediği ve yenilgi ile sonuçlanan bir seferinden hiç söz etmezler. Bu olay hakkındaki tüm detayları savaşın yapıldığı yer, ele geçen

Assur krallığının Orta Fırat Bölgesi'ndeki varlığı, Urartularla ilk çatışmalara sebep olmuş ve Assur-nerari'nin saltanatının ilk yılında Arpad'a düzenlediği sefer sonucunda Mat'ilu ile bir anlaşma yapmasına yol açmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Mat'ilu'nun anlaşmaya sadık kalmayarak yeniden Urartu saflarına geçtiğini görmekteyiz. Ancak bu bilgilerin doğruluğunu sorgulatan bazı şüpheler vardır. Çünkü Melitene bundan 2 yıl sonra ele geçirilmiş ve bu dönemde Urartu ve Assur'un ancak farklı bir cephede karşılaşmış olmaları muhtemeldir¹²²⁹.

Elazığ ve çevresinde kurulmuş olan Urartu egemenliğine asıl büyük darbe 735 yılında III. Tiglat-pilaser'in Alzi ve Şuppa'yı alarak başkent Tuşpa'ya kadar ilerlediği büyük seferi sırasında vurulmuştur¹²³⁰. Böylelikle VIII. yüzyılda Fırat kavsinde inşa edilmiş olan Urartu kaleleri büyük oranda tahrip edilmiş ve yöre bir süre için Assur'un denetimine geçmiştir. Ancak belgelerin yetersizliği yüzünden bu süreyi saptamak zordur¹²³¹.

II. Sarduri'den sonra başa geçen I. Rusa ve II. Argiştı döneminde Urartu yazılı kaynaklarında Alzi ve çevresinin adı geçmemektedir. Ancak VIII. yüzyılın sonlarına doğru Urartu'nun yöreyi tekrar egemenliği altına aldığını, ancak Malatya (Melitealhe) ve Adıyaman (Qumaha-Kummuh) dâhil tüm Kuzey Suriye'nin Assur Krallığı tarafından kontrol edildiğini yazılı belgeler ve arkeolojik buluntular ispatlamaktadır¹²³². Örneğin II. Sargon'un bir yıllığında¹²³³ Muşki ve Urartu sınırları boyunca kaleler yaptırdığından söz etmesi ve Malatya (Arslantepe) ve Tille'nin de içinde bulunduğu 12 kentte bu döneme ait kalıntıların saptanmış oluşu yazılı belgeleri doğrular¹²³⁴.

ganimetler ve Sarduri'nin kaçışına ilişkin bilgileri III. Tiglat-pilaser'in yazıtlarından öğrenmekteyiz. Köroğlu 1996, s. 84.

¹²²⁹ Salvini 2006, s. 86 vd.

¹²³⁰ Kralın XI. yılına ait Nimrud yazıtında anlatılmaktadır.

¹²³¹ Köroğlu 1996, s. 85.

¹²³² Köroğlu 1996, s. 86.

¹²³³ "Luhsu, Burdin, Anmuru, Ki-, Anduarsalia şehirlerini Urartu'ya karşı ileri karakol olarak tahkim ettim, Muski ülkesinin sınırı üzerine Usi, Usian, Uargin şehirlerini kurdum ve (Muski ve Urartular'ın) kapılarını kapattım, böylece kimse dışarı çıkamayacak Halkına karşı Ellibin, Sindarara şehirlerini kurdum. (Meliddu) (?), onun krali şehrini... bölgesi ile birlikte, ... Beğenen (?) Kumuhhu ülkesinden Mutallu..." ARAB, II, no.27.

¹²³⁴ Köroğlu 1996, s. 86.

II. Arğıştı döneminde baş gösteren Kimmer tehlikesi II. Rusa döneminde çözümlenmiş gözükmetedir. Bu dönemde Kimmerler'den Elazığ ve yöresinin de etkilendiği görölmektedir. M.Ö. 7. yüzyılda da Urartu'nun bu yörede etkin olduğunu, Norşuntepe, Genefik ve Yıldıztepe'de ele geçen Urartu seramiklerinin varlığı kanıtlamaktadır¹²³⁵. II. Rusa'dan sonra Urartu yazılı kaynaklarında yöre ile ilgili bilgiler geçmemektedir. Zaten kısa bir zaman sonra İskit ve Med saldırıları sonucunda yıkılan Urartu Devletinin yöredeki egemenliği ortadan kalkmaktadır.

VI. yüzyıldan itibaren yöre önceleri Med'lerin egemenliği altına girerken, M.Ö. 550 yılından itibaren Pers egemenliğine geçmiştir¹²³⁶. M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük İskender ve Seleukoslar'ın hâkimiyetine girmiştir. Ardından Roma, Bizans ve Arap istilalarına maruz kalmış ve bu afetler sonucu bazı yerleşim yerleri boşaltılmış, bazı yerleşim yerleri hayatlarını sönük olarak sürdürmüşlerdir. XI. yüzyıldan itibaren de Artuk oğulları ve Anadolu Selçukluları yöreyi yurt edinmişlerdir.

4. 4. BATI BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI

Urartu Krallığının Kuzey Suriye ve Anadolu içlerine doğru yayılma arzusu ile birlikte batı ve güneybatı bölgesine gelişıyle birlikte yörede mimari ve diğer alanlara yansıyan kültür değişimi ile karşılaşıyoruz. Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği kısa süreli bir kesinti dışında iki asra yakın devam etmiştir¹²³⁷. Nitekim bu yöredeki güçlü Urartu etkisini kanıtlayan pek çok kalıntı mevcuttur. Özellikle kaleler ve diğer mimari eserler bu değişimi kanıtlayan arkeolojik bulgulardır. Yörenin hemen hemen her coğrafi karesi kale ve diğer tesislerle ağ gibi örölmüştür. Bölgedeki bazı kalelerin özellikle Erken Demir Çağı yerleşimlerinde zayıf karakterli yapılarının aksine Urartu'nun yöreye gelişıyle birlikte merkezi bölgedeki kalelerde tipik olan düzgün ve sağlam taş işçilikli, kaya platformlarına ve basamaklı tünellere sahip kaleler görölmeye başlanmıştır. Gerek daha sonraki dönemlerde kullanıldığı gerekse de farklı sebeplerle tahrip edildiği için, günümüze kalan kalıntılar sur temel

¹²³⁵ Köroğlu 1996, s. 88.

¹²³⁶ Yapıcı 2004, s. 18.

¹²³⁷ Yıldırım 1994, s. 292.

yatakları, teraslar ve sarnıçlardır. Tabii ki bu kanıtların sadece Urartu'ya ait olduğunu tespit etmemizde yakınında bulunan yazılı belgeler, çanak çömlek ve tarihsel mekân ile birlikte değerlendirilmektedir. Urartu'nun ülkenin güneybatısında yaptığı imar faaliyetlerinde üs olarak özellikle Elazığ ve çevresini seçtiğini görmekteyiz.

Son dönem yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen Urartular'a ait karayolu, Urartu'nun batı bölgesini elinde tutmak istediğinin en açık kanıtıdır. Doğu Anadolu'ya üç asır egemen olmuş olan bu yol Urartu'nun batı sınır bölgelerine ulaşmak için ne kadar çaba harcadıklarını gösterirken, o dönemlerden günümüze kalmış en eski karayoludur¹²³⁸. Muş Ovası'nın batı ucundan başlayarak Bingöl üzerinden Palu'ya buradan da aynı yönde Elazığ-Malatya yolu ile bir taraftan Orta Anadolu'ya bir taraftan da Kuzey Suriye'ye kadar uzanır. Yol üzerinde bulunan belirli aralıklarla kervansaray niteliğindeki konaklama istasyonları, yazıtlar yolun Assurlular'ın da Doğu Anadolu'ya yaptıkları seferler sırasında kullanmış olduklarını işaret etmektedir. Muş Ovası ile Elazığ arasında bulunan Solhan/Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü, Elazığ/Bahçecik ve Keban Bölgesi'nde kazı sonucu açılmış olan Norşuntepe yapısı ayrıca Palu kalesi de dikkate alınırsa 25–35 km arayla Eskiçağ koşullarına göre birer günlük mesafede inşa edilmişlerdir¹²³⁹. Yapıların bir yol güzergâhı üzerinde sıralı olmaları ancak Urartu mimarlığına ait kale, tapınak ya da saray gibi savunma sistemleri gibi gelişmiş yapıya sahip olmadıkları için bunları konaklama tesisleri olarak düşünmemizi sağlar¹²⁴⁰.

Solhan ilçe'sinin güneyinde oldukça sarp doğal kayalık üzerinde kurulan Solhan/Cankurtarantepe tahrip olmuş bir halde bulunmuştur. Ele geçen kalıntılar daha çok doğu taraflarında olmakla birlikte, güney tarafında eski bir yol kalıntısı ele geçmiştir. Yerleşimde bol miktarda Urartu çanak çömlek türüne ait kabartma ve kazıma bezemeli, takviye şeritli küp parçaları ele geçmiştir¹²⁴¹. Cankurtarantepe'nin batısında yükselen bir tepe üzerinde bulunan Zulümtepe tesislerinin özellikle

¹²³⁸ Yıldırım 1994, s. 293.

¹²³⁹ Köroğlu 1996, s. 26.

¹²⁴⁰ Kuzeybatı İran'da Kale Gevher ve Uzub Tepe ile Van Bölgesi'ndeki Çavuştepe yakınındaki Çermik bu tür konaklama istasyonu olarak karşılaştırabileceğimiz Urartu yapılarıdır. W. Kleiss "Grössevergleiche Urartaischer Burgen und Siedlungen", **Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel**, 1983, s. 283.

¹²⁴¹ V. Sevin, "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması-1986", **V. AST**, 1988a, s. 5.

kuzeydoğusundaki duvarları sağlamdır. Kuzey duvarı önünde ise yapı ile ilişkili olan eski yol kalıntısı görülmektedir. Yerleşimde bol miktarda Erken Demir Çağlara ait yivli keramik ele geçirilmiştir¹²⁴². Zulümtepe'nin 25 km batısında Bingöl il merkezinin kuzeydoğusunda yüksekçe bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kaleönü'nde ele geçen çanak çömlek parçaları yüzeyleri dikdörtgen ve ya üçgen biçimli çukurcuklarla bezeli Urartu depolarında karşımıza çıkan türdedir¹²⁴³.

Bingöl'ün 40 km batısında doğal bir tepe üzerinde kurulan Bahçecik tesisi Elazığ ilinin Karakoçan ilçesine bağlı Bahçecik Köyü'nde bulunmuştur. Burası gerçekten de Bingöl ve Palu üzerinden Fırat kıyılarına doğru uzanan önemli bir karayolu sisteminin üzerindeki kervansaray olabilecek özelliklere sahiptir¹²⁴⁴. Sadece Urartular döneminde yerleşim gören Bahçecik de Urartu'da benzerleri olan dikdörtgen planlı bir yapının sadece taş temellerine ulaşılmış ve tespit edilen kaya işaretlerinden dolayı Urartular döneminde bir yerleşme yeri olduğu düşünülmektedir¹²⁴⁵. Elazığ'ın 26 km güneydoğusunda bugünkü Keban baraj gölü içerisinde buluna höyüğün güney bölümünde Norşuntepe tesisi kurulmuştur. Bingöl Solhan'dan Harput'a varan Urartu Karayolu üzerinde bulunan konaklama istasyonudur. Zulümtepe ve Bahçecik tesislerinde olduğu gibi, dıştan belirli aralıklarla yapılan destek çıkıntıları ile kuvvetlendirilmiş, köşeleri de rizalitler üzerine oturtulmuştur. Dikdörtgen planlı olan bu yapı duvarlarla bölmelere ayrılmıştır¹²⁴⁶. Urartu'ya özgü bu yapının Karmir-Blur, Bastam ve Argıştihinili'de benzerleri mevcuttur¹²⁴⁷. Yapılan kazılar sonucunda Urartu çanak çömleğine biçim olarak benzeyen kaplar ele geçirilmiştir¹²⁴⁸.

¹²⁴² Sevin 1987a, s. 285.

¹²⁴³ Sevin 1988a, s. 6.

¹²⁴⁴ Sevin 1988a s. 6; Sevin 1988b; Sevin 1989; V. Sevin, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations" **Anatolian Iron Ages II**. (Yay. Haz. A. Çilingiroğlu, D.H. French), Oxford, 1991, pp. 97–112.

¹²⁴⁵ Sevin 2005, s. 380.

¹²⁴⁶ Sevin 1989, s. 65.

¹²⁴⁷ H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1971" **KP.**, 1971 Çalışmaları, Ankara, 1974, s. 78.

¹²⁴⁸ Hauptmann, 1974, s. 78–79.

Yine Keban Bölgesi'nde tarım alanlarından uzak ve Urartu yapılarında gördüğümüz mimari özellikleri fazla yansıtmayan kiklopik yapılara (dirheler)¹²⁴⁹ rastlarız. Bunlar içerisinde Keban'ın 50 km güneybatısında Koyunuşağı yerleşimi ve dirhesi ile önemlidir. Keban'ın 40 km güneyinde Gökbelen köyün 4 km güneyinde Gökbelen dirhesini görürüz. Aynı yerde tek odalı kaya mezarı da bulunmaktadır¹²⁵⁰. Keban'ın 25 km güneyinde Örenkaya köyünün güneyinde Örenkaya dirhesi bulunmaktadır.

Bölgedeki en önemli arkeolojik mimari kalıntıyı kaleler oluşturmaktadır. Kaleler stratejik konumları gereği savunma amaçlı yapılan mimari yapılardır. Palu, bunlar içerisinde önem derecesi bakımından en önde gelenlerdendir. Modern Palu'nun 1 km doğusunda dik kalker kayalık üzerinde kurulmuştur. Urartu'ya ait kalıntılar oldukça yoğundur. Urartu kaleleri için tipik olan sur temel yatakları ve kaya işçiliği, iki adet sarnıç, üç adet kaya mezarı, dıştan murat nehrine inen kaya merdivenleri, kayaya açılmış sur yatakları, Menua Yazıtı'nı¹²⁵¹ içeren büyük kaya nişi Urartulardan günümüze kadar gelen önemli kalıntılar arasındadır.

Bulunan üç adet kaya mezarı, Urartu ölü gömme gelenekleri dâhilinde anıtsal kaya mezarlarının soylular sınıfı için tasarlanmış olduğunu düşündürmektedir. Palu stadelinin kuzeybatı tarafında üç adet anıtsal kaya mezarı bulunmuştur. I. mezar en iyi işçiliğe sahip ve 4 odadan oluşmaktadır. Odalar düz tavanlı olup dikdörtgen ve ya kare planlıdır. I. mezarın hemen doğusunda yer alan II. mezar da 4 odadan oluşmaktadır. III. mezar diğerlerine göre daha alt seviyede ve 2 odadan oluşmaktadır. Tüm bu mimari yapıları ve yazıtta inşa edildiği bildirilen "Haldi Tapınağı" ile büyük bir Urartu kenti görünümü veren Palu Kalesi'nin, Harput Kalesi ile birlikte Urartular döneminde bir eyalet merkezi olması çok yüksek olasılıktır¹²⁵².

¹²⁴⁹ Bu tarz yapılar kare planlı, 6–12 metre arasında değişen boyutlarda, kiklopik ya da yarı kiklopik taşlardan yapılmış ancak bu özellikleri ne işlevleri ne tarihlendirmeleri konusunda herhangi bir fikir sahibi olmamızı sağlamaz. Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde benzer kalıntılara Kuzeybatı İran, Van Bölgesi'nin güneyindeki dağlık bölgede rastlanan, Van Bölgesi'ndeki örnekleri Belli tarafından incelenmiştir. Belli tarafından "Dirhe" ya da "Dev Evi" olarak tanımlanmıştır. O. Belli, "Demir Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalürjisi" **ADÇ**, 1987, s. 97.

¹²⁵⁰ Sevin 1989, s. 455.

¹²⁵¹ UKN, no.39..

¹²⁵² V. Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzye Araştırması," **VI. AST**, 1987a, s. 451

Harput¹²⁵³, Elazığ'ın 5 km kuzeydoğusunda yer alır ve Urartulara ait kalıntıların en önemlilerindedir. Yörenin en büyük Urartu kalesi¹²⁵⁴ olarak bilinir. Özellikle kalenin güney ucundaki kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde Urartu kalıntıları mevcuttur. Günümüzde sur temel yatakları, özellikle Van/Toprakkale Haldi tapınağındakilere benzeyen¹²⁵⁵ kaya işçiliği Urartu mimarlığını en iyi tanımlayan göstergelere sahiptir. Yine Urartu kalelerinde örneklerine çok sık rastladığımız kaya işaretleri burada da bulunmaktadır¹²⁵⁶. Dini amaçlı olduğu ileri sürülen¹²⁵⁷ iki küçük mihrap ve girişte arka duvar ortasına açılmış kaya olukları buranın kesinlikle bir tapınak olduğunu söyleyebilmemiz için yeterli değildir. Yine merdivenli tünel¹²⁵⁸, sarnıçlar, az miktarda da olsa Urartu çanak çömleği ele geçirilmiştir. Palu gibi bir eyalet merkezi standardındadır.

Elazığ-Malatya karayolu üzerinde Kömürhan köprüsünün 2 km batısında Yazılıkaya mevkiinde bulunan ancak günümüzde tamamen Karakaya baraj gölünün suları altında kalan Habibuşağı(İzoli) kalesinin¹²⁵⁹ dört bir yanı sarp kayalıklarla kaplıdır. Urartuların batı bölgesinde kayaya oyulmuş merdivenli iki tünelli olan tek örnektir¹²⁶⁰. Kayanın Fırat'a bakan yüzünde II. Sarduri'ye ait bir kitabe ele geçmiştir. Urartu sınırları içerisinde en batıda ele geçen bu kitabe de Sardur'un Milid ülkesi kralı Hilaruda'yı yendiğini ve Urartu ordusunun Fırat'ı ilk kez geçtiği anlatılmaktadır¹²⁶¹. Ayrıca kalenin hemen kuzeydoğusunda bir nekropol keşfedilmiş ve Cengiz Işık bu nekropol üzerine çalışmalar yapmıştır¹²⁶². Aynı yol üzerinde Genefik Köyü'nün yakınında çok fazla araştırma yapılmamış olan Genefik kalesi yer almaktadır. Batısında bulunan sur duvarları, üç adet açık sarnıç ve kaya platformu başlıca

¹²⁵³ V. Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması-1987,-", **VI. AST**, Ankara, 1989a, s. 461.

¹²⁵⁴ Bknz E. Huntington, "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene, **ZfE** 33, 1901; C.F. Lehman-Haupt, *Armenien Einst un Jetzt I*, Berlin, 1910; kale ve Ortaçağ kalıntıları için ise; Sinclair, T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey VOL 1*, London, 1987; Sevin 1987a, s. 286; Sevin 1991, s. 97.

¹²⁵⁵ Sevin 1987a, s. 461.

¹²⁵⁶ O. Belli, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", **An Ar**. XI, 1989, s. 74.

¹²⁵⁷ F. Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", **TAD XXVIII**, Ankara, 1989. s. 19.

¹²⁵⁸ C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien Einst un Jetzt I*, Berlin, 1910, s. 467.

¹²⁵⁹ Bknz. C.F. Lehman-Haupt, *Armenien Einst un Jetzt I*, Berlin, 1910, 483 vd.; E. Huntington, "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene, **ZfE** 193vd., 1901; H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1971", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 113 vd.

¹²⁶⁰ Şentürk, s. 62.

¹²⁶¹ Yıldırım 1994, s. 289.

¹²⁶² C. Işık, "Habibuşağı Nekropolü" **Bellekten 2000**, Ankara, 1987, s. 550

kalıntılardır. Altınova'ya hâkim durumda olan ve Keban baraj gölü altında kalan surlardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Elazığ-Baskil-Fırat yolu üzerinde aynı adı taşıyan dağın yamacında Haroğlu¹²⁶³ kalesini görmekteyiz. Sur temel yatakları, iki adet sarnıç ve üç adet kaya mezarının¹²⁶⁴ varlığı belirlenmiştir. Yine Elazığ'ın 25 km doğusunda, Mastar Dağı'nın kuzey eteklerinde Yıldıztepe kalesini görmekteyiz. Daha çok Orta Çağ'da iskân edilen kalede Urartu dönemi taş işçiliği ve doğu yüzünde birkaç duvar taşı dışında kalıntı ele geçmemiştir. Ancak tepenin kuzey etekleri üzerinde bol miktarda Urartu dönemi çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır¹²⁶⁵.

Keban ilçe merkezinin 40 km kadar güneyinde Gökbelen Köyü'nün kuzey tarafında yer alan Gökbelen Kalesi kabaca biçimlendirilmiş iri bloklardan yapılan sur duvarına, iki dirhe ve bir adet kaya mezarına sahiptir. Elazığ'ın kuzeyinde günümüzde Keban baraj gölü içerisinde bir ada görünümünde olan Eski Pertek Kalesi'yle karşılaşmaktayız. En yüksek yerinde bir adet açık sarnıç, sur temel yatakları, kaya işçiliği ve çukurcuklar yer almaktadır. Elazığ'ın 20 km kuzeyinde, Aydıncık Köyü'nün kuzeyinde yer alan Tanrıvermiş mevkiinde bir kayalık üzerinde tespit edilmiştir. Kalede basamak şeklinde sur-temel yuvaları, kayaya oyulmuş düzgün bir platform, üç adet açık sarnıç ve birer odalı üç adet kaya mezarı yer almaktadır¹²⁶⁶. Elazığ'ın 24 km kadar kuzeydoğusunda iki kaya odası ve yakınında Taarruztepe yerleşimi bulunmaktadır. Tabanı toprakla kaplı oda 3.00 x 2.20 boyutlarında dikdörtgene yakın plan vermektedir. Ancak duvarların oyulmasıyla ilgili herhangi bir özen gösterilmemiştir¹²⁶⁷.

Palu'nun 29 km kuzeybatısında, Perisu kenarında kayalık bir yükselti üzerinde kurulan Bağın Kalesi, Palu kalesi gibi kaya mezarları, yazıt¹²⁶⁸ gibi ancak büyük Urartu yerleşmelerinde görülen mimari yapılanmaları ile dikkat çekmektedir. Stratejik olarak zapt edilmesi güç olan konumdadır. Ayrıca iki adet sarnıç, sur temel

¹²⁶³ Sevin 1991, s. 97.

¹²⁶⁴ Sevin 1988, s. 11.

¹²⁶⁵ Sevin 1988, s. 460-461.

¹²⁶⁶ Sevin 1989, s. 457.

¹²⁶⁷ V. Sevin, "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması-1985", **IV. AST**, 1987, ss. 279-300, s. 10.

¹²⁶⁸ Lehman-Haupt, s. 467 vd.

yatakları ve olasılıkla düşman kuşatması sırasında Perisu'ya inip su almaya yarayan üç adet merdivenli tünel bulunmaktadır¹²⁶⁹. İki parça halindeki stel üzerinde yazılan Bağın Yazıtı¹²⁷⁰ oldukça önemlidir. Bağın yazıtında Urartu'nun yöredeki egemenliğini ortaya koyan yerleşme dışında Elazığ Müzesi'nde bulunan Menua dönemine tarihlenen Urartu at gemleri yöredeki Urartu kültürünün ortaya çıkması bakımından önemlidir¹²⁷¹.

Bağın'ın 17 km batısında, Mazgirt'e bağlı Kaleköy'de¹²⁷² bulunan ve aynı isimle anılan bir Urartu kalesidir. İyi durumda ele geçmiş sur kalıntıları, sur temel yatakları, bir basamaklı tünel, II. Rusa'ya ait bir yazıt¹²⁷³ (Resim 20), bir adet kaya mezarı¹²⁷⁴, kaya platformu başlıca Urartu kalıntılarıdır. İçerisinde barındırdığı birden çok kültürel amaçlı yapı ve kültürel içerikli yazıtın varlığı Kaleköy Kalesi'ni bölgedeki diğer Urartu yerleşimlerinden ayrı bir yerde tutmaktadır. Özellikle bir açık hava tapınağı ve bir açık hava kutsal alanı kalenin önemli mimari unsurları arasındadır. Bunlar Ağrı-Kancıklı'daki Urartu tesislerini anımsatmaktadır¹²⁷⁵. Kaleköy Kalesi'nde tespit edilen tüm arkeolojik ve filolojik veriler ışığında Urartular döneminde en az iki yapım dönemine sahip olabileceği göz ardı edilmemelidir¹²⁷⁶. Yüzey buluntuları arasında ele geçen bol miktardaki demir cürufu, burasının dönemin demir üretim merkezi olabileceği ileri sürülmüştür¹²⁷⁷.

¹²⁶⁹ Burney 1957, s. 37.

¹²⁷⁰ Parçalardan biri Elazığ Müzesi'nde, diğeri Bağın'daki kalenin Orta Çağ'da yapılmış duvarı içinde durmaktadır. UKN, no.39.

¹²⁷¹ R. Yıldırım, "Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. 1, Ankara, 1990a, s. 164.

¹²⁷² Sevin 1989, s. 49; Köroğlu 1996, s. 81.

¹²⁷³ II. Rusa'ya ait yazıt, Urartu kralının batıya yöneldiği seferlere bir kanıt olmasına karşın yazıttaki verilerin eksik olmasından dolayı bu konudaki bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır. Yıldırım 1994, s. 291; Hchl, no 127; UKN, no 279.

¹²⁷⁴ Kaleköy'de dik kayanın güney yüzüne oyulmuş iki odalı kaya mezarı genel plan ve detay işçilikleri bakımından Palu gibi Urartu kaya mezar mimarisinin tüm özelliklerini gösterir. Detaylı bilgi için bkz. B. Ögün, "Die Urartaischen Bestattungsbrauche", *Studien Zur Religion und Kultur Kleinasisens. Festschrift für F. K. Örner II*, Leiden, 639–678; V. Sevin- E. Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992–1993", XVI. **KST I**, 331–350.

¹²⁷⁵ Şentürk, s. 66.

¹²⁷⁶ S. Erdoğan, "Tunceli- Mazgirt- Kaleköy Kalesi", Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007, s. 22.

¹²⁷⁷ O. Belli, "Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours**, Studies in Honor of N. Özgüç, Ankara, 1993, s. 62.

Kaleköy'ün hemen batısında modern Mazgirt ilçesi yakınında Mazgirt kalesine rastlarız. Çok fazla araştırma yapılmamış ancak basamaklı tünel ve sur temel yatakları Urartu kalıntıları olarak ele geçmiştir. Murat nehrinin Perisu ile kesiştiği, İlemil köyünün batısında küçük bir kayalık yükselti üzerindedir. Günümüzde Keban Baraj Gölü suları altında kalmış olan kale nehir yatağına kadar uzayan bir basamaklı tünel, teraslara sahiptir. Kalede sadece tek dönem yaşandığı tespit edilmiştir¹²⁷⁸. Tunceli yakınlarında konumlanan iki adet küçük boyutlu kale olan Anbar ve Rabat kaleleri II. Arğişti ya da II. Rusa döneminde Urartu'nun maden kaynaklarını korumak maksadıyla inşa edilmiş ekonomik çıkarlı kaleler olduğu düşünülmektedir¹²⁷⁹.

İzoli, Kaleköy ve Maltepe gibi garnizon niteliğindeki kaleler ülkenin batı sınırında, Fırat nehri kıyısında yer aldıkları için “Sınır Karakolu” olarak değerlendirilirler¹²⁸⁰. Son yıllarda yapılan Aşağı Fırat kazıları ve yüzey araştırmaları sonucunda Urartu yerleşmelerinin Fırat boyunca var olduğunu yukarıdaki örneklerle gördük. Yüzeylerindeki yiv bezemeli çanak çömlek parçalarından yola çıkarak Urartu izleri taşıyan Malatya/Değirmentepe, Elazığ/Tepecik, Elazığ/Hinsor, Karakoçan/Bahçecik, Bingöl/ Kaleönü, Bingöl/Zulümtepe ve Solhan yakınlarındaki Cankurtarantepe'de M.Ö. VIII. yüzyılda yerleşim gördüğü tespit edilmiştir¹²⁸¹.

Bunun yanında Urartular'ın Malatya Aslantepe (Melitene) ile ilişki kurmak için Malatya bölgesine ait birçok yerleşmeyi ele geçirdiklerini II. Sardur'a ait İzolu(Habibuşağı) yazıtından öğrenmekteyiz. Aslantepe'ye ulaşabilmek için bugünkü demiryolu civarında Fırat nehrini geçtikleri, demiryolunun Malatya tarafındaki Köşkerbaba'da kale niteliğinde bir yerleşme kurdukları buradaki kazılardan anlaşılmaktadır¹²⁸². Urartular Geç Hititlerle ilişkilerini kolaylaştırabilmek için garnizon niteliğindeki bu yerleşimleri köprübaşı olarak kullanmış olmalıdırlar¹²⁸³. Köşker Baba yerleşiminin biraz daha kuzeyinde Sivas Divriği'de de Urartu

¹²⁷⁸ E. Huntington, “Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene”, *ZfE* 33, 1901, s. 183.

¹²⁷⁹ Belli 1993, s. 66.

¹²⁸⁰ Köroğlu, 1996, s. 24.

¹²⁸¹ Sevin 1989a, s. 454.

¹²⁸² Yıldırım 1990, s. 320.

¹²⁸³ Yıldırım 1990, s. 320.

yerleşmesinin varlığı, Divriği Kesdoğan Kale'deki kaya gömütleri ve kutsal alanlarıyla kanıtlanmıştır¹²⁸⁴. Sayın Fahri Işık'ın bölgede yaptığı araştırmalar ve sonucundaki tespitlere dayanarak, Urartu'nun batı bölgesini Fırat nehriyle sınırlamanın yanlış olabileceği kanısına varılmıştır¹²⁸⁵. Bunların dışında yukarıda bahsetmediğimiz ama Urartu kalıntılarına sahip olan yerleşimler vardır. Tunceli iline bağlı Burmacevit köyü yakınında yol yapımı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bir grup bronz Urartu eseri, önce köylülerce yağmalanmış, ancak bir kısmı, yapılan çalışmalar sonucunda Elazığ Müzesi'ne teslim edilmiştir¹²⁸⁶. Özellikle kırık bir miğfer üzerinde "Menua'nın ambarından"¹²⁸⁷ ifadesinin okunması bölgedeki Urartu varlığını göstermesi açısından önemlidir. Burmacevit kalesinin oldukça stratejik bir konumda kurulması¹²⁸⁸ Menua dönemine ait önemli imar faaliyetlerine işaret etmektedir. Burada ele geçen metal buluntuların üzerindeki bezeme özellikleri göz önüne alınarak I. Arğışti ya da II. Sarduri dönemine tarihlendirilmesi önerilmiştir¹²⁸⁹. Ayrıca Burmacevit kalesinde dört adet sarnıç ve sur temel izleri bulunmuştur.

Bölgede kazı ile ortaya çıkarılmış en önemli Urartu yerleşimlerinden biri ise Erzincan/Altıntepe'dir. Ne zaman kurulduğu konusunda bilim adamları arasında tartışmalara yol açıyorsa da genel olarak M.Ö. VIII. yüzyılın son yıllarında kurulduğu konusunda hemfikir olunmuştur¹²⁹⁰. Altıntepe'nin M.Ö. VIII. yüzyılın sonuna tarihlendirilmesine en iyi kanıt 2 no'lu mekânda bulunan bir tunç kap üzerindeki hiyeroglif yazıdır. Urartu'nun batıya yayılımı konusundaki diğer bir kanıtta II. Rusa dönemine ait üç adet yazıttır. Bunlardan en önemlisi Adilcevaz yazıtıdır¹²⁹¹. (Resim 10–11) Adilcevaz'ın yakınında Kef Kalesi'ne ait bir taş bloğun üzerinde bulunan yazıtta, Muşki(ni)¹²⁹² ve Hate/i, Halitu¹²⁹³ halkından insanları kale çevresindeki

¹²⁸⁴ Yıldırım 1994, s. 289.

¹²⁸⁵ Yıldırım 1994, s. 290.

¹²⁸⁶ R. Yıldırım, "Burmacevit Urartu Miğferleri" **F.Ü. Dergisi Sosyal Bilimler**, 1988, s. 217 vd.; Yıldırım 1991, s. 131 vd.

¹²⁸⁷ Belli 1993, s. 65.

¹²⁸⁸ O. Belli, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi" **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, ss. 45–75, İstanbul, 2004, s. 58 vd.

¹²⁸⁹ Yıldırım 1988, s. 219 vd.; Yıldırım 1989, s. 279; Yıldırım 1991, s. 131 vd.

¹²⁹⁰ Özgüç 1969, s. 26; Burney-Lang, s. 158; M.N. Van Loon, **Urartian Art**, İstanbul, 1966, s. 104.

¹²⁹¹ Hchl 128; UKN I, 278.

¹²⁹² Yazılı kaynaklarda Muşki ülkesi olarak geçen yer Fırat kavsinin de bir bölümünü içine alan bölge olarak konumlandırılır. Diakonoff-Kashkai s. 1981, 59; Sevin 1988, s. 54 vd.

yerlerin inşasında görevlendirildiklerini anlatmaktadır. Yine Bingöl-Karlıova yakınlarındaki Suçatı(Gerran) Köyü'nde Urartu nekropolünde üzerinde aslan motifli bronz kemer parçaları ele geçmiştir. Aslan motiflerinin biçeminden dolayı II. Rusa dönemine tarihlendirilmiştir¹²⁹⁴.

Sonuç olarak yukarıda anlattığımız arkeolojik kanıtlar ışığında Urartu Krallığı'nın Fırat'ın batısındaki Köşkerbaba ve buranında kuzeybatısındaki Sivas Divriği'de ele geçen kalıntılar, Urartu'nun Fırat nehrini geçerek Yukarı Fırat havzasına tamamıyla egemen olduğunu ve batıya yayılım politikasını başarıyla yürüttüğünü görmekteyiz.

4. 5. BATI BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI

Doğu Anadolu Bölgesi'nde toplam nüfusun ve nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bölümdür. Bunun nedeni; iklimin ılıman, tarım alanlarının geniş ve ulaşımın yaygın olmasıdır. Şehirleşme oranı en fazla bu bölümdedir. Erzincan, Malatya, Elazığ, Tunceli ve Bingöl önemli yerleşim alanlarıdır.

Bölgede tarım alanlarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. İklim şartlarının diğer bölümlerden daha elverişli olması tarım ürünlerinin diğer bölümlerinden fazla yetişmesine neden olmuştur. Afşin, Elbistan, Malatya, Elazığ, Bingöl ovalarında yoğun olarak tarım yapılır. Ovalardaki tarımsal nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının üzerindedir. Özellikle Elazığ ovası ve Altınova prehistorik dönemlerden beri her zaman verimliliği ile dikkatleri çekmiş, günümüzde Keban ve Karakaya barajları çerçevesinde tarım alanları için sulama sistemleri geliştirilmiştir¹²⁹⁵. Kalkolitik Çağın sonlarından itibaren gelişmeye başlayan ve köy yaşantısının yerini şehirleşmeye bırakan bölgede hızlı bir şekilde nüfus artışı gözlenmiştir¹²⁹⁶. Özellikle Altınova'da bu hızlı nüfus artışının sebepleri arasında yeterince yağış ve bunun sonucu olarak nehir sularından ilave su ihtiyacının

¹²⁹³ Yazılı kaynaklarda Halitu olarak geçen yer klasik dönem kaynaklarıyla yapılan karşılaştırmalar ile İç Doğu Karadeniz'e konumlandırılmıştır. Diakonoff-Kashkai s. 1981, 39.

¹²⁹⁴ M. Karaosmanoğlu, "Suçatı Urartu Kemerleri" **Bulleten LV- 214**, 1991, s. 601.

¹²⁹⁵ Köroğlu 1996, s. 91.

¹²⁹⁶ Yıldırım 1990, s. 316.

karşılanması gösterilebilir. Altınova’da yaklaşık olarak 10 büyük köy niteliğindeki yerleşme tespit edilmiştir¹²⁹⁷. Ele geçen bulgulara dayanarak Altınova’da Erken Tunç Çağından beri farklı zümrelerin varlığı söz konusu olmuştur. Özellikle imtiyazlı bir grubun kuvvet kazanarak, elit zümrenin oluşması ve bu azınlık olan grubun çoğunluk üzerinde egemenlik kurması ile sosyal tabakalaşmanın meydana geldiği gözlenmiştir¹²⁹⁸.

Diğer taraftan Korucutepe, Tepecik, Tülintepe ve Könktepe gibi yerleşimlerde küçük köy niteliğindeki yerleri kontrol eden küçük konaklar ele geçmiştir. Erken Tunç çağının sonuna doğru Norşuntepe’de konakların geliştiği gözlemlenirken daha basit yapıları binaların bulunduğu etraftaki yerler önemini kaybetmiştir. Anadolu’da karakteristik olan ve burada da kendini gösteren “hâkim olan merkez ve buna bağlı çevresindeki küçük yerleşimler” geleneği Yukarı Fırat Havzası’nda da kendini göstermiştir¹²⁹⁹. Ancak nüfusun çabuk çoğalmasının getirdiği dezavantajlar da vardı. Beliren ihtiyaçtan kaynaklı ormanlık alanların azalması, tarla ve otlakların genişlerken av hayvanlarının sayısı da azalmıştır¹³⁰⁰. Günümüzde ise zengin bitki örtüsü özellikle ormanlar ve otlaklar ve verimli topraklar bölgede mevcuttur. Bölgede yetiştirilen başlıca tarım ürünleri; buğday, arpa, pamuk, tütün, şeker pancarı, baklagiller ve çeşitli sebze ve meyvelerdir. Bölümün en önemli tarım ürünü Malatya çevresinde gelişen kayısıdır.

Neolitik dönem yerleşimlerinde, örneğin Caferhöyük’te (Malatya yakınlarında) tarımın yaygın olmasına rağmen hayvancılığın gelişmediği tespit edilmiştir¹³⁰¹. Höyük üzerinde ele geçen hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bunların vahşi hayvanlara ait olduğu tespit edilirken, bu veriler gerçek anlamda hayvancılığın gelişmediğini ispatlamaktadır. Ancak ovalar çevresinde ve plâtolarda küçükbaş hayvancılık yapılır. Malatya ve Elazığ’ın kıl

¹²⁹⁷ Yıldırım 1990, s. 318.

¹²⁹⁸ G. Arsebük, “ Altınova’da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” **IX. TTK. Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt I, 1986, s. 69.

¹²⁹⁹ H. Hauptmann, “Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç çağının Bitimine Kadar Norşuntepe’de Yerleşimin Gelişimi” **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, I. C., 1979, s. 63.

¹³⁰⁰ Hauptmann 1979, s. 59.

¹³⁰¹ Yıldırım 1990, s. 316.

keçisinin yaygın beslenme alanları olduğunu görmekteyiz. Bölgede genel anlamda hayvancılığın ilkel tarzda yapılmasından dolayı et ve süt verimi düşüktür¹³⁰².

Ülkemizde maden çeşitliliğın en fazla olduğu bölümdür. Bu bölümde krom (Guleman, Palu-Elazığ), demir (Hekimhan-Malatya, Divriği-Sivas), bakır (Maden-Elazığ), linyit (Elbistan-K.Maraş), kaya tuzu (Erzincan ve Tercan), kurşun ve çinko (Keban-Elazığ) ve kalay (Elazığ) madenleri çıkarılmaktadır. Bölgenin maden bakımından zengin olmasının sonucu M.Ö. 3. bin yılından itibaren /Eski Tunç Çağı) Akad sülalesinden Sargon ve Naramsin'in buraya ilgi duymasına yol açmış olmalıdır¹³⁰³. Urartu Krallığı'nın da bölgeye sefer düzenlemesindeki en önemli sebeplerinden birisidir bölgedeki maden potansiyeli. Yapılan araştırmalar Doğu Anadolu Bölgesi'nin en zengin demir yataklarının Yukarı Fırat bölgesinde olduğunu belirlemiştir¹³⁰⁴. Bölgenin sadece demir madeni açısından değil bakır, kurşun, gümüş ve altın yataklarının da önemli bir rezervi oluşturduğu tespit edilmiştir¹³⁰⁵. "Dojik/Tujik Baba Dağı'nda demir ve bakır yataklarına dair madencilik faaliyetlerine yönelik izler, bölgenin Urartu maden ekonomisi için önemini göstermektedir¹³⁰⁶. Özellikle kral Menua ile başlayan seferlerin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan biri Melitealhe Ülkesi'nin zengin bakır ve demir madenlerine sahip olan batı bölgesinde olmasıdır. Yine aynı bölgede yer alan Elazığ yakınlarındaki Maden ve Ergani'de günümüzde bile işletilen bakır yataklarına ve Palu'nun doğusundaki Sivan Maden'deki demir yataklarına sahip olmak Urartu için oldukça önemli olmalıydı¹³⁰⁷. Aynı bölgenin Assur içinde önemli olduğunu yapılan askeri seferlerden anlamaktayız. Urartu Krallığı'nın batı bölgesine askeri sefer düzenlemesinin diğer önemli nedeni ise, Meliteialhe ülkesinin Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu Ülkesi'nden Akdeniz'e giden yol üzerinde yer almasıdır¹³⁰⁸. Doğu-Batı arasındaki bu ticari ilişkilerin kültürel etkileşimlere yol açtığını bilmekteyiz. Ortak dini tapınım, stel ve dikili taş önünde tapınma, tanrıya sunular sunma gibi dini

¹³⁰² Atalay-Mortan, s. 494.

¹³⁰³ Yıldırım 1990, s. 317.

¹³⁰⁴ Belli 1987, s. 92.

¹³⁰⁵ Belli 1987, s. 92.

¹³⁰⁶ Belli 2000, s. 373.

¹³⁰⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 65.

¹³⁰⁸ Çilingiroğlu 1994, s. 65; Çilingiroğlu 1984,s. 23.

inanç ve düşünceleri batı komşusu olan Friglerde de görmekteyiz¹³⁰⁹. Özellikle dikdörtgen biçimli ya da kemer şekilli boyutlardaki mihraplar ve bu mihraplar önündeki kutsal alanlar Urartu-Frig uygarlıklarını birbirine bağlayan kültür ortaklıklarını yansıtan kanıtlardan bazılarıdır¹³¹⁰. Urartu üretiminin artmasıyla, dış pazarlarda alıcı bulabilmek amacıyla Akdeniz'e açılmış, batı ve güney bölgelerine egemen olmaya başlamıştır. Urartu mallarının Yunanistan ve İtalya'da ele geçmesi bu başarının sonucudur¹³¹¹. Urartu sanatının ilerlemesi ve dış pazarlarda alıcı bulunması tamamen Kuzey Suriye'ye egemenliği ve Akdeniz'e inmesiyle mümkün olmuştur. Bu yüzden ilerleyen yıllarda kral Sarduri'nin de Melitealhe'ye sahip olmak isteğinin önceliğini oluşturduğunu görmekteyiz. Melitealhe'ye sahip olmak, kuzey-güney ticaretine hâkim olmanın yanında, savaş endüstrisinin önemli olduğu Urartu ve Assur ekonomileri için gerekli hammadde kaynaklarını ele geçirmektir.

I. Arğişti de Menua tarafından başlatılan batı seferlerine ve burada gerçekleştirilen idari düzenlemelere devam etmiştir. Arğişti'nin düzenlediği seferlerin amacı M.Ö. 8. yüzyılda canlanan batı ticaretinden pay alma isteğiydi. Bu faaliyetler arasında doğu'ya Van'dan ulaşan malların güven içinde Al Mina gibi koloni kentlerine ulaştırılması önemli yer tutmaktadır¹³¹². Çok erken dönemlerden beri bile bölgenin bir yandan Orta Anadolu, diğer yandan Kuzey Mezopotamya, Suriye, Kafkasya ve İran ile ilişkide olduğu, yörede yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen buluntular dâhilinde söylenebilir¹³¹³. Kalkolitik Çağ'da Bingöl Dağları'ndan elde edilen obsidyenin pazarlanmasından dolayı bu ticaret yollarının tarih öncesinden beri kullanıldığını görürüz. Bu yüzden Elazığ çevresi¹³¹⁴, çağlar boyunca Anadolu ve diğer Yakın Doğu ülkeleri arasındaki kültür alışverişinin merkezlerinden biri olmuştur¹³¹⁵. Fırat kenarındaki Değirmentepe'de ele geçen bulle ve mühürler bu tür

¹³⁰⁹ Işık 1989, 17 vd.

¹³¹⁰ F. Işık 1989, s. 21.

¹³¹¹ Çilingiroğlu 1984, s. 20.

¹³¹² Konakçı, s. 52.

¹³¹³ Özellikle Altınova'da yapılan araştırmalar sonucunda Kalkolitik Çağ'la ilgili buluntular ele geçmiştir. Yıldırım 1990, s. 316.

¹³¹⁴ Elazığ ve çevresi bu konumu ile M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında Mezopotamya-Anadolu arasındaki ticari ilişkilerde geçiş noktası; bu bin yılın ikinci yarısında önce bağımsız bir krallık, arkasından da Hitit imparatorluğu(XV. yüzyıl ortaları – XIII. yüzyıl ortaları) ve Assur Krallığı'nın (XIII. yüzyıl ortaları - IX. yüzyıl sonu) yayılcı siyasetlerinde öncelikli bir yer tutan bölge olmuştur. Köroğlu 1996, s. 91 vd.

¹³¹⁵ Yıldırım 1990, s. 317.

önemli ticaret merkezlerinden birisi olduğunu kanıtlamakta ve bölgenin Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile bu tarz Fırat kıyı yerleşmeleri sayesinde ticari ilişkilerini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır¹³¹⁶. Günümüzde de Doğu Anadolu Bölgesi'nde ticaretin en fazla geliştiği bölümdür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NIN DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ

5. 1. DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ SINIRLARI

Urartu krallığının ilgilendiği bölgelerden bir tanesi de Urmiye Gölü civarında yer alan topraklardır. Güneydeki Kelişin, Topzava ve Taştepe Urartu ordularının ulaştığı noktaları işaretleyen yazıtlardır. Urartu Krallığı, Assur ile sınırını, Zagros Dağları'nın doğal olarak böldüğü hattı kabul etmiş ve yazıtlara da bunu yansıtmıştır¹³¹⁷. Doğu'da Urartu ordularının Tebriz üzerinden Hazar Denizi'ne yakın olan Razlık ve Naşteban yazıtlarıyla işaretlenen alana kadar gittiği anlaşılrsa da bu tür yazıtların bulunduğu uç bölgelerde, Urartu'yla doğrudan ilişkili herhangi bir buluntuya rastlamak zordur¹³¹⁸. Günümüzde üç parçaya ayrılmış bir halde olan doğu bölgesi, Doğu Anadolu, Ermenistan ve İran Azerbaycan'ını içine almaktaydı.

Urmiye bölgesi, Van Gölü çevresindeki topraklarla kıyaslandığında çok daha bereketli ayrıca iklim açısından da daha ılımlıdır. Özellikle iki nehir tarafından sulanan Mianduab ovası, Uşnu ve Solduz ovaları Azerbaycan'ın en verimli ovalarıdır. Tarım açısından önemli diğer ovaları ise Khoy vadisi, Urmiye ve Şahpur ovalarıdır¹³¹⁹. Tarım arazilerinin zenginliğinin yanında, bölgenin bu derece önem kazanmasını sağlayan diğer etkenler at ve çeşitli hayvan ihtiyacının karşılanmasıdır¹³²⁰. Urmiye Gölü, Van Havzası'na göre daha alçaktır. Ancak kıyıları boyunca tarımsal koşullar çoğunlukla benzerdir. Yıllık yağış miktarı gibi, yazların

¹³¹⁶ Yıldırım 1990, s. 317.

¹³¹⁷ Ancak Assur'un bu sınırı tanıdığı konusu şüphelidir. Köroğlu 2011, s. 16.

¹³¹⁸ Köroğlu 2011, s. 17.

¹³¹⁹ Çilingiroğlu 1994, s. 49; M. Salvini, "The Eastern Provinces of Urartu and The Beginning of History in Iranian Azerbaijan", 2009, s. 497.

¹³²⁰ Çilingiroğlu 1994, s. 50.

büyük bölümünün oldukça kuru olması da aynıdır¹³²¹. Urmiye Gölü oldukça tuzludur. Yüksek tuz oranından dolayı donmaz. Böylelikle deniz seviyesinden yüksek olmasına rağmen düzlükler kışın bile karlı olmaz. Ancak yakınındaki dağlar yazları bile karlı olur. Bu da en eski yerleşimlerin neden iç kesimlerde ya da dağlık bölgelerde değil de gölün etrafında kurulduğunu gösterir¹³²². Ancak gölün tuzlu yapısı ve su seviyesi değişkenliğine, su derinliği de eklenince gölün hemen kıyısında yerleşmeyi ve tarımı imkânsız hale getirmiştir¹³²³.

Miandow Ab ovası; Rud-e Tata-ü ve Rud-e Zarieh nehirleri Urmiye gölünün güneydoğu kıyısında birleşerek daha sonra geniş bir alüvyal ova üzerinde yelpaze gibi açılan küçük kanallara ayrılır. Hiçbir fiziksel engel gölün kıyıları boyunca bu ovayı diğerlerinden ayırmaz. Tebriz'e giden modern yol, Sahand Dağı'nın batı sırtı boyunca geçer ve sadece düz tuzlu arazilerin bir uzanımı, Miandow Ab'ı Solduz vadisinden ayırır. Güneye doğru olan yol Rud-e Tata'ü vadisinin yukarı kesimlerini takip ederek Sakız (Saqgez) Dağları'nı aşar. Oshnoviyeh/Solduz ovası; Azerbaycan'ın en verimli ovasıdır. Üç tarafındaki dağlarla, sadece doğuya açık amfiteatro gibidir. Oshnoviyeh'den Zagros Dağları'nı aşarak, Kelişin (Kalleh Shin) geçidi yoluyla Irak'a gidilir¹³²⁴.

Urmiye Ovası; göl kıyısındaki en geniş tarımsal arazi olması bakımından önemlidir. Ova dağlardan akıp gelen çok sayıdaki küçük çaylarla sulanır ve Büyük Zap Vadisi'nden ve vadinin Van Bölgesi'ne giden rotasından etkili bir şekilde bu dağlar yüzünden bağlantısı kesilir¹³²⁵. Bu ovanın Urartu devletinin bir parçası olduğu, son zamanlarda Mahmut Abad'da bulunan I. Rusa'nın adaklarını kaydetmiş bir yazıt sayesinde öne sürülür¹³²⁶. Krallık sınırının doğusunda bulunan ve M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen kaleler Urmiye yakınındaki Kale İsmail Ağa ve Marand ovasındaki Livar'da bulunmuştur¹³²⁷. Bu kalelerin Urartu tarafından yapılp

¹³²¹ Zimansky 1985, s. 22.

¹³²² S. Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri", **Doğu'da Değişim**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 150.

¹³²³ Zimansky 1985, s. 22.

¹³²⁴ Zimansky 1985, s. 23.

¹³²⁵ Zimansky 1985, s. 21.

¹³²⁶ Zimansky 1985, s. 22.

¹³²⁷ Sağlamtemir 2001, s. 7.

yapılmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, inşa yöntemlerinin Urartu kalelerine benzerliği ve o dönem bölgede bunları inşa edebilecek büyüklükte başka bir devletin olmamasından dolayı kabul edilmektedir.

Shahpur ovası; Khvoy ile Urmiye arasında bulunan bu ova diğer iki ovaya göre daha küçüktür. Ova gölün kuzey sahiline geçit verir, gölün bu kısmı tarımsal bir arazi olarak fazla değerli değildir ancak Tebriz'e giden ana yollardan birinin ve doğuya doğru bazı noktaların geçtiği konumdadır¹³²⁸. Bölgede M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen Shahpur'un güneyinde yer alan Haftavan, bölgede önemli bir Urartu yerleşimi olmasına rağmen Kalatgah, Kale İsmail Ağa ve Bastam kadar büyüklükte bir mimari geleneğe sahip değildir.

Marand ovası; Khvoy, Shahpur ovalarına göre daha az verim alınan bir ovadır. Özellikle ovanın batı ucundaki alanın büyük bölümünün çok tuzlu olmasından dolayı tarım için elverişsiz olduğu görülmektedir. Ova dağlık olmasına rağmen, üzerinden büyük yollar geçer. En önemlisi, Bakü yakınındaki Türkiye sınırından başlayıp, Qareh Zia'od ve Khyov ovalarından geçerek Tebriz'e varan karayoludur. Şimdikine oranla geçmişte daha büyük önemi olan bir diğer yol ise, Marand'dan kuzeye doğru Jolfa'ya ve sonra Aras'ın sol kıyısı boyunca kuzeydoğu'ya Erivan'a giden posta yoludur¹³²⁹.

Khvoy; bölgenin en verimli ovalarından biridir. Önemli yolların keşişim noktası olması özelliği ile Marand ovasına benzemektedir ancak etrafı dağlarla çevrilidir. Qareh Zia'od Din ovasına giden ve günümüzde de halen kullanılan iki yolu vardır, biri oldukça kısa olmasına rağmen, diğeri Evowghli yoluyla gelip, daha uzun olanıdır. Doğu batı arasında ulaşımı sağlayan Qotur vadisi Van'la iletişimi sağlayan bir diğer yol olmasına rağmen kullanılma olasılığı çok azdır.

Qareh Zia'od Din; M.Ö. 7. yüzyılda kral "Rusa'nın Küçük Şehri" (Rusai-URU. TUR) olarak kurulan Bastam, krali yönetim faaliyetlerinin en iyi belgelendiği şehirlerden biridir. Şehrin bu görkemi karşısında İran'daki en kompleks Urartu

¹³²⁸ Zimansky 1985, s. 22.

¹³²⁹ Zimansky 1985, s. 24.

kalesidir¹³³⁰. Ovanın kuzeybatısı hariç diğer tarafları dağlarla çevrilidir. Yoğun bir tarım faaliyetine sahip olan ovaya su Akçay'dan gelmektedir. Bölgenin çok tanınmamış olması Anadolu İnan arasında kestirmeden giden alternatif yolların kullanılmasıyla alakalı olmalıdır.

İnan'ın en önemli dağları Zağros dağlarıdır. Zağros dağları Kafkasların güney uzantısıdır. İnan'ın kuzeybatı sınırında Türkiye ve Ermenistan ile kesiştiği yerde başlar ve güneydoğuya doğru 900 mil boyunca uzanarak Hürmüz Boğazındaki Bender Abbas'a uzanmaktadır. İnan batı sınırının ilk 150 milini Türkiye ile paylaşmaktadır. Bu sınırın her iki yanı da yoğun biçimde dağlıktır. Türkiye'nin güneyinde sınırın batı tarafındaki dağlar Irak tarafında gözden kaybolmaya başladıkları noktaya kadar sürekli küçülüyorlar. Sınırın İnan tarafı dağlıktır, dağlar sınırın sadece birkaç mil doğusunda başlıyor. İnan Türkiye ile dağlık bir sınıra sahiptir ancak bu dağlar Irak sınırı boyunca düz bir arazi ile karşı karşıyadır. Batı sınırında bu modele uymayan tek bölge Fırat ve Dicle Nehirlerinin Şattül Arap suyunu oluşturmak için birleştikleri yerdeki bataklıkların bulunduğu en güneydir. O noktada Zağros dağları güneydoğuya doğru dönüyor ve İnan ile Irak'ın güney sınırı 125 mil boyunca düz bir araziden Pers Körfezine akan Şattül Arab'a ulaşana kadar güneye doğru zikzaklar çiziyor. Bölgenin diğer önemli dağları kuzeyde, Karadağ, Koşadağ, Horozlıdağ, Salavandağ; doğuda, Bozkuş Dağı, Akdağ, güneyde; Karacadağ ve Sehend Dağı'dır. İnan Azerbaycan'ının, en yüksek dağı Savalan Dağı'dır.

Urmiye Gölü Kapalı havzasına güneyden katılan Çoğatuçay ve Tebriz'in kuzeyinden geniş bir kavis çizerek doğudan katılan Acıçay, bu kapalı havzanın iki önemli akarsuyunu oluşturmaktadır. Ayrıca Urmiye Gölü'nün batısındaki yüksek zirvelerden kaynağını alıp, Urmiye Gölüne katılan, birbirine paralel çok sayıda küçük boylu fakat hızlı akışlı akarsu vardır.

Urmiye Gölü, bölgenin en büyük gölüdür. Bu gölün açık denizlerden yüksekliği 1275 metre olup, ölü denizden sonra en tuzlu sulardan biri

¹³³⁰ Zimansky 1985, s. 21.

sayılmaktadır. Göl 5.200 km² yüzölçümüne sahiptir. En derin yeri yaklaşık 16 metredir. Bu gölde denizcilik ve gemi seferleri de yapılmakta, gölün tuz ve balçığından oldukça önemli gelir elde edilmektedir. Urmiye Göl'ü de maden suları gibi değerlendirilememektedir.

İklim bakımından İran, birbirinden çok farklı bölgelerin bulunduğu bir ülkedir. Hazar Denzine bakan kısımlar çok nemli ve daima yağışlıdır. Yıllık 340 mm yağmur çok büyük miktar olmamasına rağmen sulama olmasa bile iyi hasat almak mümkündür. Bu bölge dışındaki bütün İran toprakları astropikal kurak bölge içindedir.

İran'ın iklimi çoğunlukla kurak veya yarı kurak ve Hazar Denizi kıyısında subtropikaldır. Hazar Denzinin kuzey kenarlarını çeviren Elbruz Dağlarının kuzeye bakan yamaçları senede ortalama 1000–1500 mm ile bol yağış aldığından zengin ormanlarla kaplıdır. Ülkenin kuzey sınır bölgesinde kış aylarında sıcaklıklar neredeyse donma noktasının altına düşer ve iklim yıl boyu nemli kalır. Bu dağların eteklerinde sıralanmış bulunan dar kıyı ovaları çok nemlidir. Güneyde iklim daha ılımandır ama genelde belirgin bir sıcak söz konusudur. İsfahan yılda ancak 120 mm yağış alır. Yağmurlar genel olarak kış sonunda ve yaz ayları başlarında yağar. Denizden yüksek dağlarla ayrılan iç ovalar yaz süresinde Akdeniz de görülen hava basıncı düşüklüklerinden etkilenmezler. Burada iklim yazları çok sıcak, kışları ise çok soğuktur.

Yaz sıcaklıkları nadiren 29 °C'yi aşar. Düzlüğün doğu kısmında yıllık yağış miktarı 680 mm iken batı kısmında 1,700 mm'den fazladır. Batıya doğru Zagros havzasındaki yerleşmelerde yazları düşük sıcaklıklar ile sıfırın altında sıcaklıkların ve yoğun kar yağışlarının yaşandığı ağır kışlar görülmektedir. Doğu ve orta bölgedeki havzalar 200 mm'lik yıllık yağış miktarıyla kurak ve yer yer çöl iklimindedir. Ortalama yaz sıcaklıkları 38 °C'yi geçer. Güney İran'daki Basra Körfezi ve Umman Denizi kıyılarındaki ovalarının iklimi kışları ılık, yazları nemli ve sıcaktır. Yıllık yağış miktarı 135 ile 355 mm arasındadır.

Azerbaycan’da çok farklı iklim çeşitleri bulunmaktadır. Bu da bitki örtüsüne yansımaktadır. Azerbaycan’ın yüksek kesimleri yağışlı olup çoğunlukla iğne yapraklı ormanlarla kaplıdır. Kafkas Dağlarında endemizm kuvvetlidir. Nehir tabanlarında ve Hazar Denizi kıyılarında tuzcul ve bataklık bitkileri yetişmektedir. Ülkenin güney ve iç kesimlerindeki sıcak ve kurak bölgeler, cılız bitki örtüsü ve bozkırlarla kaplıdır. Hazar denizi kenarlarındaki Elburz dağlarının yamaçlarında gür ormanlar vardır.

5.2. GÜNEY VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ’NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Urmie Gölü ve çevresinin tarihi coğrafyası, yolları, geçitleri, dağları, nehirleri, kentleri, hakkındaki temel bilgileri özellikle Batı İran civarında ele geçen yazıtlar, steller ve krallara ait yıllıklarından öğrenmekteyiz. Özellikle Urartu krallarından İşpuini, Menua, I. Argiştı, II. Sarduri’nin yazıtları ve Assur kralı II. Sargon’un sekizinci seferini anlatan yıllıklarından ele geçen bilgiler bu bölge hakkında detaylı bilgi vermektedir. Urartu Krallığı 9. yüzyılın ortalarında hızlı bir şekilde gelişim göstererek, kuzeybatı İran’a komşu olmuştur. Urmie Gölü’nün batı kıyısı ve güneyindeki ovalar kral İşpuini ve Menua döneminde baskı altına alınmıştır. Özellikle Taştepe, Kelişin ve Kalatgah yazıtları yapılan bu seferler sonucunda bölgede bırakılmıştır¹³³¹.

Bölgeye ilk yayılımı gösteren yazıt Kelişin yazıtıdır¹³³²:

“... Menua güçlüydü.... Egemen olan Tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua bu yazıtı diktirdiler. Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua’nın önünden gitti(?). Meišta, Qua, Şaritu ve Nigibi şehirlerini (ve) Barsua Ülkesi’nin (şehirlerini) fethettiler....”¹³³³.

¹³³¹A.R. Nobahari ve K. Mollazadeh. “ A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea” **J. Humanities**, Vol. 11 (1): 2004, s. 84.

¹³³² Çilingiroğlu 1994, 42–43; P.E. Pecorella ve M. Salvini. “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, **Persica** 10, 1982, s. 3.

¹³³³ UKN I, 24.

Yazıtta adı geçen **Barşua** ülkesinin İşpuini tarafından ele geçirilişi Karagündüz yazıtında da¹³³⁴ (Şekil 5–6) anlatılmakta ve bu yazıt ile Urartu Krallığının Batı İran üzerinde söz sahibi olmaya başladığını göstermektedir.

“.....Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mesta Şehri'ni ele geçirdi ve Barsua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Mesta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Orduda 106 savaş arabası, 9174 süvari ve 2704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti (?). (Onlar) Mesta, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerini ve Barsua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan X bin 45(?)3 X on bin 6600 1120 at, 1200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5000 küçükbaş hayvan yola çıktı. TanrıHaldi'nin kudretiyle İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere pay ettiklerini...”¹³³⁵.

Yazıtta adı geçen **Barşua**'nın lokalizasyonu tartışmalara açıktır. Assur yazılı kaynaklarında geçen Parsua¹³³⁶ ile aynı olduğu görüşü kabul görmektedir. **Barşua**'nın genellikle Urmiye Gölü'nün güneyindeki topraklar olduğu ileri sürülürken¹³³⁷, daha güneye, Orta Zagros dağlarına kadar indiren görüşlerde mevcuttur. Urartu'nun Parsua'ya her saldırısında, Parsua Urartu'dan daha uzağa hareket etmiş ve daha güneyi ifade eden coğrafi bölge olarak tanımlanmıştır¹³³⁸. Argiştî Dönemi'nde yazıtlara yansıyan Parsua ülkesi Urmiye Gölü'nün güneyini

¹³³⁴ Erçek Gölü yakınındaki Karagündüz köyünde bulunan ve aynı adı taşıyan yazıtta doğu seferi ile ilgili önemli bilgiler vermekte ve Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan verimli vadilerin fethini anlatmaktadır.

¹³³⁵ Payne 41; UKN: no. 24

¹³³⁶ Parsua ismi, Perslerin kendi tarihi mekânları Fars'a göçlerinin en eski belgesidir; bu hareket, 9. ve 7. yüzyıllar arasında ve III. Salmanassar ve Assurbanipal'in belgelerinde izlenebilmektedir. Salvini, 2006, 35

¹³³⁷ Çilingiroğlu 1994, s. 50; Çilingiroğlu 1977, s. 241.

¹³³⁸ C. Burney, “Urartu and Iran: Some Problems and Answers”, *Anatolian Iron Age III* (ed: A. Çilingiroğlu-D.H. French), **The British Institute of Archaeology** at Ankara, 1994, s.31.

ifade ederken Menua-İşpuini Dönemi'nde bu kadar uzak bir noktaya gelinememiştir¹³³⁹. Nobahari ve Mollazadeh ise bu bölgenin Kermanshah bölgesi ve yukarısında olduğunu önermişlerdir¹³⁴⁰. Yapılan tüm bu farklı önerilere rağmen Parsua ile ilgili öneriler Batı İran dışına çıkmamaktadır.

Yukarıdaki yazıtta adı geçen **Mesta** kentinin, Kral Menua'ya ait Taştepe'de¹³⁴¹ bulunan kaya yazıtından elde ettiğimiz bilgiye dayanarak, Urmiye Gölü'nün güneyindeki ovada yer aldığını öğrenmekteyiz¹³⁴². Bu yazıtta dayanarak birçok araştırmacı Mesta'yı Hasanlu IVB evresiyle özdeşleştirmektedirler¹³⁴³.

“.....Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi yaptırdı. Mesta Şehri'ni ele geçirdi ve oradan Mana Ülkesi'ni de ele geçirdi. Orada canlı erkek bıraktı(?). Piyade ve süvari bıraktı (?). Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Mana Ülkesi'ni ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin namına bir yazıt diktirdim¹³⁴⁴. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua, güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.....¹³⁴⁵”.

Asıl hedefi **Mesta** kenti olan seferin 9. yüzyılın sonlarına tarihlenmesi, bölgedeki en önemli höyük olan Hasanlu'da IV. tabakanın arkeolojik olarak yaklaşık 800'lere tarihlenen tahribatıyla uyumaktadır¹³⁴⁶. Bu yazıtla Urartular'ın ilk kez

¹³³⁹ Pecorella-Salvini, s. 12.

¹³⁴⁰ Nobahari- Mollazadeh, s. 83.

¹³⁴¹ Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan Taştepe yazıtı, şuan British Museum'da bulunmaktadır. 1890'lı yıllarında ana kayadan koparılmış iki büyük parça üzerindedir. Satırların baş ve son işaretleri hala kayalıkta durmaktadır. Salvini 1984, s. 65.

¹³⁴² Salvini 2006, s. 51; Belli 1977, s. 63.

¹³⁴³ Nobahari- Mollazadeh, s. 84.

¹³⁴⁴ Yukarıdaki yazıtta I. seferin tekrarı ve ya devamı söz konusudur. Urartu yayılma siyasetinde gördüğümüz bu tarz, Assur'da da mevcuttu. Bunlar, genellikle fethedilen ancak uzun süreli bir ilhakin gerçekleşmediği ülkelere yönelik kısa yağma seferleriydi. Örneğin I. Arğişti'nin Manna Ülkesi'ne (Mana) neredeyse yıllık olarak gerçekleştirdiği seferler bu şekilde açıklanır. Salvini 2006,61

¹³⁴⁵ Hchl no.17; UKN no.29; Payne 2006, s. 62-63.

¹³⁴⁶ Taştepe yazıtından Urmiye Gölü'nün güneyindeki Solduz ve Uşnuye Ovalarının bu tarihte artık Urartu egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan kazılar Demir Çağ II olarak adlandırılan dönemin sonunda, yaklaşık olarak MÖ. 800 yıllarında, Hasanlu Kalesi'nin Urartu'lar tarafından ele geçirildiğini ve kalenin etrafına “Yanmış Yapıları” tahrip edecek şekilde yeni bir sur duvarının inşa edildiğini göstermiştir. İnşa tekniği Van Bölgesi'ndeki Menua kalelerinden bir hayli farklı olsa da bu duvarların Kral Menua tarafından kenti ele geçirdikten sonra yapıldığı ve kentin belli bir süre Urartular tarafından kullanıldığı büyük olasılıktır. Urmiye Bölgesi'ndeki Urartu egemenliği, Asur

Perslerden söz etmiş olmasına karşın, konu ile ilgili pek bilgi verilmemektedir. Yazıtta adı geçen **Mesta**¹³⁴⁷, **Qua**¹³⁴⁸ ve **Saritu**'nun¹³⁴⁹, ülke ismi olan Parsua ile birlikte mi sıralandıkları, yoksa arada bir ilgi durumu (genitiv) ile mi bağlandıkları belli değildir; ancak her durumda adı geçen kentler Parsua'ya aittir¹³⁵⁰.

Karagündüz yazıtındaki **Mesta** kenti'nin Hasanlu ile özdeş olduğunu net bir şekilde ortaya koyan bir diğer yazılı kaynak Urmiye Gölü'nün güneyinde, Godar Ovası'nda 1968 yılında gerçekleştirilen bir Amerikan araştırmasında, İşpuini ve Menua'ya ait olan ve her iki kralın bu bölgeyi fethettiğini kanıtlayan müstahkem Kalatgah Tepesi'nin eteklerinde, Usnaviye'nin 20 km doğusunda bulunmuştur¹³⁵¹. Karagündüz yazıtında yörede 3 kentten daha söz edilirken, İşpuini ve Menua döneminde Urartuların Hasanlu'nun doğusunda ve batısında iki kale daha inşa etmeleri ve daha sonraki Hasanlu III Evresi'nde kent duvarını yapmaları, Hasanlu IV uygarlığının savaş sonucunda yıkılmasının ardından Kuzeybatı İran'da Demir Çağı'nın gelişmiş ve ikinci bir uygarlığının kurduklarının yeterince sağlam kanıtıdır¹³⁵².

Yukarıda anlattığımız Mesta kentini, Hasanlu ile özdeş bulunması fikrine karşı olarak, Hasanlu'nun, Gilzanu ile özdeş olduğunu ileri sürenlerde bulunmaktadır. Kroll, Erken Demir Çağlarda Kuzeybatı İran'a dair tarihi bir bilginin görmezden geldiğini belirtir. I. Aşurnasirpal'ın Gilzani'ye yaptığı sefer sonucunda haraç olarak at aldığından bahseder. Reade, Gilzanu'nun lokalizasyonunu Solduz düzlüğüne yapmıştır¹³⁵³. II. Tukulti-ninurta döneminde Gilzanu düzlüğü Hubuşkia ile ilişkili geçmektedir. II. Assurnasirpal Zagros'a yaptığı birkaç seferde Gilzanu ve Hubuşkia'dan vergi aldığını bahseder. III. Salmanassar'ın Nairi denizine¹³⁵⁴ yaptığı seferde Suguniayı yok ettiğinden söz eder. Sugunia'ya giderken yolda Hubuşkia ve

Kralı II. Sargon'un M.Ö.714 yılındaki askeri seferine kadar ciddi bir tehlike ile karşılaşmamıştır. Bu nedenle yöredeki Urartu hâkimiyeti düşünülen bir hayli uzun olmalıdır. Salvini 2006, s. 51.

¹³⁴⁷ Urmiye gölü yakınlarında Hasanlu ile özdeşleştirilmektedir. Diakonoff, Kashkai 1981,57; Pecorella-Salvini, s. 11.

¹³⁴⁸ Parsua'da bir bölge. Diakonoff, Kashkai 1981,s. 66.

¹³⁴⁹ Parsua'da bir bölge. Diakonoff, Kashkai 1981,s. 79.

¹³⁵⁰ Salvini 2006, s. 51.

¹³⁵¹ Salvini 2006, s. 51; Pecorella-Salvini, s. 11.

¹³⁵² Salvini 2006, s. 52

¹³⁵³ Kroll, s. 152.

¹³⁵⁴ Son dönemler Nairi Denizi Van Gölü yerine Urmiye Gölü'yle eşitlenmektedir. Kroll 2011, s. 152

diğer bazı şehirleri tahrip ettiğini, geri dönerken de aralarında Gilzanu'nunda olduğu birçok yerleşimden haraç olarak at ve deve aldığını bahsetmiştir. Nairi Gölü'nün kıyısında krali bir stel yazdırır. Bu stelin yapılışı Balawat kapılarında resmedilmiştir. Salmanassar'ın yaptığı seferler sonucunda Arzaşkun, Zanziuna'dan bahsederek Nairi Denizi'ne doğru indikten sonra Gilzanu'ya geldiğini belirtir. Kroll buralarda geçen tanımlara göre Gilzanu'nun Hasanlu ile eşleştirilmesinin ilginç olduğunu ancak arkeolojik kanıtlarla desteklendiğini belirtmiştir¹³⁵⁵. Hasanlu IVB'de ve daha sonraki Urartu dönemi olan IIIB boyunca dikdörtgen biçimli ele geçen binaları ve aynı zamanda taş döşemeli koridorlara ve yanlarında uzanan arklara tamamen kabul görmese de R. Dyson ve M. Danti tarafından üçlü yol sistemi olarak adlandırılmıştır¹³⁵⁶.

Yine Karagündüz yazıtı bize Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında kalan geniş toprakların Urartu tarafından denetim altına alındığını göstermektedir. Olayların Assur'un aleyhine gelişmeye başlaması Assur'un bu konuda önlem almasını gerektirmiş ve olasılıkla V. Şamsi-Adad'ın akıllı komutanı Mutarris-Assur'u, İşpuini'ye karşı askeri bir seferle görevlendirmiştir.

“.....İkinci seferimde akıllı, tecrübeli asker, sağduyu sahibi Rabsake Mutarris-Assur'u ordum ve karargahım ile birlikte Nairi'ye gönderdim. O, Güneşin Battığı Yukarı Deniz'e kadar ilerledi. Mektiar'a'nın oğlu Sarsina (hirsina)nın 300 şehrini Uspina'nın(İşpuini) 200 (küçük) şehri ile birlikte 11 güçlü şehrini ele geçirdi. Onların halkına şiddetli bir darbe indirdi, onların ganimetlerini, mallarını, eşyalarını, tanrılarını, oğullarını, kızlarını alıp götürdü. Şehirlerini tahrib etti, yıktı, ateş ile yaktı. Dönüş yolunda Sunbai halkına şiddetli bir darbe indirdi. Nairi'nin bütün krallarından eyere alıştırılmış atlardan oluşan haraç aldı...¹³⁵⁷”

¹³⁵⁵ Kroll, 2011, s. 154.

¹³⁵⁶ Kroll, 2011, s. 154.

¹³⁵⁷ ARAB I, no. 717.

M.Ö. 9. yüzyılın sonunda, İşpuini'nin saltanatı ile birlikte Urartu Krallığı'nın etkili olduğu alan sadece Van Gölü ve çevresi değildir. Barşua ve Mana ülkesi henüz bütünüyle Urartu egemenliğinde olmamasına karşın Urmiye Gölü'nün batı, kuzey ve güneyindeki topraklar Urartu Krallığı'nın denetimi altına girmiştir¹³⁵⁸. Başkent Tuşpa ile Urartu egemenlik sahası içinde yer alan bölge ve ülkeler ile ilişkiyi sağlayan askeri ve ticari yollar, en azından İşpuini döneminden itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bu yollardan en önemlisi¹³⁵⁹ Kelişin Geçidini de kullanarak Havasor-Hoşap-Başkale ve Yüksekova üzerinden Musasir ülkesine giden güney yoludur¹³⁶⁰. İşpuini ile başlayan özellikle Menua döneminde ağırlık kazanan doğu seferleri Kuzeybatı İran ile Van Gölü Havzası arasında güvenilir bir ticaret ve askeri yolun kurulmasını sağlamıştır. Van'dan başlayarak Aşağı ve Yukarı Anzaf, Erçek ve Özalp üzerinden Kotur'a uzanan yol, diğer bazı yollarla birlikte, Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ve batısındaki Urartu kaleleri ile bağlantıyı sağlamaktaydı. Körzüt kalesinden ayrılarak Muradiye ve Çaldıran üzerinden doğuya giden yol ise Kuzeybatı İran ile ilişkiyi sağlayan bir başka ticaret yoludur¹³⁶¹. Bendimahi Çayı boyunca ilerleyen yol Çaldıran Ovasını aşarak Urartu döneminde iskân edildiği kesin olan Doğubayazıt'a varır. Bu yol Urartu ile Kuzeybatı İran arasındaki ilişkilerin sağlandığı bir diğer seçenektir¹³⁶². Doğubeyazıt'tan Çilli Gediğini aşarak kuzeye İğdır ovasına uzanan ticaret ve askeri yol ise Urartu'nun Gökçe Göl civarındaki ülkeler ile olan bağlantısını sağlamaktaydı.

Aynı dönemde Assur kralı III. Adad-Nirari'nin de İran Yaylası'nda Mana ve Media'ya karşı seferler düzenlediğini görmekteyiz. Antakya Müzesi'nde saklanan stelde, Adad-Nirari ve komutanı Samsi-İlu'nun, Hamat Beyliği ve Arpad Bölgesi arasındaki Asi sınırını belirlemek için yaptıkları müdahaleyi içerir.

¹³⁵⁸ Kelişin, Taştepe ve Kalatgah yazıtları bunu bize kanıtlamaktadır. Muscarella 1971a, 263; Çilingiroğlu 1994, s. 51.

¹³⁵⁹ Bu yol ilk kez W. Belck ve Lehman-Haupt tarafından ayrıntılı olarak söz edilmiştir. Urartu Krallığı'nın doğuya açılan yolları, çeşitli zamanlarda söz konusu edilmiş olmakla birlikte, bu iki yolun ayrıntılı güzergâhları konusunda hiçbir bilim adamı tarafından araştırılmamıştır.

¹³⁶⁰ Belli 1977, s. 50.

¹³⁶¹ Çilingiroğlu 1994, s. 52; Belli, 1977, s. 52.

¹³⁶² Çilingiroğlu 1994, s. 52.

“..... Adad-Nirari'nin sarayı, yüce kral, evrenin kralı, Assur'un kralı..... O, güneşin doğduğu Siluna dağından Saban (?) Ellipi, Harhar, Arazias, Mesu, Media ülkelerini, Gizilbunda'nın tümünü, Munna, Parsua, Allabria, Abdadana, Nairi'ye en uzak sınırlarına kadar, daha uzakta yer alan Andiu'yu, dağ yamacını (?) en uzak sınırlarına, güneşin doğduğu büyük denize kadar fetheden kişi; Fırat'ın yukarısından Hatti, Amurru'nun tamamı... ”¹³⁶³.

I. Arğişti saltanatı sırasında batıya düzenlediği seferlerinin ardından sekiz yıl boyunca İran Bölgesi'ne düzenli olarak sefer düzenlemiştir. M.Ö. 778 yılında Arğişti'nin Batı İran'a düzenlediği seferi sırasında, “Assur ülkesi dağlarına kadar ilerlediği”ni anlattığı yazıtında Barşua adından söz etmemektedir. “**Assur Ülkesi Dağları**” Süleymaniye'nin kuzeyindeki topraklar olmalıdır¹³⁶⁴. Eğer bu tanım doğruysa Süleymaniye'ye kadar olan topraklar **Mana** ülkesinin güney bölümlerini içermelidir. Bu durumda Barşua'nın daha güneyde yer alması gerekecektir. Olasılıkla Arğişti'nin Bustu'ya yaptığı seferlerde Barşua'dan söz etmeyişinin nedeni budur¹³⁶⁵. Arğişti'ye ait Horhor Yazıtları'nda¹³⁶⁶ şu ifadelerle rastlanmaktadır;

Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni¹³⁶⁷ ve Tertubi Ülkesi'ni¹³⁶⁸ ele geçirdim. Muruzu() boyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Krali şehir Ubarugildu'yu¹³⁶⁹ ele geçirdim... Ku()rupira Ülkesi'ne ve Tarra() Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd()ku()aunede Şehri'ne karşı sefere çıktım.... Erkek ve kadınlar sürgün ettim. İrkiuni Ülkesi'ni¹³⁷⁰ ele geçirdim.... Kadar ilerledim.... Artarmu() Ülkesi'ne karşı sefere

¹³⁶³ ARAB I, no. 739.

¹³⁶⁴ Çilingiroğlu 1994, s. 72.

¹³⁶⁵ Çilingiroğlu 1994,s. 72.

¹³⁶⁶ I. Arğişti tarafından Van Kalesi'nin güney uçurumundaki anıtsal kaya mezarının girişine yazdırılan ve “Horhor yazıtları olarak bilinen yıllıklarında, I. Arğişti'nin (MÖ. 786–764) saltanatının ilk 15 yılındaki askeri eylemlerini içeren yıllıklarından oluşturmaktadır. Van Kalesi'nin güneybatı ucundaki kaya mezarına doğru inen merdivenlerin sol tarafında ana kayaya kazılmış olup sekiz sütuna bölünmüştür. Payne 2006, s. 150.

¹³⁶⁷ Urmiye Gölü'nde bir bölge. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 95.

¹³⁶⁸ Urmiye Gölü'nde bir bölge. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 87.

¹³⁶⁹ Urmiye Gölü bölgesinde krali bir şehir. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 92.

¹³⁷⁰ Erkiune=İrkiune Urmiye Gölü bölgesinde bir ülke. Assur sınırı yakınındaki Mana Ülkesinin yakınında. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 32.

*çıkıttım... güç kullanarak (Onları) dışarıya attım.... Şehirler.... kadar ilerledim....*¹³⁷¹.

*“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi ülkesi önünde Ari Tabzi, dağlık Kulaşhini Ülkesi Aynı yıl ülkemden, Menabşhuni şehrine ve Duqama şehrine karşı sefere çıktım. Bustu Ülkesi'nin Sarara Şehri'ni ele geçirdim. Babilu Şehri'nin Ülkesi'ne karşı... Baruata Ülkesi'ne ve Barsua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barsua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım....5(?)040 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır)..... at, 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11...5 ... küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım).....”*¹³⁷².

Yukarıda adı geçen dağlık **Kulaşhini ülkesi** Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan dağlık alandır. Assur'a oldukça yakın bir bölgedir. Modern Kolar dağları ile özdeşleştirilir¹³⁷³. **Menabşhuni** şehri ve **Duqama** şehri ise Urmiye Gölü'nün güneyine konumlandırılan kentlerdir¹³⁷⁴. **Bustu** ülkesi'de Urmiye Gölü'nün güneyine konumlandırılır¹³⁷⁵, Diyala nehrine kadar uzanan topraklardır. Mannea ve Parsua ülkeleri arasında lokalize edilmektedir¹³⁷⁶. **Babilu** ülkesi Urmiye Gölü'nün güneyine lokalize edilmektedir. Diyala Bölgesi'nde yer alan Namri ile özdeşleştirilmektedir¹³⁷⁷. **Baruata** ülkesi ise Urmiye Gölü'nün güney bölgesine konumlandırılmaktadır¹³⁷⁸.

“....Assur (ordularını) kovaladım.... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan... Aynı yıl Ülkesi'ne ve... Ülkesine karşı sefere çıktım. Arha Ülkesinin¹³⁷⁹ orada Krali şehir Ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım (?) Bustu Ülkesi'ne karşı sefere

¹³⁷¹ Payne 2006, s. 151.

¹³⁷² Payne 2006, s. 164

¹³⁷³ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 49

¹³⁷⁴ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 56,27

¹³⁷⁵ M.N. Van Loon, “The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 34, No. 3, Iran, 1975, s. 204.

¹³⁷⁶ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 23.

¹³⁷⁷ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 18; Nobahari- Mollazadeh, s. 83.

¹³⁷⁸ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 19.

¹³⁷⁹ Urmiye Gölü'nün güneyi. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 10.

çıktım Aburza Şehri'ni¹³⁸⁰, Şehri'ni ve Qaduqaniu Şehri'ni¹³⁸¹ ele geçirdim. Arğişti der ki: dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim..... aynı yıl, Mana Ülkesine karşı ... (ve) Bustu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tura () Irmağı kayalıktaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım.....¹³⁸²

“.....Arğişti der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. İrkuiini Ülkesi'ni ele geçirdim ve Assur dağlarına (?) kadar ilerledim.....¹³⁸³.

“.....Minua oğlu Arğişti der ki: tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Bustu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Asqaii Vadisi'ni ve Uğişti Ülkesi'nin Satiraraga Bölgesi'ni ele geçirdim. Uusini Ülkesi'nin güney (?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim....¹³⁸⁴.

Asqaii Vadisi, Urmiye Gölü'nün güneyi, Tebriz'in batısında yer alan modern Uski ile ilişkilendirilir, Sahend Dağı'nın kuzeyinde yer almaktadır¹³⁸⁵. **Uğişti Ülkesi** ise, Bustu bölgesinde bir yerleşimdir¹³⁸⁶. Assur Dağı'ndan önce (Uaus=Sahend)¹³⁸⁷ fethedilen ve seferin son noktası Alate Dağı'dır¹³⁸⁸. **Alate Dağı**, Urmiye Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgelerdir¹³⁸⁹.

“.....Tanrı Haldi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin

¹³⁸⁰ Urmiye Gölü'nde bir yerleşim. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 3

¹³⁸¹ Urmiye Gölü bölgesinde bir yerleşim. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 66.

¹³⁸² Payne 2006, s. 165.

¹³⁸³ Payne 2006, s. 165.

¹³⁸⁴ Payne 2006, s. 168.

¹³⁸⁵ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 13 vd.

¹³⁸⁶ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 80.

¹³⁸⁷ Nobahari- Mollazadeh, s. 86.

¹³⁸⁸ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 92 vd.

¹³⁸⁹ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 5.

büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı der ki: Argiştihinili Şehri'ni yaptım ve Muna Irmağı'nda Aza Ülkesi'ne kadar kanal açtım.....”¹³⁹⁰.

“.....Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi Ülkesi'nin vadisine (?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiştı önünde yere çaldı..... Adı “Dainala” olan kanalı açtım. Surili Ülkesi'ne bolluk getirdim.....”¹³⁹¹.

*“.... Argiştı der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Tahkimatlı, krali şehir Simerihadiri'yi güç kullanarak ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim”*¹³⁹².

Kuzeybatı İran'da kurulan en önemli ve en güçlü krallıklardan bir tanesi Mana Krallığıdır. M.Ö. 843 yılında ilk kez Assur yazılı kaynaklarında görülür. Urartu yazılı kaynaklarında da karşımıza çıkmasına rağmen Assur yazılı kaynaklarındaki kadar yaygın değildir. M.Ö. 843 yılında III. Salmanassar Kullar Dağlarından, İran ve Irak arasında Zamua bölgesi'nin içlerine geçer. Nobahari'ye göre **Zamua** Urmiye Gölü'nün güney kıyısına yerleştirilir ki daha sonraları Mana bölgesinin merkezi bölgelerinden olacaktır¹³⁹³. İşte ilk kez Mana ismiyle karşılaşırız Assur yazılı kaynaklarında. III. Salmanassar'ın M.Ö. 835/834 yılları arasında Missi bölgesinden Med bölgesine, Namri'nin güneyine ve Parsua'ya saldırısını görüyoruz. Nobahari **Missi**'nin Mana'nın güneyinde kalan bölge olduğunu düşünmektedir¹³⁹⁴. Yine Assur kralının otuzuncu saltanat yılında düzenlediği askeri seferiyle günümüzde Türkiye'nin güneybatısında kalan **Hubuşkia** bölgesine saldırır ve ilk olarak Mana bölgesindeki Ualki'ye gelir. Yazılı kaynaklara göre **Ualki** krali bir şehirdir. Mana'nın başkenti hatta Zirtu= Zirta= İzirtu ile eşdeğer tutulmaktadır¹³⁹⁵.

¹³⁹⁰ Payne 2006, s. 168.

¹³⁹¹ Payne 2006, s. 169.

¹³⁹² Payne, 2006, 171 s. vd.

¹³⁹³ Nobahari- Mollazadeh, s. 82.

¹³⁹⁴ Nobahari- Mollazadeh, s. 83.

¹³⁹⁵ Nobahari- Mollazadeh, s. 83.

Daian-Assur'un yine Urmiye Gölü'nün batısına; Hubuşkia, Musaşir, **Gilzanu**¹³⁹⁶ ve Mana'ya batı İran'a sefere çıktığını görürüz. Seferden Assur'a geri dönerken Namri ve Irak'ta Süleymaniye bölgesinde bulunan **Zamua**'ya saldırır. M.Ö. 821/820 V. Şamsi-Adad'ın İran'ın kuzeybatısına saldırdığını görüyoruz. Yine geriye dönerken Sargon'un yazıtlarından at yetiştiriciliğiyle ünlü olduğunu bildiğimiz **Sunbai** yani Mana Krallığı'nın bir şehrine saldırdığını görüyoruz¹³⁹⁷.

Urartu kralı Menua döneminden itibaren Urartuyazıtlarında “Mana Ülkesi” olarak adlandırılan **Mana**¹³⁹⁸ ülkesinin konumuyla ilgili çeşitli varsayımlar olmasına karşın bilim adamları genellikle burasının Urmiye Gölü'nün güney kıyıları olduğunu benimserler¹³⁹⁹. Young da, Urmiye Gölü'nün güneyinin Mana Ülkesi olduğunu kabul ederken Mianduab ile Bukhan arasındaki ovayı da Mana ülkesi içine yerleştirir¹⁴⁰⁰. Daha farklı bir görüş Levine tarafından önerilmiştir. Levine, Urmiye Gölünün güney kıyılarının Mana içinde yer aldığını benimsemesine karşın, ülkenin sınırlarını daha da güneye, Zeribor Gölüne dek indirir¹⁴⁰¹. Aynı bilim adamı Mannea ülkesinin batı sınırının Zagros dağları olduğunu savunur¹⁴⁰². Mana ile ilgili olarak önerilen coğrafi konumu genelde benimsenmesine karşın, bir konunun belirtilmesi yararlıdır. Urartu yazıtlarındaki Mana ülkesinin konumu farklı yöreleri kapsamaktaydı. Menua döneminde **Mana Ülkesi** olarak Urmiye Gölünün güneyi, günümüz Solduz Ovası kastedilmiştir¹⁴⁰³. I. Argışti devrinde ise Mana topraklarıyla anlatılmak istenen ülkenin sınırları çok daha güneye kaymıştır¹⁴⁰⁴. “Horhor Yazıtlarında” Mana ülkesinin “Asur Dağlarında sona erdiği” dikkate alınırsa bu güneysel konum daha ağırlık kazanır¹⁴⁰⁵. Nobahari ve Mollazadeh'in bölge üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda o dönemdeki arkeolojik verilere ve tarihi kayıtlara dayanarak Urartu'nun Urmiye Gölü'nün batı kıyılarında egemen olduğunu ayrıca

¹³⁹⁶ Urmiye Gölü'nün batı kıyısına lokalize edilir. Van Loon 1975, s. 204.

¹³⁹⁷ Nobahari- Mollazadeh, s. 84.

¹³⁹⁸ Mana Ülkesi'nin aynı adı taşıyan halkı; Kas, Hurri ve İrani halklarının karışımıdır. Salvini 2006, s. 35.

¹³⁹⁹ Çilingiroğlu, 1994, s. 56–57; Salvini 2006, s. 80; Thureau Dangin., F. **La Huitieme Campagne de Sargon**, Paris, 1912, s. 7 vd.;H. Sayce, “The Kingdom of Van (Urartu)” **The Cambridge Ancient History**, vol. XX, The Assyrian Empire part I Chapter VIII Cambridge, 1925, s. 169

¹⁴⁰⁰ T.C. Young, “The Iranian Migration into the Zagros”, IRAN V, 1967, s. 41.

¹⁴⁰¹ L.D. Levine, “Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros-II,” **Iran 12–99**, 1974, s. 113 vd.

¹⁴⁰² Levine 1974, s. 113 vd.

¹⁴⁰³ Bu konumlandırma Taştepe yazıtına göre yapılmıştır. Çilingiroğlu, 1994, s. 56–57.

¹⁴⁰⁴ UKN 127

¹⁴⁰⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 57;Diakonoff, Kashkai 1981, s. 53.

güneyindeki Usnaviyah, Solduz ve Miyanduab ovalarında da bu üstünlüğünü sürdürdüğünü belirtmektedirler ve Sargon'un kayıtlarına göre Mana'nın Urmiye Gölü'nün doğu kıyısında otorite olduğunu, Modern Oskou bölgesinde, Urartu'nun sınır bölgesini oluşturduğu görüşünü belirtmektedir¹⁴⁰⁶.

Mana'nın Harranu, Subi, Uishdish, Missi, Surikash, Kumurdu ve kayıtlı olmayan diğer bazı devletleri kapsadığını görüyoruz. Diakonoff, **Harranu**'yu Mannea ve Missi'nin, Zarrine nehri, Simine nehri ve Mahabad nehri bölgesine, **Zikirtu**'yu Mianeh bölgesi'ne, **Andia**'yı Sefid nehri vadisine ve Elborz dağlarına yerleştirir¹⁴⁰⁷. Levine ise farklı görüştedir. Levine göre **Missi**, Mana'nın güneyi ve Parsua'nın sınırı Missi'nin kuzeyine **Surikash**'ı, Surikash'ın kuzeyine **Uishdish**'i, **Mahabad** ve **Zikirtu**'yu Zarrine nehir vadisine yerleştirir. **Kumurdai**'nin ise henüz herhangi bir lokalizasyonu olmadığını belirtmektedir¹⁴⁰⁸.

Argiştî'den sonra II. Sarduri'nin de bu bölgeye seferler düzenlediğini görmekteyiz. Yapılan seferler sonucunda Mana, Babilu ve Baruata ülkelerinin bir kez daha Urartu topraklarına katıldığını¹⁴⁰⁹ görmekteyiz:

“...Argiştî oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarınıyalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve yol gösterdiler. Yola koyuldum ve Puluadi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. (Düşman

¹⁴⁰⁶ Nobahari-Mollazadeh, s. 88.

¹⁴⁰⁷ Nobahari-Mollazadeh, s. 90.

¹⁴⁰⁸ Nobahari-Mollazadeh, s. 90.

¹⁴⁰⁹ Analıkız kutsal alanından ele geçen iki bazalt yazıtın II. Sarduri tarafından yaptırıldığına inanılmaktadır. II. Sarduri zamanında Urartu tarihi ile ilgili olayların yeniden kurgulanması, farklı yerlerde bulunan çok sayıdaki kaya yazıtı metinleriyle bağlantılı olan, kapsamlı bir yıllık metninin yardımıyla yapılır. Bu uzun metin gene bir mimari anıtta, Van kayalarının kuzey yamacında yer alan Hazine Kapısı'ndaki Açık Hava Tapınağı'nda bulunmaktadır. Yazıt, yüksek bir stel ve onun bazalt kaidesi etrafındaki kaya duvarların üzerine kazınmıştır. Büyük ölçüde 1916'daki Rus kazılarında ortaya çıkarılan s. bu etkileyici anıt, bugün parçalara ayrılmış bir halde, kısmen in situ olarak yerinde kısmen de Van Müzesi'nde bulunmaktadır. Sadece 2 kaya yazıtı tam olarak korunagelmiştir. Taşlar eski Van kentindeki Surp Pogos Kilisesi'nin yapımında kullanılmış olup kiliseyle birlikte bugün ortadan kaybolmuş bulunmaktadır.

ordusu) savaş için önüne geçti. (Onları) geri attım ve Libliuni Şehri'ne kadar kovaladım(?)”¹⁴¹⁰.

Puluadi Ülkesi¹⁴¹¹ günümüzde Seghendel olarak bilinen İran Azerbaycan'ında yer alırken, **Libliuni** şehri Puluade Ülkesi'nin krali şehridir¹⁴¹².

“...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı,...Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Yola koyuldum ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ele geçirdim, şehirleri yakıp yerle bir ettim. Ülkeyi tahrip ettim. Bianili Ülkesi'ne erkekler ve kadınlar sürgün ettim. Tahkimatlı Darbani Şehri'nin kalesini güç kullanarak ele geçirdim...¹⁴¹³”

Yukarıda adı geçen **Darbani** şehri Urartu İmparatorluğu'na bağlanmış Mana Ülkesinde bir kaledir¹⁴¹⁴.

“Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiştı oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştı oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilü Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilü Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata¹⁴¹⁵ Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim”¹⁴¹⁶.

Yukarıda Urartu yazılı kaynakları çerçevesinde lokalizasyon önerilerini yaptığımız yerleşimlerle ilgili saptamalarımızı, daha belirginleştirebilecek arkeolojik kanıtlardan bir tanesi de Sargon'un seferini anlattığı ve bu isimle ün kazanan sekizinci seferidir. II. Sargon'un sekizinci saltanat yılında (M.Ö. 714) Batı İran ve

¹⁴¹⁰ Payne 2006, s. 213 vd.

¹⁴¹¹ Diakonoff, Kashkai, 1981, s. 64.

¹⁴¹² Diakonoff, Kashkai, 1981, s. 50.

¹⁴¹³ Payne 2006, s. 220.

¹⁴¹⁴ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 25.

¹⁴¹⁵ Baruata Bit-Barru ile aynı olabilir. Diakonoff, Kashkai 1981, s. 19.

¹⁴¹⁶ Payne 2006, s. 208; UKN 155.

Urartu Krallığı üzerine düzenlediği askeri sefer “Sargon’un sekizinci seferi” olarak ünlenmiştir. “Tanrıların babası Assur” a bir mektup olarak yazılan bu kayıtlar¹⁴¹⁷ sadece askeri sefer hakkında değil, Batı İran ve Urartu ülkesi hakkında da birçok önemli bilgi vermektedir. Sargon’un bu seferi belki de verdiği oldukça detaylı bilgilerden dolayı birçok araştırmacı tarafından ele alınmış ve gidilen güzergâhlar ile ilgili farklı öneriler yapılmıştır. Verilen bu detaylı bilgilere ve tariflere göre yapılan önerileri aşağıda inceleyeceğiz. Sargon Urartu’nun altı bölgesinden geçmiştir. Bunların sadece beşi Urartuların her zaman elinde tuttuğu yerlerdir¹⁴¹⁸.

“...Du’usu ayında¹⁴¹⁹, emirlerin insanlara duyurulduğu zaman tanrıların en güçlüsü Enlil’in önde gelen kudretli oğlu Urta’nın ayı, akıl tanrısı Ninigikug’un eski bir tablette, ordumu toplama ve karargâhımı hazırlamamın (o zaman olduğunu) yazdığı (ay), krali kentim Kalah’tan ayrıldım ve Yukarı Zab’ı taşkın anında geçtim. Üçüncü gün Enlil ve Ninlil’e mağrurun dudaklarına gem vuracağıma ve hainin ayaklarını topal edeceğime dair kutsal söz verdim. Bunun üzerine Samaş ve Marduk’un ordularını, aşılması güç olan, sanki bir hendek gibi, Aşağı Zab’ın karşısına geçmek için hazırladım. Onlar tarafından Zamua ülkesi olarak adlandırılan Lullumi ülkesinin yüksek bir dağ sırası olan Kuliar dağlarının geçitlerine girdim. Sumbi ülkesinde ordumu denetledim; atların ve arabaların sayımını yaptım; Samaş, Nabu ve Marduk’un güçlü desteği ile yürüyüş doğrultumu üçüncü kez dağlara doğru yönelttim. Sembollerini benim önümde giden Nergal ve Adad’ın boyunduruğunu (arabasını) Zikirtu ve Andia ülkelerine doğru yönelttim. Üzerleri her çeşit ağaçla kaplı sık ormanların, sedir ormanlarındaki gibi koyu gölgeler uzanan ürkütücü geçitlerin yer aldığı, patikalardan geçen

¹⁴¹⁷ Assur’da bulunmuştur. Bir tablet üzerine yazılmış olan mektup 4 sütun üzerine 430 satırdan oluşmaktadır. Louvre Müzesinde saklanan tablet ilk kez F. Thureau-Dangin tarafından yayınlanmıştır. (Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon, Paris, 1912).

¹⁴¹⁸ Bu beş bölge “Zaranda, Sangibutu/Bari Armarili, Ajadi ve Uaias” yer alan merkezlerin düzenleniş tarzı ve hiyerarşisinin, bir Urartu şablonunu yansıtmaları beklenebilir. Zimansky 1985, 1

¹⁴¹⁹ Du’usu ayı Rigg (JAOS 62, 1942, 132) tarafından Temmuz, Muss-Arnoldt (JBL 11, 1892, 84) tarafından Haziran ve Saggs (Iraq 25, 1963, 146) tarafından Temmuz sonu denir. Askeri seferlerin başlangıcı genellikle ekonomik gereksinimlere bağlıdır. Ordu buğday hasatını beklemek zorundaydı. Bu durum ve Sargon’un metinde kullandığı “yükselmış ırmaklar” terimi göz önüne alınırsa Assur ordusunun Kalah’tan geç Haziran ayında yola çıktığı düşünülebilir. Çilingiroğlu 1977, s. 235, dpnt. 14; Çilingiroğlu 1984, s. 2, dpnt. 4.

yolcunun asla güneş ışığını görmediği yüksek dağlar olan Nikkipa ve Upa dağları arasında yürüdüm. Bu dağların arasından akan Buia nehriniordum yüksek sel sularından korkmaksızın 26 kez geçtim. Zirvesi bir mızrak ucu gibi uzanan ulu Simirra dağı başını, tanrıça Belit-ilani'nin oturduğu dağların tepesine doğru kaldırarak, kökleri aşağıya doğru Arallu'nun (aşağı dünya) ortasına iner; orada bir balığın sırtında olduğu gibi yanyana gidiş yoktur ve çıkışı güçtür; iki yanında dipsiz uçurumlar olan buradan (insan) ileri ya da geri giderse, buralara bakmak için, içine korku düşer; bu yol arabalara binilmeyecek kadar engebeli idi, atlar için kötü ve yaya askerlerin yürümeleri için oldukça dikti. Ea ve Belit-ilani'nin sunduğu çabukluk ve anlayışla kolumu kanadımla serbest bırakan bu tanrıların yardımıyla düşman ülkesini yıkmak için (adamlarıma) yanlarında bronz kazmalar taşıttım ve onlar yüksek dağın yamacını iyi bir yol yapmak için, aynı yapı taş bloklarını (kırar) gibi, parça parça ettiler. Ben cesur kartallar gibi ordumun başında kalarak arabalarımı, süvarilerimi, piyadelerimi bu dağın zirvesinden uçurttum. İşçilerim ve onların peşi sıra gelen istihkâmcılarım vardı. Develer ve eşekler, bu dağın yamaçlarına özgü keçiler gibi tepenin zirvesine tırmandılar. Assur'un ordularının büyük bölümünü dik çıkışın tepesine sağ salım getirdim ve o dağın tepesinde kampımı düzenli olarak kurdum....¹⁴²⁰.

II. Sargon seferine Kalah'tan yola çıkar. Yukarı Zap ve Aşağı Zap'ı geçerek Zamua bölgesine gelir. **Zamua Ülkesi**'nin genel görüş olarak Süleymaniye yöresi olduğu benimsenmektedir¹⁴²¹. **Kullar Dağları**'nın ise, Kirkuk yöresi ile Süleymaniye bölgesini ayıran Bazian Dağları olarak kabul edilir¹⁴²². **Sumbu** bölgesi, Süleymaniye'nin güneyine uzanan bereketli topraklar olabilir¹⁴²³. Sumbi bölgesinden takviye ordu alarak iki yüksek dağ arasında akan ve Sargon'un yirmi altı kez geçtiği

¹⁴²⁰ ARAB II, no. 142.

¹⁴²¹ Lullu'nun yüksek dağlarında Kullar Dağları geçidindedir. Rigg 1942, 133; Çilingiroğlu 1984, 2 dp nt. 5; Nobahari-Mollazadeh, s. 90; T.G. Pinches, "Sargon's Eighth Campaign", **Journal Royal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Cambridge, 1913, s. 582.

¹⁴²² Çilingiroğlu 1984, s. 2, dp nt. 6

¹⁴²³ Pinches, s. 582.

Buia ırmağını geçer. Simirra Dağı'nda kamp yaparlar. **Simirra Dağı** için Wright, modern Kandil Dağı olduğunu ileri sürer¹⁴²⁴. 7 tane daha dağı geçer. Süleymaniye'den Sakkız'a giden bu yol üzerinde Rappa ve Aratta ırmakları bulunmaktadır¹⁴²⁵. Yazıtta adı geçen **Zikirtu**, Andia ile birlikte Mannea toprakları içinde yer almalıdır. Assur yazılı kaynaklarında sık sık rastlanan bu bölgenin Uışdiş ile Panziş arasında yer aldığı bilinmektedir. Olasılıkla Urmiye Gölünün kuzey kıyıları ve Mianduab'ın doğusu Zikirta olmalıdır¹⁴²⁶. Salvini ise Zikirtu için, olasılıkla Urumiye Gölü'nün güneydeki önemli nehri Zarineh-Rud'un yukarı bölgesinde olduğunu önermektedir¹⁴²⁷. **Andia**, Zikirtu'ya komşu bir ülkedir¹⁴²⁸. Nikkipa ve Upa dağları arasından akan **Buia** nehri, Yukarı Zap'ın bir kolu olan Varna Su ile tanımlanabilir¹⁴²⁹.

“.....Sinahulzi ve Biruatti, -bitkileri tatlı (hoş) kokan karsu (kiraz) ve sumlalu'dan oluşan yüce dağlar, (-) ve Turatni, Sinabir, Asura ve Suia bu yedi dağı büyük zorlukla geçtim....¹⁴³⁰”

“.....Rappa ve Aratta, yataklarını takip ederek akan bu nehirleri sulama kanalı olarak düşünerek sularının taşıdığı sırada geçtim. Karallu ve Allabria ülkeleriyle sınırları olan ve Mannea ülkesinin bir bölgesi olan Surikas'a doğru aşağıya indim. Benim intikam alma planımın bütün bu yıllar boyunca dinmediğini bilen Manna'lı Ullusunu seferimin yaklaştığını duydu. O kendisi, asilleri, yaşlıları, konsülleri, baba evinin tohumu (ailesi), ülkesini yöneten vali ve yöneticileri ile birlikte neşeli kalp ve gülen bir çehreyle ülkesinden acele çıktı; krali kenti İzirtu'dan rehinesiz olarak ülkenin bir sınır kalesi olan Sinihinu'ya doğru yola çıkarak huzuruma geldi. Sürücülerini ile birlikte ehlileştirilmiş atlar, sığır

¹⁴²⁴E.M. Wright, “ The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria”, **Journal of Near Eastern Studies**, Chicago, 1943, s. 177.

¹⁴²⁵ Pinches, s. 583.

¹⁴²⁶ Çilingiroğlu 1984, s. 3; A. Çilingiroğlu, “Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, **An Ar** IV-V, İstanbul, 1977, s. 242, dpnt. 39; Nobahari-Mollazadeh, s. 90.

¹⁴²⁷ Salvini 2006, s. 102.

¹⁴²⁸ Çilingiroğlu 1984, s. 3.

¹⁴²⁹ Çilingiroğlu 1984, s. 3; Çilingiroğlu 1977, s. 238, dpnt. 22; Wright, s. 176.

¹⁴³⁰ ARAB II, no. 143.

ve koyundan oluşan vergisiyle huzuruma geldi ve ayaklarımı öptü.....¹⁴³¹”

II. Sargon'un yazıtlarında sık olarak rastlanan **Karalla** yöresi Zeribor civarında olmalıdır¹⁴³². **Allabria**'nın, İzirtu'nun güney ve güneybatısında yer aldığı belirtilirken, Levine Sanadj vadisi ile eşdeğerli olduğunu önermiştir¹⁴³³. Mektupta Mannea ülkesinin bir parçası olarak gösterilen **Surikaş** sadece bu yazıtta Sardaş ile Baneh arasında yer alır¹⁴³⁴. Olasılıkla Jaghatu tarafından sulanan sulanan ve Taştepe ile Sakkız arasındaki bölge olarak da geçer¹⁴³⁵ ve yazıtta Kar-alli ile Allabria tarafından sınırlandırılır. Mannea ülkesinin başkenti olarak gösterilen **İzirtu**, Sakkız civarında olmalıdır¹⁴³⁶.

“.....Allabria'nın bir bölgesi olan Lar'üete topraklarının nehri üzerinde yer alan Lataşe kalesine doğru yola çıktım. Allabria'lı Bel-apal-iddina'dan vergi olarak atlar, koyunlar ve sığırlar aldım....”¹⁴³⁷.

Prizm B yazıtında **Lataşe** İzirtu'dan 7 beru mesafede gösterilmiştir. Üzerindeki ırmak Şorbulak olarak kabul edilirse Taştepe'nin güneybatısındaki Fakrikah ile tanımlanabilir¹⁴³⁸. Ancak 1 beru 2 saat yürüyüş yani 6 ya da 8 km olarak alınırsa 42 km olan mesafe Fakrikah ile arasındaki mesafeyi kapsayacak büyüklükte olamayacağını belirtilir¹⁴³⁹. Lataşe'nin güçlü bir kale olduğunu belirten Pinches ve Wright, Larüete ırmağının kıyısındaki Allabria ile sınırlandığını belirtir¹⁴⁴⁰.

“.....Parsua'ya doğru indim. Namri ülkesinin, Sangibutu, Bit-Abdadani ve kuvvetli Med ülkesinin valileri ordumun yaklaştığını duydular, önceki yılda ülkelerini yakıp-yıkışım kulaklarında idi ve

¹⁴³¹ ARAB II, no. 144.

¹⁴³² Çilingiroğlu 1984, s. 4.

¹⁴³³ Çilingiroğlu 1984,s. 4; Wright da Levine gibi Sahadj Vadisi olarak kabul ederken Thureau-Dangin'in Tatewo'nun kaynağı olarak kabul ettiğini ileri sürer. Wright, s. 177, dpnt. 21.

¹⁴³⁴ Çilingiroğlu 1984,s. 4

¹⁴³⁵ Pinches, s. 583.

¹⁴³⁶ Çilingiroğlu 1984, s. 4; Nobahari- Mollazadeh, s. 83.

¹⁴³⁷ ARAB II, no. 145.

¹⁴³⁸ Çilingiroğlu 1984, s. 5.

¹⁴³⁹ Çilingiroğlu 1977, s. 239, dpnt. 29

¹⁴⁴⁰ Pinches, s. 584; Wright, s. 178.

üzerlerine korku düştü. Koyduğum ağır vergileri ülkelerinden getirdiler ve bana Parsuaş'ta teslim ettiler....”¹⁴⁴¹.

Sangibutu adı Assur krallarından III. Tiglatpilaser ve II. Sargon'un saltanatları döneminde geçer. Bazı durumlarda Sangibutu adının başında “BİT” öneği yer alır. Sargon'un sekizinci seferinde Sangibutu Mannea ülkesine yakın bir yerde konumlanmış olmalıdır. Levine'e göre bu ülke Mannea ile Urartu toprakları arasında, Urmiye Gölünün güneybatısındadır. Wright, Sangibutu'nun Salmas ovası olduğunu önerir¹⁴⁴². III. Tiglatpilaser'in yazıtlarında geçen Bit-Sangi ile Bit-Sangibutu'nun aynı yöre oldukları durumunda ise, Sangibutu için iki ayrı yorum düşünmek gerekebilir, Med ülkesi, Urmiye Gölünün doğusu ile Hazar Denizi arasında kalan topraklardır¹⁴⁴³. Rigg ise, Sangibute (Bit-Sangibutu) sınırına gelir ki orası Süleymaniye'de Derud vadisidir, der¹⁴⁴⁴.

“.....Elippi'li Talta'dan, nehir ülkelerinin liderleri Uksatar, Durisi, Satareşu'dan; Halhubarralı Anzi, Kilambate'li Paiaukka, Mali'li Uzi, Nappi'li Uakirtu, Bit-Sakbat'lı Makirtu, Bit-Kapsi'li Paukka, Uriangi'li Kitakki Kingaraku'lu Maşdaiakku, Kantau'lu Uzitar, Bit-zualzaş'lı Humbe, Kisilaha'lı Uzumanda, Bit-İştar'lı Burburazi, Zatrute'li Bagbabarna, Şapardalı Dari, Kanzabakanil'li Uşra, Karzinu'lu Şarruti, Andirpatianu'lu Maşdakku, Usi-li Akkussu, Sibura'lı Birtanu, Harzianulu Zardukku, Aradpadi'li Maşdakku, Barikanul'lu Satarpanu, Urikaia'lı Karakku'dan oynak atlar, ülkelerine özgü sığır ve koyun aldım....”¹⁴⁴⁵.

“.....Parsuaş'tan ayrıldım, Mannea ülkesinin bir bölgesi olan Missi'nin yakınına vardım. Ulusunu, ülkesinin halkı ile birlikte kalpleri hizmet etmeğe razı olarak ordumu Sirdakku kalesinde bekledi. Sanki

¹⁴⁴¹ ARAB II, no. 146.

¹⁴⁴² Wright, s. 179.

¹⁴⁴³ Çilingiroğlu 1984, s. 5.

¹⁴⁴⁴ H.A. Rigg, “Sargon's Eighth Military Campaign”, **Journal of the American Oriental Society**, America, 1942, s. 134.

¹⁴⁴⁵ ARAB II, no. 147.

onlar benim memurlarım, Assur'un valileri imişler gibi ordumu beslemek için un ve şaraptan yığınlar yaptılar. Barış sunusuyla birlikte en yaşlı oğlunu bana teslim etti ve oğlunun tahta geçip saltanat sürmesini güvence altına almak için bunu stel yazıtında belirtti. Ondandır vergi olarak büyük yük beygirleri, sığır ve koyun aldım. Önümde ayaklarıma kapandı çünkü ondan intikam alabilirdim. Kakmi ülkesinin insanların ayaklarına engel olmak için,Ursa'yı açık savaşta yenerek geri çevirmek için ve dağılmış Mannealı'ları önceden oturdukları saraya yeniden toplamak için, düşmanın boynu üzerinde zaferle durmak için, her kalbin arzusuna katılmak için.....”¹⁴⁴⁶.

Bazı araştırmalara göre Urartu kayıtlarında Meista olarak geçen **Missi**'nin Urartu kralı Menua tarafından bir yazıt diktirilen Taştepe ile aynı yer olduğu kabul edilir¹⁴⁴⁷. Ancak Levine, Missi'nin Mannea bölgesinin en güney bölümü, Zeribor Gölünün civarında, Karalla ile aynı yörede olduğunu önerir¹⁴⁴⁸. **Sirdakku** ise Sakkız'ın güneyi olabilir¹⁴⁴⁹.

“.....Onların kralı Ullusunu'nun önünde büyük bir ziyafet sofrası donattım ve tahtını O'nu yaratan babası İranzu'nunkinden daha yükseklere çıkardım. Ülkesinin insanlarını Assur halkı ile birlikte neşeli bir ziyafet sofrasına oturttum; Assur ve ülkelerinin tanrıları önünde benim krallığıma sadakat yemini ettiler. Appartalı Zizi, Kitpatai'li, Zalaia, Gizilbunda ülkesinin kent yöneticileri – bu ilke uzakta ve çok uzak dağların arasında yer alan bir bölgedir – ve Mannea ve Med ülkesini bir sürgü gibi boydan boya kapatır – bu kentlerde oturan halk kendi güçlerine güvendiler, hiçbir hükümeti tanımadılar, benden önceki kralların hiçbirisi onların oturdukları sarayı görmemişti, ne isimlerini işitmişti ne de vergilerini almıştı. Tanrım Assur'un kudretli sözünde bana dağ prenslerinin itaatini ve hediyelerini bir armağan gibi bağışlayan tanrı ordumun yaklaştığını duydular..... Aptatar ve Kitpat kentlerinden

¹⁴⁴⁶ ARAB II, no. 148.

¹⁴⁴⁷ Çilingiroğlu 1977, s. 241, dpnt. 32; Wright, s. 179;Rigg, s. 134.

¹⁴⁴⁸ Çilingiroğlu 1984,s. 6; Levine 1974, s. 114.

¹⁴⁴⁹ Çilingiroğlu 1984,s. 6.

*sığır ve koyun. Mannea ülkesinin Zirdiakka kentinde..... Ve onları Parsuaş'ın valileri olan memurlarımın ellerine teslim ettim....*¹⁴⁵⁰.

Kitpatai, Gizilbunda'nın bir bölgesidir. Burası III. Tiglatpilaser'in seferlerinde Bilt-Abdadani'nin bir yöresi olarak verilmiştir¹⁴⁵¹. Yörenin konumu kesin olmamakla birlikte Med ülkesi ile Mannea arasında olduğu önerilebilir¹⁴⁵². **Gizilbunda** ise, Mannea ile Med toprakları arasında Sakkız'ın güneyi ya da güneydoğusu, Kitpatai'nin içinde yer aldığı yöredir¹⁴⁵³.

*“.....Mannealı'ların ülkesinin kalesi Zirdiakka'dan ayrıldım. Mannealı'ların ülkesi Bit-Kapsi ve güçlü Medlerin ülkesi arasında 30 beruluk zorlu yolu aldım. Zikurtu ve Andia ülkelerine karşı yer alan kuvvetli kale Panziş'in yakına vardım – Hiçbir kaçağın kurtulamayacağı, hiçbir düşmanın giremeyeceği bu kent korunmak için Zikurtu ve Andia ülkelerine karşı kurulmuştu. Ben bu kalenin sur duvarlarını kuvvetlendirdim, yiyecek, yağ, şarap ve savaş malzemesini buraya depo ettim....*¹⁴⁵⁴.

Assur kayıtlarında sekizinci sefer dışında söz edilmeyen **Panziş**'in konumu şüphelidir. Zirdiakka ile arasında 30 beruluk mesafe dikkate alınırsa Zikurtu yöresinde olduğu önerilebilir¹⁴⁵⁵. Diğer bir öneri ise, Taht-ı Süleyman ya da Saruk ırmağı üzerindeki Tıkan Tepe olabilir. Ancak Zirdiakka ile Panziş arasındaki 30 beru mesafe hesaplandığında Panziş'in, Zirdakki'ye çok yakın olduğu ortaya çıkar. Bu yüzden Zikurtu yakınındaki kuzeyssel konum daha uygun bir öneri olarak kabul görülür¹⁴⁵⁶.

“.....Panziş'ten ayrıldım, İstaraua nehrini geçtim ve Zikurtu'nun bir bölgesi olan Ukane'ye vardım. (Assur'un) boyunduruğunu atan

¹⁴⁵⁰ ARAB II, no. 149.

¹⁴⁵¹ Pinches, s. 585.

¹⁴⁵² Çilingiroğlu 1984, s. 7.

¹⁴⁵³ Çilingiroğlu 1984, s. 7; Çilingiroğlu 1977, s. 241 dpnt. 34; Pinches, s. 585.

¹⁴⁵⁴ ARAB II, no. 150.

¹⁴⁵⁵ Çilingiroğlu 1984, s. 7.

¹⁴⁵⁶ Çilingiroğlu 1977, s. 241, dpnt. 37.

kralları, efendileri Ullusunu'yu terk eden, görevini ihmal eden ve kendisi gibi yargıdan yoksun, kendini kuratarmayacak bir müttefik olan Urartu'lu Ursa'ya güvenen Zikirtu'lu Metatti: dehşet içinde dik bir dağ olan Uaşdirikka dağına çıktı ve ordumun uzaklardan gelişini gördü. Adamları felce uğradı. Ülkesinin tüm halkını bir araya topladı... Cesur savaşçıları (onları) korumak için Uaşdirikka dağının geçitlerinde mevzilendiler, onları katlettim ve İştaişpa, Saktatuş, Nanzu, Aukane, Kabani, Gurrusupa, Raksi, Gimdakrikka, Barunakka, Ubabara, Sitera, Taştami, Tesammia, - kuvvetli ve duvarla çevrili 12 kenti ve onların komşusu 84 kenti zapt ettim... ”¹⁴⁵⁷.

“...Aukane'den ayrıldım, Mannea ülkesinin bir bölgesi olan ve Ursa'nın ele geçirdiği Uişdiş'e vardım. Assur ve Marduk'un sözüne saygı duymayan, tanrıların tanrısının lanetinden korkmayan Urartu'lu Ursa, - bir dağlı, katil tohumlu, yargıdan yoksun, söylevi fesat, dudakları edepsizce bağırdı durdu... Tepesi göğün ortasındaki bulutların içine giren büyük Uauş dağı ... ”¹⁴⁵⁸.

Uişdiş, yazıtta da belirtildiği gibi Mannea ülkesinin bir bölgesidir ve güneyde Urartu'ya bitişik olarak bulunuyordu¹⁴⁵⁹. Assur ordusunun bu yöreye düzenlediği ilk sefer Sargon'un sekizinci seferidir. Sargon seferi sırasında güzergâh planında bir değişiklik yaparak Zikirtu ve Andia'ya ulaşmadan Urartu'ya döner. Dönüş yolunda önce bugünkü Süleymaniye bölgesi olan Zamua'ya uğrar ve buradan ilk olarak, at yetiştiriciliği ile ünlü olan Uişdiş'e geçer¹⁴⁶⁰. Buradan Urartu sınırında bir kale olan **Uşkaia**'ya uğrar. Uişdiş'in konumu Urartu yandaşlarının Assur ordusu ile savaştıkları Uauaş dağı ile yakından ilgilidir. **Uauaş Dağı**'nın Urmiye Gölünün doğusundaki Sahend Dağı olduğu genellikle kabul edilir¹⁴⁶¹. Levine bu tanımlama ile ilgili herhangi bir somut kanıtın olmadığını savunur¹⁴⁶². Salvini ise, **Uişdiş**'i

¹⁴⁵⁷ ARAB II, no. 151.

¹⁴⁵⁸ ARAB II, no. 152.

¹⁴⁵⁹ Barnet 1982, s. 353.

¹⁴⁶⁰ Rigg, s. 134.

¹⁴⁶¹ Reade 1995, 33; Piotrovskii 1966, 110; Nobahari- Mollazadeh, s. 86; Sayce, s. 169; Zimansky 1990, 4

¹⁴⁶² Çilingiroğlu 1984, s. 8.

Zikirtu'ya yakın bir bölge ancak Urartu sınırına daha yakın olduğu önermiştir¹⁴⁶³. Pinches ise Sargon'un sefer güzergâhına göre yaptığı önerisinde, Sargon'un taktik değiştirerek Urartu'ya dönmesinin altında Mana'ya ait olan Uışdiş'i almak olduğunu ileri sürmektedir¹⁴⁶⁴. Yine Uışdiş'ten ayrıldıktan sonra Tebriz bölgesindeki Urartu'nun sınır karakolu ve büyük bir kale olan, binicilik ve at yetiştiriciliğinde usta bir halkın yaşadığı Uşkaia'ya uğradığını belirtir. **Uşkaia/Uşki**¹⁴⁶⁵ Sahend Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde bir vadi içerisinde yer aldığı önerir¹⁴⁶⁶. Pinches, Uışdiş'in olasılıkla Uskaia'nın doğusunda, Zaranda'nın girişinde yer aldığını belirtmektedir¹⁴⁶⁷. Thureau-Dangin **Uauş dağının** Sahend Dağı olduğunu kabul eder ve Sargon'un ünlü seferinde bahsedilen denizin Van Gölü olduğunu, Van Gölü'nün kuzey kıyısından Assur'a geri dönüş yolunda ilk uğradığı yerin modern Bitlis olabileceğini düşündüğü Urartu'nun sınırında büyük bir kale olan Uaiais'ten bahseder¹⁴⁶⁸. Ancak Sargon'un sekizinci seferi için çalışan birçok araştırmannın Thureau-Dangin'in önerdiği bu yolun çok uzun bir mesafeye sahip olduğunu ve bu yüzden kabul edilemeyeceğini belirtmektedirler¹⁴⁶⁹. Eğer bu öneriyi kabul edersek Sargon'un kuzey yolundan gittiği varsayımını güçlendirir¹⁴⁷⁰. **Uaiais** kentinin konumu Sargon'un sekizinci seferinin güzergâhının saptanabilmesi konusunda çok önemli bir yere sahiptir. 1968 yılında Kalatgah'ta Urartu'ya ait 9. yüzyılın sonuna ait yazıtın 1971 yılında yayınlanmasından sonra ve Azerbaycan'da yapılan araştırmalar sonucunda Kleiss tarafından yeni bir varsayım ileri sürülür. Buna göre Urartu toprakları M.Ö. 9. yüzyıldan 7. yüzyılın sonuna kadar Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyılarını içine alan bir bölgeyi kapsıyordu. Bu arkeolojik buluntular ışığında, Thureau-Dangin'in yapmış olduğu teorelin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sargon'un Urartu seferi ve Urmiye çevresindeki Urartu topraklarıyla ilişkili olan Assur metinlerinde bahsedilen deniz kavramına dayanarak, Sargon'un Urartu'nun merkezi bölgesine ve Van Gölü'ne hiç sefer düzenlemediği

¹⁴⁶³ Salvini 2006, s. 102.

¹⁴⁶⁴ Pinches, s. 586.

¹⁴⁶⁵ Wright, s. 183.

¹⁴⁶⁶ Çilingiroğlu 1977, s. 244.

¹⁴⁶⁷ Pinches, s. 586.

¹⁴⁶⁸ Zimansky 1990, s. 4.

¹⁴⁶⁹ Buna karşılık Thureau-Dangin'un Urmiye Gölü'nün doğu kıyısından dolaşarak, Van'a ulaşılan bu uzun yolu destekleyen bazı bilim adamları arasında Burney, Piotrovsky bulunmaktadır. Piotrovsky 1959, 105; Burney, 1972, s. 156.

¹⁴⁷⁰ Çilingiroğlu 1977, s. 246.

düşünülebilir ki Assur metinlerinde Sargon'un Urmiye Gölü'nü doğudan dolaştığı yönünde hiçbir ibare yoktur. Aynı zamanda bahsedilen doğu rotası üzerinde yani Urmiye Gölü'nün doğu kıyısında hiçbir Urartu yerleşimi olmadığını belirtmektedir¹⁴⁷¹. Bu yüzden Uaiaş'ın Bitlis ile özdeşleştirilmesinin kabul edilemez olduğunu, ordunun güney ile bağlantısında uygun bir yolun olamayacağı belirtilmektedir. Sargon'un Van Gölü'nün doğu kıyısından dolaşıp, Hoşap'ı geçip, Başkale'den Urmiye'ye ve Musaşir'den Kelişin Geçidine geçtiği güzergâhı kabul edenlere göre, **Uaiiş**'in modern Başkale olduğu ileri sürülmektedir¹⁴⁷². Konu hakkında açıklamasını yapan Sayın Çilingiroğlu Sargon'un Van Gölü'nün kuzeyinden ya da batısından dolaşmadığına ve bu sebepten dolayı Uaiiş'in Bitlis ile eşdeğerli olmadığını savunur. Bu görüşünü, Sargon'un seferini tamamlarken zamanının oldukça sınırlı olmasına bağlar ve Çilingiroğlu **Uaiiş**'i Başkale yakınına yerleştirir¹⁴⁷³. Musceralla ise Sargon'un Urmiye Gölü'ne doğru sefere çıktığında gölün batı kıyısı boyunca kuzeye doğru, sonra batı ve sonra güney yönüne dönerek rotasını Musaşir'e çevirdiğini ileri sürmüştür¹⁴⁷⁴. Ueşi'yi ise Kale İsmail Ağa ile özdeşleştirmiştir¹⁴⁷⁵. Kale İsmail Ağa İran'da Urmiye Ovası'nda Urartular döneminde üçüncü büyük şehirdir. Tıpkı Bastam gibi Urmiye düzlüğünün kenarında yüksek bir dağın tepesinde nehrin yukarısında, yani bölgeye hâkim bir noktaya kurulmuştur¹⁴⁷⁶. Bu kompleks şehrin Urmiye düzlüğünde Urartu dönemine ait yıkıntıları, yüzeyden toplanan gri keramikler arkeolojik açıdan bize Uişe olduğunu düşündürmektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Kale İsmail Ağa'nın en güçlü kale olması ve onun bulunduğu coğrafi pozisyonunun Uişe'nin, Urartu'nun aşağı sınırında olduğunu kanıtlayan diğer özellikleridir¹⁴⁷⁷. Ayrıca Salvini'nin Sargon'un sekizinci sefer güzergâhına dayandırır. Sefere göre Sargon, Uişe'nin Urartu'nun güneybatı tarafında uzandığını ve Hubuşkia'ya yakın ki Sargon'un Urmiye Ovasına geçiş için üç nehri geçmek zorunda olduğunu belirtmektedir. Buna göre antik kale İsmail Ağa'nın **Uişe**

¹⁴⁷¹ Kleiss'in 1976 yılında yaptığı haritaya göre. O.W. Muscarella Muscarella: "The location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign" *Journal of Field Archaeology* 13, 1986, s. 466.

¹⁴⁷² Zimansky 1990, 4

¹⁴⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Çilingiroğlu 1977, 246 vd.; Musceralla 1986, 467

¹⁴⁷⁴ Musceralla 1986, 466

¹⁴⁷⁵ Zimansky 1990, 7; Musceralla 1986, 473

¹⁴⁷⁶ Kroll 2011, 160

¹⁴⁷⁷ Musceralla 1986, 472

olduğunu kabul etmektedir¹⁴⁷⁸. Musceralla, ilk kez Thureau-Dangin'in Sargon'un Uaiiaş'ının Uisi/Uise ile aynı olduğunu önerdiğini belirtirken, Uişe/Usnu fonetik benzeşiminin kesin olmadığını kabul eder¹⁴⁷⁹. Kinnier-Wilson Uişe'yi oldukça doğuda, kuzeybatı İran'da modern Usnu'ya yerleştirirken, bunu da fonetik açıdan Uişe'nin Uşnu'yla benzerliğine bağlamakta ancak Urartu metinlerindeki Uaiiaş/Uişe'yi bağlantılandırmamaktadır. Lehmann-Haupt bu görüşe karşı çıkar, Lehman-Haupt önceleri Uişini ile bağlantı kurarken, sonra Sargon'un Van Gölü'ne çok yaklaştığını fakat çevresini dolaşmadığını, Uişe kentini de buna bağlı olarak Burney ile birlikte modern Başkale'ye yerleştirir¹⁴⁸⁰. Bu öneri kabul edilirse kuzey yolundan gittiği fikrinden uzaklaşılır. Salvini, Zimansky, Van Loon ve Lehman-Haupt da önceleri Kinnier Wilson'a katılırken daha sonra gölün güneydoğusuna yerleştirir¹⁴⁸¹. Daha sonra Van Loon, Uaiiais kenti için, II. Sargon'un sekizinci seferine göre iki farklı yerden bahseder. Eski Uaiiais'i Aiadi prensliğine lokalize ederken, denizin yakınındaki diye söyler ki, bu denizi Van Gölü olarak kabul eder. Diğerini ise, Urartu bölgesinde Hubuşkia sınırında Sargon'un Van Gölü'nden, Musaşir'e döndüğü yol üzerinde, der¹⁴⁸². Zimansky Uişe'nin Kalatgah olduğunu, bunu da Kalatgah'ta ele geçen yazıta, topoğrafik benzeşimine, Urartu'nun sınırındaki coğrafi pozisyonuna göre yapar ve ayrıca her iki araştırmacı da Kelişin Geçidinden Musaşir'e geçtiklerini kabul eder. Ancak Muscarella Kalatgah'ın bu tanımlamaya uygun olması için ileri sürülen büyük bir kale olduğunu kabul eder ama bunun tartışılmaya açık olduğunu ileri sürer. Sargon'un yazıtlarında geçen Sangibutu'nun Kalatgah'la ilgili olabileceğini, hatta Ulhu'nun olabileceğini belirtir. Bir sonraki paragrafta Ulhu ile ilgili tartışırken yeniden ele alacağız. Salvini, yazılı kaynaklara göre uluslararası bir casusluk yuvası olan **Uaiiais** Kenti'nin betimlemesini, Urmiye Gölü'nün batısındaki bölgede, en büyük Urartu kalesi olan Kale İsmail Ağa'ya uydurmaktadır¹⁴⁸³. König son dönemlerde kabul edilen görüşe katılarak gölün güneydoğusuna lokalize ediyor. Levine-Mayer ise Başkale'den daha güneye Yukarı

¹⁴⁷⁸ Musceralla 1986, 473

¹⁴⁷⁹ Musceralla 1986, 467

¹⁴⁸⁰ Lehmann-Haupt 1910, 318; Muscarella 1986, 467

¹⁴⁸¹ Musceralla 1986, 467

¹⁴⁸² Van Loon 1975, 206

¹⁴⁸³ Salvini 2006, 104

Zap Nehri'nin yakınında, Hakkâri-Çölemerik yörelerinin en uygun konum olduğunu ileri sürmektedir¹⁴⁸⁴.

“.....Uişdiş'den ayrıldım, Sangibutu olarak da adlandırdıkları ve hayvancılıkla geçinen Tariu ülkesine vardım. Hububat ihtiyacını karşıladığı Dalaia ülkesinin ovasında yer alan kuvvetli duvarlı kentler olan Tariu ve Tarmakisa: (bunların) duvarları çok güçlü idi, etraflarında çevre duvarları inşa edilmişti, hendekleri çok derindi ve bu kentlerin etrafını bütünüyle çeviriyordu. (Kentlerin) ortasındaki ahırlara her yıl biraz daha semiren ve krali ordusu için ayrılmış atlar konur: - bu bölgede yaşayan insanlar komşu ülkelere karşı başarılı olan cesaretimi gördüler ve dehşete kapıldılar.....”¹⁴⁸⁵.

Dalaia ülkesinin ovası, Tebriz ovası olabilir¹⁴⁸⁶. **Tariu** ve **Tarmakisa** ise, bu iki kent tüm özellikleri yönünden tipik birer Urartu kalesidir. Tebriz ovasını denetleyen önemli iki kale olabilir¹⁴⁸⁷.

“.....Tarmakisa'dan ayrıldım yanına vardım. Kişpal dağı eteğinde bir kale olan Ulhu kenti¹⁴⁸⁸ ... ve halkı balık gibi içmediler... açlıklarını gideremediler...¹⁴⁸⁹”

Yukarıda adı geçen **Ulhu kenti**, herhangi bir Urartu merkezinden çok daha geniş çaplı ele alınmaktadır ve buranın arazi ve yakınındaki diğer merkezlerle olan ilişkisi konusunda bilgi toplamak mümkündür. Sözü edilen yer tarım alanında, duvarla çevrili bir kent olup bir dağ kalesi değildi. Yazıtta kırık olan bir pasajla paralel olan Sargon'un yıllıklarında buna dair referans vardır. Burada Kişpal Dağı'nın eteklerinde yer alan kent olarak söz edilmektedir. Metinde Rusa'nın krali

¹⁴⁸⁴ Çilingiroğlu 1984, 19; Muscarella 1986, 467

¹⁴⁸⁵ ARAB II, no. 159

¹⁴⁸⁶ Çilingiroğlu 1984, 13; Çilingiroğlu 1977, 244 dpnt. 51

¹⁴⁸⁷ Çilingiroğlu 1984, 13

¹⁴⁸⁸ Ulhu'ya dair kaynak için: Lar II, s. 160–161; II. Sargon'un sekizinci seferinin coğrafyası sanılanın aksine kapanmış bir konu değil, yeni bulguların varlığına karşın kesin bir sonuca varmak hiçbir zaman mümkün olmayacak. Son yorumlardan biri için: Paul E. Zimansky: "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign" **J.N.E.S. XLIX, 1990**, s. 1–21; O. W. Muscarella: "The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign" **Journal of Field Archaeology 13, 1986**, s. 465–75.

¹⁴⁸⁹ ARAB II, no. 160.

bir ikametgâh yaptırdığı ve Sargon'un Ulhu'ya girdiğinde söz konusu saraya doğru ilerlediğini bildirmektedir. Ayrıca adı geçen kent, magazinler, bahçeler, bağlar ve meyve bahçelerini içermekteydi. Kent duvarlarla kuşatılmış olmasına rağmen Sargon'un yaklaşmasıyla Ulhu sakinleri kenti terk ettiğinden, buradaki savunma güvenilir olarak dikkate alınmamış gibi görünmektedir¹⁴⁹⁰.

Ulhu'yla ilişkili olarak ikinci bir birim olan **Sardurihurda**, Rusa'nın topraklarını savunması için belirli bir halkı yerleştirdiği "bir ileri karakol" olarak inşa edilen bir kaledir. Assur yazılı kaynaklarında Ulhu ve Sardurihurda bir arada ele alınmaktadır. Kaynaklarda Ulhu'ya daha çok yer verilirken, Sardurihurda'ya ilişkin notlar oldukça azdır. Bu yüzden Assurluların eline geçtiğinden şüphe edilmesine yol açmaktadır¹⁴⁹¹. Ulhu kentinin talan edilirken sadece tarımsal ürünlere ait depo mekânlarının yağma edildiğinden söz edilmesi, değerli mallarla ilgili herhangi bir bilginin olmaması düşündürücüdür. Bu da bize Ulhu nüfusunun değerli eşyalarıyla birlikte kaçtığını ve Sardurihurda'nın da Ulhu sakinlerinin saklandığı bir yer olabileceği konusunda düşünmemizin mantıksız olmayacağını göstermektedir¹⁴⁹².

II. Sargon, Ulhu gibi bu tür merkezlerden çok bahseder. M.Ö. 714'teki seferin ortaya çıkardığı pek çok bilmededen biri olan, Ulhu'nun nerede olduğu tartışmasına, Burney ve Kleiss, **Ulhu** için Haftavan III önerisini getirir, zamanında sivil bir yönetim merkezi olan Haftavan Tepesi (Şahpur) Urmiye gölünün kuzeybatısında yer alıyor¹⁴⁹³. Genellikle Marand ile tanımlanan Ulhu için Oscar Muscarella ise, Ulhu'nun Ushnu düzlüğünü UrmiyeGölü'nün güneybatısına dek kaplayan Urartu kalesi Qalatgah'ta olduğu önerisini getirdi¹⁴⁹⁴. Salvini de, Usnaviye Ovası'nı denetleyen Qalatgah'taki Urartu kalesi olmasını makul görmektedir¹⁴⁹⁵. Thureau-dangin, Lehman-Haupt, Piotrovskii, Van Loon ve Reade, Ulhu'yu Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda Marand Ovası'na yerleştirirler¹⁴⁹⁶. Kleiss, daha önceden Wright ve

¹⁴⁹⁰ Zimansky 1985, s. 41; Muscarella 1986, s. 468.

¹⁴⁹¹ Zimansky 1985, s. 42

¹⁴⁹² Zimansky 1985, s. 42

¹⁴⁹³ Burney 1972, s. 182 vd.; Muscarella 1986, s. 468

¹⁴⁹⁴ C. Burney, "**Tanrı Haldi ve Urartu Kültü**" Çeviren: İlker Fıçıcılar, Ankara,1993, s. 47; Muscarella 1986, s. 468 vd.

¹⁴⁹⁵ Salvini 2006, s. 103.

¹⁴⁹⁶ Muscarella 1986, s. 468.

Laessoe'nin ileri sürdüğü, Marand yakınında, daha güneydoğuda modern Şahpur'un yakınında olduğunu kabul eder¹⁴⁹⁷. Ulhu, Sargon tarafından seferinde Kışpal Dağı'nın eteklerindeki güçlü kent olarak tarif edilmektedir. Metinde anlatılan özellikler Kalatgah'ın topoğrafik özellikleri ile örtüşmemektedir. Kalatgah İran'da vadiler arasında yüksek bir dağın zirvesinde, surlu bir şehirdir ve Ulhu'nun Sargon'un metinlerindeki tanımı içerisindeki en önemli özelliği olan sulama kanallarına sahip olduğuna dair hiçbir iz yoktur. Ulhu'nun konumu kadar önemli olan bir başka özelliği sahip olduğu sulama kanallarıdır. Kuzeybatı İran'ın bu yörelerinde yağmur genellikle kış aylarında yağar. Irmaklar yılın uzun bir bölümü kurudur. Bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için Urartu su mühendisleri yörede ganat ya da kehriz adı verilen bir yöntemle bol miktarda su elde ederek ovayı sulamışlardır. Kerhiz ya da ganat yamaçlara açılan ve su seviyesine kadar inen tüneller sistemidir¹⁴⁹⁸. Ulhu'dan sonra Sargon Sangibutu'nun bir başka şehri olan Arzabra dağına gelir. Sonunda Sargon Sangibutu'dan ayrılıp Armarili bölgesine girer.

“...Sangibutu ülkesinin kuvvetli kalelerinden ayrıldım ve Armarili yakınına vardım. Çift sur duvarı ile çevrili ve her kulesinin önünde hendek içinde “tubalu” inşa edilmiş Bubuzi kalesi; Hundur, Ale, Şinişpala, Şihiunak, Arna, Şarni, 7 güçlü kenti civarındaki Ubianda Dağının eteklerinde yer alan 30 kentle birlikte tümüyle tahrip ettim ve yerle bir ettim... İlerleyişim sırasında Ursa'nın baba yurdu olan Arbu'ya ve İştardun'ının kenti Riar'a geldim...”¹⁴⁹⁹.

“.....Armarili'den ayrıldım. Çam örtülü ve özü breş olan Uizuku Dağını geçtim ve Aiadi ülkesi yakınına vardım. Anzalia, Kuaiaian, Kallania, Bita, Aluarza, Kiuna, Alli, Arguzu, Şikkanu, Ardiunak, Daiazuna, Geta, Baniu, Birhiluza, Dezizu, Dilizia, Abaindi, Şumattar, Şalzi, Alburi, Sikkara ve eski Uaiais,; korkunç bir denizin kıyılarında, sınır taşları gibi yer alan 30 güçlü kenti: Mahumma ve Arsidu

¹⁴⁹⁷ Muscarella 1986, s. 468.

¹⁴⁹⁸ Çilingiroğlu 1984, s. 14.

¹⁴⁹⁹ ARAB II, no. 165.

Dağlarının üzerinde yıldızlar gibi parlayan güçlü kentler Argıştuna ve Kallania” “.....Aiadi ülkesinden ayrıldım, Allubia, Kallania ve İnnai nehirlerini geçtim. Urartu'nun sınırı ve Nairi hudutu üzerinde yer alan, O'nun (Rusa'nun) ana dayanağı Uaiais bölgesine. Diğer kalelerden daha güçlü surları ve son derece güzel işçiliği olan O'nun güçlü kalesi Uaiais güçlü savaşçıları, çevredeki ülkelerden haber getiren casusları orada oturuyordu ”¹⁵⁰⁰.

Armarili ülkesinin Van Gölünün kuzeydoğusu olduğu genellikle kabul edilir¹⁵⁰¹. Kleissise, III. Salmanassar'ın kayıtlarında geçen İrtia dağı (Aladağ) yakınındaki, Usnu ve Solduz Vadileri arasının Aramili olduğunu önerir. Eğer Aramili olarak kabul edilirse Çaldıran Ovası ile özdeşleştirir¹⁵⁰². Levine ve Mayer Armariili'nin Sangibutu'nun kuzeyinde uzandığını, Urmiye Gölü'nün güney kıyısında olduğunu¹⁵⁰³ ileri sürerken, Salvini Godar Çay vadisine yerleştirir, diğer bazı görüşlere göre, eğer Kalatgah Ulhu ise, Usnu Ovası'nda Armariili bölgesi olamaz¹⁵⁰⁴. Musceralla, Armariili'nin Solduz Ovası'nda gölün güneyinde olduğunu bahsetmektedir.

Arbu ve **Riar**, bu iki kent Rusa ve Sarduri'nin kutsal kentleri olmalıydılar¹⁵⁰⁵. Ancak Sevin ve Belli, Pagan'da (Yeşilaliç) bir Haldi su-si'si ve altı adet taş steli içeren kutsal bir alan olduğunu¹⁵⁰⁶ ve seferin kanıtlarıyla birlikte ele alındığında Pagan stadeli üzerinde yer alan büyük bir yangın izi Pagan'ın Riar ya da Arbu ile eşdeğer olabileceğini gösterir¹⁵⁰⁷. **Aiadi ülkesi**, sadece sekizinci seferden bilinen bu bölgenin Van Gölünün kuzey kıyılarında yer aldığı genellikle kabul edilir. Ancak bu durumda Sargon'un Van Gölünün kuzeyini dolaşıp Musaşir'e geldiğini benimsemek gerekir. Ancak Sargon Van gölüne hiçbir zaman varamamış ve Armariili ülkesinden güneye dönerek Aiadi'ye gelmiştir. Bu nedenle Levine'nin de önerdiği gibi Urmiye

¹⁵⁰⁰ ARAB II, no. 166.

¹⁵⁰¹ Van Loon, s. 26; Çilingiroğlu 1984, s. 17.

¹⁵⁰² Çilingiroğlu 1977, s. 245 dpnt. 58.

¹⁵⁰³ Muscarella 1986, s. 470.

¹⁵⁰⁴ Salvini'nin haritasında sadece Usnu Vadisini içermektedir. Muscarella 1986, s. 470, dpnt, 13

¹⁵⁰⁵ Çilingiroğlu 1984, s. 18; Pinches 1913, s. 592.

¹⁵⁰⁶ UKN, 25.

¹⁵⁰⁷ Çilingiroğlu 1977, s. 246 dpnt. 62.

Gölünün batısı Aiadi için en uygun konumdur¹⁵⁰⁸. Salvini Sargon'un sekizinci seferinde geçen tarifine göre, dalgalı denizin kenarında ve 30 tane kaleye sahip olan bu bölgenin, Haidarabad ile Rashakan arasında uzandığını, Urartu'ya ait yerleşim kalıntılarının oldukça bol bulunduğunu ve buradan Kale İsmail Ağa'ya geçebilmek için üç tane nehir geçilmesi gerektiğini anlatmıştır. Bu üç nehir, Qasemlu Çay, The Baranduz Çay ve Sar ya da Shahr Çay'dır. Bunların tanımlanmaları oldukça kolaydır ki buna göre, Alluria, Qallania ve Inna Irmağıdır¹⁵⁰⁹. Sargon Aiadi'dan Uaiaiş'e geçer yani önce Armarili(III. Salmanassar döneminde Aramale) gelmeden önce Aiadi'yi aldığını belirtir. Burasının da Godar Çay Vadisi'nde olduğunu ve hatta Levine'nin de bunu kabul ettiğini belirtir¹⁵¹⁰.

Uaiaiş'in konumdan bahsederken yukarıdaki yazıtta adı geçen **Nairi hudutu** kavramı,Zagros üzerinden doğrudan Urartu'nun kalbine inen bir yolu denetleyen ve "Urartu'nun Nairi'ye olan aşağı sınırı" tanımını kapsayan bölgedir. Yazıtta Nairi'nin, Sargon'un seferinin bir diğer durağı olan **Hubuşkia**'yı ifade ettiği önerilirken, ülkenin konumu hakkında uzlaşmış değildir. Zagros kenarında yer aldığı büyük olasılıkla kabul görmesine rağmen, dağların batısında mı (Hakkâri'nin doğusunda kalan Yüksekova'da) yoksa doğusunda ve Musaşir'in güneydoğusunda mı olduğu belirsizdir¹⁵¹¹.

*".....Uaiais'ten ayrıldım, Nairi ülkesi kralı İanzu'nun bölgesine vardım. Nairi kralı İanzu 4 beru mesafedeki krali kenti Hubuşkia'dan gelerek benimle buluştu ve ayaklarımı öptü. O'ndan boyunduruğa vurulmuş atlar, sığır ve koyunları Hubuşkia'da ganimet olarak aldım ..."*¹⁵¹².

"... Dönüşüm sırasında ordumun ilerleyişini durdurdum. Günah ve kötülük işçisi, tanrılara verilen yemini bozan ve hiçbir kural tanımayan; Assur, Samaş ve Marduk tarafından ettirilen yemine karşı

¹⁵⁰⁸ Çilingiroğlu 1984, s. 18.

¹⁵⁰⁹ Pecorella-Salvini, s. 16.

¹⁵¹⁰ Pecorella-Salvini, s. 17.

¹⁵¹¹ Salvini 2006, s. 104

¹⁵¹² ARAB II, no. 168.

günah işleyen ve bana karşı isyan eden Musasir’li Urzana ne bana armağanlar getirdi ne de ayaklarımı öptü ... ”¹⁵¹³.

M.Ö. 9. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın sonlarına kadar Assur yazılı kaynaklarında Hubuşkia adı ile anılan ülkenin, Urartu Kralları tarafından nasıl adlandırıldığı bilinmemekle birlikte, 9. yüzyılın başlarında Nairi Konfederasyonuna bağlı olmayan ülkenin, Assur Krallığı ile Urartu Krallığı arasında tampon bir bölge konumunda olduğu bilinmektedir¹⁵¹⁴. Çilingiroğlu¹⁵¹⁵ Hubuşkia’yı Assur’un kuzey sınırı, Van Gölü’nün güneyine konumlandırırken, Belli ve Kleiss başta olmak üzere birçok araştırmacı Van Gölü’nün güneyi ile Yukarı Botan Su’sunun doğduğu yer olan maden bakımından zengin, dağlık bölgeye lokalize etmişlerdir¹⁵¹⁶. Bazı bilim adamları tarafından Yukarı Büyük Zap bölgesine¹⁵¹⁷ konumlandırılır. M. Streck, Dicle ile Büyük Zap ırmağı arasına, Lehman-Haupt ise, bu bölgenin doğuda Urmiye Gölü’ne kadar uzandığını, Read ise, Urmiye Gölü’nün güneybatısında “Uşnu-Rowanduz-Pizdar-Mahabad” dörtgeni içine yerleştirmiştir¹⁵¹⁸. Van Loon ise Bohtan Vadisi’nde bulunduğunu ileri sürmektedir¹⁵¹⁹. Hubuşkia’yı Assur’un kuzeyindeki dağlık alanda aradığımızda, Hubuşkia’nın Musasir’e daha yakın Kurruri(Habruri) ve Gilzanu’ya (Urmiye Gölü’nün batı ve güneybatısı) ki o, Assur ile Zaplardan bir tanesini ayırır ve bu Zap genellikle yukarı olan ile tanımlanır. Kısacası Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında, Yüksekova ve Hakkâri düzlüğünde(ovasında) aranması gerektiğini belirtir¹⁵²⁰. Assur’un güney ve güneydoğu bölümünde Aşağı Zap vadisinin kaynağında, Urmiye gölünün batısına lokalize ettiğimizde Assur’un, doğusundaki Mana ülkesine geri dönüp, yine Musasir ve Kurruri’ye yakın yerlerde aramamız gerektiği kanısı ortaya çıkar. Russel ise Hubuşkia’yı Revanduz’un doğusu ile Musasir’in güneyindeki dağlık bölgeye lokalize etmiştir¹⁵²¹. Pecorella ve Salvini tarafından Büyük Zap’ın üst kısımlarından Hakkâri’ye kadar uzanmaktadır,

¹⁵¹³ ARAB, II, no. 169.

¹⁵¹⁴ O. Belli, “Nairi-Huşkia Ülkesi Araştırmaları”, **AST** 1, İstanbul, 1983, s. 33.

¹⁵¹⁵ Çilingiroğlu 1984, s. 19.

¹⁵¹⁶ G.A. Melikişvili, **Nairi-Urartu**, 1954, s. 193; Van Loon 1966, s. 7; Piotrovskii 1966, s. 75; Tarhan 1980, s. 89; Lambert, s. 156.

¹⁵¹⁷ Salvini 2006, s. 34; Levine 1977a

¹⁵¹⁸ Belli 1983, s. 34

¹⁵¹⁹ Van Loon 1975, 204

¹⁵²⁰ G.B. Lanfranchi, “ Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters The Location of Hubuşkia Again” **Neo Assyrian Geography**, ed. Mario Liverani, Roma, 1995, s. 127.

¹⁵²¹ Lanfranchi, s. 127.

Musaşir'in kuzeyine¹⁵²². Hubuşkia Ülkesi'nin lokalizasyonu konusunda III. Salmanassar'ın 30. yılına ait analarında ise;

“..... saltanatımın otuzuncu yılında, Kalhu'da bulunduğum zaman, turtanu Daian Assur'u, büyük ordularımın başkomutanı, ordularımın başında sefere gönderdim. Zap Irmağı'nı geçti, Hubuşkialılar'ın kentlerine geldi. Hubuşkial'lı Datana'dan tribut aldım....”¹⁵²³.

Sayın Belli tarafından Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede yapılan yüzey araştırması sonucunda saptanan mimari kalıntılara göre **Huşkia** Ülkesi'nin sınırlarını batıda Pervari(Siirt), güneyde Türk-Irak sınırı, kuzeyde Van'ın (Tuşpa) güneyi, doğu da Yukarı (Küçük) Zap suyu çevresine kadar uzandığı önerilmiştir¹⁵²⁴. Ancak kuzeybatı İran ve Irak topraklarında bu tür bir yüzey araştırması yapılamadığı için bölge hakkında yorum yapılamıyor.

Urartu metinlerinde Ardini şehri olarak geçen **Musaşir** kenti ilk kez İşpunini döneminde Urartu egemenliğine girer. Kelişin yazıtında¹⁵²⁵ etraflıca anlatıldığı gibi kent savaş verilmeden ele geçirilmiş ve kentteki tapınak Urartu'nun baş tanrısı Haldi'ye ithaf edilmiştir, Haldi'nin ana tapınım merkezidir¹⁵²⁶. Salvini, Van Loon ve Kravitz, Musaşir'in Irak'ta Revandiz Bölgesi'nde yer aldığını olasılıkla bugünkü Mudjesir Köyü'nde halen isminin yaşadığını ileri sürmüştür¹⁵²⁷.Radner, Musaşir'i Zagros Bölgesi'nde aranması gerektiğini, Yukarı Zap ve Assur sınırına, kuzeydoğu Irak'taki modern Sidekan'a yerleştirir¹⁵²⁸. Sayın Çilingiroğlu **Musaşir** kenti'nin

¹⁵²² Pecorella-Salvini, s. 4.

¹⁵²³ Salvini, 1967, s. 38.

¹⁵²⁴ Belli 1983, s. 35.

¹⁵²⁵ Kelişin yazıtı Türkiye, Irak ve İran sınırlarının birleştiği noktada yer alan ünlü Kelişin Geçidi'nin yakınına dikilmiş bir yüzü Asurca, diğer yüzü Urartuca olmak üzere çift dilli bir yazıttır. Kral İşpunini'ye ait en önemli yazıtlardan birisidir ve Musaşir kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen yazıttır. Çilingiroğlu, 1994, s. 42.

¹⁵²⁶ Salvini 2006, s. 34.

¹⁵²⁷ Salvini 2006, s. 35; Van Loon 1975, s. 205; K.F. Kravitz, “A Last Minute Revision to Sargon's Letter to the God”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 62, No. 2, 2003, s. 84.

¹⁵²⁸ K. Radner, “ Assyrians and Urartians” ed. by Sharon R. Steadmon, Gregory Mcmalon, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, New York, 2011, s. 745; P.E. Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, **Doğu'da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 112.

Kelişin yazıtının dikildiği yörede olması gerektiğini ileri sürmüştür¹⁵²⁹. Genel anlamda kabul edilen görüş bugünkü Türkiye-İran-İrak sınırının kesiştiği noktanın güneyinde Rowanduz bölgesinde yer aldığı sanılmaktadır. Burası, hem Asur hem de Urartu krallıkları için stratejik öneme sahip bir merkezdi¹⁵³⁰. Doğuda Afganistan-Hindistan-Kuzeybatı İran üzerinden gelen ünlü ticaret yolu buradan geçtiği gibi, bölge aynı zamanda çok zengin, altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır, demir, kükürt ve arsen yataklarına sahipti. Tapınak, kuzeyde Urartu Krallığı, güneydoğuda Habhu, güneyde Asur ve Fırat Irmağı'nın batısında yer alan Tabal olmak üzere, Orta Anadolu'dan Mezopotamya'ya kadar çok geniş bir coğrafyada saygınlık görmekteydi¹⁵³¹.

Kelişin yazıtında;

“...Büyük kral¹⁵³² güçlü kral, Surili Ülkesinin kralı, Bianili¹⁵³³ Ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Ardini¹⁵³⁴ şehrine, tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman, bir tapınak yaptırıldılar ve tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan(?) sundu,.... bakır....lar sundu, bakır kaplar sundu,.... sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. (Bunları) Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi.....Ardini Şehri'nin Haldi kapısına sığır... gönüllü (?) getirsinler..... Ardini Şehri'ne geldikleri zaman, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua,tanrı Haldi'ye..... her kim steli bu yerden sökerse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa ve “Gel, tahrip et” derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı

¹⁵²⁹ Çilingiroğlu 1984, s. 19.

¹⁵³⁰ Böyle önemli stratejik bir noktası olmasından dolayı Musaşir hem Urartu'nun hem Assur'un baskısına maruz kalmaktaydı. Bu yüzden Musaşir krallarının ikili oynadıklarını görmekteyiz. Örneğin Sargon2un sekizinci seferinden önce Musaşir kralı Urzana'nın, I. Rusa ile II. Sargon arasında ikili oyun oynarken görülebilmektedir. Zimansky 2011, s. 112.

¹⁵³¹ Belli 2000, s. 371.

¹⁵³²“Büyük kral” ifadesi yalnızca Assurca metninde geçer.

¹⁵³³ Assurca metinde “Nairi” okunur.

¹⁵³⁴ Urartuca geçen “Ardini şehri” Assurcada “Musasir şehri” olarak bilinir.

Şivini ve Ardini Şehri'nin (bütün) tanrıları, soyunu yeryüzünden yok etsinler....¹⁵³⁵”

Anlaşılmaktadır ki; Kral İşpuini Yakın Doğu'nun en azından M.Ö. 9. yüzyıldan beri önemli bir kutsal kenti olduğu bilinen Musaşir şehrini ele geçirmiştir. Ancak bu kentin askeri zor kullanılarak veya tahrip edildikten sonra ele geçirildiğine ait hiç bir ipucu yoktur. Aksine Urartu kralının ve ordusunun Musaşir'e gelişi önemli bir merasim ile kutlanmış ve bu olayın anısına binlerce baş hayvan kurban edilmiştir.

Van'da Zimzim Dağı'nın eteklerine oyulan bir niş içindeki Meherkapı yazıtı¹⁵³⁶ olarak bilinen yazıtta Urartu tanrılar âleminde kutsanan tüm tanrı ve tanrıçaların adları ve bunlara sunulacak kurbanlık hayvanların listesi verilmiştir. Urartu krallığına ait tüm tanrıların bir düzen içerisinde sınıflandırıldığı bu yazıtta, kutsanan tanrı ve tanrıçaların yanı sıra, kutsal sayılan ve kurban kesilen dağ, nehir ve kentlerin de adları bulunmaktadır. Ardini kenti (Musaşir), Kumenu, Tuşpa(ni) ve Arşuniuini ile birlikte bu kutsal kentler içinde gösterilmiş, 1 sığır ve 2 koyun kurbanı ile onurlandırılmıştır. Ardini'nin bir Urartu kenti olarak Meherkapı yazıtında yer alması ve kurban kesilmeye başlanması, doğal olarak bu kentin Urartu egemenliğine geçmesinden sonra olmalıdır. Bu durumda Meherkapı yazıtı, İşpuini'nin Musaşir'i ele geçirdiği tarihten sonra yazılmış olmalıdır¹⁵³⁷.

¹⁵³⁵ Payne, 2006, s. 55–56.

¹⁵³⁶ Meherkapı Anıtı, Tuşpa'nın 7 km kuzeydoğusunda ve ikinci başkent Rusahinili'nin 600 metre batısında yer almaktadır. Zim zim dağı kalker kayalarının güney yüzüne oyulmuş dikdörtgen biçimli kaya nişinin içi iki ayrı çerçeve ile çevrelenmiştir. Dört metre yüksekliğinde ve 2,6 metre genişliğindeki, kaya nişi yerden yaklaşık 17–18 metre yüksekliğindedir. Aynı zamanda bir açık hava kült merkezidir. Görünümünden dolayı halk arasında Taşkapı, Kör Kapı ve ya Yalancı Kapı olarak adlandırılan bu tür kaya nişlerine Urartu Krallığı döneminde Haldi Kapısı adı verilmekteydi. Eski Doğu dünyasında bu tür kaya kapılarını yapma geleneğinin sadece Urartulara özgü olduğu görülmektedir. Urartuların inancına göre dağların kapısı olan bu tür kaya nişlerinin içinden tanrılar çıkmaktaydı. Yerden kapıya kadar kayaların oyulmasıyla yapılmış basamaklarla çıkılmaktadır. Bu basamakların bazı yerleri aşınmakla beraber büyük bir bölümü halen varlığını sürdürmektedir.

¹⁵³⁷ Adı geçen tanrılar ve onların tapınım yerleri, yapılan fetihlerin yansıması olma olasılığını ortaya koyar. Çünkü diğer pek çok yayılmacı siyaset izleyen imparatorluklardaki gibi Urartular da yeni fethedilen bölgelerdeki tanrıları panteonlarına katmışlardır ki bu yüzden, Meher Kapı'daki tanrılar listesi adeta Urartu Devletinin İşpuini zamanındaki siyasi haritası olarak yorumlanabilir. Meher Kapı'daki metnin siyasal coğrafik yorumu, seferlere ilişkin günümüze kalanlar ve diğer metinlerle bir arada değerlendirildiğinde, Urartu fetihlerinin bir dereceye kadar zamansal sıralamasını mümkün kılmaktadır.

Meherkapı yazıtında geçen Sebitu ve Artu'arasau(=Arsimela) hakkında daha önce yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak daha sonra bulunan bir epigrafik buluntu sayesinde bunların Batı Azerbaycan'da Urmiye çevresinden 2 yerel tanrı olduğu anlaşılmıştır¹⁵³⁸. Bu durum da bize, Zagros Dağları'nın öte yanındaki bu bölgenin İşpuini zamanında çoktan Urartu Devleti'nin bir parçası olduğunun kanıtı olmaktadır. İşpuini yönetiminin çeşitli dönemlerini anlamamız bakımından, Meher Kapı'da Adaruta adında bir tanrının isminin geçmesi büyük önem taşır. Bu uzun zamandan beri bilinen Andarutu/ Andarutta Dağı ile uyuşmaktadır. II. Sargon'un seferi ve I. Rusa'nın çift dilli steline göre burası Muşaşir ve Assur bölgeleri arasındaki sınırı işaret eder¹⁵³⁹. Bu da, Meherkapı'daki anıt yapıldığında Muşaşir topraklarının çoktan Urartu topraklarına katıldığına en önemli kanıtlarından birisidir. Urartular'ın Muşaşir'i almak için seçtikleri yolun uzun bir yol olduğu düşünülse de, arazinin güvenli olmaması, kuzey-güney bağlantısının var olmadığı anlaşılır. Doğal engeller bugün bile sorun olmaya devam etmektedir ki bu nedenle Sargon'un 8. Seferi sırasında kullandığı Erçek-Kotur-Urmiye-Usnaviyeh-Kelişin yolunu izlemiş olması şaşırtmamalıdır. Bugünün haritası temel alındığında, 9. yüzyılın son çeyreğinde Godar Çay Vadisi ve Urmiye ile Zağroslar'ın doğusundaki Salmas ovaları Urartu'ya ait, buna karşın Hakkâri Dağları ve Orta Büyük Zap arasında kalan alan Urartu'nun değildir¹⁵⁴⁰. Urartu'nun fetihlerinin artmasından II. Sargon'un 8. Seferine kadar bu bölge, zaman zaman Nairi ile bir tutulan küçük bir ülke olan Hubuşkia'ya aitti¹⁵⁴¹.

“.....Tanrım Assur'un yüce gücüyle, yardımcılarım Bel ve Nabu'nun kudret ve kuvvetiyle, ordumun üzerine koruyucu gölgesini yayan ve yol açan tanrıların ulu hakimi Samaş'ın işareti ile kampını koruyarak yanımda giden tanrılar arasında her zaman güçlü olan Nergal'ın yüceliği ile Sumbi ülkesinden yalçın dağlar Nikipa ile Upa arasına girdim. Urartu, Zikirtu ve Mannea ülkelerini, Nairi ve Musasir'e doğru hiçbir fatihle karşılaşmadan deli bir köpek gibi şiddet saçarak zaferle yürüdüm. Urartulu Ursa ve Metatti'li Zikirtu'nun yüce ordularını

¹⁵³⁸ Salvini 2006, s. 54.

¹⁵³⁹ Salvini 2006, s. 54–55.

¹⁵⁴⁰ Salvini 2006, s. 56.

¹⁵⁴¹ Salvini 2006, s. 56.

meydan savaşında yendim. Urartu'lu Ursa'nın 7 eyaletini ve 430 kentini tamamen ele geçirdim ve ülkesini harap ettim.....Yalçın Andarutta Dağı geçidinden Hiparna kentine gittim ve emniyet içinde ülkeme döndüm....”¹⁵⁴².

Sargon'un sekizinci seferi kayıtlarında geçen birçok yer ve kentin konumlandırılması ile ilgili farklı öneriler olmuştur. Özellikle Uauaş, Uişe, Ulhu, Armarili, Hubuşkia ve Musasir'in konumlandırılmasına bağlı olarak seferin, Urmiye Gölü'nün doğusunu ve Van Gölü'nün batısını da içine alan geniş topraklar içinde farklı güzergâhlar önerilmiştir¹⁵⁴³. Ancak bütün önerilerde ortak olan tek nokta Sargon'un başkent Tuşpa'ya kadar gelmediği yolundadır¹⁵⁴⁴.

Sargon'un geri dönerken Musaşir yolunda “Nairi ve Habhi insanların **Elamunia** dedikleri” **Büyük Zap**'ı geçmesi ifadesi, diğer kaynaklar karşısındaki konumlandırılması sorunlu da olsa Hakkâri Bölgesi'ne işaret eder. Hubuşkia'nın daha güneydoğuda bir konumunu savunan Reade, metinde adı geçen Büyük Zap'ın Revandiz Çayı olduğuna inanır ve buna göre de Sargon, kuzeybatıdan değil güneydoğudan Musaşir'e saldırmıştır. Ancak seferin metin yazarının Büyük ve Küçük Zap'ı birbirinden ayrı tutması ve Nairi ve Habhi insanların bunu Elamunia olarak adlandırdıkları notu, bunun Revandiz gibi küçük bir koldan ziyade, büyük bir akarsu olması gerektiğine işaret eder. Ayrıca Sargon'un Büyük Zap'ı aştıktan sonra Musaşir'e gelirken aşmak zorunda olduğu coğrafi engeller dikkate alındığında (yüksek dağlar, şiddetli akan sular) Musaşir yakınında yer alması gereken Sidekan ve Revandiz Çayı arasındaki mesafeye de uymamaktadır¹⁵⁴⁵.

I. Rusa döneminde Kelişin Geçidi yakınında, Usnawiyeh ve Revandiz arasındaki yolda bulunan Topzawa ve Mergah Karvan Anıt Stelleri¹⁵⁴⁶, Urartu ve Assur dillerinde olup I. Rusa tarafından M.Ö. 714 yılından önce dikilmiştir¹⁵⁴⁷.

¹⁵⁴² ARAB, II, no. 176.

¹⁵⁴³ Çilingiroğlu 1994, s. 97.

¹⁵⁴⁴ Çilingiroğlu 1994, s. 97.

¹⁵⁴⁵ Salvini 2006, s. 104.

¹⁵⁴⁶ Kırık bir halde bulunan bu stel, Kelişin'in 7 km. doğusunda ele geçmiştir. Pecorella-Salvini, s. 14.

¹⁵⁴⁷ Kelişin, Mergah Karvan ve Topzawa stelleri çift dilli yazıtlar olup hem Urartuca hem de Assurca yazılmıştır. Radner, s.743.

Rusa'nın çift dilli yazıtı olarak geçen bu yazıtın her iki stelde de metnin üçte bir veya dörtte birlik kısmı kaybolmuştur. Yazıt şöyle başlamaktadır:

*“.....Musaşir'e getirdiğim (m şey) Au (.....) dağı (üzerin)de
Kalaydan, bardak (ve) k(alaydan?) koyunblar Aziqi kenti'ne (l
Ben) Rusa, tanrı Hal(di)'nin hizmetkarı ben Musaşir kentine indim.*

Urzana'nın arkasından ordumla (?) beraber [gittim (?)]. Urzana savaşmak için karşıma çıktı. Haldi'nin izniyle ben Andaratu Dağı'na çıktım; ona bir (ye)nilgi tatturdım...”

Bu mektup hem Assur hem de Urartu etki alanı içinde bulunan, kısıtlı ve göreli bağımsızlıklarını korumaya çalışan küçük beyliklerin durumunu da çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır¹⁵⁴⁸.

Urzana'nın bir diğer mektubu Sargon'a bağımlı olunan bir dönemdedir. Urzana saraya çağırılmıştır. Diğer bir mektupta yolculuğunun etaplarından söz etmektedir

“.....Uesi'nin (Urartu) valisinin elçisi Urzana'ya geldi (ona dedi ki, birliklerin gelsinler)”

“....Ukkalı bana şu haberi gönderdi: Urartu kralının birlikleri gittikleri Gamirra'da tamamen yenildiler.....”

Ukka bugünkü Zaho'nun kuzeydoğusunda olması gereken, Assur Ülkesi'ne sınır bir kenttir¹⁵⁴⁹. Radner ise Ukka (Ukku)'yı modern Hakkari ile özdeşleştirir ve Yukarı Zap'ın olduğu yere lokalize eder¹⁵⁵⁰.

¹⁵⁴⁸ Salvini 2006, s. 94.

¹⁵⁴⁹ Salvini 2006, s. 98.

¹⁵⁵⁰ Radner 2011, s. 745.

Rusa'dan sonra tahta geçen II. Argiştı döneminde inşa edilen bazı kalelerin dağılımı dikkate alındığında Urartu sınırlarının özellikle doğuda genişlediği görülmektedir. Batı İran'da Ardebil'den Hazar Deniz'ine giden yol yakınlarındaki **Sabalan Dağı'nın**¹⁵⁵¹ eteklerinde Sarab'ta bulunan iki yazıt Urartu sınırlarının bu yörelere kadar geldiğinin kanıtıdır¹⁵⁵². Söz konusu yazıtta:

“.....Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argiştı der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım Usulu Ülkesi'ni ve Buqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqima Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırım. (Oraya) “Argiştı-irdu” adını verdim. Bianili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için (yaptım). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı, güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Bianili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.....¹⁵⁵³”

Arhue, Urmiye Gölü'nün güneyinde Buştı Ülkesi'nin yakınındadır¹⁵⁵⁴. **Surili**, olasılıkla Yukarı Mezopotamya'dadır¹⁵⁵⁵.

II. Rusa'nın kurduğu ikinci büyük kent, İran Azerbaycan'ındaki Khoy Bölgesi'nde bulunan bugünkü **Bastam**'dır. Arkeolojik kanıtlar bölümünde daha geniş ele alacağımız bu şehrin kuruluşu ile ilgili olarak kuruluş belgesi mevcuttur:

“... Argiştı oğlu Rusa der ki: kayaya dokunulmamıştı. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine(?) ben yaptırım. (Oraya) “Rusa'nın Küçük Şehri” adını verdim.....”¹⁵⁵⁶.

¹⁵⁵¹ 4.811 m yükseklikte, Zerdüştlerce kutsal kabul edilen dağ. Zarathuştra'nın inzivaya çekildiği yer olarak bahsedilir. Savlan dağı olarak da geçer.

¹⁵⁵² Çilingiroğlu 1994, s. 99.

¹⁵⁵³ Payne 2006, s. 275; UKN II, no. 445.

¹⁵⁵⁴ Diakonoff, Kashkai 1981, s. 10.

¹⁵⁵⁵ Diakonoff, Kashkai, 1981, s. 82.

¹⁵⁵⁶ Payne 2006, s. 284; UKN, no. s. 280.

“....dağlar yüksek... Kanallar ve hendekler için su Ettim.
“Rusa Gölü” adını verdim. Oradan çorak yer olan Rusahinili’ye kanal
açtım..... Rusahinili’nin önündeki yeri ve öyle bir göl yerini çorak ve
ekilmemiş idi. O halk ki Rusa der ki: O yerde bağlar, ormanlar ve
ekim yapılacak tarlalar kurdum ve orada büyük işler yaptım. Bu göl
Rusahinili Şehri’nin sulanması için olsun. Alaini Irmağı’ndan akan
su Rusahinili için (olsun). Bir miktar su Alaini Irmağı (yolu) ile Tuşpa
Şehri için bir miktar su Rusahinili için bir miktar ise fazla
.....¹⁵⁵⁷.

Bu yazıtın¹⁵⁵⁸ devamında, Suâ, Omri'nin oğlu Lava'nın Musri Ülkesinin, Suhi, Marduk-apal-unsur'un ve Hattina Halparunda'nın vergilerini aldığını ifade eden III. Salmanassar Urartu sınırlarının Hubuskia Ülkesi'nin büyük bir bölümünü içine alacak şekilde genişlediğinin ve hatta Muşasir Ülkesi sınırlarına kadar dayandığının işaretlerini de vermektedir. Ayrıca Assur'un bu ülkelerden almış olduğu vergilere bakıldığında, Assur'a nasıl bir zenginliğin aktığının görülmesi bakımından da önemlidir.

5. 3. DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN HALKININ KÖKENİ VE KISA TARİHÇESİ

İran'daki en erken yerleşim Geç Neolitik Dönem(M.Ö. 6500–5500) ile birlikte başlamış, Kalkolitik Dönemde(M.Ö. 5500–2900) Mezopotamya'nın etkisi altına girmiştir. Tunç Çağlarda ETR kültürünün etkisi altında girmiş, bu dönemden sonra M.Ö. 2. binyılda ise boyalı keramik türü hâkim olmuş ve Erken Demir Çağ'a kadar devam etmiştir¹⁵⁵⁹.

İran M.Ö. 2. binyılda iki farklı kültürel coğrafyadan oluşmaktaydı. Dağların yapısındaki çeşitlilik ve yaylaların varlığı bölgede birbirinden farklı yerel kültürlerin

¹⁵⁵⁷ Payne, 2006, s. 285 vd; UKN: no. 268.

¹⁵⁵⁸ LAR I, 589 vd.

¹⁵⁵⁹ Erdem, s. 89.

oluşmasına yol açmıştır. Kuzeybatı İran ve Urmiye çevresi, Batı platosu ve Hazar Denizi'ne kıyısı olan Elburz Dağları oluştururken, güney ve güneybatısında, Fars yaylası ve Kuzistan Ovası'nda Elam Krallığı görülmüştür. Ülkenin doğu kesiminde ayrıntılı çalışmalar yapılamadığı için yeterli bilgimiz olmazken, Elam Krallığı'nın başkenti olan Susa'da yapılan araştırmaların yanı sıra, Elam, Babil ve Assur yazılı kaynaklarından edinilen bilgiler, bu krallık ve kuzeybatı komşuları hakkında detaylı bilgi vermiştir¹⁵⁶⁰.

M.Ö. 2. bin yılın ortalarında Urmiye Gölü ve çevresinde, Dinka Tepe ve Haftavan gibi küçük köy yerleşmelerinin yanında göçebe topluluklarında yaşadığını görmekteyiz. Bu toplulukların yazlık otlaklarının yakınında bulunan mezarlık alanlarda “Van Urmiye boyalıları” ya da “Dinka Tepe malı” olarak literatüre geçen çok renkli (boyalı) çanak çömlekler ele geçirilmiştir. İran'ın tarih öncesi arkeolojisi kültürel gelenekleri ve bunların zaman dizinsel tanımlamalarını yaparken büyük oranda çanak çömleğin biçim ve bezeme özelliklerine bağlı kalınmıştır. Son Kalkolitik Çağ'da boya bezemeli çanak çömlek yaygın kullanılmıştır. Geometrik ve doğal motiflerin yalnızca bezeme olma işlevinin yanında sembolik anlamları olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle boya bezemeli çanak çömlek zamanla Proto-Elam medeniyetinin ortaya çıkmasından sonra yeni depolama sistemlerinin gelişmesiyle kullanımdan kalkmıştır.

Ülkenin kuzeybatısında diğer bir deyişle İran Azerbaycan'ın da farklı bir kültürel gelişim görülmüştür. Bu bölge genelde Doğu Anadolu ve Transkafkasya ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Azerbaycan içinde güçlü bir kültürel sınır olan Urmiye Gölü aynı zamanda doğu ve batı kıyıları arasındaki bağlantıyı sağlar.

Son Kalkolitik Çağ'ın başlangıcında Pisdeli'de bulunan boya bezemeli çanak çömlek o dönemde Azerbaycan'ın hala platodaki gelişmeleri izlediğini gösterir. Pisdeli çanak çömleğinin belirleyicisi geometrik ve sarkık motifleri bir sonraki dönemde M.Ö. 4. binyılın karakteristik saman katkılı çanak çömleğinde de devam eder. Urmiye Gölü'nün batısında önemli bir yerleşim olan Geoytepe'nin M tabakası

¹⁵⁶⁰ Helwing-Fehmi, s. 134.

Suriye-Anadolu kökenli saman katkılı çanak çömleğin¹⁵⁶¹ yayıldığı en doğu noktadır¹⁵⁶².

İran'da Son Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağ'a geçiş süreci hakkında çok az bilgi bilinmektedir. Verilerin çoğu M.Ö. 3. binyıla tarihlenen mezarlardan elde edilir. Azerbaycan'da Son Kalkolitik'ten İlk Tunç Çağ'a geçiş Transkafkasya geleneğinden kaynaklanan değişik bir kültürün ortaya çıkışı ile ilgilidir. Bu dönemde dikdörtgen planlı evler görülürken, yerleşmelerin etrafındaki güçlü sur duvarları dikkat çekicidir. Kentsel bir dokuya kavuşmamıştır. Sur duvarları genellikle kent yerleşimlerinin bir göstergesi olarak yorumlanırken, burada ele geçen sur duvarlarının böyle bir işlevden çok, insanların korunmaya olan ihtiyaçlarından kaynaklandığı söylenebilir¹⁵⁶³. Siyah açkılı çanak çömlek¹⁵⁶⁴ de Transkafkasya Kura-Aras kültürünün etkisiyle gelişir.

Tunç Çağı boyunca görülen boyalı çanak çömlek geleneğinin aniden sona ermesi bölgeye yeni bir halkın (İndo-Ariler ya da kuzeydoğu'dan İranlıların) göç ettiğini gösterir¹⁵⁶⁵. Bu yorum tartışmalı olsa da günümüzde birçok bilim adamı, Persçe konuşan toplulukların¹⁵⁶⁶ İran'da yerel terminolojiye göre Demir Çağı II döneminden beri var oldukları konusunda hemfikirdir¹⁵⁶⁷.

İran'ın yüksek kesimlerinde yaşayan topluluklar yazı kullanmadığı için Demir Çağı ile ilgili bilgilerimiz yalnızca arkeolojik verilerle sınırlıdır. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Assur ve Urartu yazıtlarından, bölge halkı ile ilgili bilgi

¹⁵⁶¹ Bu tip çanak çömlek M.Ö. 4. binyılda Toros-Zagros eteklerinde Amik Ovası'ndan Kuzeybatı İran'a kadar görülür. B. Helwing, "İran'da İlk Kentler", **ArkeoAtlas 2**, 2003, s.83.

¹⁵⁶² Helwing, s. 83.

¹⁵⁶³ Olasılıkla bu tehdit Son Kalkolitik ile İlk Tunç Çağı arasındaki kültürel kopukluktan sorumlu topluluklardan kaynaklanmaktadır. Helwing, 2003, 86 Assur kaynakları Zagros Dağları'nda yaşayan ve birbiriyle rekabet eden sayısız yerel yönetici ve krallıktan bahsetmektedir. Helwing-Fehmi, s. 137.

¹⁵⁶⁴ Siyah açkılı çanak çömleğin yayılımı Kafkaslar'dan Filistin'e kadar geniş bir alanı kaplar. Bu yayılımla ilgili olarak öne sürülen Transkafkasya'dan zanaatkarların ya da kabilelerin güneye göçüyle ilgili modeller şüpheyle karşılanırken Malatya Aslantepe'den elde edilen veriler bu kültürün bölgede Suriye-Anadolu kültürleriyle birlikte birkaç yüzyıl boyunca gelişmiş olduğuna işaret eder. Helwing, s. 83.

¹⁵⁶⁵ Helwing-Fehmi, s. 135.

¹⁵⁶⁶ Ancak birçok uzman, bu toplulukların yerel olmadığı konusunda da görüş birliği içerisindedir. Yine de bu sorun, açıklanması zor olmasının yanı sıra çanak çömlek ile insan topluluklarını bir sayan yaklaşımlarla çözülemeyecek kadar karmaşık bir olgudur. Helwing-Fehmi, s. 135.

¹⁵⁶⁷ Helwing-Fehmi,s. 135.

edinilmeğe başlanır, ta ki Akhaimenid Krallığı kurulup kendi yazılı belgelerini oluşturmaya başlayıncaya kadar. İran'da Demir Çağının başlangıcını gösteren kültürel belirleyiciler yerleşme dışı mezarlıklar ve gri renkli çanak çömlektir. Kuzeybatı İran'da çok az yerleşme tespit edilmiştir. Demir Çağ II ile birlikte Kuzeybatı İran'da yerleşimler artar. Ele geçen arkeolojik verilere göre göç tezleri ve göçebe yaşamın yorumlarının aksine yerleşik yaşamı kanıtlayan bulgular mevcuttur. Yeni bir çanak çömlek çeşidi olarak akıtacaklı testiler ve açık renkli çanak çömlekte görülen artış bunu kanıtlamaktadır. Özellikle Hasanlu'dan ele geçen bitki örnekleri, çeşitli tahılların yanında bahçeciliğin yaygın olduğunu göstermektedir¹⁵⁶⁸.

İran'ın sahip olduğu metal, değerli taşlar gibi birçok hammadde ve at ihtiyacı Assurlular'ın özellikle Batı İran'a sefer düzenlemesine yol açar. M.Ö. 9. yüzyılda Van, Sevan ve Urmiye göllerinin oluşturduğu üçgende Urartu Krallığı'nın hâkimiyet kurmaya başladığını görürüz. Urmiye Gölü'nün güneyinde Mannea Krallığı'nın varlığı hissedilirken Zagros vadilerinde ise Assur ve Elam ile ilişkide bulunan kabilelerin varlığı bilinmektedir.

M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında ilk kez III. Salmanassar'ın Batı İran'a yaptığı seferler¹⁵⁶⁹ sırasında sözünü ettiği ve Orta Zagroslarda yaşayan bir topluluk olan "Parsa/Parsua/Parsumash" ile Hamadan/Hekmatan Bölgesi'nde yaşayan "Madai" ya da "Medler" adını taşıyan topluluğu görmekteyiz¹⁵⁷⁰. Medler ve Persler etnolojik ve kültürel olarak akrabadırlar¹⁵⁷¹. Göçebe olarak varlıklarını sürdüren bu Hint-Avrupa kökenli kavimler M.Ö. 1300 yıllarında Kafkaslar yolu ile İran'a gelmişlerdir. Bugün Londra'da British Museum'da sergilenen Siyah Obelisk'in üstünde, Assur kralı III. Salmanassar'ın yaptığı seferde, Orta Toros Dağları'na ve "Med ülkesine" dayandığı anlatılır¹⁵⁷². Bu yazılı kaynakta geçen coğrafi bilginin dışında ilk kez V. Şamsi-Adad dönemine ait bir yazıtta Medlerle yaşadığı askeri

¹⁵⁶⁸ Helwing-Fehmi, s. 137.

¹⁵⁶⁹ Bu döneme ait ilk tarihi belge, M.Ö. 837 yılında Assur kralı III. Salmanassar'ın Urmiye Gölü'nün batısındaki Parsua'ya yaptığı seferlerle ilgilidir ve bu belgede Medlerin Assur kralı tarafından vergiye bağlandıkları belirtilmektedir. Yıldırım 2004, s. 161.

¹⁵⁷⁰ Helwing-Fehmi, s. 140.

¹⁵⁷¹ Yıldırım 2004, s. 160.

¹⁵⁷² R. Rollinger, "Med Krallığı- Hayalet İmparatorluğu" **ArkeoAtlas 6**, 2007, s. 12.

anlaşmazlığı anlatır ve onları yendiğini, şehri yağmalayıp, zengin ganimetler aldığını öğreniriz.

Bu dönemden sonra sık sık Assur yazılı kaynaklarında Med adına rastlanmaktadır. Assur kralı III. Adad-nirari M.Ö. 810–783 yılları arasında toplam sekiz tane askeri sefer girişiminde bulunur¹⁵⁷³. Özellikle at ihtiyaçlarını gidermek için yapılan bu seferler önceleri bir yağmalama seferi şeklindeyken, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeyi sürekli kontrol altında tutmaya yönelik olmuştur. Özellikle M.Ö. 795, 790 ve 787 yıllarında Assur kralının Mannea ve Medler üzerine yaptığı seferlerin temel nedeni ise, Urartu Krallığı'nın yörede kurduğu ve genişlemekte olan egemenliğinin ortadan kaldırılabilmesidir¹⁵⁷⁴.

Argiştî'den sonra tahta geçen I. Rusa zamanında Assur-Urartu çatışmalarının doğuya, Zagros Bölgesi'ne kaydığını görmekteyiz. Bu kayma Batı İran Bölgesi'nde yoğun bir siyaset uygulayan yeni ve güçlü bir yöneticinin, yani II. Sargon'un yükselişiyle aynı döneme denk gelmektedir. Uğruna mücadele verilen bölge 719 yılından beri, ağırlıklı olarak Mana halkının yaşadığı Kuzeybatı İran Yaylasıdır. Bu dönemde Manalar arasında iç siyasi kriz yaşanmaktadır. III. Tiglatpilasur döneminden beri Assur vassalı olan Mana kralı İranzu, Zikirtu beyi Metatti'ye karşı bazı bölgeleri kaybeder. Aralarında çıkan çatışmalar Urartu ve Assur rekabetinin artmasına yol açmaktadır. Sargon Batı İran'daki Urartu egemenliğini ve bu yöre liderleri üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldırmak istemektedir. Urartu toprakları içerisinde faaliyet gösteren ve veliaht prens Sanherib'in yönettiği Assur'lu casusların, Kimmerlerin Urartu için büyük sorunlar yarattığını ve Urartu ordusunu mağlup ettikten sonra Urartu ülkesine doğru ilerlediğini rapor etmesi üzerine Sargon Batı İran'dan Urartu egemenliğini söküp atmanın fırsatını yakalar¹⁵⁷⁵. Bunun üzerine Sargon askeri bir eylem düzenler. M.Ö. 714 yılında Assur kralı II. Sargon'un Urartu kralı ve onun yandaşı olan Batı İran liderlerine karşı düzenlediği askeri sefer "Sargon'un Sekizinci Seferi" olarak bilinir¹⁵⁷⁶. Bu sefer ile Assur ile Urartu arasındaki savaşa nokta konulduğu, kuzeybatı İran'ın kesin fethi ile sonuçlandığını

¹⁵⁷³ Rollinger, s. 13.

¹⁵⁷⁴ Çilingiroğlu 1994, s. 75.

¹⁵⁷⁵ Çilingiroğlu 1994, 93 s. vd.

¹⁵⁷⁶ Çilingiroğlu 1994, s. 93; Salvini 2006, s. 92; Zimansky 1990, s. 1.

bilmekteyiz. Sargon'un sekizinci seferini detaylı olarak tarihi coğrafya bölümünde ele alacağız çünkü sefer kayıtlarında Assur ordusunun yürüyüş yolu hakkında çok detaylı bilgiler içermektedir. Son derece ayrıntılı bir şekilde anlatılan kayıtların, Assur ordusunun geçtiği yerlerin ve bu yerlerin coğrafi, ekonomik özellikleri, bitki ve hayvan örtüsü anlatılmaya çalışılmıştır. Ki bu yüzden tarihi coğrafya açısından çok önemli bir kayıttır¹⁵⁷⁷. Seferde Assur kralı Sargon'un canını sıkan olay ise yıllardır Assur için kuzeydoğu sınırlarında problem yaratan Medler'in Urartu kralının yanında yer almasıdır. Seferin sonucunda Assur ordusunun zaferiyle birlikte Urartu'nun başına yeni bir kralın geçtiğini bilmekteyiz. II. Arğişti döneminde de, Batı İran'da Ardebil'den Hazar Deniz'ine giden yol yakınlarındaki Savalan Dağı'nın eteklerinde Sarab'ta bulunan iki yazıt Urartu'nun bu bölgeye olan ilgisinin devam ettiğini göstermektedir.

M.Ö. 7. yüzyılda Med'ler, İskitlerin desteğini alarak kısa süreli de olsa Assurluların egemenliğini sarsmışlar, bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak süreç içerisinde değişen koşullar ile birlikte bu defa İskitler Assur ile ittifak kurarak Medleri vassalları yaparlar. M.Ö. 624 yılına kadar Medler İskitlerin hâkimiyeti altında yaşarlarken Assurlular Elamların varlığına son verir¹⁵⁷⁸. Med kralı Kyaraxes'in gösterdiği üstün askeri dehası¹⁵⁷⁹ sayesinde Medler İskitlere karşı başlattıkları ayaklanmayı kazanmışlardır. Bu başarılarının yanında Kral Kyaraxes Parsa dâhil olmak üzere birçok kabileyi egemenliği altına almıştır. M.Ö. 624 yılında Medlerin Ninive'ye saldırışını görürüz ancak bu konuda başarılı olsalar da Babilliler ile ittifak kurup yeniden Ninive'ye saldırırlar. Bu sefer ile Ninive düşer ve M.Ö. 623/622 yılında Assur imparatorluğu sona erer¹⁵⁸⁰. Mannea ve Urartuların bir kısım toprakları ise atlı savaşçılar tarafından işgal edilir. Bu gelişmelerin üzerine Kral Kyaraxes batıya yani Anadolu içlerine doğru yayılım göstermek amacıyla M.Ö. 585 yılında Lidya kralı Alyattes'e saldırır. Ancak savaş sırasında güneş tutulması her iki kralın korkmasına yol açmış ve savaşı bitirmiştir. Lidya ve Medler arasında

¹⁵⁷⁷ Bu sefer sırasında gelişen olaylar ve tableti kaleme alan Assur'lu kâtip Nabu-şallim-şunu tarafından aktarılan gözlemler sefer sonunda Sargon'un "tanrıların babası Assur'a" sunulan mektupta detaylı olarak anlatılmaktadır. Çilingiroğlu 1994, 94; Çilingiroğlu 1984, 1 vd.

¹⁵⁷⁸ Helwing-Fehmi, s. 140.

¹⁵⁷⁹ İlk defa olarak birlikler ait oldukları kabileyeye göre değil, kullandıkları silahlara göre sınıflandırılmışlardır. Helwing-Fehmi, s. 140.

¹⁵⁸⁰ Helwing-Fehmi, s. 140.

başlanan bu barış süreci daha sonraki yıllarda hanedanlar arası evlilikler ile güvence altına alınmıştır.

M.Ö. 550 yılında Pers kralı Kyros'un Medleri Pathragada (Pazargada) savaşında yenmesi ile Med tarihi sona erer¹⁵⁸¹. Dünyanın ilk gerçek imparatorluğu olarak geçen Akhaimenid yöneticilerinin önderliğinde üç kıtaya yayılacak olan imparatorluk kurulur. Uzun süre Yakın ve Ortadoğu'nun büyük bir bölümüne hükümdarlık eden bu imparatorluk, M.Ö. 331 yılında Gaugamela savaşında Büyük İskender'e yenilerek hükümdarlığı son bulur.

5. 4. GÜNEY VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK KANITLARI

Özellikle ekonomik amaçlı düzenlenen Urmiye Gölü ve çevresine yapılan seferler ilk olarak İşpuini dönemi ile başlamıştır. M.Ö. 8. yüzyılın ortasında kuzeybatı İran'da inşa edilen kale ve yerleşim yerlerinin çok oluşu Urartu için bu toprakların ne kadar önemli olduğunu gösteren arkeolojik kanıtlardır. Bölge başkent Tuşpa'dan Mana ve Barşua ülkelerine giden önemli ticari ve askeri yol üzerinde bulunan kaleler ile denetim altında tutulmuştur. Kuzeybatı İran'da yapılan yüzey araştırmaları sonucunda çoğu müstahkem olan yaklaşık 80 Urartu yerleşimi tespit edilmiştir. Bunların M.Ö. 9.- 8. ya da 7. yüzyıllarda mı yapıldığını söylemek hiç kolay değildir. Özellikle M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda Maku, Khoy, Marand, Ahar, Salmas, Urmia ve Uşnu-Naqadeh bölgelerinde Urartu yerleşimlerine dair izler vardır¹⁵⁸². Tebriz düzlüğünde ise iki adet yerleşim olduğu düşünülmektedir. Mahabad, Miandoab ve Maragheh'te ise özel bir yerleşime rastlanmamıştır. Doğu'da, Ahar ve Sahab bölgelerinde II. Arğişti'nin sefer yazıtları bulunurken, yakın zamanda Nir (Erdebil eyaleti) içerisinde Urartu çanak çömleği ele geçirilmiştir.

¹⁵⁸¹ Helwing-Fehmi, s. 141.

¹⁵⁸² Kroll, s. 160.

Urartu Krallığı'nı doğuya, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyılarına bağlayan yol şebekelerinden biri Erçek-Kotur yoludur¹⁵⁸³. Arazinin topoğrafik yapısından kaynaklı ulaşım için oldukça elverişli olan yol Urartu'nun yıkılışından sonra da kullanılmıştır. Urartu Krallığı'nın doğu ile bağlantısını sağlayan bu yol askeri seferlerin yanında ticari amaçla da kullanılmış olduğu ele geçen arkeolojik kalıntılara dayanarak söylenebilir. Yol boyunca yer alan Urartulara ait nekropol alanlarında ele geçen cam boncuk ve bilezikler, olasılıkla Assur ithal malları olarak kabul edilebilir¹⁵⁸⁴. Özellikle Erçek bölgesinin güneydoğu tarafındaki tepelerin batı yamaçlarındaki kireç ocaklarında "Toprakkale ware"¹⁵⁸⁵ olarak adlandırılan parlak kırmızı renkli keramiklerin varlığına büyük bir Urartu nekropolünde rastlanmıştır. Bu da bize Erçek'in Urartular döneminde Urartuların bir yerleşim alanı olduğunu kanıtlamaktadır¹⁵⁸⁶.

Yine aynı güzergâh Osmanlı İmparatorluğu döneminde de İran'a karşı yapılan askeri seferlerde kullanılmış, aynı zamanda büyük kervan kabilelerinin izledikleri ticaret yolu olarak da kullanılmıştır. Bu yüzden doğudan Tebriz-Hoy-Kotur-Çölçimen-Emek düzü-Pınarbaşı düzü-Aşağı Mollasan-Erçek ve Anzaf üzerinden İran ticaret kervanlarının Van kalesinin güneyindeki doğu kapısından içeri girerlermiş. Bu kapıya "Tebriz Kapısı" buralardan geçen yol güzergâhına da "Bezirgân Yolu" adı verilmiş¹⁵⁸⁷. İşte tam da bu yol üzerinde İşpuini ve Menua Tuşpayı korumak amacıyla iki kale daha inşa ettiler, biri gölün yanında, Van'ın güneydoğusunda, Zivistan'da, diğeri Van'ın 16 km kuzeydoğusunda, Hoy'dan geçerek İran ve Urmiye Gölüne giden yol üzerinde bulunan Anzaf. Urartu olarak tanımlanan kalelerden ele geçen keramik kalıntıları Urartu krallarının 9. yüzyılda Urmiye Gölü'nün kuzeyinde İran Azerbaycan'ında en azından dört noktada savunmalarını kurduklarını gösterir. Bunlar Danalu,¹⁵⁸⁸ Duchgagi,¹⁵⁸⁹ Qale Oghlu (Kale Oğlu)¹⁵⁹⁰ ve Qiz Qale (Evoghlu-Kız Kalesi)¹⁵⁹¹ olarak bilinen yerleşimlerdir.

¹⁵⁸³ Belli 1977, 51

¹⁵⁸⁴ Belli 1977, s. 52.

¹⁵⁸⁵ Burney 1957, s. 42.

¹⁵⁸⁶ Belli 1977, s. 56.

¹⁵⁸⁷ Belli 1977, s. 52.

¹⁵⁸⁸ Barnett 1982, s. 197.

¹⁵⁸⁹ Barnett 1982, s. 198.

¹⁵⁹⁰ Barnett 1982, s. 199.

Bunların ilk üçü Aras ve Aras'ın bir ayağı olan Aq Chay arasında uzanır; dördüncüsü ise, Aq Chay'ın üzerindedir. Kale Oğlu gölün kuzeyinde 9. yüzyılda Urartu ordusu tarafından tahkimlenmiş en doğudaki noktayı temsil ederken, Hasanlu'nun batısında, gölün güneybatı köşesindeki Kalatgah'a benzer kanıtlar verir¹⁵⁹². M.Ö. 7. yüzyılın başından itibaren Urmiye Gölü etrafında inşa edilen diğer kaleler ise, Kale Siyah ve Sangar kalesidir. Bu kalelerden Kale Siyah ve Danalu, Bastam örneğinde olduğu gibi sur duvarları ile kale içindeki yapılar birbirine bağlantılı olarak yapılmıştır. Genellikle sur duvarları kale içerisinde bulunan bazı yapıların arka duvarını oluşturur. Yapıların kalenin bir yerine itilmesiyle beraber, bu yapıların önünde boş alanlar elde edilmiştir¹⁵⁹³.

Erçek'ten İran sınırına doğru uzanan bölgeye Assurlular'ın, Armarili(Aramaili ya da Armariali)¹⁵⁹⁴ adını vermiş oldukları genel kabul gören bir söylemdir¹⁵⁹⁵. Van'dan Kotur'a uzanan bu yolun Urartu Krallığı'nı kuzeybatı Urmiye bölgesine bağlayan bu anayol üzerinde oldukça önemli arkeolojik kanıtlar mevcuttur. İşpuini-Menua ortak krallık dönemine tarihlenen Yeşilalıç (eski Pagan) yazıtı yolun Urartularca kullanıldığını gösterir. Yine Urartu'nun batı ve güney Urmiye bölgelerine giderken de kullanıldığını kanıtlayan Karagündüz yazıtı¹⁵⁹⁶ ve Patnos yazıtını¹⁵⁹⁷ görmekteyiz. Tamamen stratejik öneme sahip olan bu yol aynı zamanda kuzeyde Muradiye (eski Bergri) ve güneyde Hoşap-Gürpınar (eski Havasor) ovalarıyla bağlantılı yollara sahip olması ayrıca bir önemini ortaya çıkarmaktadır.

Karasu vadisi kuzeybatı İran içlerine ulaşım veren ve Muradiye Ovası kadar önemli stratejik noktaya sahip doğal bir yapıya sahiptir. Ovada her yöne geçit verebilen önemli bir Urartu merkezi olan Dorutay yer alır. Dorutay'dan doğu yönünde ilerleyen yol dağlar arasında küçük dere yataklarının açtığı kuzeyden güneye doğru sıralanan doğal geçitlerden (Kurudere Geçiti- Aksipi Geçiti- Hacibey

¹⁵⁹¹ Barnett 1982, s. 200.

¹⁵⁹² Barnett 1982, s. 341.

¹⁵⁹³ Çilingiroğlu 1983a, s. 35.

¹⁵⁹⁴ LAR II, 165.

¹⁵⁹⁵ Burney 1957, s. 38; Thureau-Dangin, s. 7.

¹⁵⁹⁶ Hchl no. 7; UKN no. 24.

¹⁵⁹⁷ Belli 1977, s. 63.

Gediği- Reşkan Gediği) ilerleyerek kuzeybatı İran içlerinde Kara dere vadisine ulaşır. Kara dere ve Akçay vadisini takip ederek doğu yönünden ilerleyerek, yol boyunca tahkimatlarla korunarak Bastam önlerine gelinir¹⁵⁹⁸. M.Ö. 7. yüzyılın başından itibaren Urmiye Gölü etrafında inşa edilen diğer kaleler ise, Kale Siyah ve Sangar kalesidir¹⁵⁹⁹. “*Toprağın çorak olduğu*” bir yerde Rusa tanrı Haldi için bir E.BARA tapınım merkezi kurar. Burası aynı zamanda yeni bir askeri ve zirai merkez olma işlevine de sahipti¹⁶⁰⁰. Tesisin tümü “Rusa’nın Küçük Kenti” anlamına gelen Rusai URU. TUR adını alır. 800x400 metre boyutlarında büyük bir sitadele sahip krali bir ikametgâh ve dini bir merkezdi¹⁶⁰¹. Urartu’ya ait kalelerin farklı bina formları ve zemin planlarıyla ilgili en etkileyici mimari kalıntılar bulunmuştur. Bastam diğer küçük ya da orta büyüklükteki kalelere göre topoğrafik özelliklerinden dolayı stratejik öneme sahipti. Topografik ve stratejik açıdan iyi konumda bulunan diğer güçlü kaleler gibi prestijli bir dini mekânı, yiyecek ve diğer ihtiyaçlar için bir tedarik deposu, askeri kışla ve ahıra sahipti. Kale yoğun nüfusuyla, tarıma elverişli bereketli topraklarıyla, kanallar tarafından sulanan zengin Kara Ziyaeddin Ovası’nı kontrol ediyordu¹⁶⁰². Bastam aynı zamanda ya Maku ve Bayazit’ten Aras’a ya da alternafi olarak Urartu varlığının bu dönemde kurulmuş olduğu Marand’a ulaşan önemli bir yolu da koruyordu¹⁶⁰³ bir başka deyişle başkent Tuşpa’dan çıkıp Azerbaycan ve Ermenistan’daki Urartu topraklarından geçen Batı-Doğu Yolu’nu kontrol ediyordu¹⁶⁰⁴. Modern köyde yapılan kazılar Bastam’ın M.Ö. 3. binden beri yerleşim gördüğünü, bölgenin M.Ö. 9. yüzyıldan beri Urartu’nun bir parçası olduğu saptanmıştır. Bastam, Van Kalesi (Tuşpa) ile birlikte yapılmış en büyük kale olma özelliğini taşımaktadır¹⁶⁰⁵.

Bastam Urartu mimarisinin Karmir-blur ile birlikte belgelenen, bu yapı tarzının en gelişmiş halini yansıtır¹⁶⁰⁶ ve Urartu mimarisinin tipik örneklerinden bir

¹⁵⁹⁸ Belli 1977, s. 75.

¹⁵⁹⁹ Hchl, 129; UKN, 280

¹⁶⁰⁰ Kroll 2011, s. 163.

¹⁶⁰¹ W. Kleiss, **Bastam II, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–78**, Berlin, 1988c.

¹⁶⁰² Barnett 1982, s. 336.

¹⁶⁰³ Barnett 1982, s. 337.

¹⁶⁰⁴ Kroll, s. 163.

¹⁶⁰⁵ Aynı zamanda diğer kazısı yapılmış Arinberd ve Karmir-Blur’da en büyük yerleşim alanları arasındadır. Zimansky 1995, s. 175, dp nt. 31.

¹⁶⁰⁶ Salvini 2006, s. 147.

tanesisidir¹⁶⁰⁷. Kalede, özellikle duvar ve köşe çıkmaları yaygın olarak kullanılırken, çok büyük dört köşeli kuleler, hem dış duvarda hem de dayanak yapıları olarak iç kalede ara sıra ortaya çıkmaktadır. Bütün bu yapılar zikzak görünümlü duvar ile bir aradadır. Kulelerle taçlandırılmış kent kapıları dikkat çekicidir. M.Ö. 8. yüzyılda Van bölgesi dışındaki Urartu dışındaki Urartu planları açısından bazı farklılıklar göstermeye başlar. Son zamanlar kuzeybatı İran'da bulunan kalelerden elde edilen bulgulara göre 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra inşa edilen kalelerde sur duvarları ve kale içerisindeki yapılar birbirine bağlantılı olarak yapılmışlardır¹⁶⁰⁸. M. Ö. 9. ve 8. yüzyılda seyrek olarak kullanılan bu tarz 8. yüzyılla birlikte yaygın olarak kullanım görmeye başlamıştır. Sur duvarlarının köşe yaptığı yerlere "risalitli" anıtsal kuleler yerleştirilerek, savunmayı daha da kolaylaştırmak için kuleler arasına bastiyonlar koyarak inşa edilen bir yöntemdir. İlk kez ileride tekrar ele alacağımız Hasanlı'da görülen bu bastiyonlar en yaygın kuzeybatı İran'da kullanım görmüştür. Daha çok askeri mimari için önemli olması düşünülmektedir¹⁶⁰⁹. Urartu kalelerinin etrafını genellikle tek sur duvarı çevirmektedir. Ancak Bastam çift sur duvarla çevrilidir¹⁶¹⁰.

Krali ikematgah kuzey ya da yukarı kalede düzlüğün yaklaşık 150 metre üzerinde inşa edilmiştir. Depo odalarının yanında kare biçiminde bir platform bulunmuş ve bu platformun üzerinde Ayanis'teki metinle tıpatıp aynı olan bir yazıt ele geçirilmiştir. Olasılıkla burada Rusa tanrı Haldi'ye bir kule tapınak yaptırmış olmalıdır¹⁶¹¹. Yukarıda birkaç odada yapılan kazılarda, renkli duvar boylarına ait kalıntılar bulunmuştur. Orta kalede ele geçen devasa boyuttaki depo kaplarında, buğday, şarap ve yağ depolamak amacıyla kullanıldığı düşünülmüştür. Güney ya da aşağı kalede bir değirmen, fırın, küçük magazinler ve garnizonun konaklama yerleri bulunmuştur. II. Rusa döneminde Bastam kalesinin önem kazanması ile Karasu vadisinin yollarının da önem kazanmış olması olasıdır¹⁶¹².

¹⁶⁰⁷ Salvini 2006, s. 148.

¹⁶⁰⁸ Çilingiroğlu 1983a, s. 35.

¹⁶⁰⁹ Çilingiroğlu 1983a, s. 35.

¹⁶¹⁰ W.Kleiss, **Bastam/ Rusa-i URU TUR**, Berlin, 1977, s. 9.

¹⁶¹¹ Kroll, s. 166.

¹⁶¹² Belli 1977, s. 75.

Urartu Krallığını kuzeybatı İran'a bağlayan diğer önemli yol ise Hoşap-Başkale ve Yüksekova'dan Musaşir ülkesine giden 400 km. uzunluğundaki güney yoludur¹⁶¹³. Yol üzerinde inşa edilen çok sayıdaki kale güney yönünden gelebilecek tehlikelere karşı savunma amaçlıdır. Yol geniş ve bereketli Hanasor Ovası'na geldiğinde çevresindeki dağlardan inen kar sularını depolamak maksadıyla ovanın batısına uzun bir bent inşa edilmiştir¹⁶¹⁴. Hemen batısında ovaya ve anayola hâkim konumda Hanasor kalesinin varlığını görmekteyiz. Hanasor Ovası'ndan doğu yönüne uzanan ana yol ile Türk-İran sınırını belirleyen dağların önüne gelinir. Buradan dağlar arasındaki Haç Gediği-Hanasor Gediği'ni aşan anayol ile Urmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyılarındaki Şahpur'a ve oradan da Urmiye Gölü'nün kuzeyine ve güneyine doğru uzanan yollarla birleşir.

Urmiye Gölü'nün kuzeyinde, olasılıkla Rusa'nın babası Arğışti'nin doğuya doğru gerçekleştirdiği derinlemesine ilerlemeyle bağlantılı olarak Talkeh Rud ve Çay Kandi ırmakları arasında, Qale Bordjy¹⁶¹⁵ ve Qale Sangar'da¹⁶¹⁶ iki güçlü kale kuruldu; muhtemelen bu kaleler yaklaşık olarak bu bölgedeki yeni doğu sınır hattını işaret ediyordu. Bu kaleler Arğışti tarafından da kurulmuş olabilir. Marand'ın (Sargon'un Ulhu olarak bahsettiği yerleşim olmaya en güçlü aday) 19 km. kuzeybatısındaki büyük Livar yerleşimi yeniden yerleşildi ve yeniden tahkim edildi¹⁶¹⁷. Livar yerleşimi için Zimansky, bu Urartu kalesinin Sargon tarafından tahrip edilen Uşkaja ile eşitlenmesini önermiştir¹⁶¹⁸. Kroll da Zimansky'nin bu önerisine katılmaktadır. Marand düzlüğü'ne güneyden iki geçitle ulaşılır: birincisi Sufian kasabasının içinden geçer ve hem eski hem de yeni yollar burayı kullanır. Diğeri ise doğuda Alandjaq kasabasının içinden geçer. Eski bir yol bir geçitten Marand'a açılır. Her iki geçidin tepesine gelindiğinde tüm genişliğiyle Marand düzlüğü ve bu düzlüğün üzerinde devasa bir kayanın üzerinde Livar kalesi görülür¹⁶¹⁹. 9. ve 8. yüzyıllara ait diğer iki yerleşim Verahram ve Seqindel'dir.

¹⁶¹³ Çilingiroğlu 1994, s. 51.

¹⁶¹⁴ Belli 1977, s. 77.

¹⁶¹⁵ Barnett 1982, s. 338.

¹⁶¹⁶ Barnett 1982, s. 339.

¹⁶¹⁷ Barnett 1982, s. 340.

¹⁶¹⁸ “*Uşdiş'ten yoluma devam ederek Zaranda bölgesinin girişini bir kapı gibi örten Urartu sınırındaki büyük kale Uşkaja'ya geldim ...*” Kroll, s. 161.

¹⁶¹⁹ Kroll, s. 161 vd.

Ancak bunlar sadece yüzey araştırmalarından ve Kleiss tarafından yapılan ölçekli planlardan bilinmektedir¹⁶²⁰. Urmiye Gölü'nün kuzeybatısındaki tüm yerleşim ve kale ağı Shahpur çevresinde bu dönemde kuruldu. Bunların en önemlileri belki de Hoy'un 22 km. güneybatısındaki Pie Chavush¹⁶²¹ ve Qale Gâvur¹⁶²² ile Tebriz-Marand-Maku yolundaki Qiz Kale'ydi (Evoghlu)¹⁶²³, bu yerleşimlerin tümü yönetim merkezi Haftavan Tepe etrafında gruplanmıştı¹⁶²⁴. Bu kaleler büyük olasılıkla İskitleri, Mannaeanlı'ları ve bunların yeni müttefiki Medleri, ayrıca Asurluları izlemek ve geride tutmak amacıyla inşa edilmişti.

Urmiye Gölü'nün güneyinde Urartu kralı Menua'nın buradaki düzeni korumak amacıyla bazı kaleler yaptırdığını ve burada çok sayıda asker bıraktığını bilmekteyiz¹⁶²⁵. Aynı zamanda bu kalelerin varlığı Uşnu ve Solduz Ovaları'nın bu dönemde egemenlik altına alındığını da kanıtlamaktadır. Bölgedeki en önemli yerleşim yerlerinden biri Karagündüz Yazıtı'nda adı geçen ve o dönem Mesta olarak adlandırılan Hasanlu yerleřimidir¹⁶²⁶. Hasanlu'nun modern köyü kuzeybatı İran'ın Solduz Vadisi'ne yerleřtirilmektedir¹⁶²⁷. Bölgenin tarım açısından en zengin topraklarına sahiptir. Özellikle 9. yüzyılda Assur ve Urartu krallarının yıllıklarında karşımıza çıkan verilere göre her iki krallığında bölgenin ekonomik, askeri ve politik anlamda ilgi alanlarına girdiğini görüyoruz. Hasanlu sitadelinin I. yapı katında yanmış yapılar (Burned Buildings) olarak geçen yapılardan ikisi sitadelin güneybatısına, birisi de kuzeybatısına yerleştirilmiştir. Bu yapıların her üçü de plan olarak aynıdırlar: önde bir sütunlu giriş (portiko), buradan girilen bir ön oda (ante-room) ve bunun arkasında dikdörtgen planlı sütunlu kabul salonu. Sütunlu girişin ve ön odanın iki yanında küçük odalar ve yukarı kata çıkan merdiven boşluğu, sütunlu salonun iki yanında da depo ve çalışma odaları bulunmaktadır¹⁶²⁸. Tabanı taşla döşeli bir avludan yapıya giriş yapılır. Düzgün dikdörtgen olmayan bir odadan iki yanında

¹⁶²⁰ Kroll, s. 160.

¹⁶²¹ Barnett 1982, s. 341.

¹⁶²² Barnett 1982, s. 342.

¹⁶²³ Barnett 1982, s. 343.

¹⁶²⁴ Barnett 1982, s. 344.

¹⁶²⁵ Çilingiroğlu 1994, s. 57.

¹⁶²⁶ Salvini 2006, s. 35.

¹⁶²⁷ O.W. Muscarella, "Hasanlu 1964" **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, New Series, Vol. 25, No. 3, 1966, s. 121.

¹⁶²⁸ A. Çilingiroğlu, "Urartu Apadanasının Kökeni", **Anadolu Araştırmaları VI**, 1978, s. 100.

iki oda olan ön odaya girilir. Yapının bu kısmı tek katlıdır. Yanmış Yapı II'nin çatısı altışar altışar iki dizi halinde 12 sütun ile taşınmaktadır. Sütunların dört tanesi kısa taraftaki duvarlara bitişiktir. Kapının arkasında yükselen tek bir sütun bulunurken, doğu ve batı duvarlarına bitişik dörder sütun daha vardır. Duvarların üzerinde sekiler bulunurken, tek başına duran sütunun yanında taş döşeli alan, tabana gömülü pithos ve bir adet kanal bulunur. Bu yüzden yapının çatıda açılmış bir delik ve çatıya yakın pencerelerle aydınlatıldığı ve havalandırıldığı önerilmektedir¹⁶²⁹. Sütunlu kabul salonunun uzun tarafları depolar ve mutfak odalarıyla çevrilidir. Bu bölümdeki odalar iki katlıdır.

Yanmış Yapı II'nin içerisinde bulunan ocaklar, oturmak için kullanıldığı düşünülen sekiler, dini içerikli herhangi bir buluntunun ele geçmeyişi üzerine Hasanlu'yu kazan Young dini olmayan bir işleve yönelik olduğunu ve “krali bir kabul salonu” (audience hall) olabileceğini önermiştir¹⁶³⁰. Hasanlu IV katında yer alan bu yapıların kökeni hakkında araştırmacılar uzak bölgelerdeki yapılarla karşılaştırma yaparak açıklık getirmeyi düşünmüşlerdir. Demir Çağ II evresinde Hasanlu'da görülen sütunlu kabul salonları aynı yerleşme yerinde Demir Çağ başlarından bu yana kullanılan bir geleneğin devamı olduğu ileri sürülür¹⁶³¹. Buradan şu sonucu çıkartabiliriz Urartu sanatında birkaç örneğini gördüğümüz Urartu apadanalarının batı İran sanatından etkilenmiş olacağıdır¹⁶³². Yine Hasanlu'nun IV. katını çevreleyen, fakat stratiğrafik deliller ile Urartu'ya ait olduğu ispatlanan sur duvarları merkezi Urartu'da görülen örneklerinden bir hayli farklıdır¹⁶³³. Mimari ve yapım yöntemi bakımından farklılıklar gösteren surlarda kullanılan taş bloklar alışılanlar kadar büyük değildir. Sur duvarları üzerinde 35 m aralarla 10 metre kare ölçüsünde kuleler ve bunların arasında 6,5 X 3 metre boyutlarında payandalar bulunmaktadır¹⁶³⁴. Yine Hasanlu'da sur duvarlarının köşe yaptığı yerlere “risalitli” anıtsal kuleler yerleştirmek ve savunmayı kolaylaştırmak için aralarına daha küçük boyutlu bastiyonlar yerleştirilmesi 8. yüzyıldan sonra kullanımı yaygınlaşan bir

¹⁶²⁹ Çilingiroğlu 1978, s. 100.

¹⁶³⁰ Çilingiroğlu 1978, s. 100.

¹⁶³¹ Çilingiroğlu 1978, s. 101.

¹⁶³² Çilingiroğlu 1978, s. 106.

¹⁶³³ Çilingiroğlu 1983a, s. 34.

¹⁶³⁴ Çilingiroğlu 1983a, s. 34.

yöntemdir. İlk kez Hasanlu’da görülmüştür¹⁶³⁵. Ele geçen bu anıtsal mimari yapılar, duvarlar ve zenginlik birinci binyılda Hasanlu’nun en önemli şehirlerden biri olduğu sonucunu ortaya koymaktadır¹⁶³⁶.

M.Ö. 9. yüzyılda Hasanlu’yu yok eden gücün ne olduğu uzun bir tartışma konusuyken, Hasanlu’nun Urartu ile ilişkilendirilmesi bölgede ele geçen arkeolojik kanıtlar ile desteklenmektedir¹⁶³⁷. Hasanlu IVB genel anlamda Gri Çanak Çömlek evresine aitken IVB’nin tahrip seviyesinde Urartu’ya ait çanak çömleğe ulaşılmıştır. Bu evrede parlak kırmızı astarlı, yonca ağızlı bir testi ve burgulu bir tutamak bulunmuştur ki bu testi M. Ö. 9., 8. ve 7. yüzyıllarda Urartu’nun her yerinde bulunabilen kırmızı perdahlı testileri temsil ediyordu¹⁶³⁸.

Solduz vadisindeki, bir diğer Urartu yerleşimi de Hasanlu yakınındaki Agraptepe’dir¹⁶³⁹. Agraptepe 3 büyük tepe arasında kalmaktadır. En yakınındaki Dalma, kuzeybatı İran’da, Hasanlu Solduz Vadisi’nde ve üçüncü tepe ise henüz kazılmamıştır. Hasanlu ve Agrap hemen hemen iki mil uzaklığındayken, yaklaşık olarak kırk beş dakikalık bir yürüyüşle ulaşılabilinecek mesafededir¹⁶⁴⁰. Agraptepe’de tek büyük bir yapı bulunmuştur. Savunma amaçlı duvarlarının dışında içinde işlevsel odalar bulunmuştur.

Uşnu Ovasında Urartu egemenliğinin arkeolojik kanıtlarından bir diğeri de Kalatkar kalesidir¹⁶⁴¹. İlk kez Oscar White Muscarella tarafından keşfedilen şehir Urmiye Gölü’nün güneybatısında olduğu önerilmiştir¹⁶⁴². Kalatkar’ın sur duvarları Hasanlu’nun aksine “Klasik Urartu yöntemi” ile yapılan sur duvarlarıdır. Yüzey buluntuları içinde önemli yer tutan ağız kenarlarının iç kısımları boyalı kaplar, bu kalenin M.Ö. 9. yüzyıldan sonra da Urartu egemenliğinde kaldığını

¹⁶³⁵ Çilingiroğlu1983a, s. 34.

¹⁶³⁶ Muscarella 1966, s. 135.

¹⁶³⁷ O.W. Muscarella, Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East” **American Journal of Archeology**, Vol. 75, No. 3, 1971a, s. 264.

¹⁶³⁸ Kroll, s. 155.

¹⁶³⁹ O.W. Muscarella “Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran,” **Expedition 13**, 1971, s. 44.

¹⁶⁴⁰ O.W. Muscarella, Muscarella, “Excavations at Agrap Tepe, Iran” **Metropolitan Museum Journal**, Vol. 8, 1973, s. 47.

¹⁶⁴¹ Muscarella 1971 s. 44 vd.

¹⁶⁴² Van Loon 1975, s. 201.

göstermektedir¹⁶⁴³. Urartuların dağların zirvesinde düşmanın hareketlerini gözetlemek için kuleler kullandıklarını ve Kalatgah'ın üst tarafında bir dağın tepesinde yer alan küçük bir Urartu kuşatma duvarı ve Verachram'ın 10 km batısındaki dağlarda benzer bir yapının varlığı, bu tür gözetleme kulelerinin varlığının arkeolojik açıdan onaylanmasını sağlamaktadır¹⁶⁴⁴. Kleiss'in bölgede yaptığı araştırmalar sonucundaki raporuna göre Rezaiyeh Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Kale Waziri'nin Urartu şehri olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda açık kaya odaları Kalatgah'ın önemini göstermektedir¹⁶⁴⁵. Ele geçen kırmızı astarlı çanak çömlek parçalarının, Hasanlu, Ziwiyeye, Altıntepe ve Tilki Tepe'de benzerlerinin bulunması arkeolojik olarak Urartu egemenliğini kanıtlamaktadır.

Menua'ya ait Taş Tepe yazıtı¹⁶⁴⁶, Kalatgah'ın 50 mil doğusunda ele geçmiştir¹⁶⁴⁷. Kazısı henüz yapılamamış ancak Hasanlu projesi kapsamında yapılan bölgedeki araştırmalar sonucunda ele geçen yazıtlardaki verilere göre Kalatgah'ın, Uşnu ve Solduz Vadisi'ndeki M.Ö. 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğünü, Assur, Urartu ve İran'daki birçok aşiret ile yeri geldiğinde savaştığını anlamaktayız. Duvarlar 1.90 – 2.00 metre kalınlığında, ancak iki tanesi hariç, çünkü onlar doğu tarafında yer alan kuleye aittir. Bir tanesi 1.50 – 1.65 metre iken, diğer duvar 1.10 – 1.30 metre kalınlığındadır. Yapı içerisinde 13 adet oda bulunurken, daha sonra yeniden onarılarak kullanılmış olan taştan yapılmış bir çeşme bulunmuştur. Yapı içerisinde bol miktarda Hasanlu IIIB ve A, Bastam, Godin II gibi yerleşimlerde ele geçen çanak çömleklerle benzer özellikleri taşıyan parçalar bulunmuştur. Ele geçen çanak çömlek parçaları Kleiss ve Kroll tarafından M.Ö. 7. yüzyılın sonları, 6.yüzyılın başlarında, Urartu çanak çömleğiyle karşılaştırılarak, Bastam'da yerleşimin sona erdiğini ve Agrap'ın da bundan etkilendiğini göstermektedir¹⁶⁴⁸.

¹⁶⁴³ Çilingiroğlu 1994, s. 59 dp nt. 124; Muscarella 1971 s. 44 vd.

¹⁶⁴⁴ Zimansky 1985, s. 44.

¹⁶⁴⁵ Muscarella 1971, s. 46.

¹⁶⁴⁶ Miyanduab 'ın yakınında ele geçen Menua'ya ait Taş Tepe yazıtı, Urartu'nun Urmiye Gölü'nün güneyine yayılımın kanıtıdır. Van Loon 1975, s. 205.

¹⁶⁴⁷ Muscarella 1971, s. 48.

¹⁶⁴⁸ Muscarella 1973, s. 71.

Yine Usnu Ovası'nda Mana ülkesine sınır olan Ziwiyeh'i görmekteyiz. Ziwiyeh'nin antik dönemdeki köy adı Zibia'dır¹⁶⁴⁹. Ziwiyeh Arapça bir kelimedir. Sakkız kasabasının 40 kilometre yakınında yer alır. Arkoleoji dünyasında Ziwiyeh hakkında konuşulan en önemli başlık altında "Ziwiyeh Hazinesi" geçer. Ziwiyeh'nin yakınında yer alan Kaplantu/Qaplantu/Ghaflantu yerleşimi, Godard tarafından antik İziirtu olabileceği önerilmiştir¹⁶⁵⁰. İlk sistemli kazılar Hasanlu projesi kapsamında 1964 yılında başlamıştır. Ziwiyeh'de ele geçen tahribat tabakasındaki II. Rusa'nın birebir tasvirini içeren mühür de kuzeybatı İran'daki Urartu nüfuzunun II. Rusa döneminde daha güçlü olması gerektiğini gösteriyor¹⁶⁵¹.

Van-Kotur yolundan Yeşilalıç üzerinden Hoşap-Gürpınar ovalarına ya da güneye doğru Başkale ve Musaşir-Kelişin bölgesine inmek mümkündür. Bu yol, Van Ovası'ndan kuzeybatı İran ve Irak sınırına kadar uzanan tahkimatlı kaleler ile korunan ve tamamen askeri amaçla kullanılmış ki, bu sebeple "Ordu Yolu"¹⁶⁵² olarak adlandırılan yoldur. İlk olarak W. Belck ve Lehmann-Haupt tarafından araştırılan bu yol özellikle Kelişin ve Topzava yazıtlarının bulunmasıyla daha da önem kazanmıştır. Bu yol, Urartu ve Assur İmparatorluğu arasında yer alan Mannai ve Parsua gibi tampon ülkelere geçit veren en önemli stratejik güzergâhı oluşturuyordu¹⁶⁵³. Yol üzerinde bulunan Elmalı(eski Zıvistan) kalesinin Van Ovası'nı kontrol altında tutan oldukça stratejik bir konumdaydı. M.Ö. 9. yüzyılda kral İşpuini döneminde inşa edildiği, ele geçen yazıtlar¹⁶⁵⁴ ve mimari tarzı¹⁶⁵⁵ ile kanıtlanmaktadır. Kalenin hemen güneyinde Ayazpınar köyünün güneyinde Urartu'ya ait bir sivil yerleşim alanı tespit edilmiştir¹⁶⁵⁶. Hoşap'tan sonra yol boyunca birçok Urartu kalesi ve konaklama tesisleri yer almaktadır. Özellikle Çuh Gediği civarında Sakaltutan Kalesi¹⁶⁵⁷ ve konaklama tesisleri, Eşmepınar kalesini

¹⁶⁴⁹ Dunand, Wilkinson, Barnett, Needler, von Ufford, Boehmer, Hrouda, Burney-Lang, Mallowan-Hermann gibi birçok araştırmacı bu görüşü kabul etmektedir. O.W. Muscarella "Ziwiyeh" and Ziwiyeh: The Forgery of a Provenience" **Journal of Field Archaeology**, Vol. 4, No. 2, 1977, s. 205.

¹⁶⁵⁰ Muscarella 1977, s. 210.

¹⁶⁵¹ Kroll, s. 166.

¹⁶⁵² Belli 1977, s. 79.

¹⁶⁵³ Belli 1977, s. 80.

¹⁶⁵⁴ Hchl, no. 2-4; UKN, no. 4-12.

¹⁶⁵⁵ Burney 1957, s. 45.

¹⁶⁵⁶ Belli 1977, s. 81.

¹⁶⁵⁷ Daha önce mahalli adı olmayan Sayın Belli'nin bölgede yürüttüğü araştırma sırasında verilen isimdir. Belli 1977, s. 90.

kontrol altında tutuyordu. Sakaltutan alesinin doğusunda Han Tepesi adlı Urartular tarafından yapılmış küçük bir kale ve sivil yerleşim alanına rastlanır. Han tepesi çevresindeki yerleşim alanları içerisinde en tepede olanıdır ki bu sebepten dolayı karakol görevi gördüğü ileri sürülmüştür¹⁶⁵⁸.

Çuh Gediği'nden sonra Kelişin-Topzava-Yüksekova üzerinden, kuzeyde Kotur-Yeşilaliç üzerinden Hanasor Ovası'na ve Hanasor Gediği aracılığıyla kuzeybatı İran içlerinde Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına ulaşılmaktadır¹⁶⁵⁹. Güney yönünden gelen güzergâh kuzeybatı İran içlerinden Zağros dağlarının kuzey uzantıları üzerinden Kelişin geçidini aşarak Kelişin-Topzava stellerinin¹⁶⁶⁰ bulunduğu yere gelir. W. Belck ve Lehmann-Haupt I. Rusa'ya ait Topzava stelinin¹⁶⁶¹ eski Urartu caddesinde bulunduğuna ve bu caddenin de Van'dan Muşafir'e ve Kelişin geçidine uzandığını, yolun güneydeki bitim noktasında Sidekan'dan itibaren oldukça iyi bir halde korunduğunu ve hatta taş bloklarla desteklendiğini belirtmektedir. Ancak günümüzde İran sınırları içerisinde kaldığı için herhangi bir araştırma yapılamayan caddenin çok iyi korunduğu ve bugün bile üzerinde araba sürmenin mümkün olduğu belirtilmektedir¹⁶⁶². Bu dönemde Urmiye Gölü bölgesinde Urartu yerleşimlerinin ve faaliyetlerinin arttığını ve güçlendiğini gösteren daha fazla arkeolojik kanıt vardır¹⁶⁶³. Muşafir bölgesi gerek Urartu gerekse Assur tarafından sürekli ele geçirilmek istenmiş, bu yüzden yapılan askeri seferler yazıtlarda anlatılmıştır. III. Salmanassar'ın otuz birinci yılında komutanı Daian-Assur'u Hubuşkia ve Muşafir'e¹⁶⁶⁴ gönderdiği seferinin sonucunda Sapparia kalesi ve 46 şehri ele geçirdiğinden bahsetmektedir¹⁶⁶⁵.

¹⁶⁵⁸ Belli 1977, s. 90.

¹⁶⁵⁹ Belli 1977, s. 96.

¹⁶⁶⁰ Rusa'nın ilk olarak Muşafir'e yöneldi. Rusa'dan yardım isteyen Urzana, Asur'a karşı güçlü bir bastiyon oluşturan krali şehri Ardini'de Muşafir Krallığı'nın yöneticisi olarak eski görevine geri getirildi. Urzana'nın sadakatinden emin olmak için, Urzana'nın yanında bir Urartu yöneticisi görevli olarak yerleştirildi. Anlaşma Urmiye Gölü'nün güneybatısında Rowanduz yakınındaki Topzawa'daki bir dağ geçişi yakınındaki sınırı gösteren bir stel üzerindeki Asur ve Urartu dillerinde yazılmış çift dilli bir yazıtla açık bir biçimde kayıt edildi. Barnett 1982, s. 282.

¹⁶⁶¹ UKN no. 264.

¹⁶⁶² Belli 1977, s. 96 vd.

¹⁶⁶³ Barnett 1982, s. 283.

¹⁶⁶⁴ Sözü edilen Assur yazıtlarına göre Muşafir'in henüz Urartu'nun egemenliği altına geçmediğini ancak ülkenin kuzeyinde Urartu kalelerinin var olduğu bahsedilmektedir¹⁶⁶⁴.

¹⁶⁶⁵ LAR I, 588.

Kuşkusuz ki Sargon'un metni ile arkeolojik kanıtlar arasında ilişki kurmak çok da kolay olmamıştır. Kuzeybatı İran'da Sargon zamanında Kalatgah gibi birkaç büyük idari merkezin varlığı kesin olsa da Bastam henüz inşa edilmemişti. Olasılıkla Kalatgah gibi bir merkez "birtu"¹⁶⁶⁶ idi ve aynı terim daha küçük kaleleri kapsamaktaydı¹⁶⁶⁷. Hasanlu gibi etrafı surlarla çevrili tepeleri ifade eden kavram ise "bit durani"¹⁶⁶⁸ dir ya da "al dannuti"¹⁶⁶⁹ dir. İran'da arkeolojik olarak bilinen merkezlerin çoğu bu kategoriye girebilir. Ancak ortaya çıkan bir problem vardır ki arkeolojik kanıtlarda yetersiz kalmaktadır. Bunlardan ilki, saptanan ya da toprak altında bulunan merkezlerin çoğunluğunun nerede yaşadığıdır? İkincisi ise, Sargon'un tahrip ettiğini söylediği bunca alanın nasıl hesap edildiğidir? Zimansky tarihi belirlenen Urartu dönemine ait tepelerin sayısının, bu sorulara bir yanıt vermek için çok az olduğunu belirtir ve Hasanlu ve Haftavan gibi kazısı yapılanların bile köy olduklarını kanıtlanmadığını, bugün Azerbaycan'da görülen şablonun aldatıcı olduğunu ileri sürmektedir¹⁶⁷⁰. Yerleşim yerlerinin dağılımı nasıl olursa olsun, arkeolojik kanıtların 9. yüzyılda yapılan Urartu seferleriyle, bölgede büyük bir değişimin gerçekleştiğini kanıtlamaktadır. Bunu da Kroll şöyle özetler:

"Erken Demir Çağı'nda M.Ö. 9. yüzyıllarda, ova ve vadilerde genellikle köyler ve ya köyleri andıran yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Bugüne kadar Hasanlu IV ve Arslan Kale gibi az sayıda yerleşim yeri bulunmuştur. Bu durum belki de araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır."

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'daki yerleşim şablonunda bir değişim söz konusudur. Erken Demir Çağ'ından bildiğimiz otuzdan fazla yerleşim yerinin yaklaşık 2/3 ünde terk edilmiş olup 1/3 ünde yerleşim devam etmektedir. Aynı zamanda nehir ve

¹⁶⁶⁶ Şikago Assur Sözlüğü, Urartu'nun yaşadığı dönemde, bu Akadca kelime iki temel anlamı vardır. 1. Sitadel , kale/castle (kentnin bir bölümü olarak) anlamı, 2. anlamı kale/fort (kent ve köylerin dışındaki stratejik noktalara yerleştirilmiş) . birtu'nun işlevi sekizinci sefer sırasında askeri tahkimat (savunma) olarak tanımlanmaktadır. Zimansky 1985,s. 43.

¹⁶⁶⁷ Zimansky 1985, s. 46.

¹⁶⁶⁸ Bit duri bir duvarla kuşatılmış ya da surla çevrili bir konumu ifade eder. Zimansky1985, s. 44.

¹⁶⁶⁹ Al dunnuti terimi güçlü kent ya da kuvvetli kent anlamına gelmektedir. Bir kaleden ziyade surla çevrili kent olduğu düşünülebilir. Zimansky 1985, s. 44.

¹⁶⁷⁰ Zimansky 1985, s. 47.

kaynaklara yakın yerlerdeki kayalık çıkıntılara da yerleştirilmiştir. (kale gibi savunma amaçlı) Bunlar bazı göstergeler ışığında Urartulu olarak nitelendirilmelidir”¹⁶⁷¹.

Kral Argiştî'nin de İran Azerbaycan'ında, Sabalan Dağı'nda, Tebriz ve Hazar Denizi'nin arasında bulunan yazıtta, göçebe atlı kavimler olan İskit ve Kimmerler ile bu dönemde Urartu sınırı için tehdit oluşturan Medlere karşı Urartu'nun gücünü yeniden kurduğunu öğreniriz. İran ve bozkırlardan geçen ticaret yolları üzerinde oluşturulan baskıya karşı koymak amacıyla doğuya doğru güçlü bir yayılım ile meşgul olduğunu görürüz. Argiştî'nin bu bölgede, Urmiye ve Sevan Gölleri çevresinde daha önceden kaleler ve garnizonlarla oluşturulmuş savunma ağının bir benzerini kurmayı denemiş olması da mümkün gibi görünmektedir. Argiştî'nin bu yeni kayıtları İran Azerbaycanı'ndaki Razliq ve Nashteban'taki kaya yazıtlarından oluşmaktadır, bu yazıtlar Muna Irmağına kadar (Kara Su) Arkhu Ülkesi'ndeki zaferle sonuçlanan seferi ve ele geçirdikten sonra Argishti-IRDU adı altında yeniden yerleştirildiği Rutum(mi) şehrinin zapt edilmesini tanımlar. Rutumni'nin Takhtumni ile yer ismi biçimindeki benzerliğinden, Argiştî'nin, anısına Van Gölü'nün yanında steller diktirdiği Artarapsha'daki Argiştîhinili'de yaptığı inşa ve ekim-dikim çalışmalarının aslında İran Azerbaycanı'na yerleştirilmesi yüksek bir biçimde olası gibi görünmektedir¹⁶⁷².

Urartu'nun bölgedeki varlığını ispat eden diğer arkeolojik kanıtlar arasında sulama kanalları da yer almaktadır. Assur kralı II. Sargon'un sekizinci seferini anlattığı yazıtında Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Ulhu kenti yakınlarında I. Rusa tarafından yaptırılan sulama kanalları ve etrafındaki bağ ve bahçeleri detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Yazıtın bir kısmı eksik olmasına rağmen sulanan toprakların durumu ve sulama kanallarının yapısı hakkında bilgi verdiği için önemlidir:

“ Tarmakisa'dan ayrıldım. ... yanına vardım. Kişpal Dağı eteğinde bir kale olan Ulhu kenti... ve halkı ... balık gibi ... içmediler... açlıklarını gideremediler. ...Kralları Ursa kalbinin sesini izleyerek...

¹⁶⁷¹ Zimansky 1985, s. 47.

¹⁶⁷² Barnett 1982, s. 318.

(onlara) suların nereden fışkırdığını gösterdi, aynen Fırat nehri gibi. Onun yatağından çıkan sayısız kanal yaptı. ... ve meyve bahçelerini suladı. Boş arazide ve yağmur kadar bol meyve ve üzüm üretti. Son derece yüksek çınar ağaçları sarayın zenginliklerinin orman gibi gölgelerini ovanın üzerine düşürdü ve ziraat yapılmamış tarlalarında ... tanrı gibi, bölgenin halkına yüksek sesle mutlu şarkılar söyletti. ”¹⁶⁷³

Yukarıda incelediğimiz arkeolojik kanıtlar ve aynı zamanda ele geçen metinsel kayıtlar özellikle Urartu savunma sistemi hakkında en detaylı bilgiyi vermektedir. Bu savunma sistemlerinin özellikle ekilebilir alanlardaki nüfusu korumak için organize edilmesinin yanında, diğer küçük merkezlerin, kaleleri kuşatmaktan çok onları gözetleme işlevine sahip olduklarını görmekteyiz. Yerleşim sisteminin halen çok belirgin açıklanmaması yüzeyde çok kalıntı bırakmadığı içindir. Büyük kalelerin yanında, yerleşim yerlerine de rastlanmaktadır. Ancak bugüne kadar yalnızca zenginlerin evlerinin kazıldığını görmekteyiz¹⁶⁷⁴. Dağınık merkezlerde özenli mezarların ve gösterişli ikametgâhların bulunması, yerel seçkinlerin varlığına işaret ederken ancak yapılan yetersiz araştırmalardan dolayı Urartu'nun sosyal yapısı hakkında tam bilgi edinmek zor olacaktır.

5. 5. GÜNEY VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI

Bölgede Son Kalkolitik Çağ ile birlikte “Kent Devrimi”nin getirdiği uzmanlaşmış emeğin ve işbölümünün gelişmesi sonucu yeni düzenlemeler görülmektedir. Bunların başında tarım gelmektedir. Çanak çömlek üretimi, metalurji, ticaret gibi birincil yiyecek maddelerinin üretimi de ekonominin uzmanlaşmış bölümlerini göstermektedir.

Bölgenin ekonomisinin antik dönemde de günümüzden çok farklı olmadığını görüyoruz. Tarım ve hayvancılık temel ekonomik faaliyetleri arasındadır¹⁶⁷⁵. M.Ö. II. bin yılında göçer ya da yarı-göçer bir halde yaşanan batı İran'da büyük ölçekli

¹⁶⁷³ LAR I, 160.

¹⁶⁷⁴ Zimansky 1985, s. 48.

¹⁶⁷⁵ Pecorella-Salvini, s. 2.

tarım yapılmadığını daha çok kuzeybatı İran'ın Urmiye Gölü ve etrafında tarımsal amaçlı kullanılan toprakların varlığını görmekteyiz¹⁶⁷⁶. Van Gölü ve çevresine göre daha alçak ve ılıman olması, su kaynakları bakımında elverişli olması bölgenin yerleşim oranını arttırmıştır. Kış aylarındaki yaşam şartları daha sınırlayıcı olsa da Doğu Anadolu'ya göre uygun koşullara sahip olduğu gözlenmektedir. Hatta bu kültürü oluşturan insanların Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarını hayvanlarını otlatabilecekleri mevsimlik göç alanı olarak kullanabilecekleri ileri sürülmüştür¹⁶⁷⁷. Urmiye bölgesi tarım yapılabilinecek verimli ovalara sahiptir. Ancak Urmiye Gölü'nün suyunun sodalı olması gölün yakınındaki ovaları olumsuz etkilemektedir. Aynı zamanda balıkçılık yapılmasını da engellemektedir. Kuzeybatı İran'da etkin olan karasal iklim de tarımı olumsuz etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Engebeli coğrafyasının, yüksek dağ sıraları arasına sıkışmış ovaların, yüksek dağ yamaçlarına uzanmış ormanların, akarsu vadilerinin koruluklarla kaplı olduğu yerlerde, hızla artan nüfusun artan beslenme ihtiyacını karşılamada çekilen zorluk ortaya çıkacaktır. Uzun ve sert geçen kış şartları ve verimli arazinin azlığı yılda bir kez ürün alımını olanaklı kılmaktadır. Bu sebeplerden dolayı ortaya çıkan beslenme problemini engelleyebilmek için Urartu Krallığı coğrafyasının uygun olduğu yerlerde baraj, gölet ve sulama kanalları yapmışlardır¹⁶⁷⁸. Ancak sadece insan müdahalesi ile yapılan tarımın yeterli olmaması sonucu Urartu Krallığı'nın yayılım gösterdiği bu coğrafyada da sorun olmaya devam etmiştir. Bu yüzden kale yapılarını içlerinde görülen depo binaları ve depolama kaplarında katı ve sıvı tarımsal ürünlerin yanında halktan zorla alınan vergi ve ya artı ürünün tutulduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu depolama kapları sayesinde kral önümüzdeki yıl ekilecek ürünlerin tohumluk ihtiyacını garantilemek için işi şansa bırakmadıklarını göstermektedir. Bastam'da ortaya çıkartılan bir tablet üzerinde “tohum ekici” diye bir şahıstan söz edilmesi bu öneriyi desteklemektedir¹⁶⁷⁹. M.Ö. 7. yüzyıla kadar bir devlet politikası olarak görülen bu tarz değişmemiştir¹⁶⁸⁰.

¹⁶⁷⁶ Bölgede yer alan Geoy Tepe, Dinkha Tepe ve Haftavan Tepe gibi höyüklerde ele geçen boyalı çanak çömlek türünün varlığı bize kanıtlamaktadır. Sağlamtemir 2001, s. 23.

¹⁶⁷⁷ Sağlamtemir 2001, s. 23.

¹⁶⁷⁸ Belli 1997; Sağlamtemir, 2001.

¹⁶⁷⁹ UKN II, 459.

¹⁶⁸⁰ Sağlamtemir 2001, 54.

Ele geçen arkeolojik kanıtlara göre hayvansal kalıntıların denetimli sürü güdüldüğüne ve koyun, keçi sürülerinin kent dışında kesildiğine işaret eder. Kentlere yakın yerlerde yetişen yabani otların yanında hayvanların saman ve otla beslendiğini bilmekteyiz. Büyükbaş hayvanların kentlere daha yakın yerlerde tutulmasına karşın etinin daha az tüketildiği düşünülmektedir. İran’da atların, eşeklerin ve develerin uzun mesafe ticaretinde kullanıldığına dair belge azdır¹⁶⁸¹. Ancak tüm bunlara karşın Urartu’nun bölgeye düzenlediği sefer kayıtlarına baktığımızda ganimet olarak özellikle büyükbaş, küçükbaş hayvan, at ve deve aldığını görmekteyiz¹⁶⁸². Urartular hayvanlara sadece etinden, derisinden yararlanacakları bir olgu olarak değil aynı zamanda sütünden, yününden ve gücünden yararlanabilecekleri bir geçim kaynağı olarak bakmaktaydılar. Assur Krallığı’nın da ilgisini çeken bu bölge Assur kralı II. Sargon’un Urartu’ya karşı çıktığı 8. sefer kayıtlarında anlatılmaktadır.

“ ... Bu ülkenin insanların (Batı Azerbaycan’ı kast ederek) binek atlarının kapasitesi bakımından Urartu ülkesinde hiçbir eşi benzeri yok ... ”¹⁶⁸³.

Aynı şekilde daha geç dönemde Strabon’da “ ... Armenia’nın atçılık için çok elverişli ... ” olduğunu söyler¹⁶⁸⁴.

İran Platosu bulunduğu coğrafi konumu gereği her iki taraftan dik sıradağlarla çevrilidir. Güneyde Zağros sıradağları, kuzeyde Damavand ile en yüksek tepeye ulaşan Elburz Dağları’dır. Bu dağlar doğuda Himalayalar’a kadar uzanan, büyük Alp oluşumunun bir parçası olan Urumiye-Dohtar beltidir. Bölgede tektonik ve volkanik faaliyetlerin bol olması sebebiyle zengin bakır, kurşun ve gümüş yatakları ortaya çıkarılmıştır. Volkanik ve başkalaşmış taşlar hem İran hem de doğusunda bol miktarda bulunmaktadır. İşte bu yüzden İran’ın oldukça zengin doğal kaynaklara sahip olduğu söylenebilir¹⁶⁸⁵. Bu yüzden özellikle Son Kalkolitik Çağ’dan itibaren

¹⁶⁸¹ Helwing, s. 85.

¹⁶⁸² UKN I, 127 3; UKN I, 127 3–4; UKN I, 127 4; UKN I, 127 4–5; UKN I, 127 5.

¹⁶⁸³ Salvini 2006, s. 26.

¹⁶⁸⁴ Strabon XI, s. 149.

¹⁶⁸⁵ Helwing, s. 79.

bakır ve gümüş işletmeciliği ile ilgili teknolojinin gelişimini görmekteyiz¹⁶⁸⁶. Çoklu metal cevherlerine İran Platosu'nun birçok yerinde rastlanır. Bunlardan Anarak'ta bulunan bakır ve gümüş yatakları Sasani döneminden beri sistematik olarak kullanılırdı. Isı teknolojisi M.Ö. 5. binyıldan beri melahit gibi cevherleri işlenebilir hale getirmek için kullanılıyordu. M.Ö. 4. binyılda geliştirilen rafine edilen gümüş-kurşun cevherlerinden gümüşün ayıklanması işlemi daha seyrek kullanılmaktaydı. Bu işleme dair en eski kanıtlar İran Platosu'ndan bilinmektedir¹⁶⁸⁷. M.Ö. 3. binyılda ise Tepe Hisar, Susa, Şahdad, Tall-i Malyan gibi yerleşim yerlerinde lapis lazuli işleme atölyelerine rastlanmıştır. Şar-i Sohta'da sadece lapis lazuli değil, carnelian ve turkuazdan boncuk yapmak için kullanılan atölyelerde görülmüştür¹⁶⁸⁸. M.Ö. 3. binyılın sonlarından itibaren ekonominin bir başka bölümünü klorit, steatit taşlarından oyulmuş süslü kaplar oluşturur. Üretilen vazolar, mühürler, küçük heykeller YakınDoğu'ya ihraç edilmekteydi. Bu yeni malzemelerin değer ve prestij unsuru olarak dolaşımı gerçekleşirken, daha uzak bölgelere ticaret ile kültürel dağılımını da görmekteyiz. Ticaret yolları Zağros Dağları'ndan geçiyor, platonun çöl kenarına ulaşıp, Doğu İran'daki ve Pakistan'daki karnealin kaynaklarına, Badakşan/Afganistan, Tacikistan, Pakistan'daki lapis lazuli ve Orta İran Platosu'nda bolca bulunan bakır ve gümüş yataklarına ulaşıyordu. Yine bölgede yapılan Urartu kazıları sonucunda ortaya çıkan binlerce bronzun varlığı üzerine bu eserlerin üretimi için gerekli olan kalayın nereden çıkartıldığı ya da nasıl temin edildiği konusu merak edilmiştir. Bu konuda Doğu Anadolu bize çok yardımcı olmamaktadır. Öneriler arasında Transkafkasya, Ermenistan'daki Metsamor'un yanında Afganistan ile Urmiye Gölü'nün güneyine kadar uzanan yerler olduğu düşünülmüştür¹⁶⁸⁹. Tebriz'in doğusundaki Karadağlar ile İran'ın farklı bölgelerindeki kalayın Urartu Krallığı'nın ihtiyacını karşılamış olabileceği konusunda da fikir birliğine varılmıştır¹⁶⁹⁰.

Batı ile doğu arasındaki ticari ve kültürel ilişkiler M.Ö. 8. yüzyılda başlayan kolonizasyon hareketi ile hızlanır. Barnett'e göre, Urartu krallarından Menua ve I. Argişti ve II. Sarduri M.Ö. 8. yüzyılda Kolkhis'e ulaşarak, Mannai ülkesinden

¹⁶⁸⁶ Helwing, s. 79.

¹⁶⁸⁷ Kazvin Ovası'ndaki Tepe Gavristan'ın 9. tabakasındaki bakır atölyesidir. Helwing, s. 88.

¹⁶⁸⁸ Helwing, s. 88.

¹⁶⁸⁹ Çilingiroğlu 1997, s. 108.

¹⁶⁹⁰ Burney 1977a, s. 53.

başlayarak, Erzurum üzerinden Trepazos'a ulaşan büyük ticaret yolunu eline geçirmiş ve böylece batı ile ticari ilişkiler içerisine girmişlerdir¹⁶⁹¹. Barnett, Menua'nın Mana ülkesini Erzurum'dan gelen bir ticari yolla demir, dokuma, kıymetli taşlar, ahşap ve esir sağlamış olduklarını, İran'dan gelen malların Samos, Khios ve Klazomenai'ya kadar gittiğini ileri sürmektedir¹⁶⁹². Aynı zamanda bu doğu kökenli malların, Anadolu üzerinden Karadeniz'e geçerek deniz ticareti ile ulaşabileceği yerleri ulaşabileceği yerler olduğunu önermiştir¹⁶⁹³.

SONUÇ

Doğu Anadolu tarihi için Urartu Devleti, merkezi siyasi bir otorite, maddi olarak büyük bir zenginlik ve kültürel birliği sağlamadaki başarısından dolayı önemli bir yeri vardır. Urartu Krallığı, Orta Demir Çağ'ında Önasya'da var olan güçlü devletlerden birisiydi. Çağdaşlarından güneyde Asur İmparatorluğu, batıda Melitia (Ur. Melitealhe, Malatya) başta olmak üzere Geç Hitit devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, Kuzeybatı İran'da Manalar ve Medlerle hem siyasi hem de ticarî ilişkiler kurmuştu. İlk kuruluş yıllarında sadece Van Gölü ve çevresine hâkimken, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Urmiye Gölü'nün güneydoğusundan, batıda Malatya sınırlarında Murat boyunca uzandığını, Aras Nehrinin kuzeyinde, geniş ve bereketli Ararat Ovasına hatta II. Arğışti döneminde Hazar Denizi'ne kadar sefer düzenlediğini görmekteyiz.

Urartu Devleti ile Doğu Anadolu, yazının kullanılmasıyla birlikte, tarihi çağlara geçmiştir. Yeterli olmasa da ele geçen yerel çiviyazılı kaynaklar bize birçok yer ismi vermektedir. Böylece hem Assur hem de Urartu yazılı kaynaklarını kılavuz olarak Doğu Anadolu'nun Demir Çağı'ndaki tarihi coğrafyasını ortaya koymaya çalıştık. Tezimizde öncelikle Assur ve Urartu'nun kayıtlarını inceledik. M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren, Urartu'nun Arkaik Çağı diye adlandırdığımız dönemde sadece Orta Assur yazılı kaynaklarını referans alabiliyoruz. Geç Asur çağında ise III.

¹⁶⁹¹ Barnett 1982, 366 vd.

¹⁶⁹² Sağlamtemir 2001, 103

¹⁶⁹³ Barnett 1982, 314

Salmanassar ile birlikte Urartu'dan söz eden kaynaklar artarsa da II. Sargon'dan sonra kayıtlar zamanla iyice azalmıştır.

Assur kayıtlarında, kazandıkları zaferleri anlatırken tarihi coğrafya için de bilgiler bulabiliyoruz. Hatta bazı zamanlarda Urartu Devletinin iç örgütlenişine, askeri teşkilatı, nüfusun dağılımı, kralın rolü gibi ayrıntı olabilecek bilgilere de rastlanmaktadır.

Tezimizde Urartu'nun egemen olduğu alanları 4 ayrı coğrafi bölgeye ayırarak inceledik. Bu bölümleri incelerken genel hatlarıyla coğrafi sınırlar çizmemize rağmen ele geçen arkeolojik kanıtlar ve yazılı belgeler iki farklı yaklaşım göstermemize yol açmaktadır. Bu yüzden Urartu Krallığı'nın yayılım stratejisini ve sınırlarını anlatabilmek için iki ayrı bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir. Birincisi Urartu'nun her yıl düzenledikleri sefer sırasında gittikleri bölgelerin en uç kısımlarında tamamen propaganda amaçlı olarak, ana kayaya kazdırdıkları “gösteriş yazıtları” ya da diktikleri yazılı stellerde çizilen sınırlardır. Buna göre kuzeyde Ardahan bölgesine ve Gürcistan sınırına, doğuda Hazar Denizi yakınına, batıda Malatya-Elazığ sınırına dikilmiş yazıtlara göre yapılan sınırdır. Diğeri ise Urartu'nun egemen olduğu bölgelerin sınırını çizerken, devletin inşa ettiği kentlerin ve bağlı yerel yönetim merkezlerinin dağılımına bakılarak yapılandır. Yazılı kaya anıtlarına bakılırsa Urartu'nun daha geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir ise de kaleler, daha gerçekçi bir delil sunmaktadır.

Coğrafi açıdan birinci bölgemiz, Urartu'nun kuruluş yıllarındaki yayılım alanı, yani Van Gölü ve çevresi olup çekirdek bölgeyi oluşturmaktaydı. Çekirdek bölgesi, özellikle Uruadri ve Nairi bölgelerinin lokalizasyon önerileri açısından tezimizin en tartışmalı bölgesini oluşturmaktadır.

M.Ö. 13. yüzyılda Assur yazılı kaynaklarında geçen sekiz ülkenin coğrafi konumlarının tespiti, Uruadri Ülkesinin lokalizasyon problemini çözmemize yardımcı olmaktadır. Dağlık ve sarp bölgelerin aşılarda Uruadri Ülkesi'ne ulaşılması, genel anlamda bu konfederasyonun güney sınırlarını yansıtmakla beraber, I.

Salmanassar ve Asur-bel-kala devrinde Uruadritopraklarının Van Gölü'nün kuzeyini de çevrelediğini, daha genel ve gerçekçi bir deyimle Van Gölü'nü tümüyle içine aldığı şüphesizdir. Yukarıda tek tek ele aldığımız bu bölgelerin lokalizasyon önerilerini var olan bulgulara göre saptadık. Himme, Vatkun, Masgun, Salua adlı bölgeler Van Gölü'nün güneydoğu, güney ve güneybatı sınırlarını oluşturan toprakları yansıtmaktadır. Yani bugünkü Tatvan-Gevaş arasındaki bölge olması mümkündür. Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusunda da Luha (Muradiye-Çaldıran) ve kesin olmamakla birlikte kuzey sahilindeki Nilipahri (Erciş) ile batısında Zingun (Adilcevaz) adlı bölgeler bulunmaktadır.

Assur seferlerinde genellikle dağlık, sarp bölgeleri aşım ibaresinin geçmesi, dağlık ve sarp bölgelerin genelde konfederasyonun güney bölgelerinde oluşu, yazıtlarda genellikle rastgele ya da kronolojik sıralama değil de, topoğrafik sıralama yapılması lokalizasyon konusunda yardımcı olan diğer etmenlerdir. Fethedilen yerlerin coğrafi alan olarak somut bir çerçevesinin yapıldığını varsaymak mümkündür. Buna göre gölün güney ve güneybatısına konulan Sugunia'dan krali kent olarak bahsedilmesi, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarında güney eyaletlerinin idari merkezi olabileceğini gösterir. Uruadri'nin başkenti olan Arzaşkun kentinin de olasılıkla Bulanık-Malazgirt civarında bir yerde olması, Urartu'nun Beylikler Dönemindeki ana yerleşimin yayılımını gösteren diğer bir kanıttır.

Uruadri'nin sekizinci yerleşme yeri olan Zingun bölgesi M.Ö. 11.-13. yüzyıllarda ve daha sonraları Urartu Devletinin çekirdek bölgesinin batıya açılan ana yol üzerinde yer alan bir bölgeyi teşkil etmektedir. II. Rusa'ya ait olan yazıtın bulunduğu Kef Kalesi, bu bölgenin yerini kesin bir şekilde belli etmektedir.

I. Tukulti-Ninurta dönemine geldiğimizde, Van Gölü Havzasıyla ilgili yeni bir coğrafi terim ortaya çıkar: "Nairi Ülkesi" olarak bilinen bu ülkede yaşayan halk Assurlular tarafından bu coğrafi isme bağlı olarak "Nairi Ülkesi Halkı" olarak adlandırılır. M.Ö. 9. yüzyılda Assur'a ait yazıtlarda, Urartulu yöneticiler, kendilerinden Nairi kralı olarak söz ederken, Assur ise onlar için "Urartulu" terimini kullanmaktaydı. Bu durum söz konusu olan terimlerin eş anlamlı olduklarını ortaya

koymaktadır. Asur belgelerine rağmen, Urartulular kendi ülkelerine Biani demekte olup bunun çekirdek bölgenin adı olduğunu düşünüyoruz.

Nairi ülkeleri ve sınırları, “Prizma Yazıtı”nda geçen bilgilere göre, Tumme’den Daiaeni’ye ve Yukarı Deniz’in kıyılarından Murat nehrine kadar uzanmaktadır ki buna göre Nairi’nin güney sınırını Tumme’nin, kuzey sınırını Daiaeni ülkelerinin oluşturduğunu görmekteyiz. İşte bu anahtar kelimelerin coğrafi konumu, Nairi Ülkesinin sınırlarını çizmemize yardımcı olacaktır. Özellikle kuzey bölgesinde de tartıştığımız Daiaeni ülkesinin Erzurum bölgesinde yer alması gerektiğini savunan bilim adamları bu tezlerini Daiaeni ile Diauehi tanımlarının aynı oldukları olasılığına dayandırır. II. Salmanassar’ın saltanatının 15. yılında Fırat’ın üst kolu Karasu’nun doğduğu bölgeye geldiğinde Daiaeni kralından haraç aldığını belirtmektedir. Yazıtta geçen konumlandırmaya göre, söz konusu siyasi coğrafyaya ait ismin daha sonraki Urartu kaynaklarında adı geçen Diau(e)hi ile özdeşleştirilmesini mümkün kılmaktadır.

Nairi ülkeleri ile ilgili en ayrıntılı bilginin verildiği “Prizma Yazıtı”nda, dikkatimizi çeken şey ise Assur kralının Tumme Ülkesi’ne Fırat (yani Murat kolu) nehrini geçtikten sonra varmış olmasıdır. Tumme, metinde Kurruru ülkesinin komşusu olarak da geçer. Bu yüzden Tummeiçin en uygun topraklar Nairi ülkesinin güney ve güneybatı tarafları olmalıdır görüşüne biz de katılıyoruz. Bu topraklar ise güneyde Kutmuhi, batıda Alzi, kuzeyde Daiaeni ile çevrilmekteydi.

Yine de Uruadri ülkesi, Van Gölü’nün kuzey ve kuzeybatısındaki toprakları oluştururken, Van Gölü’nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme’den, kuzeydeki Daiaeni topraklarına kadar olan alan ise Nairi ülkesi olarak tanımlanması mümkündür.

Urartu Devleti, askeri seferlerini özellikle, Asur ile sınır yapan Güneydoğu Toroslar üzerine yoğun olarak yapmıştır. Bu yönelimin en büyük nedeni, bölgenin maden açısından zengin oluşu ve Assur’un da bunda gözü olmasıdır. Urartu’nun Assur’un bu madenlerden yararlanmasını engellemek için yaptığı savaşı

kaybetmeleri sonucunda, bölgenin hâkimiyeti Assur'un eline geçmiştir. Diğer taraftan Assur'un Malatya ve Elazığ'a ulaşması ve buradaki krallıklarından alınan vergilerin Assur'un eline geçmesiyle, Urartu'nun Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye ticaretine de darbe indirmiştir. İşte bu sebepten Urartu'nun yeni maden kaynaklarını kendisine hedef koyduğunu, bunların da Erzurum, Erzincan, Gümüşhane ve Kağızman'ın içinde yer aldığı kuzey bölgesinde olduğunu görüyoruz.

Kuzey bölgesine yapılan ilk seferler İşpuini ve Menua döneminde başlamıştır. Pirabat, Zivin/Süngütaş, Delibaba, Yazılıtaş ve Pasinler yazıtları Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğinin izlerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Yazılı ve arkeolojik veriler, Urartu Krallığı'nın ulaştığı en son noktaların, kuzeybatıda Erzincan, kuzeyde Çıldır Gölü Havzası ve kuzeydoğuda Sevan Gölü'nün kuzeybatısındaki Lcasen olduğunu göstermektedir.

Kuzeydoğuda verimli Aras Nehri vadisine yerleşmek için büyük yatırımlar yapan Urartu, burada Armavir Blur (Argıştihinili), Arinberd (Erebuni) ve Karmir Blur (Teişebai URU) adlı üç büyük kenti kurmuştur. Yazıtların kuzeyde Gürcistan sınırına kadar ulaşmasına rağmen, Urartu dönemi yerel eyalet merkezleri Aras Nehri vadisindeki, eski adları bilinmeyen, Pasinler ve Yoğunhasan'dadır.

Fiziki coğrafya açısından, Urartu'nun kuzeyde yayılım sahasını sınırlayan en önemli olgu boydan boya uzanan sıradağlardır. Bu sıradağlar Doğu Karadeniz Dağları ve Küçük Kafkaslar olup Urartu Krallığı'nın doğal engellerle karşılaşınca durduğunu düşündürmektedir.

Tezimiz sırasında kuzey bölgesini üç ana bölüme, Daiaeni, Diauehi ve Kulha'ya ayırarak işledik. Bunlar, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan illerini kapsamaktadır. Bu coğrafi ve siyasi yapılanmalar arasında en çok konuşulan ve bilim adamları tarafından tartışılan bölgeler Daiaeni ve Diauehi olmuştur. Daiaeni ve Diauehi'nin arasındaki isim benzerliğinden dolayı bu iki adın aynı yer olduğu konusunda bazı bilim adamları hem fikirdir. Urartu krallarından Menua ve I. Argışti'ye ait yazıtlarda, "Diauehi/Diauhi" adlı ülkeyle karşılaşmaktayız. Biz de

tezimizde Diauehi'yi genel görüşe uyarak Daieni ile özdeşleştirip, çoğu bilim adamı bu ülkeyi Erzurum ve çevresine yerleştirmiş ise de biz daha geniş tutarak Erzincan-Erzurum çevresine yerleştirdik.

Yeri konusunda tartışma yapmadan kabul ettiğimiz diğer önemli bölgelerden birisi, kuzey bölgesine yapılan seferler sırasında adına sıklıkla rastladığımız, yerel kabilelerin oluşturduğu bir tür konfederasyon olan Etiuni ülkesidir. Etiuni ülkesi, Sarıkamış'tan Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına kadar uzanan geniş bir bölgenin ismi olarak kabul edilmiştir.

Urartu Krallığı'nın kuzeye düzenlediği seferler sırasında önemli olan bir diğer bölge, Kulha Ülkesi'dir. Kulha ülkesi ile ilgili olarak askeri seferleri anlatan yazıtlardan günümüze ulaşabilen bir tanesi, bugünkü Ardahan'ın kuzeyinde, Ortakent kasabası civarındadır. Kulha Ülkesi'nin, Rioni nehrinin kuzeyinden Aşağı Çoruh'a kadar yayılmış olabileceği kabul edilen eski Yunan efsanelerinde geçen Kolhis Krallığı olduğu konusunda görüş birliği vardır.

Urartu'nun Aras Ovası'ndaki önemli yerleşim yerlerinden birisi de Argıştihinili'dir. Argıştihinili etrafında birkaç kale tarafından savunulmaktadır; güneyde Ağrı Dağı'na yakın Minuahinili (Taşburun), kuzeyde Aragats Kalesi ve diğer 2 kale, doğuda Er(e)buni (İrpuni). Yine Aras Ovası'nda Aras'ın sol kolu olan Razdan Irmağı'nın kıyısında Karmir-blur'da II. Rusa tarafından kurulan Teişebaini'yi (Fırtına Tanrısının Kenti) görürüz. Teişebaini'nin Aras ovasındaki askeri, yönetsel ve ekonomik bir merkez olduğu, yüksek rütbeli Urartu yöneticilerinin burada kaldığını görmekteyiz.

Urartu'nun batı bölgesine ait bilgiler İşpuini ve oğlu Menua dönemine başlayan seferlerden gelir. Menua'nın batıya yayılma amacı özellikle Murat Vadisi'ni ele geçirmek isteğiydi. Bu isteğini bölgede ele geçen birçok yazıt kanıtlamaktadır. II. Sarduri tarafından yazdırılan İzoli yazıtı da Urartu'nun bölgeye gelerek Fırat'ı geçişini anlatmaktadır. Aynı zamanda bu yazıtlar bölgenin tarihi coğrafyasına ışık tutmaktadırlar.

Assur ve Hitit yazılı kaynaklarına göre bölge, 15. ve 14. yüzyıllarda İŖuwa ve AlŖe krallıklarının yerleŖim alanıydı. Daha sonraki yıllarda özellikle Uruatri ve Nairi ülkelerine yapılan seferlerin anlatıldığı Asur metinlerinde Alzi, Suhme ve Ŗupa isimleri geçer. Bölgenin en önemli yerleŖim yerlerinden biri olan Alzi'nin Elazığ bölgesinde olduğu ortak görüŖünü biz de kabul ettik. Yazıtlarda özellikle İŖuwa ve Arzania (Ergani) ile olan yakın iliŖkisi, Kurkh stelinde geçen Enzite'den hemen önceki Namdanu Dağı'nın Maden Dağı ile özdeŖ tutulmasından dolayı Alzi geçidinin Maden Dağı ile iliŖkili Ergani-Maden geçidi olabileceği ihtimali en önemli destekler arasındadır.

Palu yazıtında adı geçen Ŗebeteria'nın, bugünkü Palu ya da biraz daha batısı olduğu konusunda görüŖ birliği vardır ki biz de yazıttaki bilgiler ıŖıđında, stratejik ve topoğrafik konumuna bakıldığında bu öneriyi benimsedik. Palu Yazıtı'nda adı geçen diğer bir kent olan Ŗupani'nin coğrafi konumu oldukça net belirtilmektedir. Ŗupa(ni) ülkesinin antik ağın Sophene'si ile tanımlanabileceği konusunda görüŖ birliğine varılmıŖtır. İzoli yazıtında II. Sarduri'nin askerlerinin Fırat'ı geçtiği noktadaki Ŗehir olarak gösterilen TumiŖki'nin, günümüzde Malatya-Elazığ karayolunun geçtiği Kömürhan yakınlarında geçtiği dikkate alınırsa TumiŖki'nin Kömürhan ile İzoli arasına konulması mümkün olabilir.

Hitit imparatorluk döneminde “İŖuwa”, Assur yazıtlarındaki “İŖua” olarak geçen yer genel olarak Elazığ yöresine konulur. Yukarıda Alzi ile yakın iliŖki halinde geçen ve yine Kurh Monoliti'ni referans olarak verebileceğimiz bilgilere göre, İŖuwa-Namdanu Dağı, Ergani-Maden geçit bölgesi ile iliŖkisi kabul edildiğinde ülkenin güney sınırının Dicle'nin kaynakları ve Toroslar tarafından belirlendiği, batı ve kuzeybatı sınırının da Arzani (Murat) tarafından belirlendiği söylenebilir.

Bölgedeki en önemli yerleŖim yerlerinden bir diğeri de, özellikle batı bölgesine sefer yapılmasını sağlayan yerleŖim yeri Melitealhe (Malatya)'dır. Ulluba'ya yapılan bir sefer sırasında ele geçen metin parçalarına göre ise, Urartu ordularının güneybatıda ulaŖtıđı en uç noktanın da Kumaha (Adıyaman) bölgesi olduğunu görmekteyiz.

Urartu Krallığı'nın kendisi için önemli olan bu bölgeyi elinde tutabilmek için Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, Harput gibi askeri garnizon niteliğindeki kaleleri inşa ettiğini görüyoruz. Yine İzoli, Kaleköy ve Maltepe gibi garnizon niteliğindeki kaleler ülkenin batı sınırında, Fırat nehri kıyısında yer aldıkları için “Sınır Karakolu” olarak değerlendirilirler. Bu kalelerin adları belli değildir. II. Sarduri döneminde İzoli (Habibuşağı) yazıtında, Fırat Nehrinin Puratti olarak ilk kez kullanılması itibariyle önemlidir.

Bunun dışında Köşker Baba yerleşiminin biraz daha kuzeyinde Sivas Divriği'de de Urartu yerleşmesinin varlığı, Divriği Kesdoğan Kale'deki kaya gömütleri ve kutsal alanlarıyla kanıtlanmıştır. Sayın Fahri Işık'ın bölgede yaptığı araştırmalar ve sonucundaki tespitlere dayanarak, Urartu'nun batı bölgesini Fırat nehriyle sınırlamanın yanlış olabileceği kanısına varılmıştır.

Urartu Krallığı'nın doğu ve güney bölgelerine yayılımı 9. yüzyılın ortalarında hızlı bir şekilde gelişim göstererek, kuzeybatı İran'a komşu olmalarını sağlamıştır. Doğu'da Urartu ordularının Tebriz üzerinden Hazar Denizi'ne yakın olan, Razlık ve Naşteban yazıtlarıyla işaretlenen alana kadar gittiği anlaşılmaktadır. Ancak yazıtların dışında bölgede herhangi bir bulguya rastlamak mümkün olmamıştır. Urartu Krallığı Assur ile sınırını, Zagros Dağları'nı doğal sınır olarak görmüş ve yazıtlarına da bunu yansıtmıştır. Taştepe, Kelişin ve Topzava yazıtları, Urartu ordularının güneyde ulaştığı noktaları gösteren yazıtlardır. Özellikle M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda Maku, Hoy, Marand, Ahar, Salmas, Urmiye ve Uşnu-Nakade bölgelerinde Urartu yerleşimlerine dair izler vardır.

Bölgedeki en önemli yerlerden biri olan ve Urartu kralı Menua döneminden itibaren Urartuyazıtlarında geçen Mana Ülkesi'nin konumuyla ilgili çeşitli varsayımlar olmasına karşın bilim adamları genellikle burasının Urmiye Gölü'nün güney kıyıları olduğunu benimserler. Barşua'nın (Parsua) bölgesi genellikle Mana'nın güneyindeki topraklar olduğu ileri sürülürken, daha güneye, Orta Zagros dağlarına kadar indiren görüşler de mevcuttur. Mesta kenti ise, bölgedeki en önemli

höyük olan Hasanlu ile özdeş tutulmuştur. Hasanlu'nun IV. tabakasındaki yangın tahribatı bunu arkeolojik açıdan ispatlamaktadır. Zamua Ülkesi'nin genel görüş olarak Süleymaniye yöresi olduğu benimsenmektedir. Uışdiş, Mannea ülkesinin bir bölgesidir. Uışdiş'in konumu Uauaş Dağı ile yakından ilgilidir. Uauaş Dağı'nın ise, Urmiye Gölünün doğusundaki Sahend Dağı olduğu genellikle kabul edilir. Uşkaia/Uşki Sahend Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde bir vadi içerisinde yer almaktadır.

Bölgedeki en çok tartışılan ve Sargon'un sekizinci sefer güzergâhı konusunda bize anahtar olacak yerleşimlerden birisi Uaiaiş'tir. Sargon'un Urartu'nun merkezi bölgesine ve Van Gölü'ne hiç sefer düzenlemediği, Assur metinlerinde Sargon'un Urmiye Gölü'nü doğudan dolaştığı yönünde herhangi bir ifade ya da kanıt olmadığı belirtilir ve bu yüzden Uaiaiş'in Başkale veya yakınında olduğunu benimseyen görüşler çoğunluktadır. Biz de tezimizde Sargon'un Van Gölü ve çevresini dolaşarak döndüğü güzergâhın çok uzun bir mesafeye sahip olduğunu göz önünde bulundurarak Uaiaiş'in modern Başkale ve çevresinde olabileceğini, Sargon'un Van Gölü'nün doğu kıyısından dolaşıp, Hoşap'ı geçip, Başkale'den Urmiye'ye ve Musaşir'den Kelişin Geçidine geçtiği güzergâhı kabul ettik.

Ulhu'nun lokalizasyon önerisi de tartışmalıdır. Ulhu'dan mektupta Kışpal Dağı'nın eteklerinde yer alan kent olarak söz edilmektedir. Ulhu için Urmiye gölünün kuzeybatısında yer alan o zaman sivil bir yönetim merkezi olan Haftavan III (Şahpur) önerisini getirilir ki, bizim de katıldığımız en yaygın kabul gören öneridir.

Bazı araştırmacılar Uşnu düzlüğünü Urmiye Gölü'nün güneybatısına dek kaplayan Urartu kalesi Kalatgah'ta olduğu dese de metinde anlatılan özellikler Kalatgah'ın topoğrafik özellikleri ile örtüşmemektedir. Kalatgah, vadiler arasında yüksek bir dağın zirvesinde, surlu bir şehirdir ve Ulhu'nun Sargon'un metinlerindeki tarifi içerisindeki en önemli özelliği olan sulama kanallarına sahip olduğuna dair hiçbir iz yoktur.

Armarili ülkesinin Van Gölünün doğusu olduğu genellikle kabul edilirse de sınırları tam belli değildir.

Bölge içinde en çok tartışılan yerlerden birisi de Hubuşkia'dır. Birçok araştırmacı Van Gölü'nün güneyi ile Botan Suyu'nun doğduğu yer olan maden bakımından zengin, dağlık bölgeye lokalize etmişlerdir. Hubuşkia'nın lokalizasyonu konusunda bize yardımcı olan ipuçları, her şeyden önce, Musaşir ve Kurruri'ye yakın yerlerde aramamız gerektiği kanısı ortaya çıkarır. Urartu metinlerinde Ardini şehri olarak geçen Musaşir kenti, bizim de katıldığımız gibi Türkiye-İran-Irak sınırının kesiştiği Kelişin yazıtının dikildiği yörede olması gerekmektedir.

Daha çok ekonomik amaçlı düzenlenen Urmiye Gölü ve çevresine yapılan seferler, M.Ö. 8. yüzyılın ortasında kuzeybatı İran'da inşa edilen kale ve yerleşim yerlerinin çok oluşu Urartu için bu toprakların ne kadar önemli olduğunu gösteren arkeolojik kanıtlardır. Urartu krallarının 9. yüzyılda Urmiye Gölü'nün kuzeyinde en azından dört noktada savunmalarını kurduklarını gösterir. Bunlar Danalu, Duchgagi, Kale Oğlu ve Kız Kalesi olarak bilinen yerleşimlerdir. Kale Oğlu gölün kuzeyinde 9. yüzyılda Urartu ordusu tarafından tahkimlenmiş en doğudaki noktayı temsil eder. M.Ö. 7. yüzyılın başından itibaren Urmiye Gölü etrafında inşa edilen diğer kaleler ise, Kale-i Siyah ve Sangar kalesidir. İran bölgesinin en önemli kalelerinden biri olan Bastam, "Rusa'nın Küçük Kenti" anlamına gelen Rusai URU.TUR olarak bilinir. Bastam diğer küçük ya da orta büyüklükteki kalelere göre topoğrafik özelliklerinden dolayı stratejik öneme sahipti.

Aynı zamanda başkent Tuşpa'dan çıkıp Azerbaycan ve Ermenistan'daki Urartu topraklarından geçen Doğu-Batı Yolu'nu kontrol ediyordu. M.Ö. 9. yüzyıldan beri Urartu'nun bir parçası olduğu saptanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bölgedeki önemli yerleşimlerden birisi de o dönem Mesta olarak adlandırılan Hasanlu'dur. Solduz vadisindeki, bir diğer Urartu yerleşimi de Hasanlu yakınındaki Agraptepe'dir.

Uşnu Ovasında Urartu egemenliğinin arkeolojik kanıtlarından bir diğeri de Kalatkar kalesidir. Kalatgah'ın, Uşnu ve Solduz Vadisi'ndeki M.Ö. 7. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğünü, Assur, Urartu ve İran'daki birçok aşiret ile yeri geldiğinde savaştığını anlamaktayız. Yine Uşnu Ovası'nda Mana ülkesine sınır olan Ziwiye'yi görmekteyiz. Ziwiye'nin antik dönemdeki köy adı Zibia'dır. Kral Argiştî'nin de İran Azerbaycan'ında, göçebe atlı kavimler olan İskit ve Kimmerler ile bu dönemde Urartu sınırı için tehdit oluşturan Medlere karşı Urartu'nun gücünü yeniden kurmak için Urmiye ve Sevan Gölleri çevresinde daha önceden kaleler ve garnizonlarla oluşturulmuş savunma ağının bir benzerini kurmayı denemiş ve bunu da ele geçen kaya yazıtlarından anlamaktayız.

Sonuç olarak, yaptığımız saptamalar ışığında, tarihi coğrafi açıdan değerlendirecek olursak, yazılı kaynaklar bulunduğu sürece Urartu kalelerinin adlarını tam olarak yerlerini tespit etmek mümkündür. Bu nedenle Urartu tarihi coğrafyası arkeolojik kazılara ve bulunacak yazılı materyallere bağlıdır. Yazılı kaynaklar bulunmadığı sürece kalelerin yapım tekniklerine bakılarak Urartu kalesi olup olmadığı saptanabilir. Bu da yazılı kaynaklarda geçen yer adlarını yerleştirmede bize bir veri sağlamıştır. Bizde tezimiz sırasında buna tahminde bulduk. Kuzeyde Etiu bölgesinde daha çok bölge isminin geçmesi, yerleştirmeyi güçleştirmektedir. Batı bölgesi ise daha az yer ismi verilmesi nedeniyle haritada bir boşluk oluşmaktadır.

Ardini=Musaşir örneğinde olduğu gibi Urartu yerleşmelerinin adları Assur yazıtlarında farklı geçtiğinden, lokalizasyon konusunda dikkat edilmesi gerektiğini tespit ettik. Bazı yer isimleri ise kaleyi kuran kralın adıyla geçmektedir. Ama civardaki sivil yerleşmelerin kendine özgü bir adı muhakkak vardır. Yer isimlerinin hepsi Urartu dilinde değildir. Bu nedenle Urartuların yabancı yerlerin isimlerini doğru yazdıkları da şüphelidir. Buna çivi yazısının darlığı sebep olmaktadır. Tüm bunlara rağmen şimdiye kadar yapılan ve ileride yapılacak olan arkeolojik kazılarla metinlerde geçen yerlerin tespit edileceği konusunda geleceğe umutla bakabiliyoruz.

KAYNAKÇA

Abu'l- Farac, Gregory. **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I-II, Çev. Ernest A. Wallis Budge-Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.

Akurgal, E. **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul, 1993.

Alp, S. **Hitit Çağında Anadolu**, İstanbul, 2001.

Amiran, R. “ Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA” **Israel Exploration Journal 2**, 1952: ss. 89–103.

Arsebük, G. “ Altınova’da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” **IX. TTK. Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt I, 1986, ss. 67–72

Atalay, İ. “Türkiye Vetejasyon Coğrafyasına Giriş”, 19. Sayı, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları**, İzmir, 2007.

Atalay, İ. ve K. Mortan, **Resimli Ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul, 1995.

Ayaz, G. “Van/Altıntepe Urartu Nekropolu Takıları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2006.

Aydın, N. “Güzelhisar Urartu Kitabesi”, **Bellekten** 213, 1991, ss. 323 vd.

Balkan, K. “Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, **Anadolu (Anatolia)**, Cilt 5, Ankara, 1960, ss. 131–158

Balkaya, T. “Hurri-Mitanni Devleti”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009.

Barnett, R.D. ve N. Gökçe, The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe Near Erzincan”, **AnSt**, 3, 1953, (Altıntepe), pp. 121–129.

Barnett, R.D. “The Urartian Cemetery at Igydir”, **AS**, XIII, London, 1963, pp. 153–159

Barnett, R.D. “Phrygia And The Peoples of Anatolia in the Iron Age”, **The Cambridge Ancient History**, II/2, 1975, (Iron Age), pp. 417–442

Barnett, R.D. “Urartian Art and Archeology”, **CAH Vol 3 Part I–1990**,1982, pp. 314–371.

Bartl, K. “Eastern Anatolia in the Early Iron Age”, **Migration und Kulturtransfer**, Herausgegeben von R. Eichmann und H. Parzinger, Bonn, 2001, pp. 383–410.

Başgelen, N. “Van Kalesi’nin Kahraman Kralları Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul, 2005, ss. 128–135.

Batmaz, A. Urartu Krallığının II. Rusa Dönemi’ndeki Tarihi ve Kültürü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.

Batmaz, A. “War and Identity in the Early History of Urartu”, **Ancient Near Eastern Studies**, Supplement 39, Anatolian Iron Ages 7 The Proceeding of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010, Ed. by Altan Çilingiroğlu and Antonio Sagona, Paris, 2012, pp. 23–50.

Belli, O. **Urartular Çağı’nda Van Bölgesi Yol Şebekesi**, İstanbul, 1977.

Belli, O. “Urartu Sanatının Sosyo-ekonomik Açıdan Eleştirilmesi Üzerine Bir Deneme” **AnAr**. VI, İstanbul, 1979,ss. 45–95.

Belli, O. “Alniunu Kenti Ve Taş Atölyesinin Keşfi” **Anadolu Araştırmaları**, VIII 1982, İstanbul, ss. 115–127.

Belli, O. “Nairi-Hubuşkia Ülkesi Araştırmaları”, **AST** 1, İstanbul, 1983.

Belli, O. Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuşkia”, **AnAr.** 10, 1986,ss. 271–299.

Belli, O. “Demir Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalürjisi” **ADC**, 1987, 89–107.

Belli, O. “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, **AnAr.** XI, 1989, 65–88.

Belli, O. “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron” Urartu A Metalworking Center in the First Millennium **B.C.E.**Ed. By R. Merhav, Jerusalem, 1991, pp. 16–41.

Belli, O. “Der Beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli”, **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours**, Studies in Honor of N. Özgüç, Ankara, 1993.

Belli, O. “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı,” XV. **K.S.T.**, 1993a Ankara.

Belli, O. “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, **AST** XI, 1994, ss. 337–358.

Belli, O. “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”, **Belleten** 60, 1996, ss. 631–680.

Belli, O. **Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997.

Belli, O. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

Belli, O. “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular” **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, İstanbul, 2000.

Belli, O. “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi” **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, ss. 45–75, İstanbul, 2004.

Belli, O. “Çiviyazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları” **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, ss. 103–119, İstanbul, 2004b.

Belli, O. “Çiviyazılı Metal Eşya ve Silahlar” **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, ss. 129–133, İstanbul, 2004c.

Belli, O. “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

Belli, O. “Yoncatepe Kalesi ve Mezarlığı”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010a.

Belli, O. “Sulama Yapıları”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010b.

Belli, O. “Anıtsal Kaya Kapıları”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010 c.

Belli, O. ve A. Ceylan. “Kuzeydoğu Anadolu’da bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in Northeast Anatolia: Yoğunhasan”, **Tüba-Ar** 5, 2002, İstanbul, ss. 121–145.

Belli, O. ve A. Ceylan. “2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları” 25. **Kazı Sonuçları Toplantısı** 2. Cilt, Ankara, 2003 ss. 29–40.

Belli, O. ve A.M. Dinçol. “ Hazine Piri Kapısı Ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları” (9 Levha ile birlikte), **Anadolu Araştırmaları VIII**, İstanbul, 1982, ss. 167–179.

Belli, O. ve V. Sevin. **Nahçıvan’da Arkeolojik Araştırmalar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

Bingöl, A. - A. Ceylan- F. Öztürk ve Y. Topaloğlu. “2005 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, 25. **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, 2007, Kocaeli, ss. 129–148.

Bingöl, A. - A. Ceylan- F. Öztürk ve Y. Topaloğlu. “2007 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, 26. **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2008, Ankara, ss. 133–150.

Biscione, R. –Hmayakyan, N.- Parmegiani Y. ve V. Sayadian. “Description of Sites, The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores” (ed.by: R. Biscione-S. Hmayakyan-N. Parmegiani), Rome, 2002, pp. 61–251.

Bittel, K. **Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye**, Çev. H. Çambel, 1945, İstanbul.

Bozkurtlar, C. “Kertenkele Kayalığı Fortress and Necropolis”, **AS.**, XXVI, 1976, ss. 45–46

Burney, C. “Urartian Fortress and Towns in the Van Region”, **AS.** VII, 1957, pp. 37–53.

Burney, C. “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere”, **AS XVI**, 1966, pp. 55–112.

Burney, C. “Urartian Irrigation Works”, **AS XXII**, 1972, pp. 179–186.

Burney, C. “The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran” **Bibliotheca Mesopotomica** 7, 1977, pp. 1–7.

Burney, C. “**Tanrı Haldi ve Urartu Kültü**” Çeviren: İlker Fıçıcılar, Ankara, 1993.

Burney, C. “Urartu and Iran: Some Problems and Answers”, Anatolian Iron Age III (ed: A. Çilingiroğlu-D.H. French), **The British Institute of Archaeology** at Ankara, 1994, pp. 31–35.

Burney, C. ve D.M. Lang **the Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus**, London, PHAAC, 1971.

Burney, C. ve Lawson “Measured Plans of Urartian Fortress”, **AS X**, 1960, pp. 177–196.

Ceylan, A. “1999 yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları” Ankara, **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2001a, ss. 71–82

Ceylan, A. “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, Ankara, 2000, ss. 181–192.

Ceylan, A. **Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, 2001.

Ceylan, A. “2000 yılı Erzincan ve Erzurum illeri Yüzey Araştırmaları” **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, Ankara, 2002a, ss. 165–178.

Ceylan, A. “2002 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, Ankara, **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 2003, ss. 263–272.

Ceylan, A. “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması”, **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 2.Cilt, Ankara, 2003a.

Ceylan, A. “2003 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, Konya, **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Konya 2. Cilt, 2004, ss. 189–200.

Ceylan, A. “2005 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara, 2006, ss. 163–182.

Ceylan, A. – Erkmen, M. – Öztürk, F. ve Y. Topaloğlu. “2005 Yılı Erzurum Kale Kazısı” **29. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3. Cilt, Kocaeli, 2006, ss. 491- 504.

Ceylan, A. “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi” **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 39, Aralık, 2007, ss. 103–117.

Ceylan, A. **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998–2008)**, Erzurum, 2008.

Ceylan, A. –Bingöl, A. ve Y. Topaloğlu. “2006 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 3.Cilt, Kocaeli, 2007, Ayı Basım.

Ceylan, A. –Erkmen, M. –Öztürk, F. ve Y. Topaloğlu. “2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, **29. Kazı Sonuçları Toplantısı** 3. Cilt 2007, Ankara, ss. 491–504.

Çapar, Ö. “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, **TTK 9/1**, 1986, ss. 333-348.

Çavuşoğlu, R. “ Urartu Kemerleri”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**”, İstanbul, 2010.

Çevik, N. **Şebeteria Batı Urartu’da Bir Kent ve Kaya Anıtları**, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1987.

Çevik, N. “Murat Kovağı’nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria”, **Kültür 95**, 1992, ss. 25–35.

Çevik, N. **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000.

Çiğdem, S. “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü” Cilt 7, Sayı 1, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2006, ss. 95–112.

Çiğdem, S. ve B. Can. “Erzurum Müzesi’nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik Ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler” **Anadolu / Anatolia** **29**, 2005.

Çilingiroglu, A. “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, **An Ar** IV-V, İstanbul, 1977, ss. 235–251.

Çilingiroglu, A. “Urartu Apadanasının Kökeni”, **Anadolu Araştırmaları** VI, 1978, ss. 97–110.

Çilingiroğlu, A. “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)”, **An. Ar.** VIII, 1980, ss.191–194.

Çilingiroglu, A. “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, **An Ar** 9, 1983, ss. 311–317.

Çilingiroglu, A. “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi** II, 1983a, ss. 28–37.

Çilingiroglu, A. **Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler**, İzmir, 1984.

Çilingiroğlu, A. “Tanrı Assur’a Bir Mektup”, **Tarih İncelemeleri Dergisi** II, İzmir, 1984, ss. 1–26.

Çilingiroğlu, A. “ Van Gölü Havzası’nda Erken Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, **I. Anadolu Demir Çağları**, (Ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987, ss. 108–115.

Çilingiroğlu, A. **Urartu Tarihi**, İzmir, 1994.

Çilingiroğlu, A. **Urartu Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kùltür Vakfı, İzmir, 1997.

Çilingiroğlu, A. “The Migration in the Lake Van Basin: East Anatolia in the 2nd Millenium B.C. and the Foundation of a Kingdom”, **Migration and Kulturtransfer**, (ed. R. Eichmann- H. Parzinger), Bonn, 2001, ss. 371- 381.

Çilingiroğlu, A. “Ayanis Haldi Tapınağı” **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**”, İstanbul, 2010.

Çilingiroğlu, A. ve G. Kozbe. “ Ayanis Kalesi Kazısı, 1992”, **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 1993, ss. 445–450.

Danık, E. “ Palu Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Deneme” **Murat Havzası**, sayı 3, 2007, ss. 17–22.

Diakonoff, I.M. “Prehistoriya Urartu: Period Plemennih Soyuzov”, XIV-IX vv.”, **VDI** 36/2, 1951, pp. 265–356.

Diakonoff, I.M. ve S.M. Kashkai. **Repertoire Geographique des textes Cuneiformes Band 9 Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden, 1981.

Dinçol A.M. “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, **An. Ar** XI, 1989, ss. 137–148

Dinçol A.M. ve B. Dinçol B. “Urartu Krallığı’nda Dil ve Yazı”, **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, İstanbul, 2004, ss.119–127.

Dinçol A.M. ve B. Dinçol B. “Urartu Yazısı ve Dili”, **Doğu’da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 172–185.

Dinçol, A.M. ve E.Kavaklı. “Van Bölgesi’nde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Die Neuen Urartaischen Inschriften Asu der Umgebung von Van”, **An Ar**, Ek yayın 1, İstanbul, 1978, ss. 3–34.

Erdem, A. “Doğu Anadolu’da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.

Erdoğan, S. “Tunceli- Mazgirt- Kaleköy Kalesi”, (Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007.

Erinç, S. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, 1953.

Erzen, A. “Ünseli(Ernis) Mezarlığı”, **Belleten 111**, 1964, ss. 570–572.

Erzen, A. “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, **AnAr**, IV-V, 1976–1977, ss. 1–25.

Erzen, A. “ Van-Çavuştepe Kazısında İkinci Bir Urartu Tapınağı”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı 2, 1978, ss. 5–6.

Erzen, A. **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1992.

Ertem, H. “Korucutepe’nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında”, **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990.

Esentürk, Y. – Ökse, A.T. ve A. Görmüş “Anadolu’da Bronz Çağı’ndan Deprem İzleri”, **International Earthquake Symposium**, Kocaeli, 2007, ss. 758- 762.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Çeviren: Zuhuri Danışman) C. 5, İstanbul, 1970.

Genç, B. “Yazılı Belgeler Ve Arkeolojik Kanıtlar Işığında Urartu Krallığının Batıya Yayılımı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Van, 2008.

Grayson, A.K. **Grayson Assyrian Royal Incriptions I: From the Beginning to Ashur res-ha-inshi. Assyrian Royal Incriptions II: From Tiglathpaleser I to Ashur-nasir-apli II.**, Wiesbaden, 1972–1976.

Gümüüşcü, O. **Tarihi Coğrafya**, İstanbul, 2006.

Güneri, S. “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırılması”, **A.S.T.** V–2, Ankara, 1988, ss. 45–76.

Güneri, S. “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, **TAD**, 1992, 149–195.

Güneri, S. “Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ile Transkafkasya Arasında Gelişen Kültürel İlişkiler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.

Güneri, S. “Protourartu”, **Bilim ve Ütopya**, İstanbul, 1999.

Güterbock, H.G. “Urartian Inscriptions in the Museum of Van”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 22, No. 4, 1963, ss. 268–272.

Hauptmann, H. “Norşuntepe Kazısı 1971” **KP.**, 1971 Çalışmaları, Ankara, 1974.

Hauptmann, H. “Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç çağının Bitimine Kadar Norşuntepe’de Yerleşimin Gelişimi” **VIII.TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, I. C., 1979, ss. 55–63.

Hayri, E. **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini**, Ankara, 1973.

Hehl F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8, Graz, 1955- 1957.

Heredot Tarihi Çeviren: Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991.

Herzfeld, E. **The Persian Empire Studies in Geography Ethnography of Ancient Near East**, Wiesbaden, 1968.

Helwing, B. "İran'da İlk Kentler", **ArkeoAtlas 2**, 2003, ss. 79–89.

Helwing B. ve H.Fehmi. "İran'da Demir Çağı", **ArkeoAtlas 4**, 2005, ss. 134–143.

Homeros. **Odyssea**, Çev. Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul, 2005.

Hulin, P. **The Inscription on the Carved Throne Base of the Shalmaneser III, IRAQ XXV**, 1963.

Huntington, E. "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene", **ZfE 33**, 1901.

Işık, C. "Habibuşağı Nekropolü" **Belleten 2000**, Ankara, 1987, 550 vd.

Işık, F. "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", **TAD XXVIII**, Ankara, 1989.

Işıklı, M. "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik Ve Yazılı Kanıtlar Işığında 'Diauehi Krallığı'," **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 6, Erzurum, 2006, ss. 50–72.

Işıklı, M. ve A.Y. Tavukçu " Muş-Bulanık Bölgesi'nden Bir Erken Demir Çağ Seramiği", **Sanat Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 2008, ss. 81–86.

İzbrak, R. **İzbrak Cilo Dağı Ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, 1951.

Karaosmanoğlu, M. “Suçatı Urartu Kemerı” **Belleten LV- 214**, 1991, ss. 601–603.

Kessler, K. “Şubria, Urartu and Aspur”, Ed. M. Liverani, **Neo-Assyrian Geography**, Rome: La Sapienza, 1995, pp. 55–67.

Kleiss, W. **Bastam/ Rusa-i URU TUR**, Berlin, 1977.

Kleiss W. “Grössevergleiche Urartaischer Burgen und Siedlungen”, **Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel**, 1983, pp. 283–290.

Kleiss, W. “Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten”, **Anatolia and the Ancient Near East**, Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Ankara, 1983, pp. 258–262.

Kleiss, W. **Bastam II, Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–78**, Berlin, 1988c.

Konakçı, E. “Urartu Krallığı’nda Toplu Nüfus Aktarımları Ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

Koşay, H.Z. “Pulur Ve Güzelova (Erzurum) Araştırmaları” **Atatürk Konferansları Bildirileri I**, 1964, Ankara, 1964, ss. 91–94.

Koşay, H.Z. **Erzurum Ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara, 1984.

Koşay, H.Z. ve K. Turfan “ Erzurum Karaz Kazısı Raporu” **Belleten**, 23/91, Ankara, 1959, 349 vd.

Koşay H.Z ve H. Vary. **Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**, Ankara, 1964.

Koşay H.Z ve H. Vary. **Güzelova Kazısı 1967**, Ankara, 1967.

Köroğlu, K. **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1996.

Köroğlu, K. “ 1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması”, XIV. **A.S.T. I**, Ankara, 1997, ss. 369–395.

Köroğlu, K. “ 1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması”, XIV. **A.S.T. I**, 1998, Ankara, ss. 127–156

Köroğlu, K. **Üçtepe I Yeni Kazı Ve Yüzev Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe Ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası**, Ankara, 1998.

Köroğlu, K. “ 1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması”, XIV. **A.S.T. I**, 1999, Ankara, ss.143–160.

Köroğlu, K. “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi’nin Tarihi Coğrafyası”, **Bulleten CLXIV**, sayı 241, 717–749, Ankara, 2001.

Köroğlu, K. “Urartu Kaya Mezar Geleneği Ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, **Arkeoloji ve Sanat**127, 2008, ss. 21–38.

Köroğlu, K. “Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

Köroğlu, K. “ Urartu: Krallık ve Aşiretler” **Urartu Doğu’da Değişim**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 12–51.

Köroğlu, K. ve E. Konyar “Van Gölü Havzası’nda Erken Demir Çağı Problemi” **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı. 119, İstanbul, 2005, ss. 25–38.

Köse, O.E. “Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Urartu Dönemi’ne Ait Madeni Bilezikler Ve Pazıbentler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008.

Kravitz, K.F. “A Last Minute Revision to Sargon’s Letter to the God”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 62, No. 2, 2003, pp. 81–95.

Kroll, S. “İran’daki Urartu Şehirleri”, **Doğu’da Değişim**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 150–172.

Kurt, M. “Yeni Assur Devleti’nin Kuzeye Yayılımı Ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası” **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, Karaman 2009, ss. 1–13.

Lambert, W.G. “ The Sultantepe Tablets: VIII. Shalmaneser in Ararat (Continued)” **Anatolian Studies**, Vol. 11, 1961, pp. 143–158.

Lanfranchi, G.B. “ Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters The Location of Hubuşkia Again” **Neo Assyrian Geography**, ed. Mario Liverani, Roma, 1995, pp. 127–137.

LAR I, Luckenbill, D.D. **Ancient Records of Assyria and Babilonya**, Vol I, Chicago, 1968.

LAR II, Luckenbill, D.D. **Ancient Records of Assyria and Babilonya**, Vol II, Chicago, 1968.

Lehmann-Haupt, C.F. **Armenien Einst un Jetzt I**, Berlin, 1910.

Lehmann-Haupt, C.F. “Armenian Einst Und Jezt” **Armenian 2**, Berlin, 1931, 730 vd.

Levine, L.D. “Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros-II,” **Iran 12–99**, 1974, pp. 1–12.

Levine, L.D. "Sargon's Eighth Campaign" Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia", **BiblMes 7**, Ed. by L. D. Levine and T. Cuyler Young, Malibu, 1977a.

Lloyd, S. **Early Highlands Peoples of Anatolia**, London, 1967.

Martirosyan, A.A. **Armenia in the Bronze Age and the Early Iron Age**, Erevan, 1964.

Mateos, M. **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)**, Türk, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar Edovard Dulaurer, Çev. M. Halil Yınanç, Ankara, 1987.

Mescaninov, I.I. **(Urartskogo Jazyka) Grammaticeskij Stroj Urartskogo Jzayka**, Moskva-Leningrad, 1958–1962.

Melikişvili, G.A. "Diauehi" **VDI 34/4**, 1950, ss. 26–42.

Melikişvili, G.A. **Nairi-Urartu**, 1954.

Melikişvili, G.A. **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I, UKN I**, Moscow, 1960.

Melikişvili, G.A. **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi I, UKN II**, Moscow, 1971.

Memiş, E. **Eskiçağ'da Türkler**, Konya, 2002. (????)

Muscarella, O.W. "Hasanlu 1964" **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, New Series, Vol. 25, No. 3, 1966, pp. 121–135.

Muscarella O.W. "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran," **Expedition 13**, 1971, pp. 44–49.

Muscarella, O.W. Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East” **American Journal of Archeology**, Vol. 75, No. 3, 1971a, pp. 263–266.

Muscarella, O.W. Muscarella, “Excavations at Agrap Tepe, Iran” **Metropolitan Museum Journal**, Vol. 8, 1973, pp. 47–76.

Muscarella O.W. “Ziwiye” and Ziwiye: The Forgery of a Provenience” **Journal of Field Archaeology**, Vol. 4, No. 2, 1977, pp. 197–219.

Muscarella O.W. Muscarella: “The location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign” **Journal of Field Archaeology** 13, 1986, pp. 465–75.

Necdet, A. ve Ş. Işık. **Doğu Anadolu Bölgesi, Bölgesel Türkiye Coğrafyası**, İzmir, 1993.

Nizette-Godfroid, J. “Remarques Stylistiques sur la Ceramigue protophrygienne Peinte” **L’Antiquite Classique**, XI. IV, 1975, pp. 488–505.

Nobahari, A.R. ve K. Mollazadeh. “ A Comprehensive View of History and Historical Geography of Mannea” **J. Humanities**, Vol. 11 (1): 2004, pp. 81–92.

Ozan, A. “Urartu Krallığının Kuzey Yayılımı Ve Sonuçları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.

Ökse, A. T. “A monumental Middle Bronze Age Building at Salât Tepe on the Upper Tigris (Turkey)”, **Antiquity**, Vol 80, No. 309, September, 2006.

Önder, B. “Köşkerbaba Höyük Kazıları 1982”, **YKST**, İstanbul, 1983, ss. 113–114.

Özgüç, T. **Altın-tepe I**, Ankara, 1966.

Özgüç T. **Altıntepe II**, Ankara, 1969.

Özfırat, A. “Kuzeydoğu Anadolu II. Bin Yıl Boyalı Çanak Çömlek Kültürü”,
Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul, 1997.

Özfırat, A. “1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç Ve Demir Çağları”,
XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt, Tarsus, 1998, ss. 1–22.

Özfırat, A. **Doğu Anadolu Yayla Kültürleri**, İstanbul, 2001.

Özfırat, A. “Altıntepe” **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

Payne, M.R. “Urartu Yazılı Belgeler Katalogu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
1995.

Payne, M.R. **Payne Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu**, İstanbul, 2006.

Payne, M.R. ve A. Ceylan “A New Urartian Inscription From Ağrı- Pirabat”,
StudiMicenei ed Egeo-Anatolici, XLV /2, Roma, 2003, pp. 191–201.

Pecorella P.E. ve M. Salvini. “Researches in the Region Between the Zagros
Mountains and Urmia Lake”, **Persica 10**, 1982, pp. 1–35.

Pehlivan, M. “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”,
Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1984.

Pehlivan, M. “Daya(e)ni/Diauehi, (Urauatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden
Urartu’nun Yıkılışına Kadar)”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Yayımları**, No:121, Erzurum, 1991.

Pinches, T.G. “Sargon’s Eighth Campaign”, **Journal Royal of the Asiatic Society of
Great Britan and Ireland**, Cambridge, 1913, pp. 581–612.

Piotrovskii, B.B. **IL Regno Dı Van Urartu**, Roma, 1966.

Piotrovskii, B.B. **Urartu: The Kingdom of Van and its Art**, London, 1967.

Piotrovskii, B.B. **Urartu**, Geneva, 1969.

Puglisi S.M. ve A. Palmieri “Researches in the Malatya District 1965–1966”, **TAD**, 15/2, Ankara, 1968, pp. 81–100.

Radner, K. “ Assyrians and Urartians” ed. by Sharon R. Steadmon, Gregory Mcmalon, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, New York, 2011, pp. 734–751.

Radner, K. ve A. Schachner. Tuşhan’dan Amedi’ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topoğrafik Sorular”, **İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları**, Derleyenler. Numan Tuna-Jean Öztürk-Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001. ss. 723–779.

Reade, J.E. “Kassites and Assyrians in Iran”, Iran, 1978, pp. 137–143.

Reade J.E. “Hasanlu, Gilzanu and Related Considerations”, **AMI12**: 1979, pp. 175–181.

Reade, J.E. “Iran in the Neo-Assyrian Period” **Neo-Assyrian Geography**, Roma, 1995, 33vd.

Rigg, H.A. “Sargon’s Eighth Military Campaign”, **Journal of the American Oriental Society**, America, 1942, pp. 130–138.

Rollinger, R. “Med Krallığı- Hayalet İmparatorluğu” **ArkeoAtlas 6**, 2007, ss. 8–18.

Russel, H.F. “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 BC and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources” **AS.**, XXXIV, 1984, pp. 171–201.

Saggs, H.W.F. *The Might That Was Assyria*, London, 1984.

Sagona, A.G. **The Caucasian Region in the Early Bronze Age**, Oxford, 1984.

Sagona, A. “Excavations at Sos Höyük 1994” **Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/I**, 1995, pp. 193–218.

Sagona, A. “Excavations at Sos Höyük” **Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII/I**, 1996, pp. 137–143.

Sagona, A. “Excavations at Sos Höyük” **Kazı Sonuçları Toplantısı XIX/I**, 1997, pp. 245–250.

Sagona, “Excavations at Sos Höyük” A. **Anatolica XXIV**, 1998, pp. 31–64.

Sağlamtemir, H. “Urartu Devleti’nde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

i, M. Nairi e Ur (u) artri, **Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Di Urartu**, Roma, 1967.

Salvini, M. *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), **“Historical Introduction”**, Jerusalem, 1991, pp. 4–13.

Salvini, M. “Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae”, 1993, pp. 543–548.

Salvini, M. “The Historical Background of the Urartian Monument of Meherkapısı”, **Anatolian Iron Ages III**, (Ed. A. Çilingiroğlu and D.H. French), Ankara, 1994, pp. 205–210.

Salvini, M. “Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu” **Neo Assyrian Geography**, Roma, 1995, pp. 46 vd.

Salvini, M. **Geschichte und Kultur der Urartäer**, Dramstadt, 1995a.

Salvini, M. “ The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period” **The North-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores**. Edited by: Raffaele Biscione, Simon Hmayakyan and Neda Parmegiani, Rome, 2002, pp. 37–61.

Salvini, M. **Urartu Tarihi Ve Kültürü**, İstanbul, 2006.

Salvini, M. “The Eastern Provinces of Urartu and The Beginning of History in Iranian Azerbaijan”, 2009, pp. 497–512.

Salvini, M. “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, **Doğu’da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, , İstanbul, 2011, pp. 74–99.

Sanamyan, H. “The Fortress of Tsonivar (Odzaberd) The City of (God) Teisheba” **The North-Eastren Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores** (ed.by: R. Biscione-S. Hmayakyan-N. Parmegiani), Rome, 2002b, pp. 319–325.

Saraçoğlu, H. Doğu Anadolu Bölgesi, **Öğretmen Kitapları Serisi**, İstanbul, 1989.

Sayce, A.H. “The Kingdom of Van (Urartu)” **The Cambridge Ancient History**, vol. XX, The Assyrian Empire part I Chapter VIII Cambridge, 1925, pp. 169–186.

Sevin, A. N. “Urartu Takı Sanatı”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010, ss. 472 vd.

Sevin, V. “Urartu Krallığı’nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979.

Sevin, V. “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması–1985” , **IV. AST**, 1987, ss. 279–300.

Sevin, V. “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması,” **VI. AST**, 1987a, ss. 451–500.

Sevin, V. “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu” **Höyük I**, 1988, ss. 51–65.

Sevin, V. “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması–1986”, **V. AST**, 1988a, ss. 1–44.

Sevin, V. “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu” **Anadolu AraştırmalarıXI**, İstanbul, 1989, pp. 47–57.

Sevin, V. “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması–1987,-”, **VI. AST**, Ankara, 1989a.

Sevin, V. “The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations” **Anatolian Iron Ages II**. (Yay. Haz. A. Çilingiroğlu, D.H. French), Oxford, 1991, pp. 97–112.

Sevin, V. “Van-Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri” **Anadolu Araştırmaları**, XIV, Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan, İstanbul, 1996, ss. 439–467.

Sevin, V. “Van Zernaki Tepe: On The Urartian Grid Plan Once Again”, **Anatolica XXIII**, 1997, pp. 173–180.

Sevin, V. “ The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations” AS. 49, 1999, ss. 159- 164.

Sevin, V. “ Elazığ Bahçecik Yazıtı Ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler” **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, Elazığ, 2005, pp. 379–384.

Sevin, V. “Çavuştepe: II. Sarduri’nin Görkemi ”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

Sevin, V. “ Karagündüz Höyüğü ve Demir Çağı Mezarlığı ”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010a.

Sevin, V. “ Giyimli Adak Levhaları”,**ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010b.

Sevin, V. “ Urartu Çanak Çömlekçiliği”,**ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010c.

Sevin, V. “Urartu Devleti”, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010d.

Sevin, V. ve O. Belli. “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi” **Anadolu Araştırmaları 4-5**, 1976–1977.

Sinclair, T.A. **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey VOL 1**, London, 1987.

Sivas, H. “Urartu İle İlgili Assur Yazılı Kaynakları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

Slattery, D. J. “Urartu and Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, **Al-Rafidan**, Vol 8, İstanbul, 1987, pp. 173–194.

Smith, A.T. “The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Archicectonics”, **AJA**, Vol.103 No:1, 1999, pp. 45–71.

Strabon. **Coğrafya**, Kitap XIV Bölüm II-VI X, İstanbul, 1981.

Şentürk, M. “Urartular Döneminde Elazığ”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1993.

Tarhan, M.T. “M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonlar”, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978.

Tarhan, M.T. “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutupri=Lapturi’ hakkındaki Yeni Görüşler”, **An. Ar VIII**, 1980.

Tarhan, M.T. “Van Kalesi’nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1985, ss. 297–356.

Tarhan, M.T. “Recent Research at the Urartian Capital Tushpa”, Tel Aviv 21/1, 1994, pp. 22–57.

Tarhan, M.T. “ Urartu Başkenti Tuşpa: Van Kalesi”, **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, İstanbul, 2004, ss. 85–101.

Tarhan, M.T. “Tuşpa-Van Kalesi, **ArkeoAtlas Özel Koleksiyon**, İstanbul, 2010.

Tarhan, M.T. “Başkent Tuşpa”, **Doğu’da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, ss. 288–335.

Tarhan, M.T. ve V. Sevin. “Van Bölgesi’nde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, **AnAr**, IV-V 1976–1977, ss. 273–304.

Taşyürek, O.A. “A Rock Relief of Shalmeneser III on the Euphrates”, Iraq, 1979, pp. 47–53.

TAY Projesi -Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri

Thureau-Dangin, F. **La Huitieme Campagne de Sargon**, Paris, 1912.

Tischler und Del Monte, Die Orts-ural Gewrassermanerder Hethitischen Texte”, **RGTC VI**, Wiesban, 1978.

Tsetskhladze, G.R. “Between West and East: Anatolian Roots of Local Cultures of the Pontus”, **Ancient Greeks West and East** (ed: G.R. Tsetskhladze), 1999, pp. 69–495.

Tsetskhladze, G.R. “The Culture of Ancient Georgia in the First Millenium B.C. and Greather Anatolia: Diffision or Migration”, **Archaeology in the Borderlands Investigations in Caucasia and Beyond**, (ed: A.T.Smith, K.S. Rubinson), 2003, pp. 229–246.

Turoğlu, H. “Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası Ve Onun Yakın Çevresi İçin CBS Ve UA Teknolojileri İle Paleo-Landuse Analizi” **4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri**, İstanbul, 2006, ss. 1–8.

Ünsal, V. “*Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı*, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, Erzurum, 2006, ss. 127–143.

Ünsal, V. “M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal Of International Social Research Volume 1/3 Spring), 2008.

Van Loon, M.N. **Urartian Art**, İstanbul, 1966.

Van Loon, M.N. “The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 34, No. 3, Iran, 1975, pp. 201–207.

Wilson, K. “The Kurbail Statue of Shalmeneser III” , Iraq 24, 1962, pp. 90–115.

Wright, E.M. “ The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria”, **Journal of Near Eastern Studies**, Chicago, 1943, pp. 173- 186.

Yalçınlar, İ. “ Doğu Anadolu’nun Jeolojik Temel Strüktürleri”, **CED** 10 (18–19), 1973, ss. 35–56.

Yapıcı, S. **Palu Tarih- Kültür- İdari ve Sosyal Yapı**, Elazığ, 2004.

Yapıcı, S. “Batı Urartu Başkenti ve Gözdesi; Palu” **Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını**, Sayı 2, 2006.

Yaylalı, S. ve K.S. Girginer. “ Erzurum Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Urartu Adak Levhası” **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi** / Journal of Institute of Fine Arts, Sayı 2, 1995, ss. 29–42.

Yengibaryan, N. “The Graves of the Urartian Period of Karchaghbyur”, **The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores** (ed.by: R. Biscione-S. Hmayakyan-N. Parmegiani), Rome, 2002, pp. 417–455.

Yıldırım, R. “Burmageçit Urartu Miğferleri” **F.Ü. Dergisi Sosyal Bilimler**,1988, ss. 217–228.

Yıldırım, R. “Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri” **Fırat Üniversitesi Dergisi** 4(1), 1990, ss. 315–322.

Yıldırım, R. “Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler”, **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. 1, Ankara, 1990a, ss. 164vd.

Yıldırım, R.“Elazığ Müzesi’nde Bulunan Burmageçit Urartu Kemer Parçaları, **Anadolu Demir Çağları Sempozyumu**, “Urartian Belt Fragments from Burmageçit, Now on display in Elazığ Museum” **AIA II**, “Ankara, 1991.

Yıldırım, R. “Urartu’nun Batı Bölgesi” **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994.

Yıldırım, R. **Uygurluk Tarihine Giriş**, Ankara, 2004.

Yıldırım, S. “Okçular Berta Havzası Ve Çevresinde Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmalar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.

Young, T.C. “The Iranian Migration into the Zagros”, **IRAN V**, 1967, pp. 11 vd.

Zehiroğlu, A.M. “M.Ö. 8. Yüzyıl Urartu Belgelerinde “Kolha” , 2006.

Zimansky, P.E. **Ecology and Empire**, Chicago, 1985.

Zimansky, P.E. “Urartian Geography And Sargon's Eighth Campaign” **J.N.E.S. XLIX** Boston, 1990, pp. 1–21.

Zimansky, P.E. “The Urartian Frontier as an Archaeological Problem” **Neo Assyrian Geography**, ed. Mario Liverani, Roma, 1995, pp. 171–180.

Zimansky, P.E. “Urartu Krallığı ve Topoğrafya”, **Savaş ve Estetik/War and Aesthetics**, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 75–85.

Zimansky, P.E. “Urartu ve Çağdaşları”, **Doğu’da Değişim**/Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, pp. 106–121.

EKLER

EK 1: Ad Dizini

ÇEKİRDEK BÖLGESİ

Adduri Dağı:	Süphan Dağı.
Alniuni:	Edremit'in doğusundaki taş ocakları.
Armarili ülkesi:	Van Gölü'nün Kuzeydoğusu.
Arzaşkun:	Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı tarafında, Bulanık civarında. (?)
Aşağı Deniz:	Urmiye Denizi.
Bar(Mas)gun:	Himme'ye komşu topraklarda. Uruadri konfederasyonunun bir parçası ve konfederasyonun güney sınırında yer alır.
Habhi:	Van Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki geniş topraklar. (?)
Himme:	Van Gölü'nün kuzeyinde. (?)
Hubuşkia:	Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri.
İrtia Dağı:	Aladağ.
Kirhi:	Hakkâri civarı.
Luha/Luhi/Luhiuni:	Assur'da Luha, Urartu'da Luhiuni olarak geçen kent. Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerinde Taşburun Kalesinin tahkimli kenti.
Nairi:	Van Gölü'nün güney ve güneybatı tarafından Erzurum'a kadar uzanan geniş topraklar.
Nairi Denizi/Yukarı Deniz:	Van Gölü.
Nilipahri:	Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz ile Muradiye Ovası arasında bir yerde. (Erciş?)
Qumeni:	Uruadri konfederasyonunun güney sınırlarında uzanan geniş topraklar. Aspür ile tampon oluşturmaktadır.
Salua:	Qumenu, Katmuhi ve Alzi ülkeleriyle birlikte daha batıda lokalize edilmiş. (?)
Sugi:	Büyük Zap havzasında. (?)

Sugunia:	Van Gölü'nün güneybatısı.
Tuşpa:	Van.
Uatgun:	Uruadri konfederasyonunun bir kenti. Van Gölü etrafında.
Uruadri:	Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yöreleri.
Ziuguni/Zingun:	Adilcevaz/Kefkalesi.

KUZEY VE KUZEYBATI BÖLGESİ

Abiliane:	Yukarı Aras'ın sol kıyısında, Ağrı-Aras Ovası'nda.
Abiani:	Güney Transkafkasya'da bir şehir.
Adahuni:	Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısında, Modern Kamo/Nor Beyazet Köyü.
Ahuriani:	Sarıkamış'ta.
Alganias:	Azerbaycan sınırları içinde Küçük Kafkas Dağları'nda bir bölge.
Alistu:	Sevan Gölü'nün kuzey kıyısı.
Amusa:	Modern Stepanakert.
Anaşe:	Ağrı-Karaköse Ovası'nda. (?)
Anisterga:	Güney Transkafkasya'da. Yukarı Aras'ın sol kıyısında, Ağrı-Aras Ovası'nda.
Apuni:	Modern Leninakan'da Arpaçay ile Aras arasında. (?)
Ardarakihi:	Diauehi konfederasyonunda bir ülke.
Argıştihinili:	Modern Armavir-Blur.
Arinberd:	Arin Tepesi'nde, İrepuni/Erebuni kenti.
Arququini:	Sevan Gölü'nün güney kıyısında, modern Zagalu Köyü yakınında.
Arşuniuni:	Körzüt Kalesi (?)
Astu:	Modern Sarıkamış.
Askalasi:	Ortakent-Hanak civarında olabileceği önerilmiştir. Belki Kurtkale (?)
Baltulhi:	Diauehi konfederasyonunda bir ülke.
Bamni Dağı:	Sevan Gölü'nde bir dağ.
Bia:	Çıldır Gölü'nün güneybatısında. Ortakent-Hanak

	civarında olabileceği önerilmiştir. (?)
Bihurani:	Sevan Gölü'nde bir şehir. (?)
Darani:	Erivan Bölgesi'nde.
Diauehi:	Erzurum ve civarı.
Edia:	Güney Transkafkasya'da bir şehir.
Erdua:	Güney Transkafkasya'da.
Eriahi:	Modern Leninakan(Gümrü)-Kanlıca bölgesinde.
Erikuahi:	Leninakan(Gümrü) ile Iğdır Ovası'nda. Daha genel bir tanımlama ise Aras Irmağının güneyi.
Esumua:	Sevan Gölü'nün batı kıyısında.
Etiuni:	Güney Transkafkasya'da geniş bir bölge. Kars-Sarıkamış'tan Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına kadar uzanır.
Gulutahi:	Arpaçay'ın Aras ile birleştiği yer.
Husa:	Ortakent-Hanak civarında olabileceği önerilmiştir. (?)
Ir(e)puni/Er(e)buni:	Erivan'da Arinberd ile özdeşleştirilir.
Istelua:	Eriahe'nin güneyinde bir ülke, Aras ile Arpaçay arasında, muhtemelen Ani (?)
İgani:	Çıldır Gölü'nün yakınında, Taşköprü civarında.
İrdua:	Güney Transkafkasya'da bir şehir.
İruia:	Güney Transkafkasya'da bir şehir.
İskugulu:	Leninakan'ın (Gümrü) kuzeyinde ve ya kuzeydoğusunda, modern Spitak ile Kinokavan arasında.
İstikunui:	Sevan Gölü'nün kuzeybatısında, modern Sevan şehri yakınında. Bir diğer görüş ise gölün doğusuna lokalize eder.(?)
Kabilu:	Diauehi konfederasyonunda bir ülke.
Kamaniu:	Sevan Gölü'nün güney kıyıları.
Katarza:	Ağrı-Karaköse Ovası'nda. (?)
Kuarza:	Güney Transkafkasya'da.
Liqliu:	Sevan Gölü'nün kuzeybatı taraflarında.

Luehu:	Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısı. Kra-adiaman. (?)
Lueruhi:	Sevan Gölü'nün güney kıyısının en batı sınırı.
Luhiuni:	Taşburun.
Luşa:	Ağrı-Karaköse Ovası'nda. (?)
Maqaltu:	Taşköprü yazıtının yakınlarında, İğani ülkesinde bir şehir.
Menuahinili:	Ağrı-Aras arasında.
Puinia:	Güney Transkafkasya'da bir şehir.
Pute:	Çıldır Gölü yakınında, Bia ile Husa arasında.
Puzunia:	Modern Leninakan'da bir bölge.
Qadiahi:	Modern Leninakan'da Arpaçay ile Aras arasında.
Quehuni:	Ağrı-Aras Ovası'ndan Sevan Gölü'ne giden yol üzerinde.
Qu'albani:	Sevan Gölü'nün yakınlarında.
Qulha:	Kolkhis.
Quliaini:	Leninakan yakınlarında, Gulijan Köyü'nde.
Quriani:	Yukarı Kura Havzası'nda, modern Axalqalaqi ve Axalcice arasındaki bölge.
Ruisiadz:	Çıldır Gölü yakınlarında, Arpaçay Vadisi'nde.
Sese Dağı:	Şavşat Dağı.
Sirimu Dağı:	Çıldır Gölü'nde bir dağ, Mesketi dağlarında Mepiskaro dağı.
Şaşilu:	Diaueh'nin başkenti. Modern Zivin. (?)
Şeşeti:	Diauehi'nin kuzey ve ya batı sınırındaki ülke.
Şiluquini:	Sevan Gölü'nün güneyi.
Tariu:	Modern Hanak.
Teriani:	Sevan Gölü'nün güneyinde.
Tsonivar:	Sevan Gölü'nün güney tarafındaki kale. Teişeba (?)
Tsovak:	Sevan Gölü'nün güney tarafındaki kale.
Tulihi:	Sevan Gölü'nün güneybatısı. Sangar Kalesi(?)
Uburda/Uburdalhi:	Diauehi'nin(Erzurum)güney ve güneydoğusunda bir bölge.

Ueduri-Etiuni:	Sevan Gölü'nün batı ve güney kıyılarında güç kurmuş politik güç. Tulihi'in batı kıyılarından başlayan Ueduri-Etiuni, batıda Argichi Irmağından, doğuda Sevan Dağlarına, güneyde Gegham Vardenis ve Sevan dizisinin güney yamaçlarına kadar uzanan coğrafya.
Uelikuhi/Welikuhe:	Kamo/Nor Bayezet yakınlarında, Sevan Gölü'nün batısında.
Uhuni:	Sevan Gölü'nün yakınlarında.
Uluani:	Elar, Hrazdan Vadisi'nde, Erivan Bölgesi'nde.
Ultuza:	Güney Transkafkasya'da.
Uraia:	Arpaçay'ın Aras Irmağıyla birleştiği yerin güneybatısında bir kale.
Urtelhuni:	Sevan Gölü'nün doğu ve güneydoğusuna, Norbak Kalesi'nin olduğu yer.
Uskia Dağı:	Sevan Gölü yakınlarında bir dağ.
Utirihu/Wite/iru(he):	Arpaçay'ın Aras Irmağıyla birleştiği yerin güneybatısı.
Uteriki:	Ağrı-Karaköse Ovası'nda. (?)
Utuha:	Oltu ve çevresi. Oltu'nun kuzeybatısında, Çoruh Irmağı'na dökülen Oltu çayın sol kolu Tortum'un sağ kollarından birinin üzerindeki modern Uhta'yla ilişkili olabileceği önerilmiştir.
Uzanabitarna:	Çıldır Gölü yakınında, Zabaha ile komşu. Çıldır Gölü'nün güneybatısında bir şehir.
Zabaha:	Çıldır Gölü'nün güneybatısı, modern Axalqalaqi bölgesi.
Zagalu:	Sevan Gölü'nün güney kıyıları.
Zua:	Modern Zivin. (?)

BATI BÖLGESİ

Alzi:	Elazığ yöresi.
--------------	----------------

Arzania/Arsanias:	Murat Nehri.
Aruşi:	Malatya'da bir yerleşim.
Bit-Zamani/Amedi:	Diyarbakır.
Gurgum:	Maraş.
Hazani/Huzana:	Malatya'da bir yerleşim. Modern Xozan.
İşuwa:	Elazığ Bölgesi.
Karnisi dağı:	Malatya'nın kuzeyindeki dağlık bölge.
Kaşıyari Dağları:	Tur-Abdin, Mazı Dağları.
Kue:	Kilikya.
Marmua:	Malatya yakınında bir bölge.
Maninui:	Malatya'da bir kale.
Melitene/Melitealhe:	Modern Malatya.
Meluiane:	Arslantepe Mlatya'dan 7 km uzaklıkta, Melid, Militia.
Parala:	Modern Besni.
Piteria:	Salat Tepe/Pitura, Dicle'nin doğusu; Tuşhan'ın kuzeyi.(?)
Quera'nın Taşesi:	Malatya'da bir yerleşim.
Qulburarrini/Cholmedara:	Samosata'nın kuzeyinde. Modern Koloberd, Kharberd yakınında. (?)
Sinzi Nehri:	Singas Nehri/Göksu Nehri.
Suhme:	Altınova-Lice Genç geçidi.
Surisilini:	Yukarı Mezopotamya'da, Urartu'nun batı ve ya güneyinde bir bölge. (?)
Subria:	Dicle'nin kuzeyi.
Şatiru:	Urartu'nun güneydoğusunda.
Şebeteria:	Modern Palu.
Şupani:	Sophene, Elazığ'ın kuzey tarafında. (Tunceli ?)
Tarhigama:	Hitit Tegaramasi, modern Gürün.
Taş:	Malatya'da bir yerleşim.
Til-Enzit/Alzi:	Modern Doğankuş höyüğü.
Tumeişki/Habibuşağı:	Modern Kömürhan/İzoli.

Tuşhan:	çtepe höyük.
Uasthal:	Palu Kalesi. (?)
Wasini/Asini:	Malatya'nın kuzeyindeki Sinis.
Wita:	Malatya'nın krali şehri.
İRAN BÖLGESİ	
Aburza şehri:	Urmiye Gölü'nün güneyinde.
Andia:	Mana topraklarında.
Andarutu/Andarutta Dağı:	Musaşir ve Assur bölgesi arasındaki sınır.
Arbu ve Riar:	Rusa ve Sarduri'nin kutsal kentleri. Pagan (Yeşilalıç) (?)
Arha lkesi:	Urmiye Gölü'nün güneyinde.
Arhue:	Urmiye Gölü'nün güneyinde, Buştu ülkesinin yakınında.
Assur lkesi Dağları:	Süleymaniye'nin kuzeyindeki dağlar.
Asqaii Vadisi:	Modern Uski
Babilu lkesi:	Namri(?)
Barşua/Parsua:	Urmiye Gölü'nün güneyindeki topraklar.
Baruata lkesi:	Urmiye Gölü'nün güneyinde.
Bastam (Rusa uru. Tur):	İran Azerbaycan'ında Khoy bölgesinde.
Buia nehri:	Varna Su. Nikippa ve Upa Dağları arasında akan nehir, Yukarı Zap'ın bir kolu.
Bustu:	Mana ve Parsua arasına lokalize edilir. Diyala nehrine kadar uzanan topraklar.
Dalaia Ovası:	Tebriz Ovası.
Darbani şehri:	Mana ülkesinde bir kale.
Duşama şehri:	Urmiye Gölü'nün güneyindeki kent.
Elamunia:	Büyük Zap bölgesi.
Gilzanu:	Urmiye Gölü'nün batı ve ya güneybatısına lokalize edilir. (?)
Gizilbunda:	Mannea ile Med toprakları arasında Sakkız'ın güneyi ya da güneydoğusu.(?)
Kiluar Dağları:	Bazian Dağları.(?)

Kitpatai:	Gizilbunda'nın bir bölgesidir. Med ülkesi ile Mannea arasında. (?)
Kulaşhini:	Urmiye Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge. Modern Kolar Dağları (?)
Libliuni:	Puluadi'nin krali şehri. İran Azerbaycan'ında modern Seghendel Köyü.
Mana/Mannea bölgesi:	Urmiye Gölü'nün güney kıyıları.
Menabşhuni şehri:	Urmiye Gölü'nün güneyindeki kent.
Mesta:	Hasanlı, Urmiye Gölü'nün güneyinde.
Missi:	Mana'nın güneyinde kalan bölge. Taştepe (?)
Mount Alate:	Urmiye Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge.
Musaşir/Ardini:	Kelişin yazıtının dikildiği bölgede kutsal kent.
Panziş:	Zikirtu yöresinde.
Puluadi ülkesi:	Modern Seghendel.
Qaduqaniu şehri:	Urmiye Gölü'nün güneyinde.
Qua:	Parsua'da bir bölge.
Sabalan Dağı:	Savlan dağı (?)
Saritu:	Parsua'da bir bölge.
Sirdakku:	Sakkız'ın güneyi.
Sunbai:	Mana krallığı'nda bir şehir.
Tariu:	Tebriz ovasını denetleyen bir kale.
Tarmakisa:	Tebriz ovasını denetleyen bir kale.
Tertubi ülkesi:	Urmiye Gölü'nün güneyinde bir bölge (?)
Ualki:	Mana Bölgesi'nde. Olasılıkla Mana'nın başkenti hatta Zirtu= Zirta= İzirtu. (?)
Uaiş/Uişe:	Modern Başkale civarı.
Uuaş Dağı:	Sahend Dağı.
Ubarugildu:	Urmiye Gölü'nün civarında krali şehir.
Uişdiş:	Mannea ülkesinin bir bölgesidir. Zikirtu'ya yakın bölgede.
Ugişti ülkesi:	Bustu bölgesinde.
Ukka:	Bugünkü Zaho'nun kuzeydoğusunda, Assur'a sınır

olan kent.

Ulu:

Haftavan Tepe (?)

Uria ülkesi:

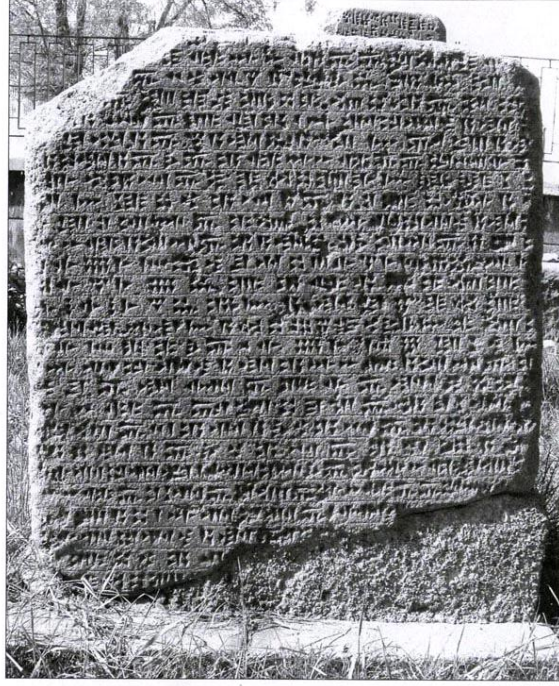
Urmiye Gölü'nün güneyinde bir bölge (?)

Zamua:

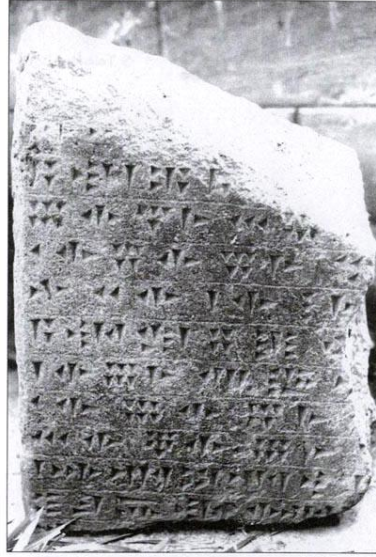
Batı İran'daki Süleymaniye yöresi.

Zikirtu:

Mana topraklarında.

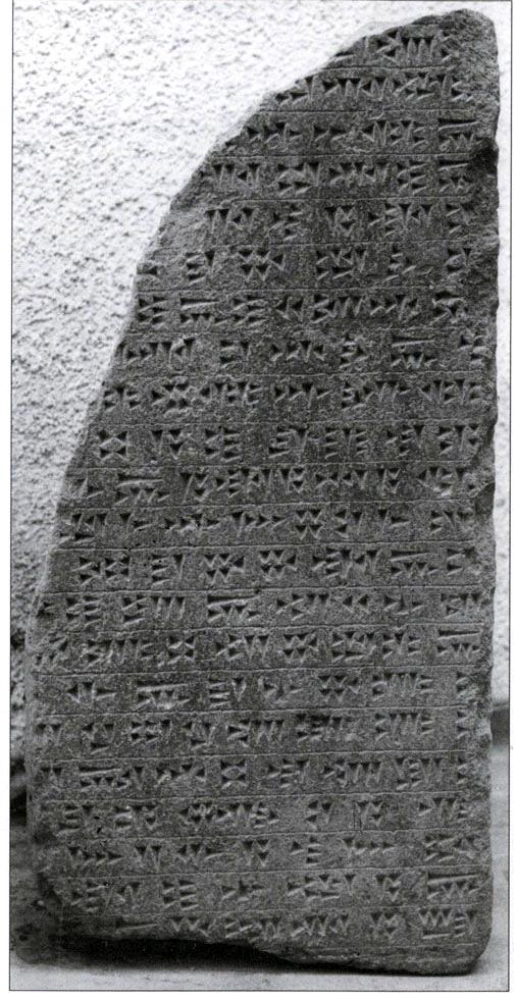
Resim1 - Van Kalesi Analıkız Steli'nin Ön yüzü Van Müzesi. Payne 2006, s. 211

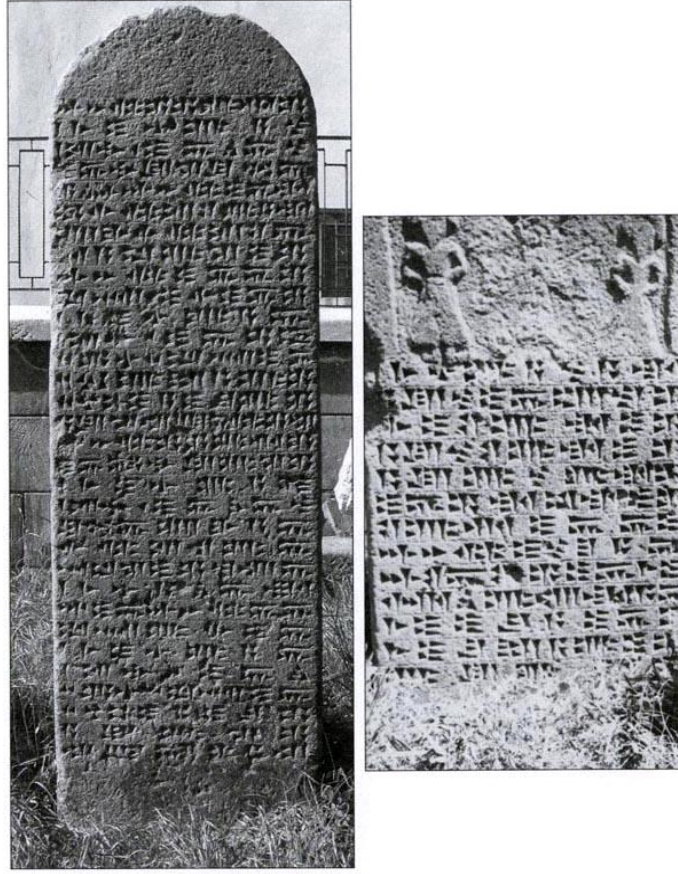
Resim2 - Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi. Payne 2006,s.

Resim 3- Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi. Payne 2006,s. 218.

Resim 4- Van Kalesi Analıkız Steli'nin Arka yüzü Van Müzesi. Payne 2006, s. 219.

Resim 5 - Karagündüz Önyüzü ve Arka yüzü Payne 2006, s. 96

Resim 6 - Karagündüz arka yüzü Van Müzesi. Payne 2006, s. 40

Resim 7 - Yazılıtaş. Payne 2006, s. 68

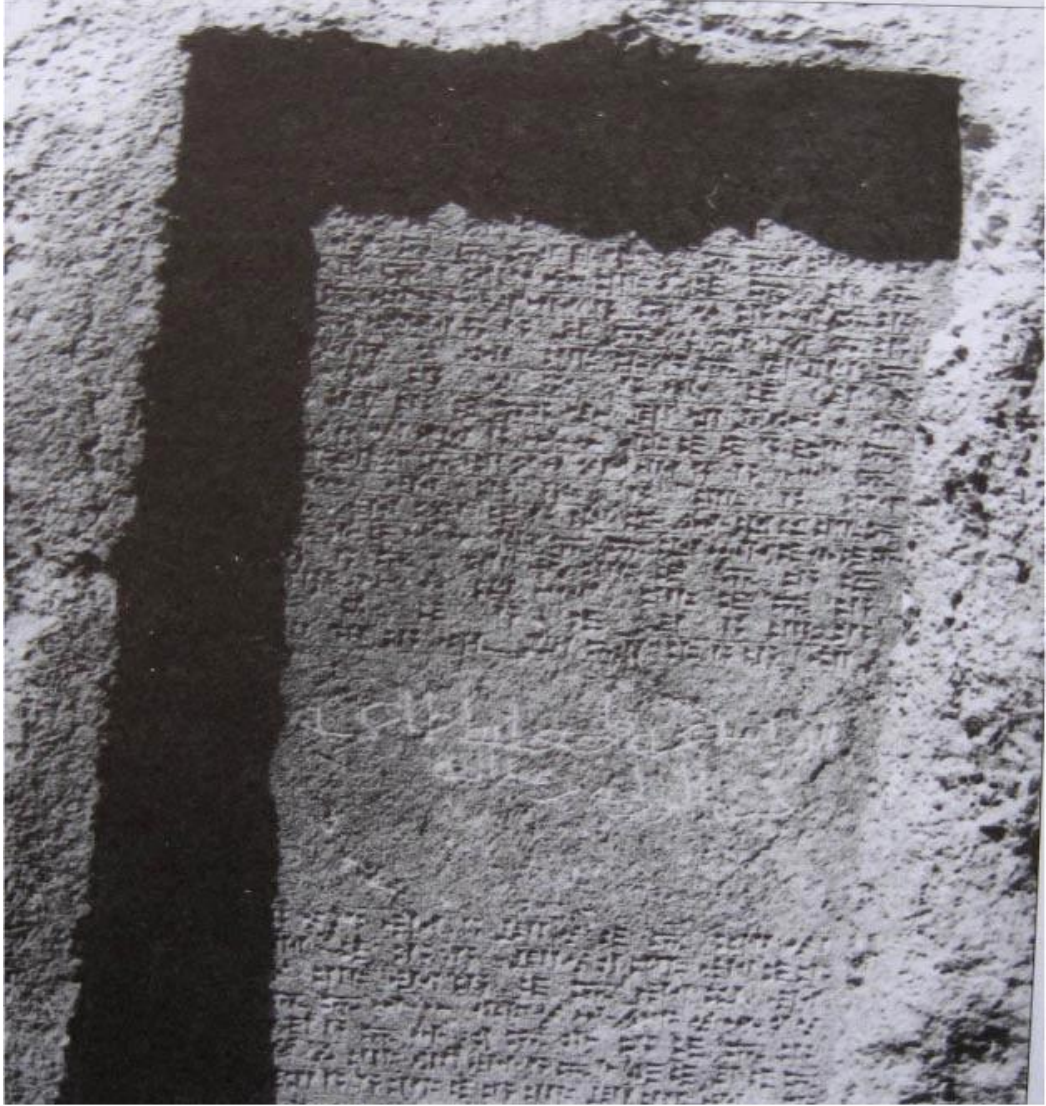

Resim 8 - Meherkapı. Payne 2006, s. 44

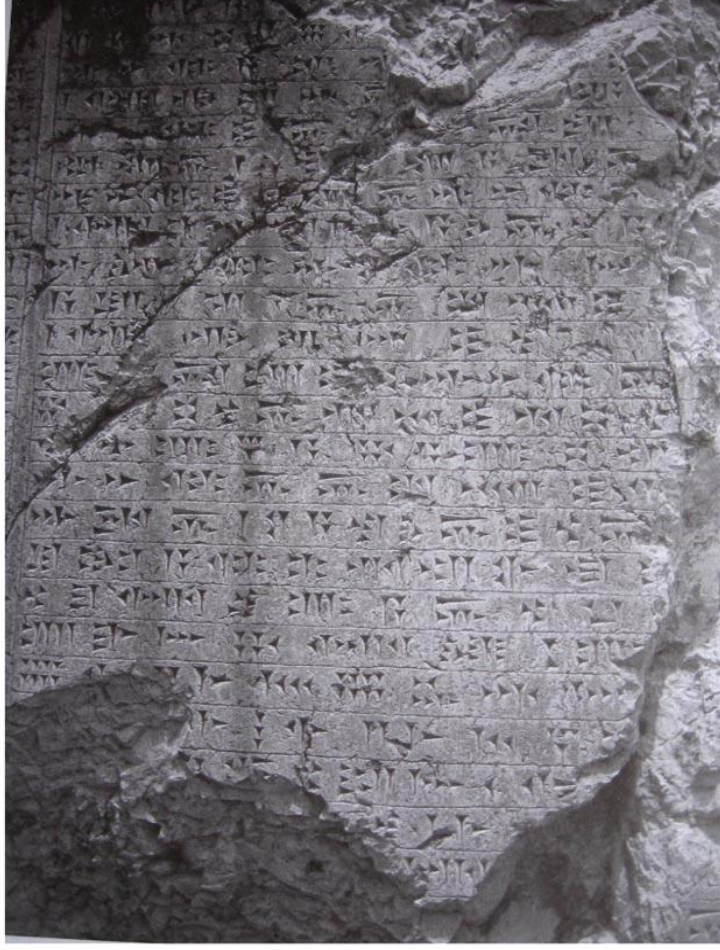

Resim 9 - Patnos-Aznavurtepe Yazıtı – Üst Blok (Erzurum Müzesi).

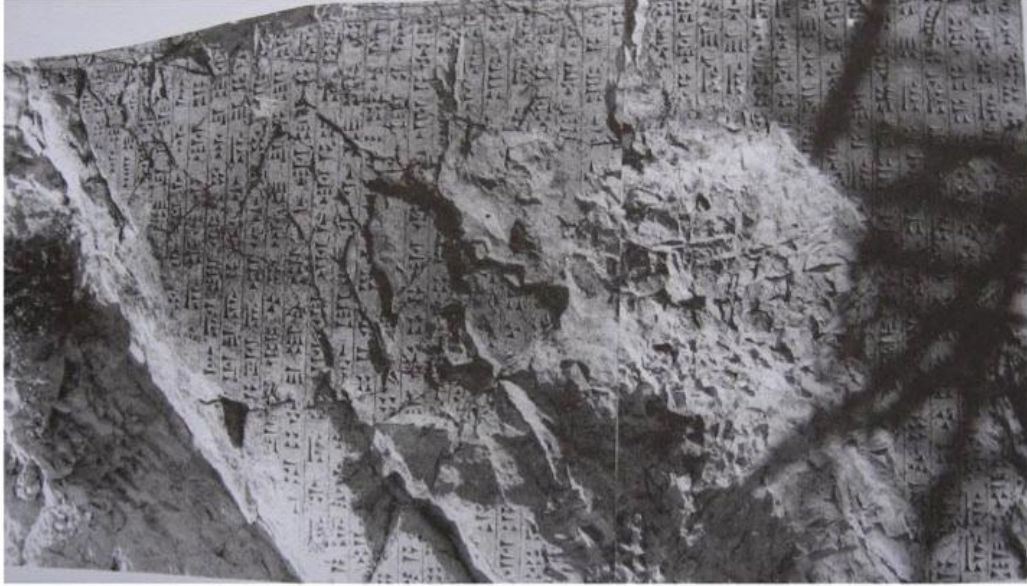
Balkan'dan aktaran Genç 2008, s.158, res. 1

Resim 10 - Palu Yazıtı Ön Yüzü. Payne'den aktaran Genç 2008, s.158, res. 2

**Resim 11 - Van Kalesi 4. Yıl Horhor Kroniği, 2. Sütun-Sol Satır.
Payne'den aktaran Genç 2008, s.159, res. 3**

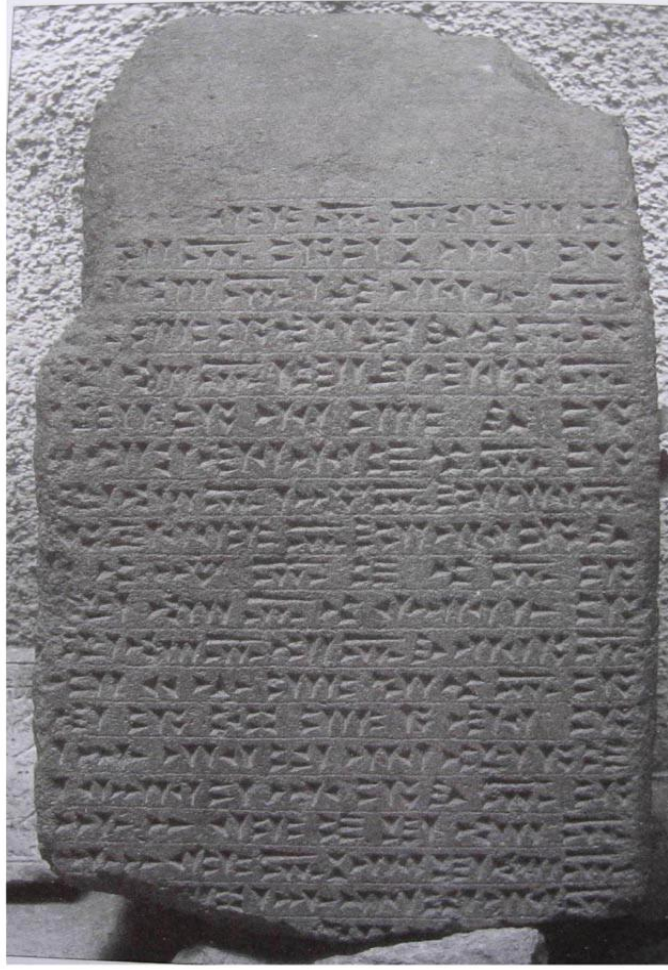
**Resim 12 - Van Kalesi 4. Yıl Horhor Kroniği, 2. Sütun-Sağ Satır.
Payne'den aktaran Genç 2008, s.160, res. 4**

**Resim 13 - Van Kalesi 5. Yıl Horhor Kroniği, 2. Sütun-Sağ Satır.
Payne'den aktaran Genç 2008, s.160, res. 5**

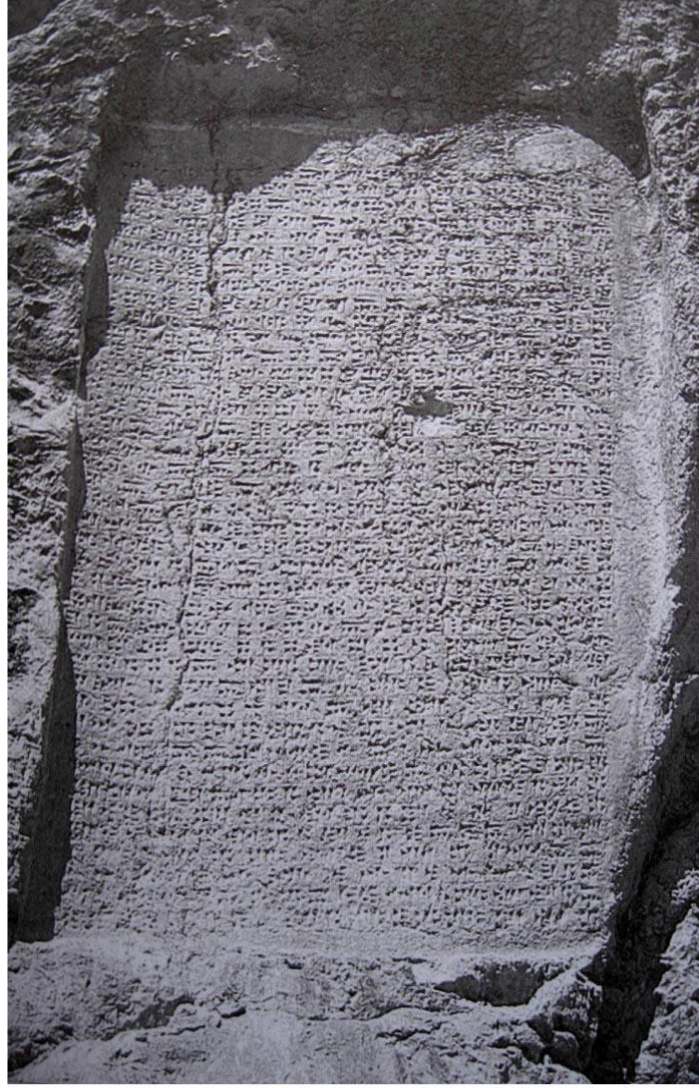
**Resim 14 - Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), Ön Yüzü.
Payne'den aktaran Genç 2008, s.161, res. 6**

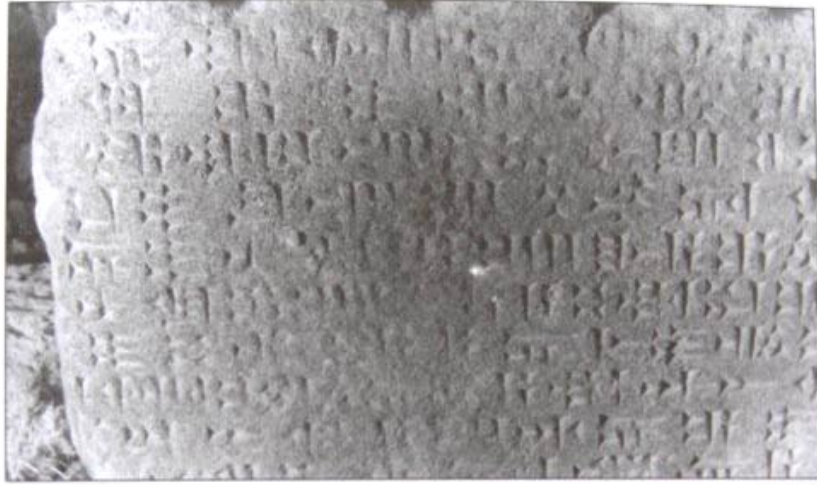
**Resim 15 - Van Surp Pogos Kilisesi (Van Müzesi), Sol Yüzü.
Payne'den aktaran Genç 2008, s.162, res. 7**

**Resim 16 - Bahçecik Yazıtı (Elazığ Müzesi). Payne'den aktaran Genç 2008,
s.164, res. 9**

Resim 17 - Habibuşığı (İzoli) Yazıtı. Kalaç'tan aktaran Genç 2008, s.163, res. 8

Resim 18 - Adilcevaz Yazıtı Sol Satır. Payne'den aktaran Genç 2008, s.164, res.

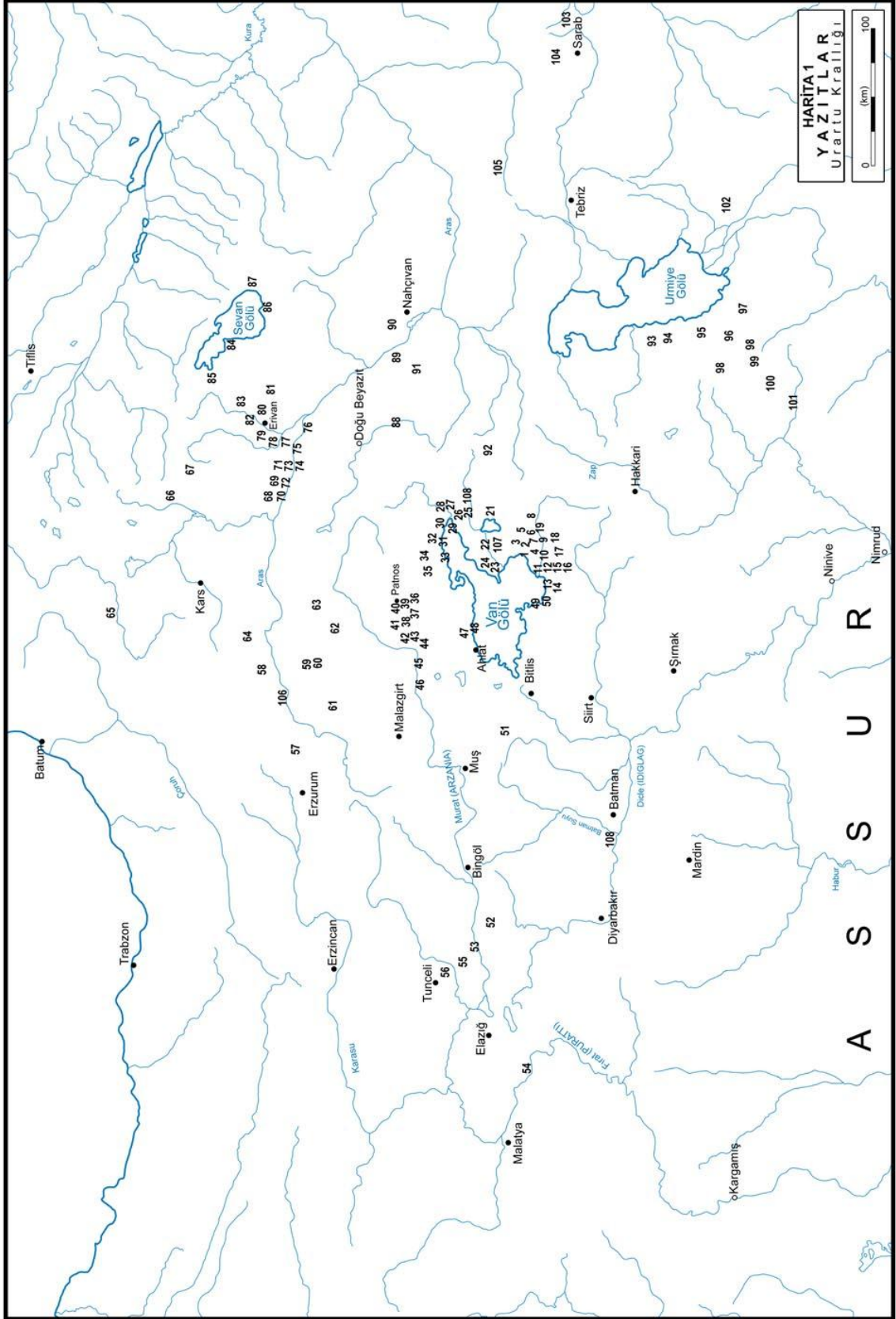

Resim 19 - Adilcevaz Yazıtı Sağ Satır. Payne'den aktaran Genç 2008, s.165, res. 11

Resim 20 - Mazgirt-Kaleköy Yazıtı. C.F. Lehmann'dan aktaran Genç 2008, s.165, res. 12

HARİTALAR

HARİTA I

YAZITLAR
Van Gölü ve Çevresi

1. Van
2. Sarmaç
3. Anzaf
4. Kevenli
5. Beşçatak
6. Değirmen
7. Karmir vor Vank
8. Ekece
9. Bakraçlı
10. Elmalık
11. Edremit
12. Kadembastı
13. Bakımlı
14. Dilkaya
15. Maşpak
16. Guganis
17. Aşağıkaymaz
18. Çavuştepe
19. Keşiş Gölü
20. Yeşilaliç
21. Karagündüz
22. Kasımoğlu
23. Ağartı
24. Dağönü
25. Uluşar
26. Köşk
27. Yalındüz
28. Muradiye
29. Karahan

30. Dzorovank
31. Karataş
32. Topraklı
33. Çelebibağı
34. Artsovaberd
35. Metsopay Vank
36. Değirmendüzü
37. Aznavurtepe
38. Patnos
39. Ziyarettepe
40. Dizginkale
41. Kızılkaya
42. Koçaklar
43. Bostankaya
44. Malazgirt
45. Adalak
46. Botanlı
47. Kef Kalesi
48. Adilcevaz
49. Göründü
50. Hasbey
107. Meherkapı

Batı Bölgesi

51. Alazlı
52. Palu
53. Bağın
54. Habibuşağı
55. Kaleköy
56. Burmageçit
57. Hasankale
58. Süngütaş

59. Delibaba
60. Yazılıtaş
61. Güzelhisar
62. Pirabat
63. Toprakkale
108. Kurkh Monoliti

Kuzey Ve Kuzeybatı Bölgesi

64. Sarıkamış
65. Hanak
66. Gümrü
67. Guliçan
68. Taliş
69. Armavir
70. Sardarabad
71. Tepedibi
72. Mollabeyazıt
73. Kazancı
74. Solakert
75. Taşburun
76. Başbulak
77. Canfida
78. Şahriar
79. Zvarnots
80. Arinberd
81. Garni
82. Karmir-blur
83. Elar
84. Nor-bayazıd
85. Lcasen
86. Tsonivar
87. Zağulu

106. Hasankale

Urmiye Gölü Ve Çevresi

88. Maku

89. Alışar

90. Nahçıvan

91. Bastam

92. Yeşilalıç

93. Urmiye

94. Mahmut Abad

95. Aine-Rum

96. Usnuviye

97. Kalatgah

98. Mergah karavan

99. Kelişin

100. Topzava

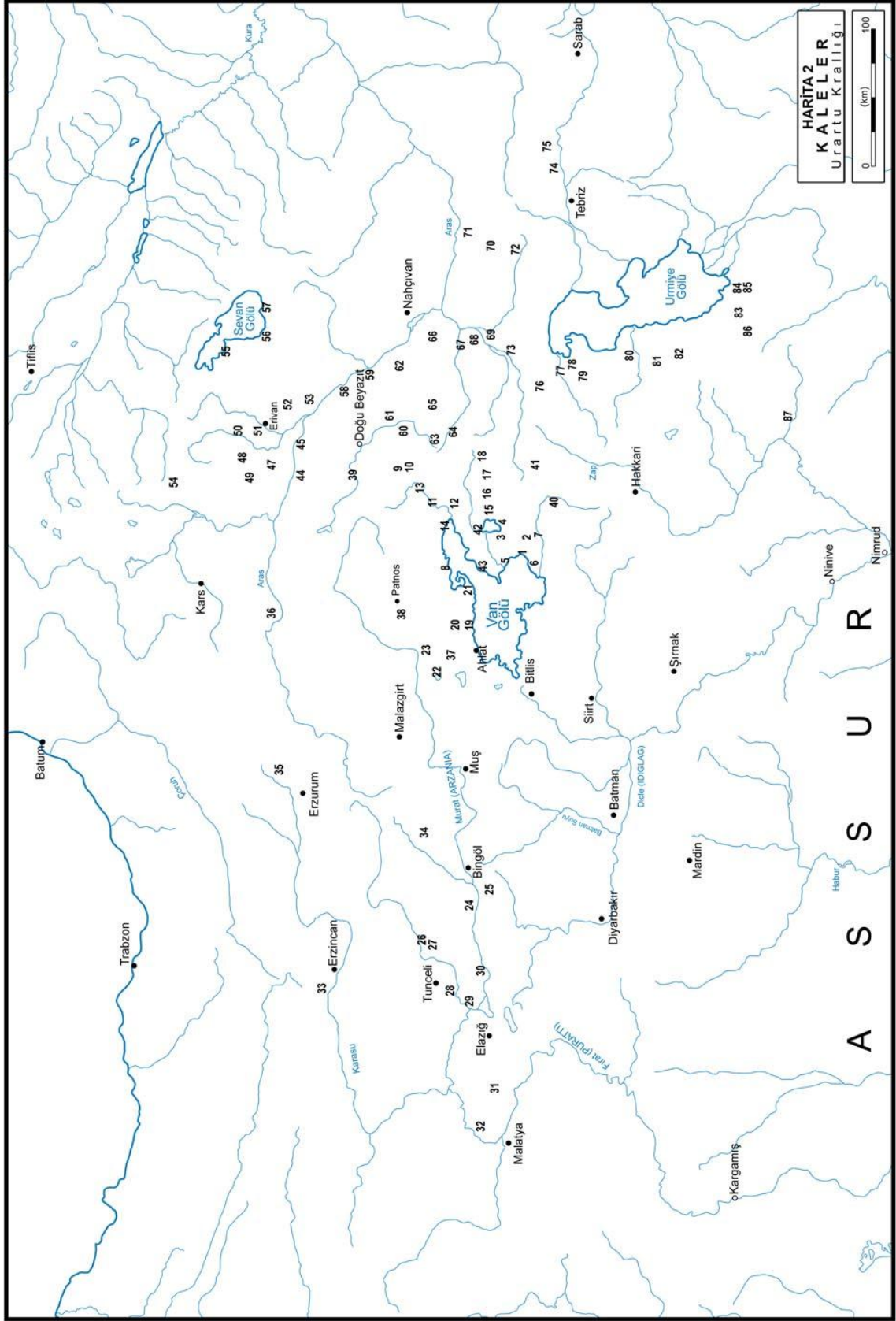
101. Rovanduz

102. Taştepe

103. Kırkızlar

104. Razlık

105. Segendel

HARITA 2
KALELER
Urartu Krallığı

Kaleler

Van Gölü ve Çevresi

1. Van
2. Toprakkale
3. Aşağı Anzaf Kalesi
4. Yukarı Anzaf Kalesi
5. Kalecik
6. Zivistan
7. Çavuştepe
8. Deliçay Kalesi
9. Sint I Kalesi
10. Sint II Kalesi
11. Muradiye Kalesi
12. Körzüt
13. Çaldıran
14. Keçikıran Kalesi
15. Keçanis
16. Aşağı Mollahasan
17. Küçüktepe
18. Saray
19. Kefkalesi
20. Kefir Kalesi
21. Arinçkus
22. Pulur
23. Malazgirt
37. Karahasan
38. Değirmentepe
39. Doğubayazıt
40. Tutmaç
41. Yeşilalıç
42. Derebey (Darabey Kale)
43. Ayanis

44. Başbulak (Menuahinili)
45. ölegert (Tsolakert)

Batı Bölgesi

23. Bağın
24. Palu-Kumtepe
25. Kaleköy
26. Mazgirt
27. Eski Pertek Kale
28. Harput Kale
29. Genefik
30. İzoli (Habibuşağı)
31. Kale Köy
32. Altıntepe
33. Kayalıdere

Kuzey Bölgesi

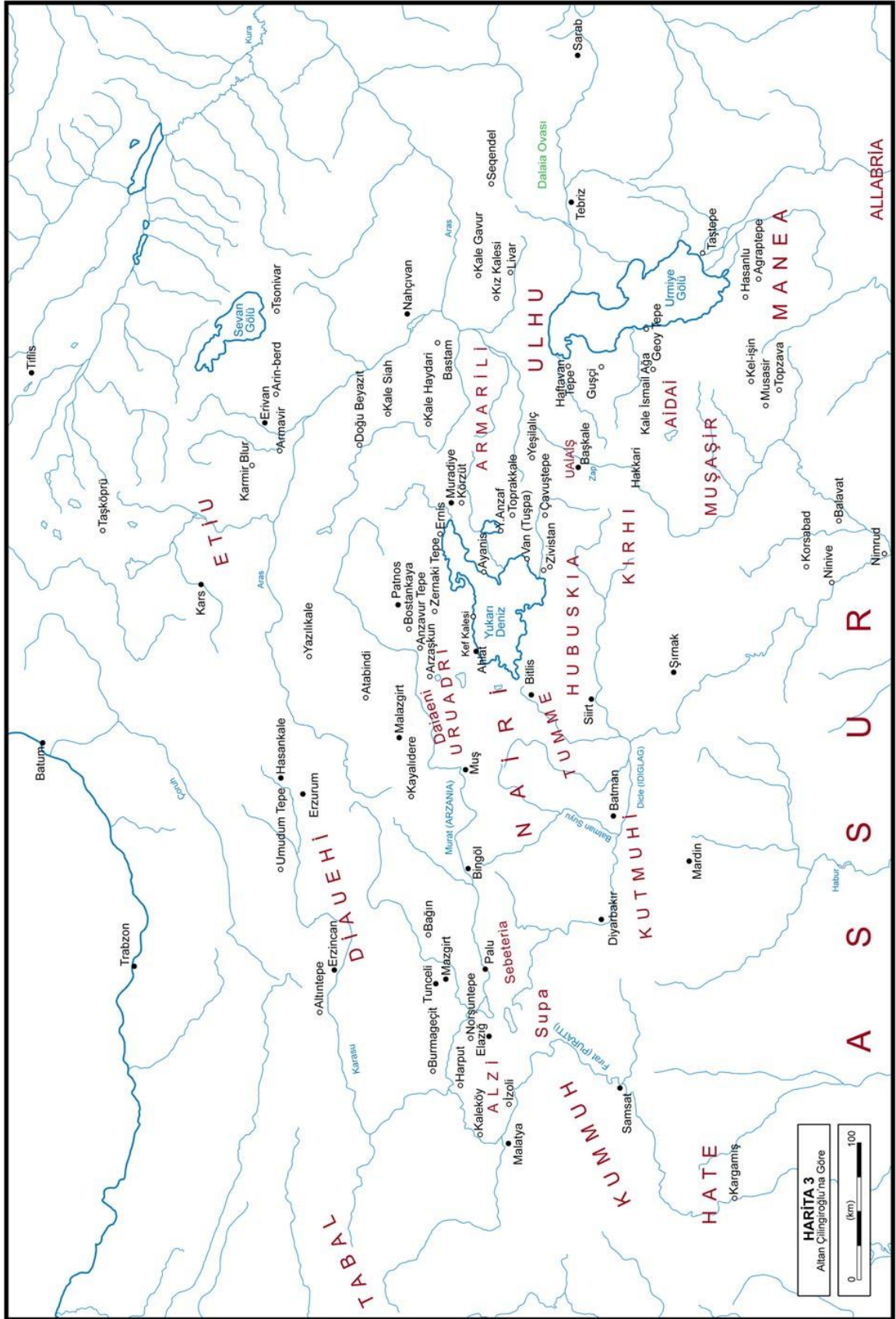
34. Hasankale
36. Tahir Kalesi
46. Arğıştihinili
47. Metsamor
48. Osakan
49. Aragac
50. Phokrawan (Dovri)
51. Karmir Blur (Teişebaini)
52. Dsrahovit (Djrahovit)
53. Artavat (Artaxata)
54. Gulidzan
55. Komo (Nor Bayazet)
56. Atamhan (Tulihu)
57. Isowinar

Urmiye Bölgesi (İran)

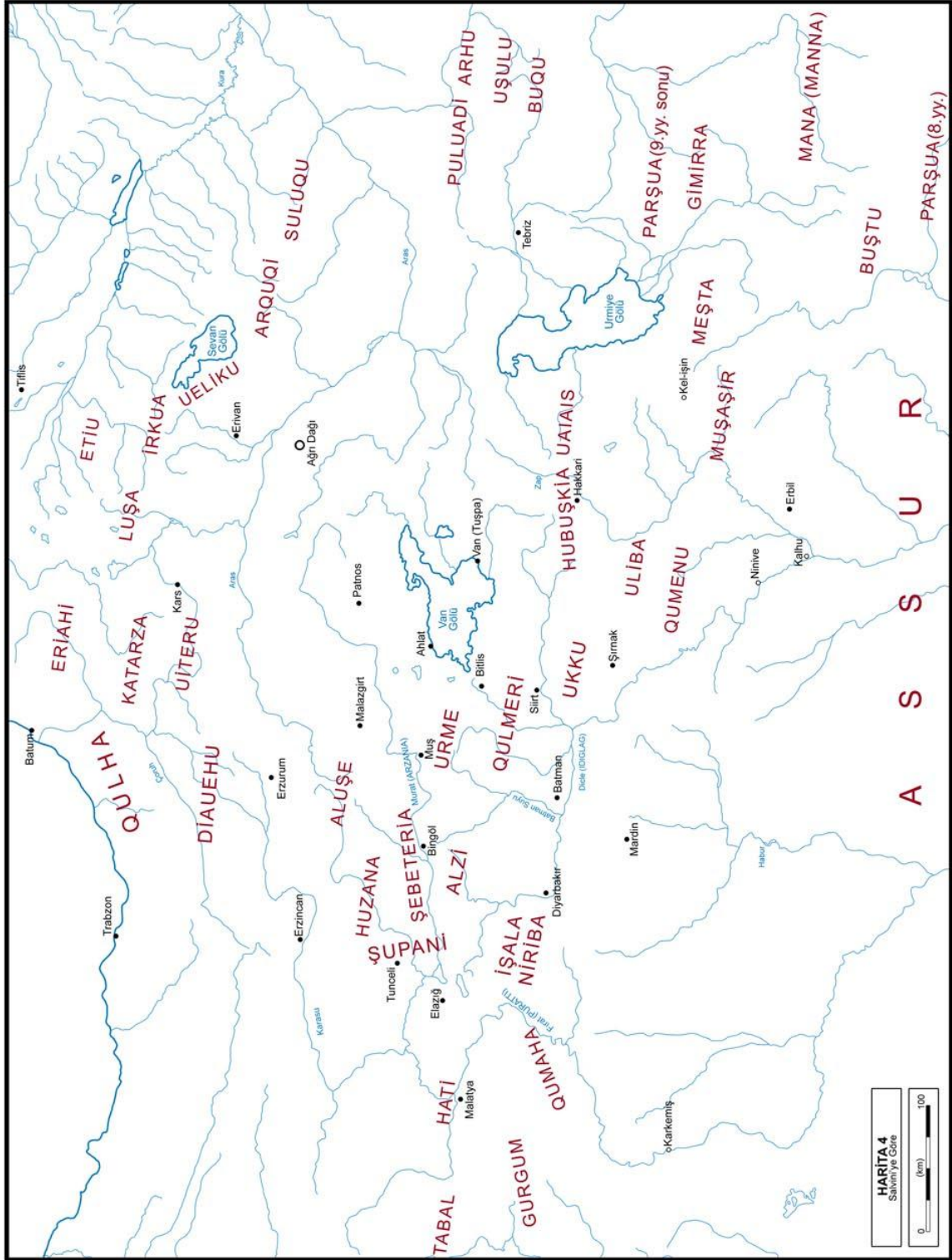
58. Kale Sarandj (Qal'eh Sarandj)
59. Verachram
60. Sangar (Zengar)
61. Danalu
62. Kale Siah (Qal'eh Siah)
63. Qal'eh Haidari
64. Turki Tepe
65. Qarab Aghol
66. Qal'eh Oghlu
67. Bastam (Rusai URU TUR)
68. Asaghi Qorul
69. Kız Kalesi (Qiz Qal'eh)
70. Kale Gauhar (Qal'eh Gâvur)
71. Kale Gâvur (Qal'eh Gohar)
72. Livar
73. Qiz Qal'eh
74. Qal'eh Bordjy
75. Seqindel
76. Qal'eh Hodar
77. Pir Çavuş
78. Kale Waziri (Qal'eh Vaziri)
79. Zingir Qal'eh
80. Tepe Sarandil (Qalet Sarandil)
81. Qal'eh Ismael Aga
82. Mahmut Abad
83. Kalatgah (Qalatgah)
84. Hasanlu
85. Agrab Tepe
86. Tepe Kaniki Zar

Irak

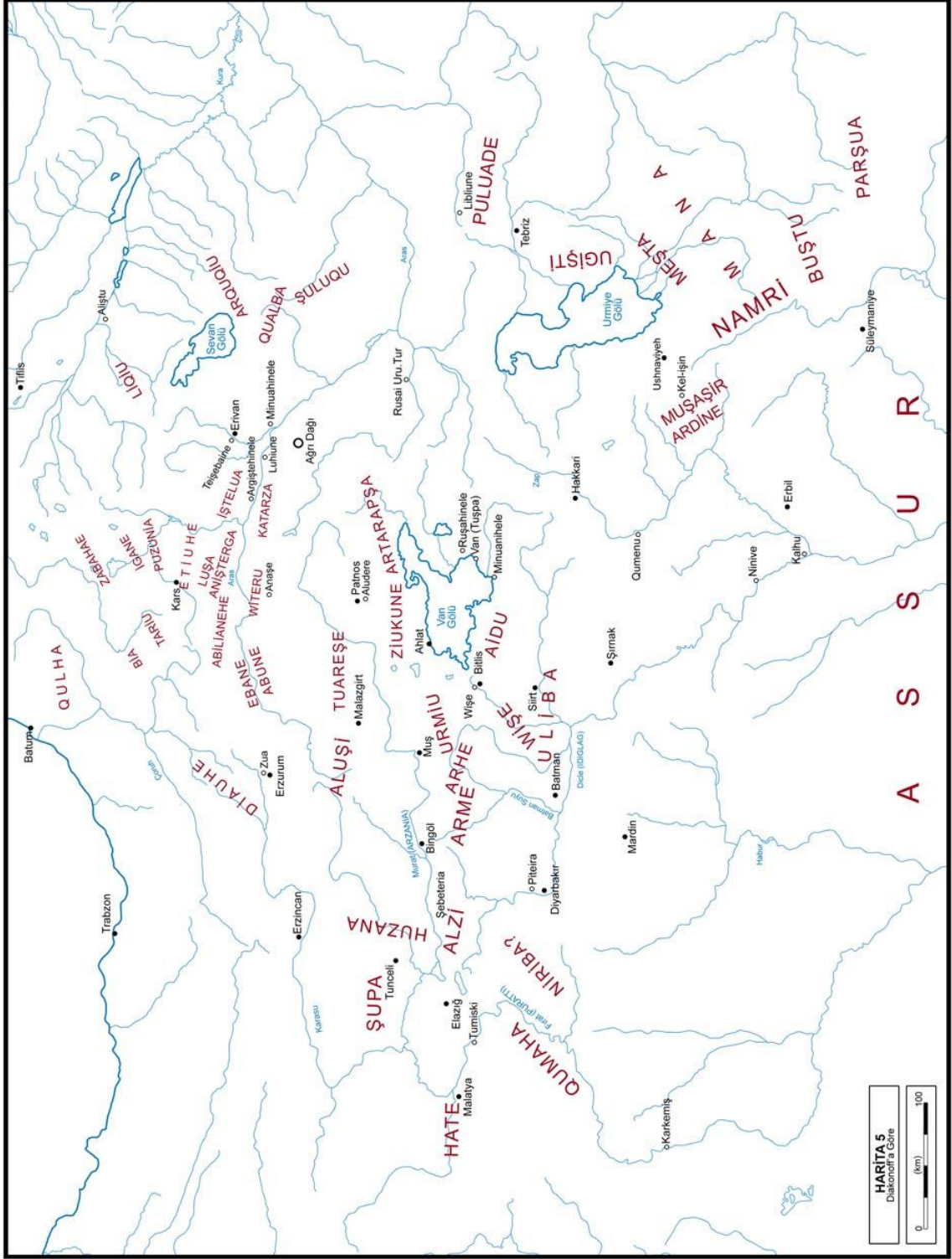
87. Mudjesir

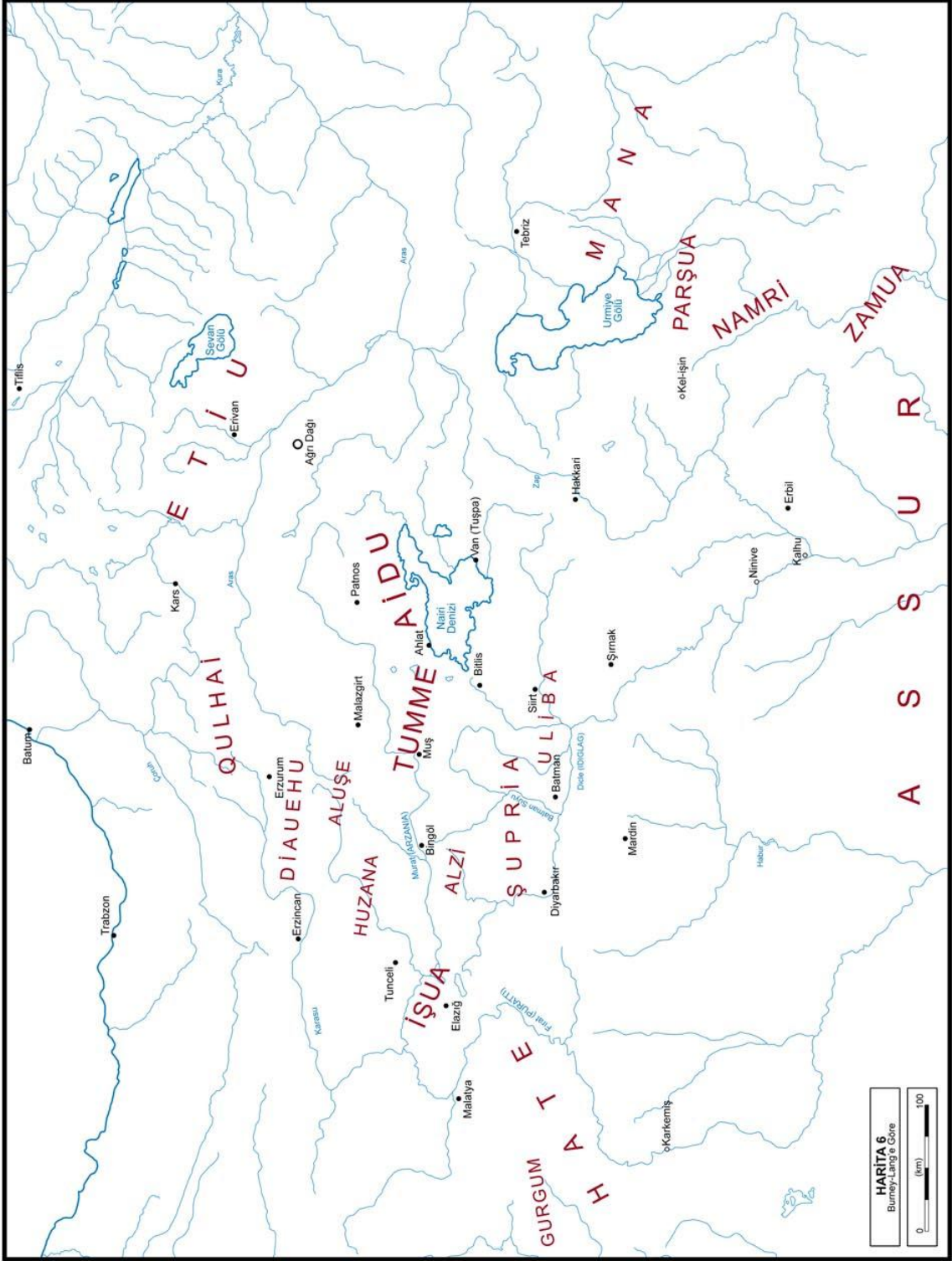
HARİTA 3

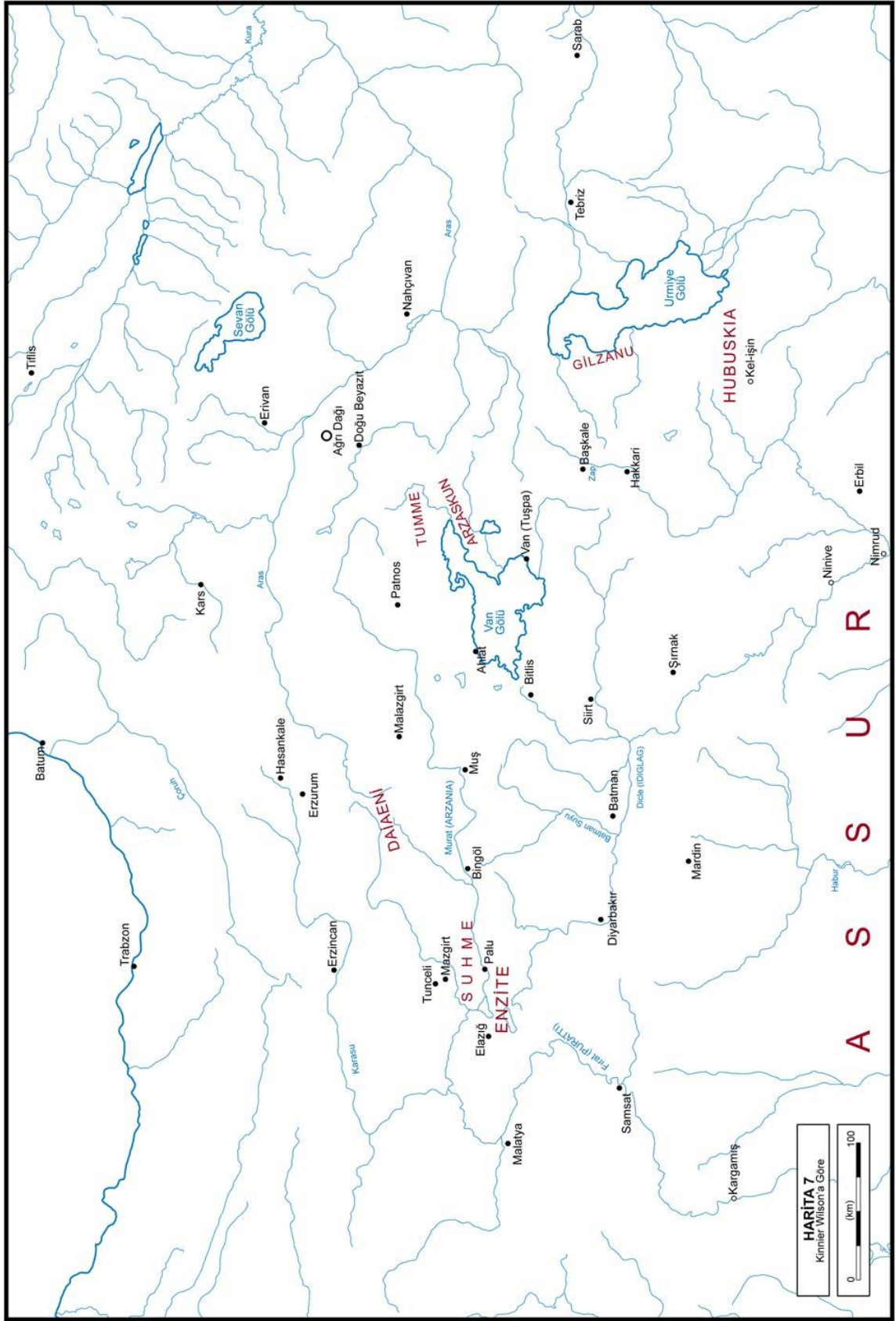
HARİTA 4

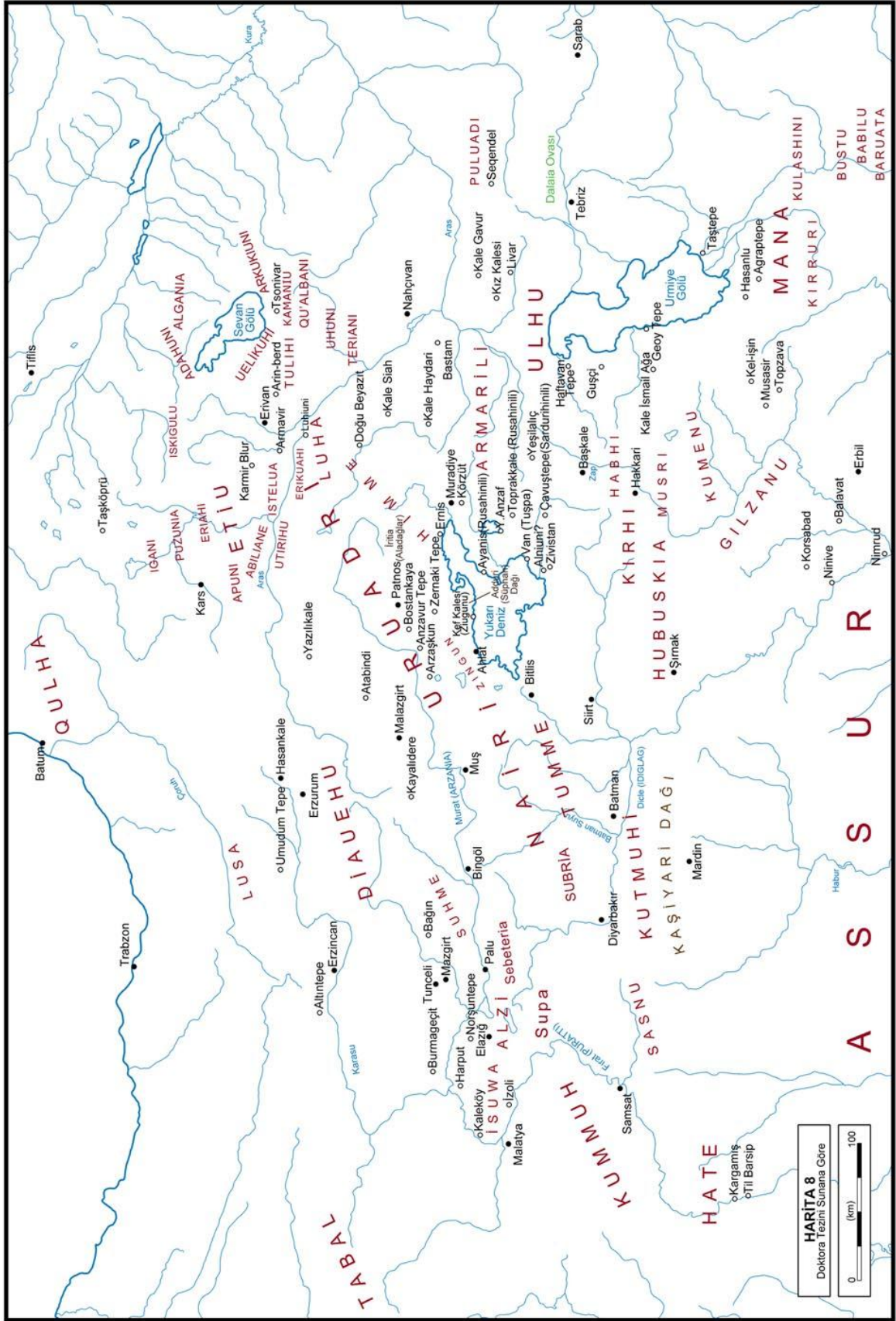
HARİTA 5

HARİTA 6

HARİTA 7

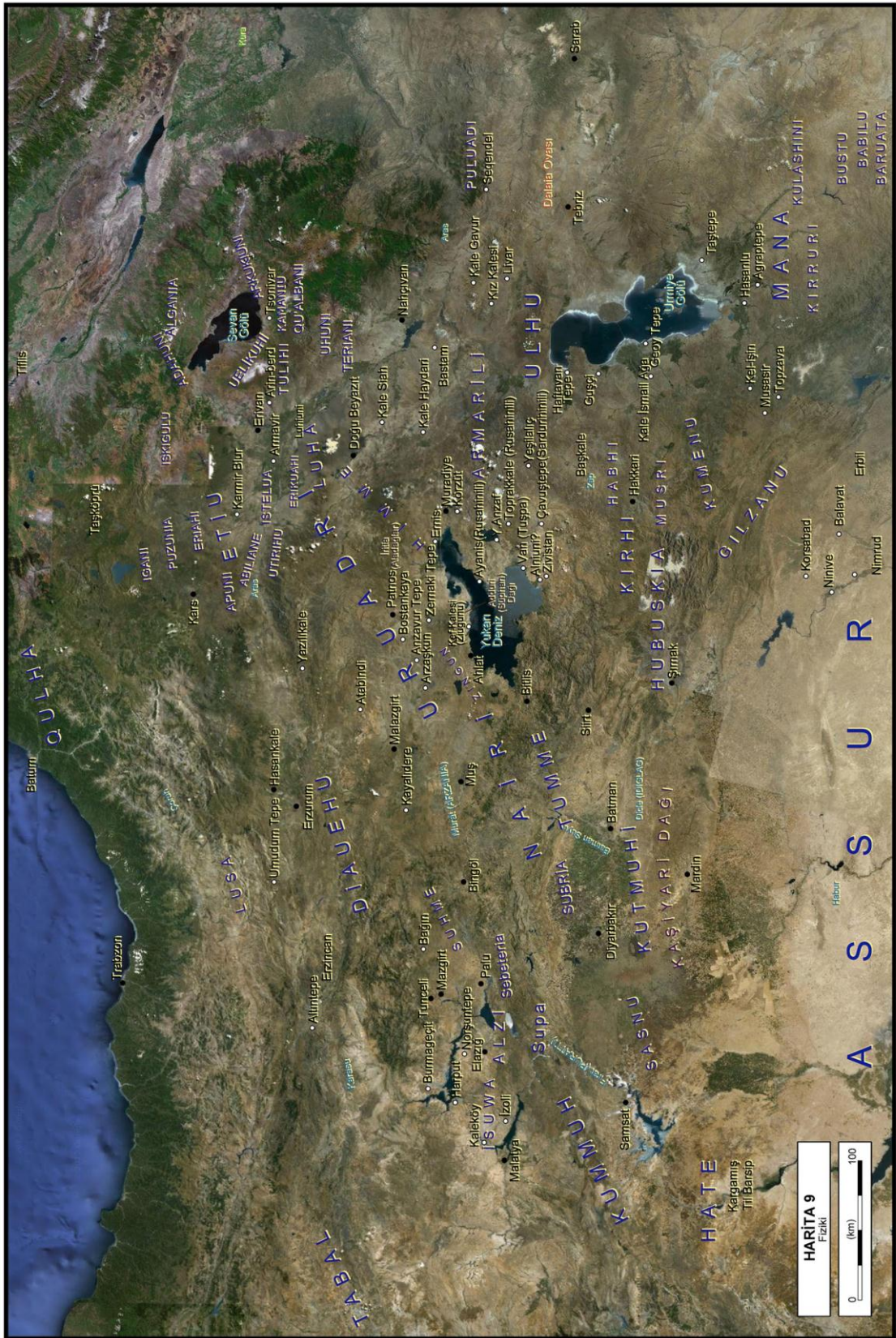

HARİTA 8

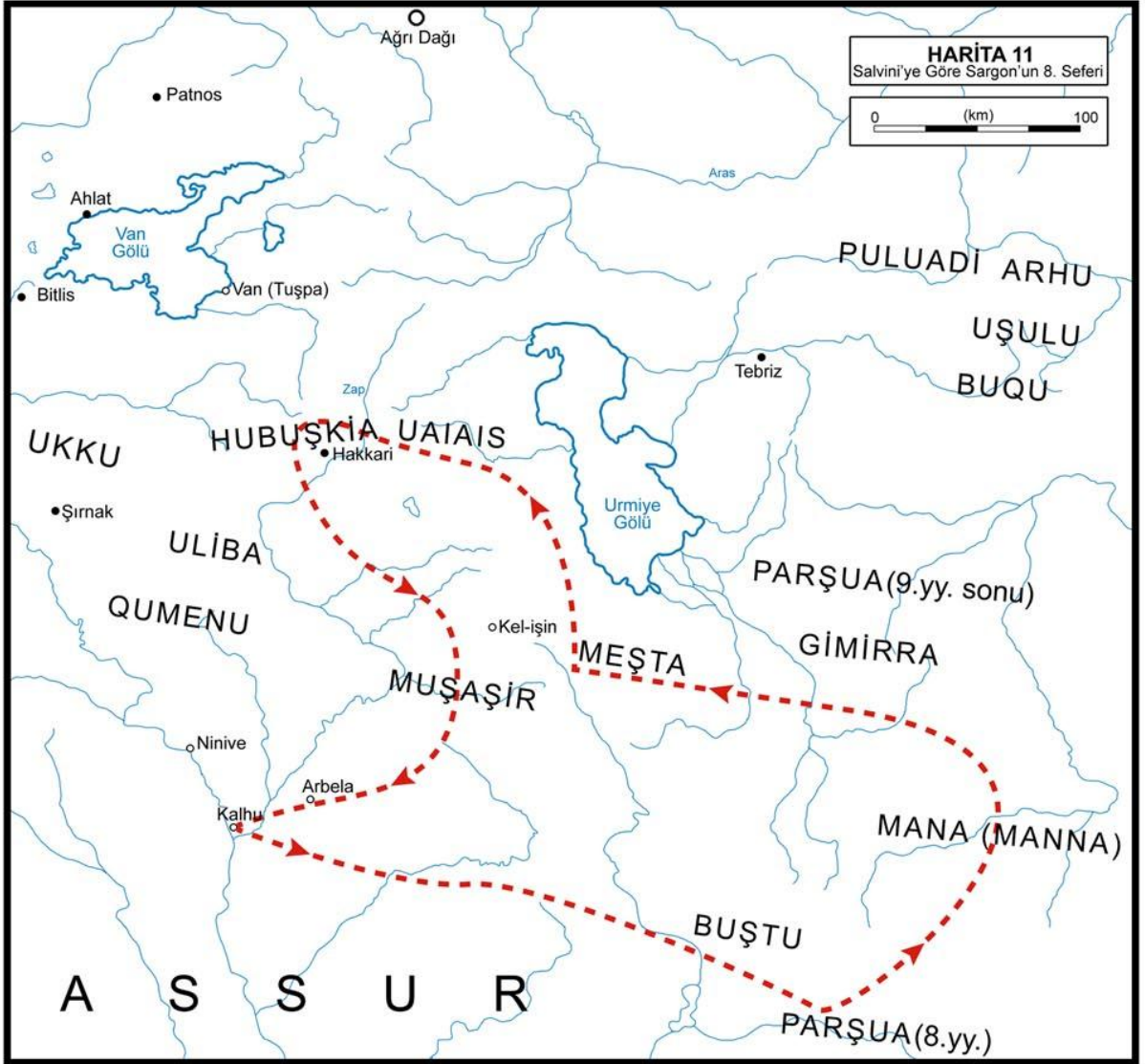
HARİTA 8

Doktora Tezini Sunana Göre

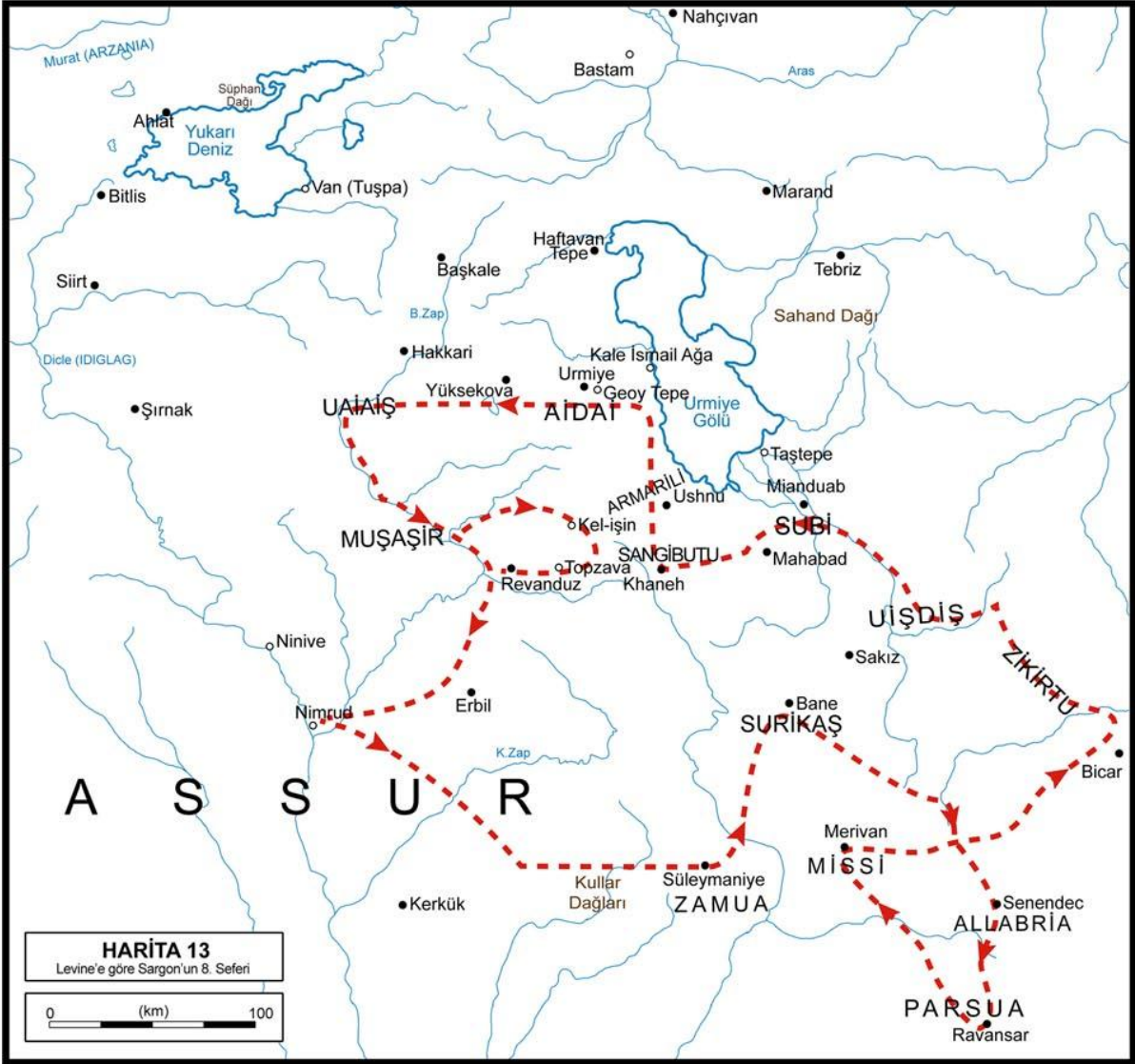
HARİTA 9

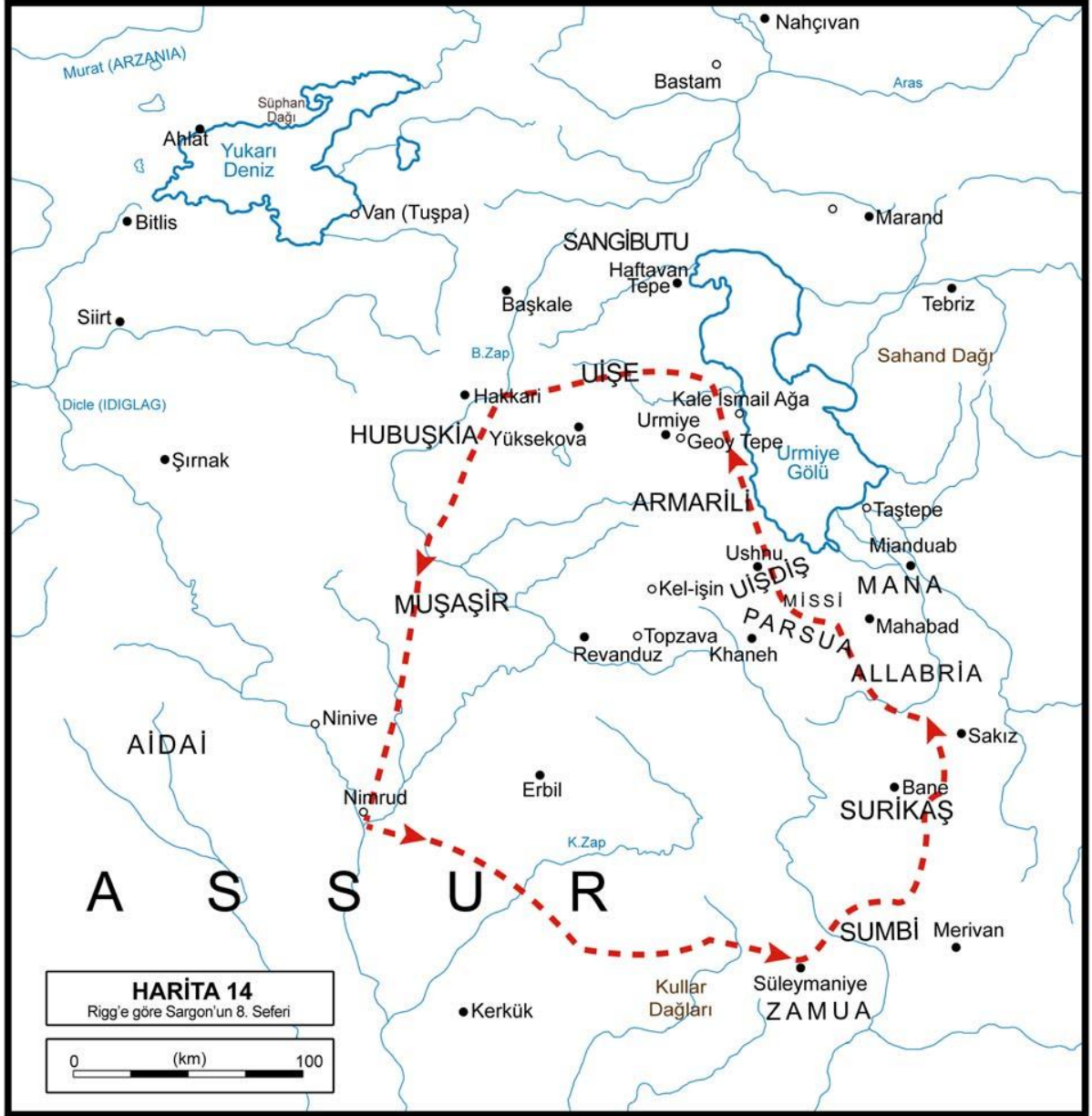
HARİTA 11

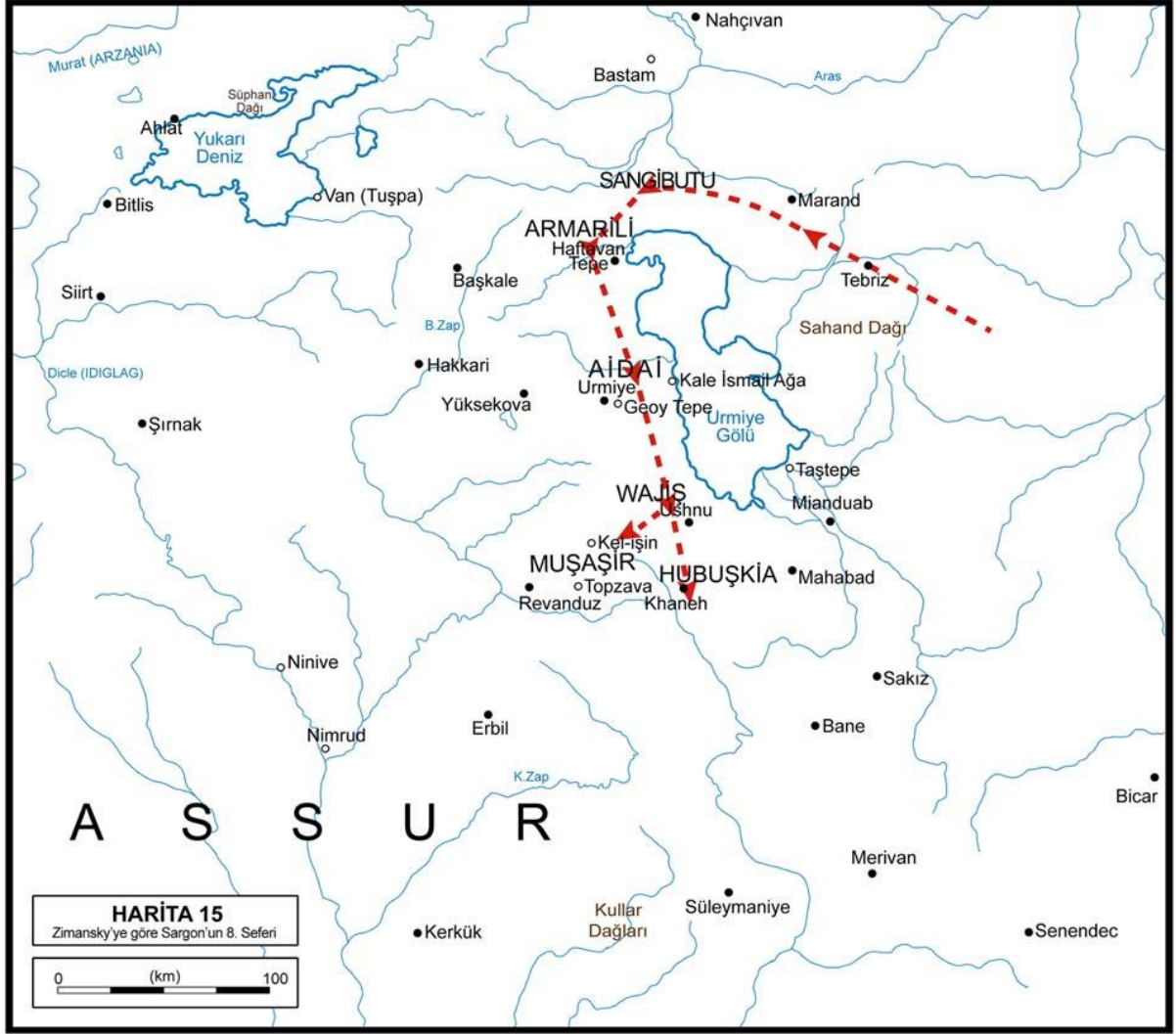
HARİTA 12

HARİTA 13

HARİTA 14

HARİTA 15